

QARA MUSTAFAYEV

**DÜŞÜNƏK
VƏ
DÜŞÜNDÜRƏK**

(orijinal aforizmlər, esselər və kəlamlar)

BAKİ – 2011

Redaktor:

Məcnun Babayev, Rusiya Ekologiya Akademiyasının akademiki, biologiya elmləri doktoru., professor

Rəyçilər:

Tariyel Talibov, AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, biologiya elmləri doktoru, professor

Ağavəli İbrahimov: Biologiya elmləri doktoru, professor

Mustafayev Q.T. Düşünək və düşündürək.
Bakı, «SABAH» nəşriyyatı, 2011, 406 səh

ISBN 978-9952-453-05-8

Kitabda əhaliyə və onun ətraf mühitinə dair müəllifin 60 illik təcrübəsindən irəli gəlmış 500-ə qədər orijinal aforizm, esse və elmi kəlamdan bəhs olunur. Əsas məqsəd hər bir oxucunun özünü dərk etməsinə yardımçı olmaqdır. Bunun üçün bəşarıy-yətin uzun müddətli tarixi inkişafında olan uğurlar və problem-lər müqayisə edilib, adamların rəftarındakı çatışmazlıqları aradan qaldırmaq yolları xatırlanıb. Bundan əlavə həyatın 151 ilkin tələbi, 101 suala cavab, 70-ə qədər termin və anlayışın açıqlan-ması, sonda isə tövsiyə olunan ədəbiyyat verilib. Kitab müxtəlif səviyyəli oxucular üçündür.

M 1907000000
029 – 2011

©.Q.T.Mustafayev– 2011

**ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV
CƏNABLARININ ƏZİZ RUHUNA İTHAF EDİLİR**

MÜNDƏRİCAT

Redaktordan	4
Rəyçilərdən	8
Müəllifdən.....	12
Orijinal aforizmlər, esselər və kəlamlar	16
101 suala 101 cavab.....	336
Həyatın 151 ilkin tələbi	349
Oxucuların azad mülahizəsinə buraxılan suallar	356
İstifadə olunmuş terminlərin açıqlanması	359
Orijinal aforizmlər, esselər və kəlamların alfavit siyahısı	364
Xülasə	388
Резюме	391
Summary	395
Tövsiyə olunan ədəbiyyat	398

Redaktordan:

«Düşünmək fəaliyyətin təməlididir»

Hörmətli oxucular Qara Mustafayevi yaxşı tanıyırlar. Alim əsərlərindən məşhurlaşır. Qara müəllim 60-dan çox kitab (*monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaiti, elmi-publisistik kitab və s.*), 1000-ə qədər elmi və dövri mətbuat məqalələrinin müəllifidir. Lakin Qara müəllimin əsərlərini oxuyanlar da onu AzTV-nin «Təbiəti sevənlər» adlı programının 35-illik fasiləsiz aparıcısı kimi tanıyır, sevir və görəndə deyirlər: «Bu ki, bizim Qara müəllimdir».

Qara Mustafayev təbiətin sırlarını açdıqca özü də sirli-sehrli bir tədqiqat obyektiñə çevrilib. 2007-ci ildə Qara müəllim öz xələfi ekoloq-şair Anar Məmmədovla birlikdə nəşr etdirdikləri «Həyat və Poeziya» adlı və çox dəyərli kitabın təqdimatında mən də iştirak etdim. Əsərin müzakirəsi, ona verilən yüksək qiymət indi də gözlərimin qarşısından getmir. Onların elə həmin ildə (2007) nəşr etdirdikləri «İzahlı ekoloji lügət» adlı kitaba gündəlik müraciət etdikcə, düşüñürəm ki, kiçik bir kitabda nə qədər hikmət olarmış.

Professor Qara Mustafayevin iki kitabı bilavasitə insana və insanlığa həsr edilib: «İnsanın ekologiyası» (1999) və «İnsanın uğurları və problemləri» (2004). Həmin kitablar müəllifin zəngin ekoloji, sosioloji və psixoloji bilikləri əsasında yazılmış yeniliklərdən ibarətdir. Poeziyanı hamı sevir, Qara müəllim isə şair qəlbli böyük insandır.

Onun «Əməl güzgüdür» adlı yeni kitabı həcmində görə çox böyük deyil, tərəzidə çəksək bir neçə yüz qram olar, amma məzmunca bir neçə tondur. Bu kitabı oxuyub, onun müəllifi Qara müəllimin ülgüt kimi iti və coxsahəli ağlına,

istedadına, incə zövqünə, böyük və həssas insanlığına heyran olmamaq mümkün deyil. Buna inanmaq üçün müəllifin bu kitaba yazdığı 1,5 səhifəlik «Ön sözü»nü oxumaq da kifayət edər. Redaktorluğu mənə etibar edilmiş “Gəlin düşüñək” kitabı “Əməl güzgündür” kitabının inkişaf etdirilmiş yeni variantıdır.

Burada 500-ə yaxın orijinal aforizm, esse və kəlamın siyahısı əlifba sırası üzrə verilərək səhifəsi göstərilir. Oxucu həmin siyahıdan istədiyini tez seçib oxuya bilər. Müəllifin «Ön sözü»ndə «Kəlam» anlayışına verdiyi izahat da orijinaldır. Qara müəllimin düşündüyü kəlamlar, aforizm və esse təbiətə və cəmiyyətə dair çoxlu mövzunu əhatə edir: təbiət, adam, insan və insanlıq, əhali və cəmiyyət, mədəniyyət, din və elm, ekoloji vəziyyət, qanunçuluq, peşə haqqında, tibb, səhiyyə və s.

Bu mövzulara dair düşünən müəllifin əsas məqsədi hər bir oxucunun özünü dərk etməsinə köməkçi olmaqdır. Özünü dərk etməyin yolları açıqlanır. Böyük təvazökarlıqla özünün də çatışmazlığını vurgulayır. Kitabda elə bir kəlam, aforizm və esse yoxdur ki, orada oxucu özünü duya bilməsin. Yazılıar lokal və məntiqli verilib. Allahın təkliyi və böyüklüyü, ona inam və sevgi elmi dəlillərə əsaslanıb.

Müəllif istifadə etdiyi 50-yə qədər termin və anlayışın elmi açıqlamasını izahlı lügət formasında verməklə (kitabın sonunda) oxular tərəfindən kitabın dərk edilməsini asanlaşdırıb. Hamımızın hər yerdə və hər gün dediyimiz, lakin elmi mənasına varmadığımız söz, termin və anlayışlar qısa və aydın şərh edilib (xəyal, qəlb, idrak, vicdan, namus, can, ruh, iradə, könül, qeyrət, hiylə, bəxt, daxili tələbat və s.). Oxuların 101 sualına Qara müəllimin cavabları insanlığa

çağırışdır. «Həyatın 151 ilkin tələbi» başlığı altında verilmiş tövsiyələrdən hər kəs öz payını götürməlidir. Əlavə oxumağa tövsiyə edilmiş ədəbiyyat müəllifin aforizm, esse və kəlamlarını daha geniş öyrənməyə kömək edə bilər.

Sonda üzümü əziz oxuculara tutub demək istəyirəm ki, Qara müəllimin bu kitabını oxuyun, peşman olmazsınız. Allaha yalvarıram ki, Qara müəllimə və onun kimilərə hələlik qıymasın.

Məcnun BABAYEV,
biologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçidən:

«Düşünmədən görülən iş uğur gətirməz»

Mən professor Qara Mustafayevi yaxşı tanıyıram. Onun geniş elmi spektrinə, nümunəvi pedaqoqluğuna, yüksək insanlığına və kəsərli qələminə bələdəm. Hörmətli oxular da Qara müəllimi coxsayılı əsərlərindən, telefilm-lərindən və Az.TV-nin «Təbiəti sevənlər» programının 35 illik fasiləsiz aparıcısı kimi yaxşı tanıyırlar və sevirlər. Mən bu böyük insanın tələbəsi olmuşam və onu tanıyıb sevirəm.

Qara müəllimin bütün kitabları (60-dan çox) rahat oxunur və düşündürçüdür. Əlinizdə saxladığınız «Gəlin düşünək» kitabına valeh olmamaq mümkün deyil. Kitabın adı coxsayılı cildlərə sığmaz (bunu müəllif ön sözündə etiraf edir). İnsanın yaradıcılığının bütün çalarlarmı göstərən «güzgüsü» onun əməlidir, əməl üçün isə düşünmək tələb olunur. Mən deyərdim ki, bu kitab da Qara müəllimin güzgüsüdür. Sözümə inanmaq üçün ön sözü və son sözü oxumaq kifayət edər.

Kitabın əsasını təşkil edən 500-ə qədər orijinal aforizm, esse və kəlamlar əhaliyə və onun ətraf mühitinə həsr edilib. Burada hər kəs özünün qəlbini, ağlını, istedadını, irsi programını, dinə, elmə, qanuna, mədəniyyətə, tədrisə, mərəfiçiliyə, vətənə, təbiətə və s. fəaliyyət formalarına öz münasibətini arayıb yoxlaya bilər, cəmiyyətin inkişafında müdrik-kamil şəxsiyyətlərin əhəmiyyətini dərk edə bilər.

Kitabda adamların insanlığa ləkə gətirən heyvani, şeytanı xislətləri sadalanır və bunlardan yaxa qurtarmaq insanlaşma yolunda böyük inkişaf hesab edilir. Eyni vaxtda yaxşı göstəricilər ön plana çəkilib alqışlanır. Bu baxımdan pey-

ğəmbərimiz Həzrəti Məhəmmədin rəhbərliyi və insanlığı ümumbəşəri ideal kimi xarakterizə olunur, onun fəaliyyətinin bütün göstəriciləri əlçatmadır zirvə hesab edilir. Müəllif hamının qəlbincə - ürəyincə yazar ki, Həzrəti Məhəmmədin çoxparametrli fəaliyyətinin göstəriciləri kompleks halda onun özündən başqa heç kimdə olmayıb və gələcəkdə də ola bilməz. Amma peyğəmbərimizin (ə.s.) buyurduğu həyat yolu ilə getməyə hər kəs can atmalıdır.

Kitabda 101 suala müəllifin 101 cavabı diqqəti cəlb edir. Qara müəllimə verilmiş bu suallar çox düşündürücü, cavablar ləkənət və orijinaldır. 70-dən çox anlayışın açıqlanması soy-kökümüzün dərinliyini və bir sıra elmləri əsrlərlə qabaqlamasını sübut edir. Kitabın tərbiyəvi əhəmiyyəti misilsizdir. «Həyatın 151 ilkin tələbi» adlı tövsiyələr az yaşılı uşaqları tərbiyə etmək, az savadlı böyükərlərə düzgün həyat yolu göstərmək üçün yaxşı reklam xarakterli məlumat, yaddaşı itiləyən materialdır.

Bu kitab haqqında mənim qərarım budur ki, Qara müəllim özünün 500-ə qədər orijinal aforizmləri, esseləri, kəlavamları və onları müşayiət edən köməkçi yazıları vasitəsilə məqsədinə nail olub. Kitab sübut edir ki, düşünülmüş əməl güzgündür və hər kəsin özünü dərk etməsinə yardımçı ola bilər.

Allah Qara müəllim kimi alımları xalqımıza çox görməsin.

Tariyel Talibov

AMEA-nın Naxçıvan MR filialında bioloji resurslar bölməsinin dupekmopy, MEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, b.e.d., professor

Rəyçidən:

«Düşünək və düşündürək» kitabı hamiya məktəbdər

Mən Qara Mustafayevi yaxşı tanıyıram. Son 25 ildə BDU-nun biologiya fakültəsinin dekanı işlədiyim müddət-də isə daha da yaxından tanımışam. Qara müəllimin kitab-larına rəy yazmaq da mənim üçün ilk dəfə deyil, bəlkə 10 dəfədən də çoxdur. Qara Mustafayev ilə əməkdaşlıq etmək çox asan və xoşdur. O, kafedra müdürü və Elmi-Metodiki şuranın sədri, mən dekan olduğum şəraitdə bir-birimizi ilk sözdən dərhal dərk etmişik. Çox ismətli, zəngin və müdrük insandır. Hüdudsuz güzəştə getməyi bacarır. Məntiqi güclü, elmi geniş olduğu üçün qarşısındakını tez inandırıa bilir. Formaca özü kimi sadə, məzmunca dərin dili var. Necə danışırsa, elə də yazar. Öz ixtisası sahəsində Azərbaycan dilinin inkişaf etməsində kifayət qədər xidməti var.

Qara Mustafayev ilk ekoloqlardan biridir, bu sahədə 1950-ci illərdən fəaliyyət göstərir. Oxulara təqdim edilən «Düşünək və düşündürək» adlı yeni kitabı birbaşa əhaliyə və onun ətraf mühitinə həsr etdiyi yeddinci kitabıdır. 1999-cu ildə «İnsanın ekologiyası», 2004-cü ildə «İnsanın uğurları və problemləri», 2006-cı ildə «Həyat və poeziya», 2008-ci ildə «Ataların sözü – xalqın gözü», 2009-cu ildə «Əməl güz-güdür», indi də «Düşünək və düşündürək» adlı kitabı. Mən bu kitabların hamısına redaktor, ya da xüsusi rəyçi olmuşam.

«Düşünək və düşündürək» kitabı sadəcə bioloji-ekoloji traktat deyil, işıqlı bir insanın həyat məktəbidir. Kitabın əsasını müəllifin 500-ə qədər orijinal aforizmləri,

esse və kəlamları təşkil edir. Bunlar əhalinin həyatının bütün sahələrini və onun ətraf mühitinə münasibətinin tarixi çalarlarını əhatə edir. Tövsiyələrin çoxunu yaxşı reklam kimi tez-tez səsləndirməyə dəyər. Televiziyada və ya qəzetlərin birində «Gəlin düşünək» adlı rubrika açıb, bu kitabın içərisini əhaliyə yaymaq yaxşı olar. Kitabı oxuyan və ya dinləyən hər kəs özünü dərk etmək üçün yeni yollar tapacaq, içərisinə heç bir qəzəb-pislik yiğilmasına imkan verməyəcək, insan kimi yaşamağını təkcə bioloji həyat tərzinə dəyişə bilməyəcək. Bir sıra məlumatlar tələbələr üçün dərs vəsaiti kimi fayda verə bilər.

İstərdim ki, oxocular Qara müəllimin yeni inandırma üsuluna diqqət etsinlər. Məsələn, *həyat yolunun düzgün olub-olmamasını göstərən fəaliyyət formaları* adlı kəlamin məzmununa baxaqq. Hər kəsin fəaliyyətinin bir sıra parametrləri tezis və antitezis formasında müqayisə edilib. Hamı dərk edəcək ki, onun özü üçün tezislər məqbuldur, antitezislər isə yolunu azmışların qarşısında qırmızı işıq yandırır, onları düzgün yola səsləyir. Peygəmbərimiz (Ə.S.) Həzərət Məhəmməd haqqında bu kitabda verilmiş bir səhifəlik yazı bütün bəşəriyyət qarşısında yaşıł işıq yandırır. Ulu öndərimiz *Heydər Əliyev* və onun layiqli davamçısı əlahəzərət *İlham Əliyev* haqqında yazılmış bir neçə cümlə Azərbaycan xalqının xoşbəxtlik yolunu göstərir.

Kitabda «101 suala 101 cavab» çox düşündürücüdür, soy-kökümüzün mənəvi zənginliyini və qədim vaxtlardan bəri insanlığa can atmasını sübut edir. Dilimizin ucunda olan 50-dən çox anlayışların açılması oxucuların yaddaşımı itiləməyə xidmət edir. Ədəbiyyat siyahısı özünüdərk probleminə əlavə kömək məqsədi güdür.

Rəyimin sonunda Qara müəllimin əvvəlki kitablarına yazdığım rəylərin sonluğunu təkrar edirəm: Qara Mustafayevi Allah qorusun.

Ağavəli İbrahimov

Biologiya elmləri doktoru, professor

Müəllifdən

«Bşəriyyətin müasir tələbləri»

Əziz oxucular, hər kəs keçmişinin nəticəsi, indisinin real durumu, gələcəyinin başlangıcıdır. Hər bir canlı kimi, insan da yaranır, yaşayır, ölürlər, yeni tərkibdə, yeni formada və yeni məzmunda təkrar yaranır. Ölüm heç kimin xoşuna gəlmir, amma ondan qaćmaq da olmur. Verilmiş fiziki ömrü yaşaya bilmək böyük qoçaqlıqdır. Mənəvi ömrü uzatmaq daha da böyük uğurdur. Bu hər kəsin əməllərindən asılıdır. İnsan eşitdiklərinin əksəriyyətini tez unudur, gördüklərini uzun müddət xatırlayıır, özü etdiklərini isə ömrü boyunca yadında saxlayır. Ona görə deyirlər ki, hər kəsin əməli onun güzgüsüdür.

Əlinizdə saxladığınız bu kitabda Adəm övladlarının keçmiş, indisi və gələcəyi haqqında düşünə bildiyim 500-ə qədər orijinal aforizm, esse, elmi kəlam və onların açıqlanması verilib. Kitabı oxumağa səbriniz çatarsa, mənim qəlbimin və ağlımin tələblərini bilərsiniz, onların bəzisini əmələ çevirərsiniz, mən də insanlıq naminə nə isə etmiş olaram. Kəlam adı söz deyil, adı cümlə də deyil, təbiətə və insanların fəaliyyətinə dair dini ruhani və elmi-dünyəvi nəticələrdir. Kəlamin faydalı olması onun təsirli və real olmasından asılıdır. Elm, din, mədəniyyət, incəsənət, texnologiya və siyasetin dəyərli yenilikləri onların müəlliflərinə məxsusdur. Quran ayələri Allahın kəlamlarıdır. Məhəmməd (ə.s) peyğəmbərin və Həzrət Əlinin (ə.s.) hədisləri və kəlamları ruhani qanun hüquqludur. Hacı Fərhad Mirzənin (1997) kəlamları ruhani tövsiyələrdir. XVII əsrin böyük mütəfəkkiri Baltasar Qrasianın (2001) «Kamillik elmi» adlı fəlsəfi trak-

tati həyat haqqında tövsiyələrdir. Müdrik kəlamlar bioloji varlıqdan şəxsiyyətə ucalmaq yoludur (Abbasov, 2003). Aforizm qaranlığı işıqlandıran sözlərdir. Esse yeni məzmunlu qısa mətnidir.

Hörmətli oxucuların əlində saxladığı bu kitab müəllifin 60 illik təcrübəsindən irəli gəlmiş orijinal düşüncələrdən ibarətdir. Bunlar qəlb, ağıl, istedad, irsiyyət, təsərrüfat, ərzaq, təbiət, torpaq, vətən, din, elm, mədəniyyət, adət, qanun, tədris, maarifçilik, əhali, sosial əlaqələr, insanlıq və s. mövzulara daxildir. Məqsədim istəkli oxucuların özünü dərk etməsinə yardımçı olmaqdır. Dünya əhalisinin hər birinin ömründə ən böyük çətinliyi özünü dərk etməsidir. Özünü dərk edən insan Allahı tanır, ona ən dərin sevgi bəsləyir, tələblərinə əməl edir və heç bir çətinlik qarşısında aciz qalmır. Beləsini Allah hifz edir. Mən öz təcrübəmdən anlayıram ki, insanın özünü dərk etməsi 50-60 yaşından sonra güclənir. Hələ indi də (80 yaş) deyə bilmərəm ki, özümüz tam dərk etmişəm. Özünü tam dərk edən şəxs heç bir şəraitdə mənəvi tələblərini fiziki həyat tələblərinə bir an da olsa dəyişə bilməz. Beləsi dünyəvi nəfsini tam cilovlamağı bacarır və müqəddəs olur.

Təbiidir ki, mən bu kitabımı yatıb yuxumda görməmişəm. Yazdığını 60-dan çox kitab, 1000-ə yaxın elmi və kütləvi məqalə, 35 il fasiləsiz Az TV-də "Təbiəti sevənlər" programının aparıcısı kimi ayda 1-2 dəfə çıxışlarım əhaliyə və onun ətraf mühitinə dairdir. Ömrüm boyunca etdiklərimi, eşitdiklərimi, gördükлərimi və oxuduqlarımı qəlbimin tələblərinə cavab kimi, ağlimın imkanı səviyyəsində analiz edib yazmışam. Bəşəriyyətin uzun müddətli tarixi inkişafında uğurlarını və problemlərini müqayisə etməklə hər kə-

sin rəftarında olan çatışmazlıqları vaxtında bılıb aradan qaldırmamasına kömək etmək mənim daxili tələbatım olub. Düşünürəm ki, adamin xətalarının çoxu bilməzlikdən baş verir. Bunları açmaq üçün mənə elmi ixtisasım (biologiya və ekologiya), insani canlılar aləminin növlərdən biri kimi tanımağım, xüsusən də onun sinir sisteminin və hiss üzvlərinin quruluşuna və funksiyasına, hormonal sistemin əhəmiyyətinə, əhalinin ətraf mühitə münasibətinin tarixinə və indiki durumuna bələd olmağım kömək edib. Allahın birliyinə söykənən dinlərə, xüsusən də İslam dininə müqəddəs inam bələdçim olub, qələmimə güc, gözlərimə işiq verib.

«Həyatın 151 ilkin tələbi» başlığı altında verilmiş tövsiyələr 6-7 yaşlı uşaqlardan tutmuş qocalara qədər nisbətən aşağı səviyyəli adamlar üçündür. Oxucuların və tamaşaçıların 101 sualına cavablar mənim subyektiv fikirlərimdir. Kitabın sonunda verilmiş 70-dən çox termin və anlayışın açıqlanması hörmətli oxucuların yaddaşını itiləməyə xidmət edir. Qısa ədəbiyyat siyahısı problemin qədimliyini və müasir aktuallığını xatırlatmaq məqsədi güdür. Kəlamların, esse və aforizmlərin arasında konkret əlaqə az olduğu üçün onları ərifba sırasına görə yerləşdirdik. “Əməl güzgündür” kitabımdan buraya gətiriyyim bəzi müddəalar mövzunun tamlığını təmin etmək üçündür.

İstəkli oxucular, bu kitabın ilk nəşrinə dair hər hansı qeyd və təklifləriniz böyük minnətdarlıqla qəbul edilər və gələcək nəşrlərdə mənli-mənsiz nəzərə alınar, inşallah.

Qara Mustafayev

Təşəkkürlər:

Bu kitabın araya-ərsəyə gəlməsində xüsusi zəhmətləri olan dəyərli alımlarımız: redaktor Məcnun Babayev, xüsusi rəyçilər Tariyel Talibov, Ağavəli İbrahimov cənablarına sonsuz minnətdarlığımı bildirirəm. Akademik A.M.Məhərrəmovun Azərbaycan Dövlət Universitetinə rektor olduğu son 10 ildə buradakı inkişaf məni valeh edib, maksimal faydalı olmağa səsləyib, bu kitabı yazmağıma da stimul olub. Cənab rektor Abel Məhərrəmova çox minnətdaram.

«Düşünək və düşündürək», kitabı haqqında əziz oxuculara rəy və təklifləri üçün əvvəlcədən təşəkkür edirəm.

*Hörmətlə!
Müəllif*

ORİJİNAL AFORİZMLƏR, ESSELƏR VƏ KƏLAMLAR

A

Abır, həya, izzət, ismət və nəzakət insanın mənəvi dayağıdır. İzzət-hörmət, ismət-gözəl deməkdir. Kişinin ailədə və cəmiyyətdə hörmətli olması onun böyük göstəricisidir. Qadının ismətli olması Allah payıdır, onun abırlı, həyali və gözəl zənən olması deməkdir. Abırlı qadın sakit, düşüncəli, incə və zərif rəfdarlı olur. Həyali zənən risk etməyən, hətta öz haqqını tələb etməkdən çəkinən, yad kişi ilə danışarkən onun üzünə baxmağa utanın qadına deyilir.

Acından qudurən düzələr, toxundan qudurən düzəlməz. Qudurmaq real və bənzətmə olur. Real qudurma xəstəlikdir (quduz xəstəliyi). Bunu müalicə etmək olur. Qudurmağın bənzətmə forması sağlam adamın davranışının pozulmasıdır. Bunun bir formasına acliq, ikinci formasına toxluq səbəb olur. Acliqdan qudurən adam icazəsiz ərzaq götürür, yeməkxanada yeyib, sonra çıxıb qaçır və s. Onun əcaib rəftarını görənlər quduzluq xəstəliyinə bənzədirlər. Beləsi minimal həyat vasitələri ilə təmin olunduqdan sonra davranışını normaya salır. Toxluqdan qudurən sağlam adamın davranışını anormal olur: xasiyyəti kobudlaşır, heç kimi saymır, uşağa, qocaya, qadına fərq qoymur, yas məclisində qəşş edib gülür, xoşuna gəlməyəni döyür və s. Beləsini təsadüfən varlanmasından əvvəlki normal davranışına qaytarmaq çətindir. Ona görə ki, az ağıllı adam gör düyündən ayrıla bilmir. Onun normal davranışına qayıtması üçün neqativ yollarla əldə etdiyi sərvətlərdən məhrum

olmalıdır, özünün ümidiñə buraxılsa, heç vaxt düzelməz, daha da pisləşər.

Adam adamı axtarar, insan insanı. Adı adamların həyatdan tələbi, yaşamasının mənası müdrik-kamil insanın tələblərindən kəskin fərqləndiyi üçün bunlar bir yerə sığmırlar. Adı adam adiləri, kamil insan isə insanları axtarır. Lakin bu ayrılıq formaldır, əyləncə xarakterlidir. Müdrik-kamil insanlar adı adamlara həmişə və hər yerdə qayğılı yanaşırlar.

Adam ciy içər, ciy yeməz. Mən bu kəlamı ilk növbədə ana südünə və çörəyə aid edirəm. Adamın ciy halda içdiyi təkcə su deyil. Körpə uşaq hələ su içməyin nə demək olduğunu bilmədən ciy süd əmir (içir). Lakin heç kim, heç bir yaşında ciy çörək (xəmir) yemir və yeyə də bilməz. Qədim insan növləri od kəşf etdiyi vaxtdan öncə ət, meyvə, xeyli sonra çörək (bişmiş xəmir) yeməyə başlayıb. O vaxtdan in-diyyə qədər dünya əhalisinin əsas ərzağı bişmiş yeməklər, o cümlədən çörəkdir. Ciy süd əmmək insandan öncə heyvana xasdır. Buna görə də sivil olmayan adamların vəhşi heyvanlıq xislətləri sivil insanları qorxudur: "adama etibar etmə, ciy süd əmib" – deyirlər. Ciy xəmiri it də çətin həzm edir. Xəmiri bişirmək üçün nazik yayırlar ki, onun içərisi də bişsin. Qalın çörək bişirmək istəyən xəmirə mütləq acıtma (maya) qatmalıdır. Acıtmanın tərkibində olan mikroorqanizmlər yüksək istinin təsirindən qırılır, onların yerində qalan boş məsamələrə qaynar buخار daxil olur, xəmirin hər yeri bişir.

Adamdan adam, insandan insanlıq qalar. Təbiidir ki,

adamdan adam əmələ gəlir. Əlbəttə, ata-anadan dünyaya gələn hər bir uşaq nə ata deyil, nə də ana, tamam yeni keyfiyyətli varlıqdır. Həmin uşaq soy kökündə olmuş bir dahi-yə də oxşaya bilər, ağılsıza da oxşaya bilər. Təkamülün bu mexanizmi hələlik idarə edilə bilməz bir prosesdir, Allah sirridir. Hər halda genetik baxımdan "arpa" əkmış valideynlərin "buğda" tələb etməyə haqqı yoxdur. Onlardan özlərinə yaxın adam gözlənir. Adı adamdan dahi əmələ gəlməsi Allahın payıdır. İnsandan da özü kimi (nisbi mənada) insan əmələ gəlmək ehtimalı var. Dahinin övladının dahi olması mümkündür, bunu hamının tanıldığı sülalələr göstərir. Ağilli insandan ağilli övladların əmələ gəlməsi insanlığı yaşadır. Ona görə deyirlər ki, insan müvəqqəti, insanlıq daimidir. Həqiqətən yüzlərlə adamın içərisindən yetişən bir nəfər müdrik insanın hesabına insanlıq yaşayır. İnsanlığı yaşıdan müdrik-kamil şəxslərin çoxuna öz vaxtında qiymət verilmir. Bəzən onlar elə adamların arasında olur ki, hətta zərərli hesab edilirlər. Amma kamil – müdrik olduqları üçün nadanların səviyyəsinə enmirlər.

Adamı özünə qul kimi tabe edən kəs Allaha şərik çıxır. Kainatda bütün varlıqlar qul, Allah isə qul sahibidir. Ona görə Allahdan savayı heç kimə, heç nəyə itaət etmək olmaz. Heyvani da qul vəziyyətinə salıb özünə tabe etmək günahdır. Mən din xadimi deyiləm, amma inanıram ki, adamı özünə qul kimi tabe etmək Allaha şərik çıxmaqdır və beləsinin aqibəti pis olar.

Adamın davranışı eyni qala bilməz. Hər kəsin davranışını onun yaşından, ağlından, iradəsindən, istəyindən, səyindən, ətraf mühitindən, sosioloji şəraitindən, təminat sə-

viyyəsindən, hətta ailə tərkibindən asılı olaraq dəyişir. Lakin bütün dəyişmələr sağlamlığın qorunmasına, başqları üçün yararlı olmağa, mənsub olduğu xalqa xidmət etməyə yönəlməlidir. Hər kəs gücü çatan yükün altına girməlidir. Özünü saxlaya bilən kəs normal adamdı, ailəsini saxlaya bilən əvvəlkindən üstündü, qonşusuna, elinə, obasına yaranan artıq şəxsiyyətdir, xalqına yarayan müdrik – kamil insandır, dünya sivilizasiyası üçün faydalı olan isə kamil dadıdır. Beləliklə, hər kəs Allahın verdiyi yüksək ağlından bacarıqlı istifadə etməklə, irəliyə doğru dəyişə-dəyişə dünya-da məşhur şəxsiyyət ola bilər. Ağlından düzgün istifadə edə bilməyən istedad sahibi davranışını pis əməllərə doğru dəyişə-dəyişə ruhi xəstəyə qədər enə bilər. Ən düzgün yol – Allahın buyurduğu yoldur. Uşaqlıqdan qocalana qədər davranışın dəyişməz qalması normal hal deyil.

Adamın davranışını idarə edən mexanizmlərin rolü yaşdan asılı olaraq dəyişir. Üç yaşına qədər instinct əsas rol oynayır. Təxminən 20 yaşa qədər hissyyat üstünlük təşkil edir, amma təlim də istiqamət verir. 20-30 yaşında istedad (anadangəlmə ağıl) və təlim, ondan sonra ağıl, zəhmət və təcrübənin birləşməsi idarə edir. Əlbəttə, bu mərhələlərin müddəti fərdi xarakterli ola bilər.

Adamın qiymətini şərti də olsa, insan bilər. İnsansız bütün kainat qaranlığa bürünmüş boşluqdur. Onun soyuğu dondurur, istisi yandırır, işığı da yalov kimi məhv edir. Büttün bunları dərk edib qiymətləndirən insandır hər bir canlı-cansız varlıqların faydasını və zərərini, pisini və yaxşısını dərk edib fərqləndirən insandır. Dünya əhalisini təşkil edən konkret adamlar hədsiz səviyyədə müxtəlifdir. Bu müxtə-

liflik fiziki baxımdan nə qədərdirsə, əqli-ruhi baxımdan qat-qat çoxdur. İdrakın məhəng daşı müqayisədir. Heç kim nə öz tayına, nə də özündən çox bilənə qiymət verə bilməz. Yalnız kamil insan özündən az bilən adama qiymət verə bilər. Unutmayaq ki, ağıla paxılılıq yoxdur. Hamiya elə gəlir ki, o hamidan ağıllıdır. Hətta ən çox müdrik – kamil insan da adamın qəlbini oxuyub qiymət verə bilməz. Heç bir adamı artıq, yaxud yararsız hesab etmək olmaz. Hərənin öz yeri var.

Adamları yaradan Allah onlardan insanlar yetişməsi üçün də yollar açıb. Təxminən 60 milyon il əvvəl indiki meymunlara oxşayan Primatlar adlı heyvanlardan adama oxşayan bir qol ayrılib. Həmin qoldan çoxlu adam növü inkişaf edib, yaşayıb, nəhayət nəсли kəsilib. Son 2 milyon il ərzində Dərrakəli adam (*Homo sapiens*) adlı növ yaranıb. Ondan müasir sivil insanların formalaşması son 50-60 min ilin məhsulu hesab edilir, lakin gəlin etiraf edək ki, indiki 8 milyard əhalinin cüzi hissəsi kamil insandır. Adamlardan kamil insan yetişməsinin yalnız bir yolu var – Allahın müəyyən etdiyi qayda ilə yaşamaq yolu! Əhalinin həyat sərvətlərini halal qazanmasına Allah heç bir məhdudiyyət qoymayıb, lakin qazandıqlarını xərcləmək qaydalarına ciddi məhdudiyyət qoyub. Tarix göstərir ki, özünün halal qazancını Allahın buyurduğu yollara sərf etməyən kəslərin özü və ya nəsilləri gec-tez böyük bəlalarla üzləşir.

Adamin cismini idarə edən onun canı və ruhudur. Adamin hərəkətini, danışığını və tədbirlərini idarə edən onun sinir və hormonal sistemləridir: qəlbi, yəni qeyri-iradi proseslərin mərkəzi; idrakı (iradi proseslərin mərkəzi); hiss

üzvləri (gözlər, burun, qulaqlar, hətta dəri); hormonal sistem, yəni sintez etdiyi şirəsini birbaşa qana və ya bədənin müxtəlif üzvlərinə ifraz edən vəzlər. Unutmayaq ki, beynin bədəni sinirlərlə, eyni vaxtda çox vacib hormonlarla idarə edir. Bilirsiniz ki, iş olan yerdə enerji lazımdır. Beynin və qəlbin enerjisində ruh, bədənin enerjisində isə can deyilir. Enerjisiz nə bədən, nə də beyin ola bilməzdi, deməli ruh bəyindən, can isə bədəndən əvvəldir. Hər ikisi hüdudsuz ilahi gücün hissələridir.

Adamın yüksəlməsinin həddi var, alçalmasının isə heç bir hüdudu yoxdur. Cəmiyyəti təşkil edən əhalinin ierarxiyası ailədən başlamış beynəlxalq miqyasa qədər bütün birlilikləri əhatə edir. Belə böyük əlaqə spektrində hamı yüksəlməyə çalışır, amma çox adam özü də bilmədən alçalır. Ona görə ki, ierarxiya nərdivanı ilə qalxmağın hüdudu var. Elə adam olur ki, kiçik ailəsinə də rəhbərlik edə bilmir. Eləsi də yetişir ki, dünyanın rəhbəri ola bilər. Məsələn, Həzrəti Mühəmməd (Ə.S.) Peyğəmbər kimi. Lakin adamın alçalmasına heç bir hüdud yoxdur. Məsələn, Hitler rəhbərliyə alman xalqının böyük vətənpərvər oğlu kimi qəldi, amma sonu faşist kimi qurtardı. Erməni quldurları azərbaycanlılara qarşı təkrar-təkrar apardıqları soyqırımı saysız-hesasız antiinsanlıqla müşayət edilib. Xocalı soyqırımının yaradıcılarını və icraçılarını vəhşi adlandırmak vəhşilərə böhtandır. Acgöz və ciliz yırtıcı akula onlardan qat-qat mərhəmətli davranışır. Görünür ki, adamların alçalmasına həqiqətən heç bir hüdud və limit yoxdur.

Adamın yoxsullara həqarət, maddi zənginlərə isə hörmət etməsi onun əxlaqsızlığına işarədir. Həzrəti Mü-

həmməd Peyğəmbər bəşəriyyətin əxlaqını tamamlamaq üçün göndərilib. Allahı ən çox təmin edən yaxşı əxlaq və saleh əməldir. Adamın əxlaqı varsa, hər şeyi var, əxlaqı yoxsa heç nəyi yoxdur. Əxlaqsız adamlı heyvan arasında heç bir fərq yoxdur. Əxlaqın passiv forması insanın daxili qadağaları, fəal forması isə - onun əməlləridir. Əxlaq göydən düşmür, bazarda satılmır, anadangəlmə təməl üzərində tədricən formalaşır və xoşbəxt olmağın yollarını öyrədir. Əxlaq həqiqətin bar verməsidir. Əxlaq xeyirhaq niyət, xeyirhaq əməldir. Əxlaq mədəniyyəti sənətdən, yüksəyə qaldırır. Əxlaq ilə qəbahət tərs münasibətdir, yalan və ədalətsizlik isə əxlaqı zəiflədir. Əxlaq olmayan cəmiyyətdə qanunlar əhəmiyyətsizdir. İnsanın əxlaqı onun göründüyü deyil, olduğunu. Ris əxlaqın izi itmir. Əxlaqı pozulmuş millət yaşayıb qala bilməz.

Adamlar arasında əmələ gələn ünsiyyət ya mehriban dostluğa, ya da qatı düşmənciliyə səbəb olur. Ünsiyyəti olmayan adamlar arasında nə dostluq yoxdur, nə də düşməncilik. Təbiətdə də belədir. Neç vaxt görüşməyən heyvanlar arasında konkret əlaqə forması yoxdur. Amma insanın mənəvi həyatı bütün bəşəriyyəti dost edə bilər. Adamların bir-birini görmək istəməsi insanların başlangıcıdır. Lakin dostu düşmən etmək, düşməni dost etməkdən təhlükəlidir. Adamların xasiyyəti yolxucu xəstəlik kimi bir-birinə tez keçir. Nadanla ünsiyyət məyus edər, sağlam əqidəli alımlə ünsiyyət isə xəzinə bəxş edər. Ona görə adamlarla ünsiyyətin hüdudu gözlənilməzdır. Ünsiyyət səmimi olmalıdır, bunu müəyyən etmək isə çətindir. Hər halda ünsiyyətdə olan adamin insanlaşma ehtimalı var, təklikdən isə

vəhşiləşmə gözlənir. Pis adamlar şər işlərdə ünsiyyətə girirlər. Səmimi dost, ləyaqətli və əxlaqlı adamlı ünsiyyət proqresə aparar.

Adamların vərdisi pis və yaxşı olur, amma hamısını biz yaradırıq, sonra da özümüzə ağalıq edir. Pis vərdiş adamın ən böyük düşmənidir. O, sürətlə yayılır, sahibinin əl-ayağını qandallayır, düşünmə bacarığını öldürür, vərdişin özünə də yeni vərdiş yaranır. Beləliklə hər bir ölkənin əhalisi zərərli vərdişlərindən yaxa qurtara bildiyi qədər azad yaşamağa laiqdir.

Adamın sevgisini idarə edən onun qəlbini, ağlı, duyguları və hormonal sistemidir. Qəlb və hormonal sistem iradi deyil, ağıl isə iradi proseslərə rəhbərlik edir. Sevgiyə çatmaq qəlin tələbini ödəməkdir, ağıla dayaqdır. Sevənə yardım etmək və mərhəmətli olmaq insanlıq amalıdır. Həqiqi sevgi iki nəfərin birlikdə duyub, birlikdə dərk etməsidir. İnsanı sevgi qədər heç nə təmin edə bilməz. İnsanı dəyərlərin cəminə böyük sevgi demək olar. Eyni insanda sevmək və sevilməyin birləşməsi ən böyük xoşbəxtlikdir. Sevgi bəşəri birliyin özülüdür. Sevgi iki bədənin bir qəlibidir, onların sözə ehtiyacı yoxdur. Uğurlu sevgi ağılı gücləndirir, uğursuz sevgi isə daha da alovlanır və ağıllını dəli edir. Sevgiyə müqavimət göstərmək alovə benzin tökmək kimidir. Qocalığın sevgi xatırələri ömrün xoş günlərini təkrar yaşamaq qədər şirindir. Dünyada nə qədər əhali varsa, bir o qədər də düşüncə forması və qəlb sevgisi var. Həqiqi sevgi kənar yaxşılığın və pisliyin təsirindən artıb-azalmaz. Sevgi haqqında düşüncələrimi qədim yunan filosofu Aristotelin deyimi ilə qurtarmaq istəyirəm: «Sevmək əzab çəkməkdir,

sevməmək isə ölmək».

Adamın qəlbi sönük olarsa, ona hiss üzvləri və ağlı kömək edə bilməz. İnsanın qəlbini müdaxilə edə bilən tək Allahdır. Qəlbi sönük olanın fikirləri saf ola bilməz. Qəlbin fəaliyyəti iradi proses olmadığı üçün onu sindiran heç nə ilə bərpa edə bilməz. Qəlbin sırrı öz sahibinə və Allaha məxsusdur, onu başqası öyrənə bilməz.

Adamlara qarşı mərhəmətli olmağın da hüdudu var. Mərhəmət Allahdan gəlmədir, günahın bağışlanmasıdır, rəhmdarlıqdır, güclü insani dəyərdir. Mərhəmətlə düşməni də düzgün yola gətirmək olar. Qəzəbi mərhəmətlə söndürmək mümkündür. Belə hallar birlik yaratdır. Mərhəmətsiz olanlar öz günahlarını artırırlar. Mərhəməti kar eşidir, kor görür. Dosta mərhəmət hüdudsuz ola bilər, düşmənə mərhəmət isə tədricən və az-az edilməlidir, sınaqdan çıxarılmalıdır. Ciddiliyin çox olması nifrat yaratdığı kimi, mərhəmətin də həddindən artıq olması nüfuzu aşağı salır.

Adam özü-özünü aldatmaqla yaşayır. İnsan bilir ki, yalan ən pis sözdür, buna baxmayaraq çox adam şirin yalanı çox, acı həqiqəti az qəbul edir. Düz sözə yalan qatib ucuz satmaq xoşa gəlir. Halbu ki, yalan acizlik əlamətidir, o gecətəz açılır, adəmi utandırır, hörmətdən salır. Hamı yalanı pisləyir, amma heç kim onu açıb tökmür. Yalan danışan adam özü də bir müddətdən sonra onu doğru kimi qəbul edir, yalan olduğunu unudur. Ona görə deyirlər ki, yalançının ən çox aldatdığı o özüdür. Bəzi yalan bir problemi həll etsə də, yeni-yeni problemlər yaratır. Elmdə oğru özünü aldadır, elm yalançısı isə başqalarını çasdırır. Lakin heç bir

yalan heç vaxt həqiqətə çevrilə bilməz.

Adamın əsas mübarizəsinin mənəviyyat uğrunda olması onu insan olmağa hazırlayır. Hər hansı ölkədə mənəviyyatın inkişaf etməsi əhali toplusundan millət formalaşdırın əsas mənbədir. Millətin yaranması ölkəni yaşıdır. Ölkədə adamların çoxunun maddi həyata üstünlük verməsi onu geriyə dartır. Qədim zamanlardan indiyə qədər ölkələr arasında yarış gedib: öncə mümbət torpaq və ərzaq, sonra sənaye və əmtəə, daha sonra informasiya uğrunda yarışlar. Müasir qloballaşma dövrünün yarısı elm (bilik) uğrundadır. Bilik olmayan ölkədə firavan həyat olmayıcaq.

Adamın inkişaf yoluna dair bildiyimiz bilmədiklərimizdən azdır. Doğrudur, adamı tanımaq çətindir. Hər kəsin özünə məxsus inkişaf yolu, özünə məxsus xarakteri var. Amma ümumilik də var. Mən hesab edirəm ki, hər kəsin xarakteri 3 əsas mənbədən formalasılır. Birincisi, genetik programdır, yəni soy-kökdən irsi yolla keçib gəlmış xarakterdir, adamın zatından gəlmış xasiyyətidir. Bunu idarə etmək olmur, yəni Allah payıdır. İkincisi, təbii və sosial şəraitin yaratdığı xarakterdir, görüb-götürmək yolu ilə formalasılır. Bunu da tənzimləmək müşkül məsələdir. Üçüncüüsü, təlim-tərbiyədir. Bu yolu idarə etmək mümkündür. Lakin təlim-tərbiyənin də pis və yaxşı forması var. Təlim-tərbiyə yolu ilə adı kobudluqdan tutmuş dünya miqyaslı qırğına qədər fəlakət törədənlər inkişafa xidmət etdiklərini düşünlərlər; soyqırımı yarananlar da hesab edirlər ki, guya gələcək inkişaf yolunda çalışırlar. Belələri minilliklər ərzində çalışmış müdrik insanlardan Peygəmbərlərə qədər olan ecəzkar şəxsiyyətlərin zəhmətindən xəbərsiz deyillər. Görü-

nür ki, təlim-tərbiyə verənlərin özləri də insanlıq yoluna düzəlmək üçün yeni təlim-tərbiyə almalı, yeni xarakter qazanmalıdırlar.

Adam bəzən darixir, amma səbəbini özü də bilmir, halbu ki, səbəbsiz heç nə ola bilməz. Əhalinin uzaq keçmiş meşə ilə bağlı olubsa da, sonrakı əsas təkamülü açıq sahədə keçib, həmişə uzağa baxmağa, müxtəliflik görməyə uyğunlaşışb. Müasir dövrün adamları birləşdirici körpülər tikmək əvəzinə ayırıcı hasarlar-qalalar tikirlər. Nəticədə adamların adət etdiyi genişlik daralır, orqanizm sıxıntı hiss edir (darixir). Türməyə salınan Adam acliqdan, susuzluqdan və yorğunluqdan deyil, məhz tənhaliqdan şikayət edir. Ən ağır türmə cəzası verilən Adam təcridedici darısqal bir xanədə saxlanır, heç kimi görmür, yatanda özünü, duranda dizini görür. Belə adam darixmaqdan vərəm xəstəliyinə tutulur. Biz ətraf mühitimizin müxtəlifliyini tələf etməklə özümüz-özümüzə türmə yaradırıq.

Adamlar üzərində anonim (gizli) nəzarət qoymaq əhali içərisində namərdliyi çoxaldır. İşçilər üzərində anonim nəzarət təşkil edilməsi ictimai mülkiyyət quruluşunda geniş yayılmışdır. Anonim nəzarət qoca qarının qapı dalından pusmasına oxşayır, özü də idarə etmənin yararsız bir formasıdır. Qanunu pozan adamı tapıb cəzalandırmaq mərdlik,anonim məlumata əsasən cəzalandırmaq isə namərdlikdir. Anonim nəzarət cibə pul atıb tutdurmaq kimidir. İdarəetmənin belə formaları ölkədə namərdliyi çoxaldır, əxlaqi korlayır, insanlığa zərbə vurur.

Adamın üzü heç bir şəraitdə utanmırsa, o üz deyil,

ayaqqabı altıdır. Təbiidir ki, ruhi baxımdan normal adamdan söhbət gedir. Utanmaq mənəviyyata aiddir, heç bir heyvan heç vaxt utanmır. Utanmaq ən azı məsuliyyət hiss etməkdir, qarşısındaki şəxsə hörmət əlamətidir, abırlı-hə-yalı olmaqdır. Heç bir şəraitdə utanmayan adam sadəcə bioloji varlıqdır.

Adamın natəmiz-pinti olması onun tənbəlliyi ilə başlanır. Səliqə-sahmansız, natəmiz, tənbəl və aciz adam-lara pinti deyilir. Pintilik hamiya ayıbdır, qadın üçün isə bədbəxtlikdir. Pinti adamın vicudu nə qədər gözəl olsa da bir qəpiyə dəymir. Pintiliyin əsası anadangəlmədir, lakin təlim-tərbiyəni qəbul etmək və həyatdan görüb-götürməklə pintiliyi azaltmaq olar. Bunun üçün tənbəlliye qarşı mübarizədən başlamaq lazımdır. Adam özünün edə biləcəyi işi başqasından, hətta doğma anasından umursa, onun axırı pintiliyə gedir. Vicud gözəlliyini əsas götürüb ailə quranların çoxu bir-birinə əks xasiyyətli olmaqla ayrırlırlar. İkitərəfli tanıyıb ailə qurmaq uğur gətirir. Bəzi aildə biri hüquqlu, diğəri (adətən qadın) hüquqsuz olur. Belə halda hüquqsuz pinti yox kimidir. Hüquqlu pintini heç kim sevmir, belə həyat da yox kimidir. Tənbəl adamlar tez qocalır. Tənbəl tək başını saxlaya bilmir, oğurluq etməyə məcbur olur. Beləsini yoxsulluq kölgə kimi izləyir.

Adət qanundan güclüdür. Cəmiyyət qanunu az müd-dətlidir, tez-tez dəyişir. Amma el adəti (mentalitet) uzun müddətlidir və hamını əhatə edir. Qanun cəmiyyətin iyerarxiyasında yuxarıdan aşağıya yayılır, təbliğata ehtiyacı var. Lakin el adəti aşağıdan başlanır, avtomatiya idarəciliyinə əsaslanır. Ona görə güclüdür və çox yaşayır.

Adi adamın haqqında ilk rəy yaradan onun görkəmi və rəftarıdır. Hər kəs tanımadığı adamın daxili aləmini, o cümlədən ağlını tez müəyyən edə bilmədiyi üçün onun haqqında ilk təsəvvürü görkəminə və rəftarına əsaslanır. İlk təsəvvür çox vaxt aldadıcı olur. Ona görə adamın vurulma sevgisi müvəqqəti, öyrənib sevməsi isə daimi olur. Adamın daxili aləminin əsas göstəricisi onun təmənnasız yaxşılıq etməyi bacarmasıdır, bunu göstərən isə əməllərdir. Deməli tanıyıb sevmək üçün öyrənməyə vaxt lazımdır. Adamların qarşılıqlı tanışlığı onlara dünyəvi və mənəvi rahatlıq yaratır. Yüksək inkişaf etmiş ağıl sahibini yaxşı tanımaq üçün onu müxtəlif şəraitdə dinləmək, yazdıqlarını oxumaq və praktiki əməllərini görmək lazımdır. Bəzi şəxsiyyətlərin həqiqi kimliyi yaşamış olduğu zaman kəsiyindən çox sonra açılır. Onda yaxşilar uzun müddət xoş xatırlanır, pislər tez unudulur, qəddarlara hətta lənət edilir.

Adi adamın sözə-nitqə çevirə bilmədiyi fikirləri şair bacarıır. Şairlik ixtisas deyil, xüsusi bacarıqdır, istedad formasıdır, təcrübə nəticəsində güclənir. Şair qəlbinin və bəyninin fikirlərini adi sözlər vasitəsilə elə düzür ki, nitqin məntiqi və axıcılığı oxucunu valeh edir, ona musiqi kimi təsir edir. Təcrübəli şair öz dövrünün siyasətini, sosiologiyasını, iqtisadiyyatını, psixologiyasını və ekologiyasını güzgü kimi göstərir. Təcrübəli və güclü şairin şeirlərini oxuyan hər kəs orada özünü də görür, amma nə qədər dərk etməsi oxucunun səviyyəsindən asılıdır. Gözəlliyi şairin dərk etməsi geniş və dərin olur. Şair qəlbində dünya bütövdür, bəşəriyyət bacılardan və qardaşlardan ibarətdir. Hami bilir ki, bu real deyil, amma hamı istəyir ki, real

olsun. Ona görə şeirlər həvəslə oxunur.

Ağ sərçə olmaz, olsa da çox qalmaz. Bu kəlamın da əsasını genetika və biosenologiya təşkil edir. Ağ quş var: leylək, durna, vağ, qulələk, qutan və s. Lakin hamısı təkcə gizlənməyə arxayın deyillər, fəal uyğunlaşmaları da var. Onlar kütləsinə görə və boyca iri olduqları üçün təhlükə mənbələri azdır. Ağ qazın görmə və eşitmə orqanları yaxşı inkişaf edib, həmişə ayıq-sayıqdır. Durna, leylək, vağ hündür ayaqlarına, iti gözlərinə və güclü dimdiyinə arxayınlılar. Lakin sərçənin yeganə ümidi təhlükədən tez qaçıb gizlənməkdir. Bu işdə əlvən-boz rəngi ona kömək edir. Sərçə ağ olsaydı, gizlənə bilməzdi. Bəzi hallarda ətraf mühitdən mutant maddələrin təsiri nəticəsində sərçənin lələklərində lazıminca piqment əmələ gəlməsi pozulur, sərçə ağ olur. Buna albinizm deyilir. Lakin ağ sərçə gizlənə bilmir, yırtıcı heyvanlar (ilan, qırğı və s.) onu tez tapıb yeyirlər. İndiyə qədər heç yerdə heç kim qoca ağ sərçə görməyib, olanar cavan yaşıda tələf ediliblər.

Ağac öz yarpaqlarını da yeyir. Müasir dövrdə ağacın və başqa bitkilərin yaşama şəraiti iki tiplidir: təbii şərait və süni şərait. Məsələn, meşələr və otlaqlar təbii şəraitdə, bağlar və tarlalar süni şəraitdə yaşayırlar. Meşədə ağaclar dibinə tökülen meyvə və yarpaqların çürüməsindən əmələ gələn humusu yeməklə yaşayırlar. Bağlarda, xüsusən də suvarılan bağlarda özü-özünü yaşatma prosesi zəifdir. Bunun iki əsas səbəbi var: 1) Bağdan ağaclarının meyvəsinin (parkdan hətta xəzəlin) adamlar tərəfindən yiğilib kənarlaşdırılması, 2) Az-çox çürümə nəticəsində əmələ gələn mineral maddələrin suvarma suyu ilə yuyulub torpaqdan çıxarılı-

ması. Buna görə bağda və başqa süni şəraitdə bitkilər öz məhsullarından təkrar istifadə edə bilmirlər. Onları müxtəlif gübrələrlə əlavə yemləmək lazımlı gəlir. Süni şəraitdə yaşayan bitkilərin xəstəliyə və zərərvericilərə döyümlüyü də zəifdir, bu baxımdan da köməyə ehtiyacları var.

Ağılla sevişmək daimi birliyin qarantıdır. Müasir dövrdə sevişməyin iki əsas tipi var: birincisi vurulma sevgisi, ikincisi ağılla sevişmək. Vurulma sevgisi anadangəlmə instinkt kompleksinə əsaslanır, səbəbləri obyektivdir: vücuḍ fərqi, səs və qoxu fərqi, fiziki güc fərqi, davranış fərqi, cod və yumşaqlıq, kimyəvi səbəb (hormonal sistem), cinsiyət məhsulunun ayrılması vacibliyi, temperatur fərqi, daxili mühitin turş və ya qələvi olması və s. Bu səbəblər heyvanda və adamda eynidir, amma səviyyəsi fərqlidir. Hamısı birləşib spesifik bioloji və psixoloji hal yaratdır. Kənardan müdaxilə edilib tənzimlənməsi çox çətindir. Leyli-Məcnunu və Fərhad-Şirini xatırlamaq kifayətdir. Vurulma sevgisinin ömrü azdır (bir neçə il).

Mənəvi sevgi (subyektiv səbəblər) birbaşa intellektin məhsuludur, heyvanlarda yoxdur, adamların da çoxunda zəifdir, inkişaf etmiş ölkələrdə güclüdür. Sevişmənin subyektiv səbəbləri də az deyil: maddi imkanlar, şüurlu nikah (hüquq sənədi), mənəvi inkişaf səviyyəsi, ruhi və fiziki sağlamlıq səviyyəsi, genetik yaxınlıq səviyyəsi, yaş həddi və s. Bunlar nəzərə alınmasa, adamlar heyvanlaşar. Sevişmənin subyektiv səbəbləri ömürlük birlilik yaratdır.

Ağıllı və yaxşılardır, ağılsız və pislər dağıdır. Bəşər övladları bir tərəfdən yaratdır, digər tərəfdən dağıdır-lar, bir tərəfdən doğub 1001 zəhmətlə böyüdüür, digər tərəf-

dən müharibə edib qırırlar. Yaradanlar ağıllı-kamil və yaxşı adı insanlar, dağdanlar isə ağıllı-pislər və aaklı çatmayanlardır (ruhi xəstələr nəzərə alınmır, fiziki sikəstlər nə qura bilmir, nə də dağda bilmirlər).

İstər yaratmağın, istərsə də dağıtmağın səviyyəsi müxtəlifdir. Bir neçə misal. Həyətdə yaş ağacı, yumurtlayan toyuğu, körpə balalı sağlam keçini kəsmək ağılsızlıqdır, qurulu körpünü söküb odun əvəzinə yandırmaq da ağılsızlıqdır. Hitler kimi İkinci Cahan Müharibəsi başlayıb əhalini qırğına vermək ağılsızın əməli deyil, ağıllı-pis insanın əməlidir. Qədim dövrlərdən indiyə qədər olanları müqayisəli götürsək, demək olar ki, yaradanlar-quranlar dağdanlardan çıxdur. Əks halda ailələrdə və cəmiyyətdə inkişaf olmazdı, bu isə göz qabağındadır. Məsələn, indiki Bakı Dövlət Universitetinin ərazisi 1950-ci ilə qədər yarımsəhra boşluq olub. 1951-ci ildə tələbə olarkən bu yerə ekskursiyaya gəlirdik, kolleksiya toplayırdıq. 1960-ci illərdə burada universitet tikildi (indiki əsas bina), ətrafında yaşayış evləri tikildi, amma bəzi müəllimlər «Şəhərdən uzaqdır» – deyib istəmədilər. 2008-ci ildə sentyabr ayının 15-də təntənəli şəkildə istifadəyə verilmiş yeni tədris korpusunun yeri bir müddət əvvəl müxtəlif tullantılardan ibarət şəhər zibilliyi idi, yanından keçən burnunu tuturdu. İndi necə olduğunu eşitmək yox, görmək lazımdır. Son 10 ildə qurulub-yaradılmış Bakı Dövlət Universiteti dünyanın ən yaxşı ali məktəbləri ilə müqayisə edilə bilər. Bakı şəhərini böyük qəsəbə hesab edirdilər, son bir neçə ildə isə dünyyanın möhtəşəm meqapolis (nəhəng) şəhərlərindən geri qalmır. Bunu yaradan və quran ağıllı və yaxşı insanlardır. Uzaq keçmişdən indiyə qədər gecəsi ilə gündüzü fərqlənməyən

nəhəng şəhərlərin yerlə yeksan edilməsini sadalayıb qanımızı qaraltmaq istəmirəm. Belə halları edənlərə ağılsız demək olmaz, onlar sadəcə pis insanlardır.

Ağılsız görünənlər onların hamısını əhatə edə bil-məz. Ağılsız kimi tanınan adamlar rəsmi qeydiyyata alınanlardı. Əslində ağılsızlar müxtəlif üsullarla pərdələnmiş halda gizlədir, ağıllılar ilə qarışq yaşayır, ailə qurur və cəmiyyətə daha çox maddi və mənəvi ziyan vururlar. Qanuna hörmət edilməyən ölkələrdə gizlin ağılsızlar daha çox olur, təbiidir ki, onların zərəri də qat-qat artır. Ölkəni idarə edən məmurlar qanunu kənara qoyub yerliçiliyə, korrupsiyaya, rüşvətə meydən açarsa, ağıllı, vicdanlı, kamil, müdrik insanlar sıxışdırılıb tələf edilər və ya cəmiyyətin fəal tədbirlərindən uzaqlaşdırılar. Belə cəmiyyətin perspektivi təhlükə sırasında qalar. Məsələn, Misirdə olduğu kimi.

Ailə daxilində alver onu dağıdır. Normal ailə qəlbin hökmü və ağlın dəstəyi vasitəsilə qurulur, monolit varlıq kimi yaşayır və əsas vəzifəsi vətən üçün dövrünə layiq ali övlad böyütmək olur. Haram qarışmayan alver yoxdur de-sək çox günah etmərik. Ailəyə haram gətirmək onu dağıdır. Ailənin daxilində alver olması daimi haram hesabına yaşımaqdır. Belə ailə ilə mal naxırı arasında fərq azdır.

Ailə ilə birlikdə yeyib-içib, birlikdə istirahət etmə-yən valideyn (başçı) yox kimidir. Hər ailə müstəqil bir dövlət kimidir, onun daxili rejimi ailə rəhbərinin işidir. Lakin ailənin rejimində hamı üçün ümumi olan davranış qaydası da var. Məsələn, ailə başçısının ailəyə münasibətinin metodologiyası formaca müxtəlif olsa da məzmunca eyni-

dir. Mənim kimi fanatik sənətkarlar ailəsinin tələblərini unudur, bütün vaxtını özünün sənətinə sərf edir. Belə halda ailənin başçısı evin xanımı olmalı, kişi isə heç olmasa yeyib içərkən və istirahət edərkən ailəni başına yığmalıdır. Bunu etməyən valideyn yox kimidir. Böyük vəzifəli məmurların valideynlik etməyə vaxtı çatmır. Ona görə ailə üzvləri arasında dostluq zəifləyir, hörmət-izzət qəlbin yox, ağlin məhsulu olur. Lakin bunlar hər ikisi harmonik inkişaf etsə yaxşıdır.

Bəzi ailə başçısı içkiyə qurşanır, alkaş olur, beləsindən yetimlik yaxşıdır. Sərbəst yetimin istedadı varsa, görüb-götürməklə faydalı insan ola bilər, alkaş valideyn isə ona mane olur. Narkomandan danışmağa dəyməz, beləsi ruhi xəstədir, müalicəyə ehtiyacı var.

Ailənin günahı ata-ananın, xalqın günahı rəhbərinidir. Ailədə uşaqların tərbiyəsinə ata-ana cavabdehdir. Hətta müəllimləri və həkimləri də seçən valideynlərdir. Ölkədə tək-tək adamlar rəhbərdən narazı ola bilərlər. Lakin bütövlükdə xalqın narazı qalmasına günahkar rəhbərdir. Rəhbərlik ilə xalqın birliyi mütləq inkişafdır. Ulu öndəri olan xalqların (Türkiyə, Azərbaycan və b.) inkişafı daimidir.

Ailə münasibətinin forması zamandan asılı olaraq ciddi dəyişir. Yəqin dəfələrlə eşidib və oxuyubsunuz ki, cəmiyyətdə hər ailə kiçik bir dövlət kimidir. Ona görə ailənin quruluşuna və həyat tərzinə kənardan müdaxilə olmaz. Lakin zaman bu baxımdan da öz işini görür. İslam dünyasında böyüklərə hörmət, uşaqlara qayğı çox güclü olub, indii isə başqa ölkələrin təsiri altında zəifləyir. Mənim 60 yaşım olanda anam qoca və xəstə idi. Atam dünyasını

dəyişəndən sonra tez-tez kəndə gedir, ağacların dibini şumlayır, üzüm tənəklərini qayçılıyır və dərmanlayırdım. Annam qoca və xəstə olmasına baxmayaraq əlləri titrəyəttitrəyə və ayaqları büdrəyə-büdrəyə mənim üçün bağ'a çay gətirirdi. Mən dözə bilməyib onun hərəkətini pisləyəndə cavabı bu olurdu ki, həyətimdə işləyənin qayğısına qalmaq mənim borcumdur. Bu barədə klassik misalı nümunəvi ziyalı və böyük xeyriyyəçi olan yaxın bir dostumdan eşitmİŞəm. O deyir: «atamın zahiri gözəlliyi zəif idi: boyca kiçik, dərisi tüüt rəngli, qamətsiz, nitqi təsirsiz, rüzgari kasib, savadsız bir kişi; anama gözəl qadın demək olardı. Atam həyətdə və bağda işləyəndə anam onun arxasında düşüb əzizləyər, ağızına yemək-içmək verərdi; indii mənim zahiri gözəlliym , qamətim, nitqim, vəzifələrim, dəstəyim, pulum, var-dövlətim Allaha şükür kifayət qədərdir. Xanımum-la qarşılıqlı münasibətimiz mehribanlıq üstə köklənib, bir-birimizi tez və yaxşı başa düşürük. Amma mən ona desəm papağımı gətir, cavabı bu olar ki, ayaqların ağrıyır mı?; desəm corabımı geyindir, deyəcək ki, əllərinə nə olub ki? Bu fakt aydın göstərir ki, cəmi bir nəsillik zaman kəsiyində ailədaxili münasibətdə yeni metodoloji baxış əmələ gəlib. Şübhə yoxdur ki, dostumun ailə mehribanlığı onun valideynləri səviyyəsində olmuş mehribanlıqdan daha çox məzmunludur və proqressivdir. lakin sadəcə forması dəyişib.

Alın təri torpağa yağışdan da yaxşı təsir edir. Alın təri normal halda zəhmətin göstəricisidir. Torpaqdan bol məhsul götürmək istəyən il boyunca zəhmət çəkməlidir. Quraq iqlimli rayonlarda əkinçinin üzünü ağ edən yağışdır.

Lakin əkinə qulluq edilməsə yağış da kömək etməz, torpağa çəkilən zəhmət isə (alın təri) yağışı əvəz edə bilər. Məsələn, suvarılma təsərrüfatı kimi tədbirlərin zəhməti çoxsa, rahatlığı da çoxdur. Zəhmətdən sonrakı rahatlıq böyük sevinc mənbəyidir. Ağıl ilə zəhmət birləşəndə böyük uğur gətirir. Hər kəsin zəhməti onun insanlıq ləyaqətini gücləndirir.

Ali məclisin bütün tədbirləri nümunə götürülür. Ali məclisə elmi konfrans, konqres, böyük şura, qurultay, xalq deputatlarının yığıncağı kimi forumlar daxildir. Bu yığıncaqlara ona görə ali deyilir ki, müzakirə obyekti ümumxalq əhəmiyyətli olur, bəzən hətta qlobal xarakter daşıyır. Ali məclislərin iştirakçıları ali insanlardır, onlardan nümunəvi (öyrədici) davranış gözlənir. SSRİ dövründə ali məclislər qapalı keçirilirdi, daha da keçmiş tarixdə ali məclislərin gedişini əhaliyə nümayiş etdirmək texnologiyası (canlı yayım) olmayıb. Ona görə indiki ali məclislər ilə keçmişdə olanları müqayisə etmək çətindir, bu isə cəmiyyətdə kultur səviyyənin inkişaf dinamikasını açmağa imkan vermir.

Müasir ali məclislərin keçirilməsi göstərir ki, onların iştirakçıları heç də hamısı ali insan deyil. Ali məclisə bəzən elə adam seçilir ki, onun davranış mədəniyyəti adı savadsız adamın səviyyəsindən də aşağıdır. Beləsi gənclərin sabaha ümidi qırır, böyüklərə hörməti məhv edir, cəmiyyəti yolundan azdırır.

Alim çox dövlətli olmaz, olsa da alimliyinə xələl gətirər. Mala-dövlətə aludə olub insanlıq yolundan çıxanla-
ra Allah xəbərdarlıq edib (*Qurani-Kərim*, *Yunus surəsi*, aya 23; *əl-Həcc surəsi*, aya 6, *əl-Baqərə surəsi*, aya 140). Alim adı

bütün mənsəblərdən ucadır. Müdrik insan zəhmətin açarını zəkanın işığında axtarır. Faydalı təlim verən insan – qan verən donordan da böyük xeyirxahdır. Həyatın gözəlliyi onun özündən yüksəkdə duran insanlıqdadır. Kamil alim insanlığını qoruyur, elmsiz adam isə mal-dövlətini qoruyur; birinci işləndikcə çoxalır, ikinci isə xərcləndikcə azalır. İnsanın ölüm, insanlığı isə ölməzlik izləyir.

Bütün bu deyilənlər və min bu qədər də deyilməyənlər aydın göstərir ki, alim maddi var-dövlətə aludə olmaz. Dəhilərin heç biri pul saya bilməyib. Dəhilərin heç biri pul saya bilməyib. Alim adını qazanmış hər kəs mal-dövlətə qurşanarsa, alimliyini itirər. Elmsız yaşamaq onu itirməkdən yaxşıdır.

Alim elmdə yaradıb, xalq üçün yaymalıdır. Elmin əsas vəzifəsindən biri öz yeniliklərini xalqa yaymaqdır. Elmin ən çətin sırlarını sadə dildə yazış xalqa çatdırmaq olar. Müasir dövrdə maarifçilik fəaliyyəti üçün radio, televiziya və kompüter böyük imkanlar yaradıb. Deyirlər ki, alimi əsərləri tanıdar. Bu doğrudur. Əsərlər bir kuncə atılıb qalırsa, onun yeniliklərini xalqa çatdırmaq üçün heç bir tədbir görülmürsə, əhəmiyyətsiz qalır. Xalqın əsas mütaliə mənbəyi bədii əsərlər və gündəlik dövri mətbuatdır. Konkret elmlərə aid yeniliklərin xalqa çatdırılmasında əsas səy müəllifin və onun ixtisas yoldaşlarının öhdəsinə düşür.

Alim hiyləgər olmaz. Elmi faktlardan çıxardığım kəlamdır. Hiylə təkamül baxımından heyvanda yaranıb, adamlara da onlardan keçib. Orqanizmdə hiyləni idarə edən əsas mərkəzlər (hormonal sistem, sinir düyünləri, onurğa beyni) avtonom sistemlərdir. Ona görə heyvanların

özünü və böyüdüyü nəslini gizlətmək fəaliyyəti insana nisbətən yüz dəfələrlə güclüdür. Bir misal. Mənim bağ evimdə həyətin ortasında hündürlüyü 3 m olan bir zeytun ağacı var. Həmin ağacın bir tərəfi yay mətbəxi, bir tərəfi 7 nəfərlik ailənin səhər, nahar və şam yeməkləri olan yer, 3-cü tərəfi hər gün ən azı 5-7 nəfər uşağın oyuncaq yeri, 4-cü tərəfi isə 3 nəfər uşağın velosiped sürdüyü yerdir. Bundan başqa həyətdə 5 pişik və 1 it saxlanılır (it bağlı olur). Hamiyya elan etmişəm ki, quş yuvası görəndə mənə desin. Bir cüt qaratoyuq həmin zeytunda yuva tikib 4 bala pərvaz etmək üçün 48-50 gündə təxminən 3000 dəfə oraya girib çıxıblar. Lakin nə yuvanı, nə də qaratoyuğun özünü heç kim, hətta pişiklər görə bilməyiblər. Zeytundan 10 m aralıda tut ağacında qaratoyuğun pərvaz balasına yem verdiyini görüüb maraqlandım və zeytunda hələ uça bilməyən ən kiçik balları tapdım. Budur heyvan hiyləsi (pişiyin hiyləsi əhliləşmə prosesində zəifləyib). İnsanda davranışları idarə edən məxanizmlər birbaşa və ya dolayı yollarla beyin qabığının (intellekt mərkəzi) nəzarəti altındadır. Ona görə hiyləsi zəifləyib. İntellekt inkişaf etdikcə hiylə azalır. Güman edirəm ki, alimin hiyləsinin zəifliyi onun intellektinin inkişafını göstərir. Yaxşı ki, belədir. Hiyləsi və intellekti qoşa inkişaf edən şəxs istədiyinə nail olur, pisinə də, yaxışına da.

Alim ucalır, peşə sahibi qocalır. Alim olmayan müəllim, eləcə də müəllim olmayan alim var. Müəllimlik peşədir, alimlik elmi səviyyədir (elmi çindir). Öz üzərində işləyən, daima elmi axtarışda olan alimin səviyyəsinin tədricən yüksəlməsini, müəllimin isə qocalmasını mən özümdə gö-

ürəm. Alim kimi son illərdə yazdığını əsərlər daha çox bəyənilir, nəzəri müləhizələrim daha çox realdır. Alim qocalandan sonra onun diqqətini və vaxtını elmdən uzaqlaşdırın səbəblərin azalması da elmi fəaliyyətinə müsbət təsir edir. Lakin müəllim kimi qocalmışam: 1,2 saat auditoriya (patok) qarşısında dayanıb mühazirə oxuyanda yoruluram, yeni informasiyalar üzrə yaddaşım zəifləyib, tələbələrin dəcəlliyyinə qarşı tolerantlığım azalıb. Cəmiyyətdə peşə sahiblərinin ötən xidmətinə, alimin isə indisinə və gələcəyinə qiymət vermək doğrudur. İnsanın indisini keçmişinə, gələcəyi isə indisinə əsaslanır. Şərəfli ömür yolu keçmiş qocalara münasibətimizi bizim də gələcəyimiz gözləyir, yaxşılığı yaxşılıq, pisliyə pislik (müstəsnalıq tək-tək olar).

Allah qorxusu – sağlamlıq, başqa qorxular – xəstəlik.

Allahın hər kəsə buyurduğu həyat yolu o qədər təmiz, saf və rahat yoldur ki, onunla gedənlər özləri də bilmədən sağlamlığını qoruyub saxlayırlar. Bu baxımdan İslam dininin analoqu yoxdur. Bir neçəsini xatırlayaq. Namaz qılmaq fiziki və mənəvi təmizlidir. Gündə 5 dəfə dəstəməz alan şəxsin infeksiyaya tutulması zəifləyir. Gündə 5 dəfə antiinsani fikirləri qovub beynindən çıxaran insana xəbis fikirlər (şeytanlar) yaxınlaşa bilmir, buna heç vaxt da çatmir. Oruc tutmaq artıq yeməyin qarşısını alır. Ac qalmaq bədəndə il ərzində yiğilmiş zərərli yad ünsürü çıxarıır, xəstəliyin qarşısı alınır, hətta xəstə sağılır. Kütləsi 80-90 kq olmuş bir neçə nəfər adam tanıyıram ki, xəstələnib 2-3 il yataqda qaldıqdan sonra arıqlayıb 40-50 kq qalıqlar və xeyli cavanlaşış adı həyata qayıdıblar. İslam dininin buyurduğu həyat yolları (toy etmək, ölü dəfn etmək, yas vermək,

ticarət, pul qazanmaq və onu xərcləmək qaydası, yemək, işləmək, yatmaq və s.) hamısı infeksiya, israfçılıq, biganəçilik, istismar, mənəvi pozğunluqlar əleyhinə yönəlib. Bunlar sağlamlığı qoruyan yollardır. Əhalini təşkil edən adamların birinin digərini qorxutması halları (söyüş, hədələmək, vəzifədən çıxarmaq üçün hazırlıq halları, qazanc yollarını kəsmək, ailəsini dağıtmak, övladına pislik etmək, şərləmək, böhtan demək və s.) xəstəlik gətirir. Belələri intensiv qocalır, əsəb, ürək qan-damar, hətta ruhi xəstəliklərə düşər olurlar. Heç bir heyvan öz həmcinslərinə qarşı Adəm övladı qədər qənim kəsilməyib.

Allaha eşq ən dərin və ən geniş olur. Eşq, sevgi və istək müxtəlifdir. Bəzi sevgi qəlbdən gəlir, bəzi isə ağılmış məhsuludur. Lakin Allaha olan eşq kainat qədər böyük və sonsuzdur. Ona görə ki, Allaha eşq qəlbdən gəlir, ağıl ilə dərinləşir, genişlənir və əbədiləşir. Bunun üçün müqəddəslik lazımdır. Yaxşılıq etmək lazımdır, vicdan lazımdır. Beləsinə Allah sevir, insanlar alqışlayır.

Alovun istisi olduğu kimi, gəncin də günahı olur. Ocaq yananda ətrafa çox isti yaydığı kimi, gəncin də həyatında şüursuz hərəkətlər qaldığı üçün günahı çox olur. Ağlılı valideyn və səbirli müəllim gənclərə qiymət verərkən onların indisini yox, perspektivini nəzərə alır. Məsələn, oğurluq pis xasiyyətdir, itə yaraşır. Uşaqlıq və ya yeniyetmə valideynin cibindən pul oğurladığı halda, onu ciddi cəzalandırmaq yox, dolayı yolla başa salmaq lazımdır. Belə səhv və heç bir əhəmiyyət verməmək də düz deyil. Ona görə ki, ailədən xırda oğurluq gəncin xarakterinə keçidikdən sonra vərdişə çevrilir və onun gələcəkdə cəmiyyət ogrusu olması

ehtimalını çoxaldır. Gəncin anadangəlmə olmayan fəaliyyət sahələrində (tədris, mətbəx mədəniyyəti, valideyn qayğısı və s.) etdiyi günahlara böyüklerin güzəştü və səbri çox olmalıdır, öyrətməyə üstünlük verməlidirlər. Əks halda cəmiyyət inkişafsız qalar.

Altruizm adam sürüsündən insan yetişdirir. Altruizm dünya əhalisi arasında təmənnasız qarşılıqlı köməkdir. Dünya əhalisini Adəm övladları hesab edən İslam dini altruizmin özülünü təşkil edir. Bu nəzəriyyə əhali sürü-sündən millət yaradır. Çox təəssüf ki, qocaman Şərqi ölkələrinin əqidəsi olan altruizm indi Qərb ölkələrində daha geniş yer tutur. Altruizm – davranış formasıdır. davranış isə dənər prosesdir (geriyə qayıda bilir). Altruizmin zəifləməsi və ya fraksiyalara ayrılması milli birliklərin və beynəlmiləlçilik kimi ümumbəşəri dostluğun əleyhinədir. Müasir globallaşma tədbirlərinin inkişaf etməsi üçün altruizm ən yaxşı vasitədir. Altruizmin reqresə (tənəzzülə) getdiyi ölkənin əhalisi qohumlarını tanır, qarşılıqlı fayda verən dostlarına hörmət bəsləyir, yerliçilik edir. Bunlar üçün qanunu pozmağa hər an hazır olur. Amma sadaladığım kateqoriyalara aid olmayan heç kəsə heç bir qayğı göstərmir. Belə yerdə insanlıq zəifləyər, cəmiyyət parçalanar, onun nəsilləri tədricən assimiliyasiya edilər. Belə bir lətifə eşimmişəm: "Gəzdim ABŞ və Avropa ölkələrini. Müsəlman tapmadım, amma hər yerdə müsəlmançılıq gördüm. Qayıtdım Bakıya, hamı müsəlmandı, amma heç yerdə müsəlmançılıq yoxdur". Dünya əhalisinin yeknəsəkliyi (populyasiyaların yoxluğu) bəşəriyyəti tənəzzülə aparar.

Ana haqqı – Allah haqqıdır. Övlad ananın zərrəsidir.

Ananın övladına olan sevgisi iradi deyil, yəni özündən asılı deyil, mütləq sevməlidir. Bu istək anadangəlmə mexanizmlərlə tənzimlənir. Heyvanlarda da belədir, şərtsiz refleks ilə tənzimlənir. Övladın ananı istəməsi körpə vaxtı anadangəlmə instinktə əsaslanır, böyüdükcə bu instinkt sönür, beyin qabığının nəzarətinə keçir və iradi olur. Ona görə yadlara dartinir. Ananın övladı sevməsi instinkti həmişə qalır və beyin qabığı vasitəsilə daha da möhkəmlənir. Ona görə ananın haqqı Allah haqqı hesab olunur.

Ana dilimizi pis bilməyimizin əsas səbəbi lügət dilimizin zəifliyidir. Xalq və bədii dilimizi bilməyimiz qənaətbəxş hesab edilə bilər. Azərbaycan dilində bitkilərin və heyvanların adları xalq dilimizin zənginliyini göstərir. Dilimizin qalan bölmələrini zəif bilmək məncə ən zəif inkişaf edən lügət dilimizdir. Bu çatışmazlığı aradan qaldırmağa təkcə dilçilərin gücü çatmaz. Elmlərin bütün sahələrində çalışan alımlər və mütəxəssislər xalq ilə əl-ələ verib dilimizi inkişaf etdirə bilərlər. Üstünlük beynəlxalq əhəmiyyətli terminlərə və xalq sözlərinə verilməlidir.

Anadan süd əmənə xoşbəxt demək olar. Müasir dövrün böyük ekoloji problemlərindən biri ana südüdür. Ətraf mühitin kimyəvi və radioaktiv çirkənməsi bir tərəfdən, sosiooji-psixoloji gərginlik başqa tərəfdən ana südünü vaxtından tez qurudur. Doğrudur, ana südünü əvəz edən süni südlər ixtira edilib. Lakin onların heç biri ana südünü tam əvəz edə bilmir. Heç olmasa, 2-3 ay ana südü əmməyən uşaq bütün ömrü boyunca onun əziyyətini çəkir.

And içmək inanan üçündür. Adamların yalan danış-

ması bəşəriyyətin tarixi boyunca həmişə problem olaraq qalıb. Yalan informasiya adamları çasdırır, haqsızlıq yaradır, psixoloji gərginliyi çoxaldır, bəzən də böyük cinayətə səbəb olur. Bunların qarşısını almaq üçün qəlbdən, inamdan gələn istək-sevgi mənbələrinə and içmək çox qədim dövrlərdən qəbul edilmiş və indi də az-çox kömək edir. Yalandan and içən inam sahibləri vicdan əzabı çəkir, adı davranışını itirir, nəhayət bir qəza ilə üzləşir. Lakin inamsız adam üçün yalandan and içmək qorxulu deyil. Belələri əzizlərinin canına hər gün istənilən qədər yalandan and içir. Gənc həkimlər diplom alarkən Hipokratın yolu ilə gedəcəyinə, hərcılər orduya sadıq olacağına yalandan and içir və çoxu bu dünyada cəzasız qalır. Ona görə yalandan and içmək çoxalır. Beləliklə yalan danışmaq bir problem kimi qalır.

Arpa əkənlərin buğda biçmək niyyəti baş tutmaz. Hamı bilir ki, arpadan buğda, buğdadan arpa əmələ gəlməz. Amma heç də hamı bilmir ki, bütün canlılar, o cümlədən insan da həyatın bu qanununa tabedir. Hamı bilir ki, adamlar ağlına görə müxtəlifdir: ruhi xəstə, az ağıllı, çox ağıllı, dahi şəxsiyyətlər. Əksər adamlar ağıl ilə biliyi qarışdırırlar. Ağıl beynin quruluşu, bilik isə onun topladığı informasiyadır. Hesab edək ki, insanın başı nəhəng bir zavoddur. Beyin həmin zavodu təşkil edən sektorların, sexlərin cəmidir. Ağıl zavodun içərisindəki bütün cihazların, aqreqatların, alətlərin və s. ləvazimatların cəmidir. Bilik zavodun istehsal etdiyi məhsuldur. Zavodun avadanlığı nə qədər çox və saz olursa, onun istehsal etdiyi məhsul da bir o qədər çox və keyfiyyətli olur. Funksiya quruluşdan ası-

lidir. Dediklərimi bilməyənlər soy-kökünü, hətta özünün səviyyəsini, yaşadığı şəraiti nəzərə almadan istəyirlər ki, onların övladları dahi olsunlar. Bunu arpa əkib buğda biçmək istəyinə bənzətmək olar. Beyinin quruluşu Allah payıdır. Onun soy-kökdə kimin beyninə yaxın olması səbəbi də Allah sirridir. Bizim bildiyimiz yalnız nəticədir. Nəticəni müzakirə etmək onu dəyişdirməyə kömək edə bilmir.

Adı adamın haqqında ilk rəy yaradan onun görkəmi və rəftarıdır. Hər kəs tanımadığı adamın daxili aləmini, o cümlədən ağlinı tez müəyyən edə bilmədiyi üçün onun haqqında ilk təsəvvürü görkəminə və rəftarına əsaslanır. İlk təsəvvür çox vaxt aldadıcı olur. Ona görə adamın vurulma sevgisi müvəqqəti, öyrənib sevməsi isə daimi olur. Adamın daxili aləminin əsas göstəricisi onun təmənnasız yaxşılıq etməyi bacarmasıdır, bunu göstərən isə əməlləridir.

Arzu daxili istəkdir, amma onu öyrənmək fikiri öyrənməkdən asandır. Əhalinin arzuları sonsuz və müxtəlifdir. Arzunun pisi və yaxşısı var. Hamının xoşuna gəlmək arzusu gülünc doğurur. Əhalini qırıb torpağını zəpt etmək istəyi çox mənfur arzudur. Arzu heç vaxt doymayan fikirlərdir. Arzunu saf-çürük etmək onu daha da çoxaldır. Arzuların çoxu xəyal həyatına aiddir (uşaq xəyalı kimidir). İnsanın ağılı çoxaldıqca arzularının miqyası genişlənir. Mənim ən böyük arzum bəşəriyyətin müharibəsiz, sadə həyat keçirib rahat yaşamasıdır.

Arzu ilə imkan az halda birləşir. Arzu xəyaldır, genişdir, sonsuzdur, imkan isə arzudan geri qalır və azdır. Arzu ilə imkanın üst-üstə düşməsi üçün arzu sahibi realist

olmalıdır. Hər kəsin həyatı mərhələ-mərhələ keçir. Məsələn, məktəbli, tələbə, mütxəssis, məmür, ziyanlı və s. Məktəblinin əsas arzusu orta məktəbi, tələbənin əsas arzusu seçib daxil olduğu ali məktəbi yaxşı uğurla başa vurmaq, sonralar isə əməkdaşı və ya rəhbəri olduğu müəssisənin tələblərinə cavab verən fəaliyyət olmalıdır. Tələbənin nazir olmaq arzusu tezdir və onun reallaşma faizi azdır. Arzunun reallaşma prosesində yeni arzu əmələ gəlməsi proqres yoludur.

Aşağı tələbat yüksək tələbatdan güclü olar. İnsanların ən ümdə tələbatları təmin edilməyinçə, yüksək tələbat üçün fəal olmazlar. Məsələn, təhlükəsizlik və fizioloji tələbatlar təmin olunduqdan sonra mənəvi tələbatlar üçün (estetik, dərkətmə, sevgi, hörmət, lazımlıq və s) fəaliyyət göstərir. Bu fikrin ən sadə forması «Eşşəyə min, ata çatınca» deyimdir. Lakin sağlam olmayan pozulmuş cəmiyyətdə 1000 manatlıq evi olmayan adam öz həyətinə girişdə 5000 manatlıq darvaza qoyur və ya üst paltarı cəmi 50 manatlıq olduğu halda, 5000 manatlıq papaq qoyur. Bəzi ailədə 10 nəfərin 1 əl-üz dəsməli olduğu halda, həyətdə «Mersedes» avtomobili saxlanır. Bunlar, adamların psixoloji durumunun pozulmasını göstərir.

Atalar sözü önce elin-obanın, sonra ölkənin, nəhayət bəşəriyyətin fəlsəfi dünyagörüşü və uğurlu inkişaf yoludur. Bir nəfər müdrik insanın məsləhəti böyük el-obaya düzgün yol göstərib kömək edir. Atalar sözü on minlərlə dünyasını dəyişmiş, hətta indii yaşayan müdrik, dahi və ecazkar insanların verdiyi məsləhətlərdir. Bunlar bəşəriyyətə həmişə kömək etmiş, indii də kömək edir. Atalar sözü

nəticələrin-nəticəsi, qərarların-qərarı, sınaqların-sınağıdır. Bu sözlər dərin hikməti və sadə deyilişi ilə səciyyələnir. Atalar sözündə xalqın ruhunun daimi balansı və sərras təsir effekti valeh edir. Atalar sözü sadə həyat himnidir. Lakin müasir dövrdə bəzi adamların dünya malına alüdə olub, öz həyatının bioloji mahiyyətinə üstünlük verməsi min-min illər ərzində qazanılmış insanlıq uğurlarını unutmaqdır.

Məni heyran edən budur ki, bizim soykökümüz bir sıra elmləri (botanika, zoologiya, morfologiya, fiziologiya, genetika, psixologiya, pedaqogika, fəlsəfə, ekologiya və b.) əsrlərlə qabaqlayıblar. Atalar sözündə əhalinin ətraf mühitə münasibətinə dair fikirlər o qədər dəqiqdır ki, mən onlara ekologiyadan əvvəlki «ekologiya» demişəm. Atalar sözünü dərk edənlər keçmiş, müasir və gələcək zamanı birləşdirmək bacarığı qazanırlar. Atalar sözü neçə-neçə nəsillərin zəkası işığında qaranlıqlardan keçib gəlməklə sadə əhali toplusundan millət yaranmasına xidmət edib. Bu yol ölməzlik yoludur. Atalar sözü əyri həyat yolunu qılınc kimi doğrayır, zülmət qarşısında işiq saçır, dərdlərə məlhəm olur. Ona görə ki, bu sözlərin qayəsində obyektiv müşahidələr, sınaqlar və müqayisələr dayanır. Atalar sözü indii də yaradılır və dövrümüzün aynasına çevrilir. Atalar sözü milli hikmət xəzinəsidir, lakin ümumbəşəri qovuşmalardan kənar da deyil.

Atı atası ilə tanıyarlar, qatırı isə anası ilə. Bilirsiniz ki, qatır at ilə eşşəyin cütləşməsindən əmələ gələn dölsüz mələzdir. Atın davranışları bir qayda olaraq atasını xatırladır, ona görə hansı atdan əmələ gəlməsi bilinir. Qatırın əmdiyi eşşək olarsa, atası atdır, əmdiyi atsa, atası eşşəkdir. Deməli,

hər iki halda qatır anası vasitəsilə tanınır. Ana ilə tanınmaq nəslə itirmək deməkdir.

Atom silahından da təhlükəli ekoloji partlayış ola bilər. Öz-özlüyündə qlobal xarakterli ekoloji fəlakət olmayıb və gözlənmir. Lakin böyük miqyaslı nüvə müharibəsi təbiətin balansını elə poza bilər ki, biosferin xasiyyətinin dəyişməsi insanların nəzarətindən çıxar. Yer planetində əhalinin yaşaması mümkün olmaz. Bunu akademik N.Moiseyev "ekoloji imperativ" adlandırıb. Deməli, ekoloji imperativ atom silahından daha çox təhlükəlidir. Güman edirəm ki, bəşəriyyət qarşısında cavabdehliyini dərk edən insan zəkası ekoloji imperativə yol verməz.

Az ağıllı adamların və ağıllı pis insanların fəaliyyəti zərərlidir. Allah Yer planetinin canlı-cansız hissələrini əhalidən önce yaradaraq hamısını saflıq, təmizlik və sağlamlıq üstündə kökləyib. Onları əhaliyə məkan və resurs edib, əhali üçün rahat həyat yolu göstərib. Bu yolu əsası hər kəsin öz aqlindan səmərəli istifadəsindən ibarətdir. Belə olan halda, öz aqlını başqalarına zərər verməyə yönəldənlər, hiylə, fitnə-fəsad qurmağa hərislər, qərəzçilər, müsibət yaradanlar, intriqantlar, nifrat və düşməncilik edənlər, yalan deyib, şər-böhtan atanlar, halal malına haram qatanlar, istismar edənlər hamısı az ağıllı və kamillikkən uzaq pis adamlardır. Bunlara tay olanlar kölə, dönük, qeybətçi, israfçı, xəsis, acgöz, yaltaq, paxıl, egoist, çoxsifətli nadanlardır. Xalqlar arasında düşməncilik törədənlər, qanlı müharibələr yaradanlar ağılsız deyil, amma pis insanlardır. Adamların bəzi hərəkətləri ruhi xəstəlikdən başqa heç nəyə oxşamır. Məsələn, kişinin kişiyyə ərə getməsi, qadın və uşaq alveri

rüsvayçılıqdır, tibbi baxımdan fəlakətdir. Belələrinə demokratiya pərdəsi altında haqq qazandırmaq pis siyasetdir. Demokratiya normal adamlar üçündür, ruhi xəstələr üçün deyil! Demokratik ölkənin demokrat vətəndaşı kimi mənim əlimdən gələn – pis adamları doğru yola səsləməkdir. Qoy onlar Allahın verdiyi ağlıdan istifadə edib, azacıq düşünsülər.

Az düşünənlər çox danışır, çox düşünənlər isə az. Beyində əmələ gələn fikirləri analiz etmək düşünməkdir, onları səsə çevirmək isə danışmaqdır. Deməli, düşünmək fikirləri saf-cürük etməkdir. Adam çox düşündükcə beynindəki fikirlərin çoxunu saxlayır, az hissəsini (lazım olanı) sözə çevirib danışır. Amma az düşünən adam fikirlərin hamısını və ya çoxunu danışır. Fikir danışığın, danışığı isə əməlin xəyalıdır.

Cox danışan çox səhv edir, az danışanın səhvi də az olur. Ona görə atalar deyib ki, az danışmaq gümüş, heç danışmamaq qızıldır. Müəllimlər yaxşı bilirlər ki, uşaqlara danışmağı öyrətmək asand, susmağı öyrətmək isə çətindir. Qulağın 2, dilin 1 olması göstərir ki, iki dirləyib, bir danışmaq lazımdır. Danışmağı öyrənən uşağı 2 il, susmağı öyrənənə isə 60 il vaxt tələb olunur.

Az yeməyin 7 (yeddi) mühüm əhəmiyyəti var:

- ☞ Acgözlükdən kənarlanır;
- ☞ İşgüzarlıq inkişaf edir;
- ☞ Uczuluq yaranır;
- ☞ Sağlamlıq qorunur;
- ☞ Qocalıq ləngiyir;
- ☞ Resursa qənaət güclənir;

☞ İnsanlıq inkişaf edir.

Azadlıq qanun çərçivəsindən çıxanda vəhşiliyə çevrilir. Bəşər övladları hamısı azaddır. «İllkin olaraq nə bir qul törəyib, nə də bir kəniz» (Həzrəti Əli). Dünyada olmuş savaşların çoxu azadlıq uğrunda əmələ gəlib. Azadlığı hamı sevir, bəzi hamı üçün, çoxu isə yalnız özü üçün azadlıq tələb edir. Ən böyük azadlıq düşüncə, söz və vicdan azadlığıdır. Əsarətdə yaşamaqdan azadlıqda ölmək yaxşıdır. Eşq uğrunda canını verən, hürriyyət uğrunda eşqindən də keçər. Hürriyyət qanun çərçivəsində istədiyini etmək haqqıdır (Atatürk M.K.). Əsl hürriyətçi hürriyyətini hər gün yenidən qazana bilən insandır (Höte İ.V.). Lakin heç kim mütləq azad ola bilməz, mütləq azadlıq heyvan üçündür.

Azbilən adamın qulaqları çoxbilənə tuşlanar. Əhalinin nəzəri və təcrubi bilik səviyyəsi çox fərqlidir. Şəxsiyyətin yetişməsinin mənbələrindən biri görüb-götürmək, dinləyib yiğmaqdır. Məntiqli nitq Allah payıdır, lakin onun inkişafı hər kəsin özündən də asılıdır. Oratorluq xoşbəxtlikdir, dinləmək bacarığı ikiqat xoşbəxtlidir. Orator məntiqli, qəlbi oxşayan, zərif və avazlı sözlərlə biliyini yayıb savab qazanır. Dinləyənlər yeni bilik qazanırlar (unutmayaq ki. eșitmək dinləmək deyil). Ona görə nəyisə az bilən adam üzünü çoxbilənə çevirib onu yaxşı-yaxşı dinləməklə özünün yetişib şəxsiyyətli insan olmasına kömək edir. Bunu bacarmaq iradəli olmaqdır. İradəsiz adamdan kamil insan yetişməz. İradə daxili imkanların səfərbər edilməsidir, daxili imkan isə ruhi cəhətdən sağlam adamların hamısında var. Bunu nəzərə alaraq müəllim (çoxbilən)

tələbkar olmalı, tələbə dirləməyi bacarmalıdır.

Azərbaycan heç vaxt indiki kimi varlı olmayıb. Uşaq da bilir ki, heç bir ölkə həmişə eyni vəziyyətdə qalmır. Amma müasir gənclərin çoxu Azərbaycanın keçmişini, xüsusən də yaxın keçmişini yaxşı bilmir. Bu haqda obyektiv təsəvvür üçün çox oxumaq, çox eşitmək və müqayisə etmək lazımdır. Mən öz gözlərimlə gördüyüüm bəzi faktlara əsasən, deyə bilərəm ki, Azərbaycan əhalisi heç vaxt indiki kimi bolluq görməyib. Atalar sözləri (Mustafayev, Məmmədov, 2008) aydın göstərir ki, uzun tarix boyunca bizim xalqın əsas arzusu doyunca yeməyə çörək əldə etmək olub. Keçmiş SSRİ dövründə Azərbaycan xeyli inkişaf edib, amma mənəvi azadlığı olmayıb, hətta iqtisadi çətinliklər də görüüb. II Cahan müharibəsindən sonrakı illərdə (1945-1948) achiqdan kütləvi əhali qırğını oldu. 1960-cı illərdə yenə də achiq baş verdi. Heydər Əliyev rəhbərliyə gəldikdən sonra Azərbaycan maddi və mənəvi baxımdan böyük tərəqqi etdi. SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan bir ölkə kimi dünya xəritəsindən silinmək üzrə idi. Heydər Əliyev xalqın dəvəti ilə təkrar rəhbərliyə gəldi və ölkəni xilas etdi. Yeni Azərbaycan yaratdı, onun inkişaf yolunu göstərdi, özünün yerinə təklifi etdiyi əlahəzrət İlham Əliyev ümummilli liderin kursunu uğurla inkişaf etdirməyə başladı. İndi Azərbaycan varlanır, inkişaf edir, dünyanın etibarını qazanır, gələcəyə inam yaradır. Hər kəsin vəzifəsi qanuna hörmət və riayət etməkdir. İnanıram ki, yaxın gələcəkdə Azərbaycan xalqının həyat səviyyəsi daha da yaxşılaşacaq.

Azərbaycanın ekologiyasına kafi qiymət vermək olar. Müasir dövrdə dünyanın bütün ölkələrinə, regionları-

na və bütövlükdə Yer planetinə ekoloji baxımdan qiymət verilir. Ona görə ki, ekoloji problemlər ailədən başlayıb regiona, ölkəyə, sonda isə planet miqyaslı qlobal problemə keçir. Ekoloji vəziyyətin ümumi mənzərəsinə müqayisəli qiymət versək, Azərbaycan orta mövqe tutur (kafi qiymətə uyğun gəlir). Ölkəmizin ekoloji strategiyası, ekoloji qanunçuluğu, həyata keçirilən tədbirlər Avropa və Şimali Amerika ölkələrindən geri qalırsa da, Asiya və Afrika ölkələrindən irəlidədir. Xəzər dənizi və Kür çayının ekoloji problemi, tuqay və aran meşələrinin problemi, daxili su hövzələrinin, yaylaq və qış otlaqlarımızın, Kür-Araz düzənliində torpaq örtüyünün, arid rayonlarda bitki örtüyünün və heyvanlar aləminin problemləri tam həllini tapmayıb. Ekoloji qanunçuluğun tətbiqi zəifdir. Ovçuluq yanlış yolla inkişaf edib. İqtisadiyyat ekoloji vəziyyət ilə hesablaşmaq istəmir. Ekoloji turizm zəifdir. Aşağıdan yuxarıya gedən ekoloji səylər zəifdir. Ekoloji təhsildə demokratiya və kompleks yanaşma zəifdir, ekoloji əyləncələr yox səviyyəsindədir.

Bağbanı bar tanıdar, rəhbəri xalq. Bağbanın yetişdirdiyi bar onu geniş tanıdır və sevdirir. Bu fikir təsərrüfatın və insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə aiddir. Rəhbəri geniş tanıdib sevdirən də onun xalqidir. Xalqın vəziyyəti rəhbərin yetişdirdiyi barıdır. Azərbaycan xalqının indiki vəziyyəti, qara qızılı daxil olmaqla, onun ərazisinin məhsulu deyil, rəhbəri Heydər Əliyevin və İlham Əliyevin məhsuludur. Unutmayaq ki, bizim ərazimizdə olan neft, qaz və başqa təbii sərvətlər cəbhəçilər dövründə də var idi (torpağın altında qızıl yatmışdı, üstündə açıq idi, qardaş qardaşa güllə atırdı).

Bakı Dövlət Universitetinin (BDU) uğurlarına və problemlərinə dair bildiklərim az olsa da hər bir vətəndaşı valeh edir. Mən yarım əsrdir ki, düşüncəli ömrümü BDU-ya bağlamışam. Ona görə 90 illik yubiley ərəfəsində olan bu möhtəşəm elm, tədris və mədəniyyət ocağı haqqında düşündüklərimi deməyə cəsarət edirəm.

Uğurlar:

- ☞ BDU XX yüzillikdə formaca zəif, məzmunca isə o dövr üçün fenomen yüksək səviyyədə olub.
- ☞ Son 10 ildə BDU sıçrayışla yüksələrək tanınmaz olub, inkişaf etmiş ölkələrin ali məktəblərindən geri deyil, hətta bəzilərindən irəlidir.
- ☞ BDU-nun elmi inkişaf səviyyəsi və dünya ilə əlaqəsi genişdir. Elmi integrasiyada ciddi uğurları var. Məsələn, ekologianın müxtəlif elmlərə integrasiyası

nəticəsində bioloji ekologiya, ekoloji kimya, ekoloji coğrafiya, ekoloji hüquq, ekoloji geologiya, ekoloji jurnalistikası, ekoloji fəlsəfə, ekoloji psixologiya kimi yeni istiqamətlər yaradılıb. Riyaziyyat, fizika, kimya və molekulyar biologiyanın qovuşmasından nanoteknologiya – zərrəciklər texnologiyası inkişaf edir. 2011-ci ildə “Ekologiya və torpaqşünaslıq” kafedrası yaradılıb.

- ☞ Elmdə, tədrisdə, maddi-texniki bazada müasirlik yaradan böyük islahatlar aparılıb. Köhnə binalardan yalnız 4 divar qalıb, döşəmə, tavan, çardaq, qapı, pəncərə hamısı xarici ölkələrdən gətirilib yeniləşib. Əlavə 9 mərtəbəli tədris korpusu tikilib. İstifadəyə verilib və daha çox müasirdir. Auditoriya və laboratoriyalar nümunəvi yüksək tələblər səviyyəsindədir, müasir avadanlıqlarla tam təmin edilib, içəriyə girənləri inkişafa çağırılır. Gənc kadrlara geniş meydan açılıb.
- ☞ Informatika tam kompüterləşdirilib, əlaqələr ümumdünyəvi xarakter alıb. Fundamental kitabxana və oxu zalları müasir standartlar səviyyəsindədir. Buraya giən çıxmaq istəmir.
- ☞ Tələbələrin dərsə davamiyyətinə tam nail olunub. Tədris prosesi programlarla, dərslik və dərs vəsaitləri ilə tam təmin edilib. Tədrisdə neqativ hallara son qoyulub, imtahanlarda şəffaflıq yaradılıb. Boloniya prosesi uğurla tətbiq olunur.
- ☞ Həyətyanı sahənin estetik gözəlliyi və ekoloji mədəniyyəti nümunəvidir. İdman və sağlamlıq şəraitini həyat ilə harmoniya yaratır. Məisət xidmətləri səliqə-sahmanlı, ucuz və keyfiyyətlidir. Əməkdaşlara əlavə yar-

dım verilir. Həmkarlar təşkilatı müasir xeyriyyəçilik-lər edir. Tələbələrin təqaüdü uğurlarına görə müxtəlifdir.

Problemlər:

- ☞ Tələbələrin dirləmək və rəqabət yolunu düzgün seçmək bacarığı yüksək deyil.
- ☞ Müəllimlərin övladlarına güzəştli münasibət halları hələ də tək-tək qalır.
- ☞ Yer haqqında elmlərin təbii komplekslər ilə əlaqəsi (təcrübə) tələbə fəaliyyətində zəifdir.
- ☞ Ətraf mühitin təmiz və sağlam saxlanması üçün tələbələrin öz səyləri ilə icra etdikləri tədbirlər azdır.
- ☞ Bəzi fakültələrdə yeniliklərin müzakirəsi və elmi seminarların keçirilməsi formal xarakterlidir.
- ☞ Tələbələrin tədrisə demokratik müdaxiləsi, fərdi işləri, auditoriyanın əksi-sədası, keçirdikləri debatlar və diskussiyalar, qəbul etdikləri qərarlar, onların tətbiqi az və zəifdir.

Dediym problemlər içərisində mənim subyektiv fikirlərimin olması istisna edilmir.

Başqasının ağlını mənimsəmək olmaz, amma onun bacarığından istifadə etmək olar. Heç kimin ağlını alıb özünə götürmək mümkün deyil. Ağıl anadangəlmə Allah payıdır. Amma vəzifə sahibi öz tabeçiliyinə cəlb etdiyi insanların ağıllı tədbirlərindən istifadə edə bilər. Müdrik insanların məsləhətinə arxalanmaq böyüklükdür. Məharətli adam elmə yiyələnməklə yanaşı müdrik və kamil insanların bacarığından faydalananır. Yüksək istedad ilə möhkəm iradə-

nin və ardıcıl səylərin birləşməsi ən çətin problemin açarıdır. Beləsi hamını valeh edir, hamiya nəzəri və əməli köməklik də edə bilər, zərbə də vura bilər. Lakin müdrik insanlara arxalanan məharətli adamın ziyan kar fikirləri qapanır, faydalı fikirləri isə tədbirə çevirilir.

Başqasına xoşbəxtlik axtaran insan özünün xoşbəxtliyini daha tez tapar. Qış günəşi kimi seyrək olan səadət xoşbəxtlik deyil. Ömrü boyunca yaxşılıq edə bilən insan əsil xoşbəxtidir. Əhalini xoşbəxt etməyə çalışan insan hamidan önce özü xoşbəxt olur. Mən 60 il başımı elmi axtarışlara qarışdırıb əziyyətsiz yaşamışam, az-çox uğurum da olub. Gələcəyə inam da xoşbəxtlikdir. İki nəfər küsülü adamı barışdırın, kollektivdə birlik yaratmağa çalışan insan xoşbəxtidir. Nəfsini cilovlamağı bacaran da xoşbəxtidir. Var-dövlətə aludə olan adam xoşbəxt ola bilməz. Bir gecəni il bilən bəd-bəxt, ömrü boyunca günlərin, ayların və illərin nə vaxt və necə keçdiyini bilməyən isə xoşbəxtidir. Həyatda səhvini görüb nəticə çıxara bilməyən adam xoşbəxt ola bilməz. Xoşbəxtliyi körpə usaq kimi özü ilə gəzdirib qorunmayan adam onu saxlaya bilməz. Öz həyatının mənasını bilən, amalının hamiya lazımlığına inanan insan çox xoşbəxtidir. Mən yaxınlarından 14 nəfərin həyatla vidalaşlığı son həftəsində yanında olmuşam və tam inanmışam ki, bütün xoşbəxtliklərin qayəsi sağlamlıqdır. «Sağlam yoxsul, xəstə şahdan xəsbəxtidir» (Azərbaycan atalar sözü).

Başqasını sevindirən insan eyni vaxtda özü də sevinir. İnsanda sevinc müsbət emosiya yaradır, qəm isə mənfi emosiya. Müdrik insanın adı bir məsləhəti kimisə sevindirərkən, onu görən məsləhət sahibi daha çox sevinir. Bilir-

siniz ki, cir heyva acı olur. Ona baxıb «bu heyva acidır» deyib qəmlənməkdənsə, «bu heyvanın xoş aromati var» deyib sevinmək yaxşıdır. Təbiətin harmonik gözəlliyinə baxan adam sevinməyə bilməz. Amma ən böyük sevinc mənbəyi çəkilmiş zəhmətin bəhrəsinə nail olmaqdır. Möhkəm səmi-miyət olan ailə və kollektiv həmişə sevinc içərisində olar. Sevinc sevincə qoşulub böyük şadlıq yaradır. Sevinc ilə qəm əkizdir. Ona görə qəm içərisində sevinc gizlənməsinə inanmaq böyüklükdür. Sevinc içərisində qəm ola bilməsinə inanmaq səbr etməyə hazırlıqdır.

Bədbəxtliyi ləğv etmək olmasa da, ləngitmək olar. Nə bədbəxtlik, nə də xoşbəxtlik heç vaxt tək olmur. Onların hər biri özünün doğmalarına yönəlir. Bədbəxtliyin yaxaladığı adamdan hamı və hər şey qaçıır. Belə halda səbirsizlik edib həyəcanlanmaq zərərdən başqa heç nə verməz, potential bədbəxtlikləri də oyadar. Unutmayaq ki, nə xoşbəxtlik, nə də bədbəxtlik heç vaxt tam halda olmur, davamı gözlənilir. Büdrəmək yrixılmaq deyil, yixılmaq da hələ ölüm demək deyil. Allahdan gələn bədbəxtliyə səbir, bəndədən gələnə ağıl tətbiq edilməlidir. Üçüncü yol yoxdur.

Bədniiyyət ağıllı adam ağılsızdan pis olur. Yüksək ağıl xeyirxah niyyətlərə xidmət edəndə böyük faydalı uğur qazanır, cəmiyyətin inkişafına səbəb olur. Lakin pis niyyət yüksək ağılın virusudur, onlar ikisi birləşəndə böyük bəllər törədir. Belə yüksək ağıl hər cür nifrətə layiqdir. Məsələn, ikinci cahan müharibəsini başlayıb kütləvi əhali qırğınına səbəb olmuş Hitlerdə güclü ağıl ilə pis niyyət (faşizm) qovuşub. Beləsində ağıl olur, müdriklik, kamillik, insanlıq yoxdur.

Bədbinliyə səbəb olan hadisələr içərisində nikbin ola bilən böyük insandır. Bədbin adamlar iradəsiz-cəsarətsiz olurlar. Bədbin elə bilir ki, hamı onun kimidir. Ona görə də bədbinliyə vərdiş edir, cəsarətli olmağa heç bir risk etmir. Heç vaxt planlı, nizam-intizamlı həyat qura bilmir. Bədbin adamın həyatı maddi və mənəvi sıxıntılar içərisində keçir. Tək-tək bədbinlər iradəsini toplayıb nikbinliyə başlayır və tədricən normal adam olurlar.

Bəşəriyyət bütün problemləri sülh yolu ilə aradan qaldırmağa nail olmayıncı insanlığı inkişaf etdirə bilməz. Savaşın (mühərabə) bütün formaları dərdlə-qəmlə müşayət olunduğu halda, sülh səadət gətirir. Düşünən bəyinləri narahat edən budur ki, bəşər övladı həyatın bütün problemlərini həll etməyə yol tapdı, balıq kimi okeanın dərinliklərinə baş vurdu, quş kimi uca dağların zirvəsini məkan etdi, yerin təkinin dərinlikləri hesabına zənginləşdi, nəhayət kosmosa yol açdı, amma qardaş olaraq yaşamağı bacarmadı. Bütün tarix boyunca sülhü qorumaq savaşdan çətin olub. Ən zəif sülh, ən çətin savaşdan üstündür. Şir, pələng kimi güclü yırtıcılar da dinc rəftarı savaşdan üstün tutur, heç olmasa ona görə ki, savaşa çoxlu enerji sərf olunur və təhlükəsiz keçməsinə qarant yoxdur. İnsanda şüurun inkişafının ən yüksək zirvəsi sülhdür.

Bəşəriyyətin tarixinin 3 (üç) böyük dövrü çox fərqlidir: aqrar, sənaye və informasiya cəmiyyətləri. Aqrar təsərrüfat dövründə əsas tələbat ərzaq məhsullarına olub, bu isə mümbət torpaq tələb edib. Sənaye cəmiyyətində əsas tələbat əmtəə olub, bu isə kapital qoyuluşu tələb edib. Müasir dövr informasiya üzərində qurulub, bu isə elm (bilik) tələb

edir. Ona görə super dövlətlər (ABŞ, Qərbi Avropa) elmi kəşflərə maksimal vəsait ayıırlar. Bilik yarışında qalib gələn ölkələr imtiyazlı olacaqlar. Bilikdə geri qalan ölkələrin həyat vasitələrinə tələbat hüququ aşağı olacaq.

Bəşəriyyətin «ölüm və ya qalım» problemi onun sadə həyat tərzinə qayıda bilməsindən asılıdır. Dünya əhalisi sadə həyat tərzindən uzaqlaşdıqca özünü çıxılmaz çətinliyə salır: acgözlük, israfçılıq, pintilik, hər yeri dağıtmaq və çirkləndirmək, hər şeyi zəhərləmək, laqeydlik, quru istehlakçılıq, istismar etmək, yerliçilik, terrorizm, faşizm, soyqırımı, narkobiznes, seksobiznes və s. antiinsanlıqlar. Bunlar qıtlıq, aclıq, xəstəlik, gərginlik, ayrılıq, düşmənçilik yaradır, müxtəlif miqyaslı müharibələrə səbəb olur. Halbuki, hələ 1500 il bundan əvvəl Həzrəti Mühəmməd (Ə.S.) peyğəmbər dünya əhalisinin bacı-qardaş olduğunu elan etmişdir. Bəyənməyib dağıtdığımız ictimai mülkiyyət principi artıq bəzək-düzəyə, modabazlığa, var-dövlət yığımına, qudurqanlığa, əhali arasında təbəqələşməyə imkan vermirdi, müxtəlif millətlərin qardaşlığını tələb edirdi. Amma alınmadı, ona görə ki, əhali fərdi xarakter baxımından təsəvvür etmək mümkün olmayan qədər müxtəlifdir. Gəlin nəzərə alaq ki, hamını maksimal ağıllı etmək mümkün deyil. Lakin ağılı ən çox və ən az olan adamların hər ikisi sadə yaşaya bilər. Sadə həyat tərzi şəraitində əhali nə qədər çoxalsa da dost-qardaş olmağa maneçilik etməz. Maksimal ağıllı və müdrik insanlar çoxaldıqca əhalinin birliyi möhkəmlənər.

Bəyin yanından it kimi, İtin yanından bəy kimi keçmək uğurlu olur. Bəyin iti onun yanından keçəndə quyruq

bulayır, əzilir-büzülür, bəyə tam tabe olduğunu bildirir. İtin bu davranışını bəyin xoşuna gəlir və itə loxma qazandırır. Adı adam yad itin yanından keçərkən bəy kimi davranıb, qorxu hissindən uzaq qala bilsə, it ona biganə qalır. Amma həmin adam itin yanından keçərkən qorxarsa, ondan ayrılan biotoku və bəzi vəzilərin ifraz etdiyi hormonun iyini it duyur və hücuma keçir.

Bəzi tövsiyənin aks-sədası onun özündən çox yayılır. Belə halda müdriklər deyiblər ki, hər kəs hər şeyi özünün pozğunluq səviyyəsində başa düşür. Məsələn, uşaq (məktəbli) babasının və ya nənəsinin cibindən pul oğurlayır. Baba əhəmiyyət vermir, uşaq yenə də oğurlayır, hətta bu pis işə adət edir. Təbiidir ki, onun bu hərəkətini anası da bilir, amma ailənin səmimiyyətini qorumaq xətrinə atadan gizlədir. Təmkinli ata uşağının pis hərəkətini biləndə ağıllı tədbir görüb qarşısını alır, səbirsiz ata isə lazımsız cəza formalarına əl atır, ailədə böyük narazılıq əmələ gəlir. Ona görə səbirsiz atadan hər şey gizlədir. Elə valideyn də var ki, uşağının oğurluğu sevinir: «qoy uşaq başını saxlamağı öyrənsin» deyir. Belə bir lətifə var: kürd uşağı qonşusunun toyuğunu oğurlayır. Qonşu gəlib toyuğu tələb edərkən ailə başçısı xahiş edir ki, uşağı siftəsini pozmayın, onu həvəsdən salmayın, oğurlanmış toyuğun əvəzini ödəyərəm. Belə halda halal yaşamağı təbliğ etməyin effekti az olur. Zəif inkişaf etmiş eldə-obada komediya, vasitəli bənzətmə və satira müsbət nəticə verə bilmir, hətta dəlinin yadına daş salır.

Bəzi adamlar həyatın görünən tərəflərinə «olum», görünməyənlərinə isə «ölüm» deyirlər. Xatırlayaq ki, insan həyatının iki hissəsi var: bioloji (fiziki) və mənəvi (xəyal)

hissəsi. Fiziki həyat maddələr mübadiləsindən, enerji çevrilməsindən və yeni nəsildən ibarətdir. Mənəvi həyatı da həmin hissələr təşkil edir, amma ölənin əzizlərinin xəyallarında. Dünyasını dəyişmiş insanın əzizləri və bunların yeni-yeni nəsilləri fiziki həyatını tamamlamış olanın əməllərini davam etdirirlər, bu isə hər kəsin diri olarkən göstərdiyi insanlıq fəaliyyətinin səviyyəsindən asılıdır.

Cismani ölümə münasibət çox müxtəlifdir. Yaxşı insanın fiziki ölümünə ağlayanlar, pis adamın ölümünə isə sevinənlər çox olur. «Ölüm var ki, həyat qədər dəyərli, həyat var ki, ölüm qədər zəhərli» (Hüseyn Cavid). Şərəfli keçən həyatın şərəfli də ölümü olur. Mən fiziki ölümə şər qüvvə kimi baxmağa tərəfdar deyiləm. Ölüm lazımsız olsaydı onu Allah yaratmadı. Ölüm pis işləri azaldır, yaşamaq eşqini gücləndirir, yaxşı əməlləri çoxaldır, acıları silir, yaxşları yaxşların qəlbinə daxil edir, onu tam azadlığa buraxır, əziyyətinə son qoyur. Sağ qalana əzizini dərindən tanıdır. Yaxşı insanın ölümü onun son yuxusu deyil, son oyanışıdır, əbədi ömrün başlangıcıdır. Cismani sevgi hiss üzvlərinin məhsuludur, toxunma hissi yaradır. Ölümün əsas gücü toxunma hissiyatını aparmaqdır. Amma qəlbin – ağrılin mənəvi sevgisini heç nə yox edə bilməz. Biz cismani ölüm qorxusunu böyüdüb özümüzü kiçildirik. Əsil böyüklük mənəvi həyatı yaşıtmaqdır. Qorxulu ölüm mənəvi ölümdür, ölen kimi dərhal tez unudulmaqdır. Bunu diri olarkən düşünmək bacarığı xösbəxtlikdir.

Bilik toplamaq uğur gətirər.. Əhalidən başqa bütün canlıların həyatı bioloji həyatdır. Əhalini təşkil edən normal adamların az biliklisi, çox biliklisi və müdrikləri var.

Keçmişdə hakimiyyətdə olan az bilikli adamlar özlərini ağıllı insanlarla əhatə etmişlər. Müdrik sözündən istifadə edən də artıq şəxsiyyətdir.

XVII əsrdən hakimiyyətin yeni növü əmələ gəlib (Qrasian, 2001): fitri ağılı olan insanları nökerlərə çevirmək. Bu yol həmişə və hər yerdə məğlubiyyətlə qurtarır. Dünyada öyrənmək üçün obyekt çox, insan az, həyatı da qıсадır. Məharətli adam odur ki, çox sirri başqalarının hesabına açır, onların müdrikliyindən və bacarığından bəhrələnir, şöhrət qazanır. Beləsinin müdrik köməkçiləri bütün elmlərin yeniliklərini ona təqdim edirlər.

Hakimiyyətdə adam çox ola bilməz, insan çox olar. Müdriklərlə səmimi dostluq və əməkdaşlıq etmək düzgün yoldur. Alımlər, texnoloqlar, yenilikçilər çox axtarıcı olurlar. Ona görə hakimiyyətdə mənəviyyat oğurluğu tez açılır və beləsi tarixdən silinib atılır. Məncə bizim dövrümüzdə əhali arasında mənəviyyat ogrusuna hər kəs öz sahəsində misal tapa bilər.

Biliksizin ancaq bioloji həyatı ola bilər. Bilik toplamaq və onu əhaliyə paylamaq Həzrəti Mühəmməd (Ə.S.) Peyğəmbərin əsas tələbi olub. Buna əks getmək dünyani kor saxlayıb onun üzərində ağılıq etmək istəyindən başqa bir şey deyil. Bilik toplamaq irsi programla gələnlərin üzərinə iki yaşından sonra ömür boyunca ardıcıl həyata keçirilən fəaliyyətdir. Elə bir fəaliyyət ki, əvvəli ilə sonu möhkəm əlaqəlidir; əvvəlindən sonuna qədər üst-üstə yiğilir və bütövləşir. Bilik qazanmaq üçün fikirləşmək-düşünmək vacibdir. Oxumaq və dinləməklə mövcud biliklər mənimsənilir, fikirləşmək isə yeni bilik yaradır. Ecazkar şəxsiyy-

yətlərin yetişməsi biliksiz mümkün deyil. Yaradıcı istedad, dərin ağıl və incə zövq birləşəndə sahibini ecazkar edir. İstedad-iti fikir, ağıl-düzgün analiz, zövq-həssas duyğudur. Bunlar birdən-birə toplanmir. Orta hesabla 20 yaşa qədər hissiyyat, 30 yaşa qədər istedad, 40 yaşdan sonra isə ağıl üstünlük təşkil edir. Bilik toplamaq (qanmaq) onu başqa-sına verməkdən (qandırmaqdan) asandır. İstəməyənə zorla heç nə vermək olmaz. Lakin insanlığı qoruyub saxlamağın əsas yolu bilik paylamaqdır. Müasir qloballaşma dövründə və gələcəkdə millətlərin yaşama hüququ ərazinin böyük-lüyündən, əhalinin sayından və silahın gücündən deyil, bilikdən asılı olacaq.

Biliklini dostluğa cəlb edə bilən biliksiz ağıllıdır. Bilikli insanı (alimi) dostluğa cəlb edə bilmış biliksiz adam intensiv faydalananır. Beləsi tezliklə bilikli olur, ona görə ki, ağılı var, ağılı olmasayı bilikli insanla dostluq edə bilməzdidi. Belə halların əsas nəticəsi budur ki, bilik verən təkcə məktəb deyil, həyat yolunun verdiyi bilik məktəb biliyindən geri qalmır.

Bioloji həyat mənəvi həyatın özülüdür. Bioloji həyat maddə, enerji və genetik informasiya mübadiləsidir. Mənəvi həyat insanı sifətlərdir: istedad, lütfkarlıq, vicdan, namus, altruizm, iradə, özünüdərk, Allaha inam, müdriklik, kamillik, müqəddəslik və s. Bioloji həyat ona görə özüldür ki, ruhi xəstədə heç bir mənəviyyat ola bilməz. Ağır fiziki xəstənin də insanlığı zəifləyir, onu yalnız öz canı düşündürür. Bioloji həyat, o cümlədən sağlamlıq bazisdir, mənəvi həyat komponentləri isə üstqurum. Deməli insanlığa xid-mət etmək istəyən hər kəs ilk növbədə öz həyatına xidmət

etməyi bacarmalıdır.

Bioloji müxtəliflik bəşəriyyətin davamlı inkişafının əsas dayaqlarından biridir. Təbiəti və cəmiyyəti yaşıdan onun müxtəlifliyidir. Bioloji müxtəliflik Yer planetində və ya onun konkret ərazisində və akvatorisində olan canlıların cəmidir. Yaşıl bitkilər üzvi birləşmə sintez edir (otosintez), göbələklər, heyvanlar və əhali hazır üzvi birləşmələr hesabına yaşayır, mikroorganizmlər isə ölü üzvi birləşmələri parçalayıb minerallaşdırır, bitkilər təkrar istifadə edir. Beləliklə bioloji müxtəliflik olmasa bəşəriyyət yaşaya bilməz, biomüxtəlifliyin zəifləməsi əhalinin davamlı inkişafını pozur. Biomüxtəlifliyi qorumağın əsas səbəbləri:

- ☞ Təbiətdə maddələrin bioloji dövriyyəsinin vacibliyi;
- ☞ Canlı təbiətdən əhalinin əldə etdiyi məhsulların əvəzsiz olması;
- ☞ Hələlik istifadə edilməyən canlıların potensial əhəmiyyəti;
- ☞ Biomüxtəlifliyin zənginliyindən əhalinin estetik zövq almaq adəti (vərdiş);
- ☞ Əhalinin mənəvi inkişafında biomüxtəlifliyin əhəmiyyəti.

«Bir də səhv etməyəcəyəm» demək özü də səhvdir. Adam qəlbinin və ağılinın nökəridir. Fərdi həyatında əyri yollarla yaşayan adam adətindən ayrıla bilmir. Beləsi üçün səhvlərinin üstü açılkən «bir də etmərəm» deyib aldatmaq ən asan başa gəlir. Ağılın zəifliyi iradəsizlik yaradır, iradəsi olmayan isə yalan danışır, səhv hərəkətlər edir, tüfeyli həyat keçirir. Ruhi xəstəliyin bu cür gizli formaları valideynləri üçün əzabdır, cəmiyyətin də inkişafını ləngi-

dən səbəblərə qovuşur. Bir qrup adamlar nə özünün, nə də övladının ruhi eyiblərini görə bilmir, ya da görmək istəmir. Guya hamını aldadır, əslində isə onun aldatdığı əsasən özü olur. Odur ki, ruhi xəstəsi olan kəs onu tanımağa və dərdini başqasına ötürmək əvəzinə özü çəkməyə borcludur. Anadangəlmə ruhi xəstəyə mənəvi kömək mümkün deyil, maddi kömək isə çoxaldıqca onu daha da qudurdur (minimal olmalıdır). Doğrudur, «Bir də səhv etmərəm» deyib öz sözünə ömrü boyunca əməl etməyə iradəsi çatan xanımlar və bəylər də var. Belələri başqalarına örnəkdir.

Bir sənəti mükəmməl bilmək çox sənəti yarımcıq bilməkdən yaxşıdır. Sənət biliyin təcrübədə sınanmış real formasıdır. Bir sənəti yaxşı bilənlərin istehsal etdikləri həyat vasitələri özünə və xalqa tam yarayır, yüksək gəlir gətirir, başqa sənətkarlara nümunə olur, müştəricisi daima çoxalır, sahibini də şad edir. Çox sənəti yarımcıq bilənin müştəricisi az olur, ona görə az uğur qazanır. Konkret sahənin yaxşı sənətkarı heç yerdə, heç vaxt maddi və mənəvi baxımdan yoxsul olmaz. Etiraf edək ki, sənət əsərlərini qiymətləndirmək çox çətindir. Müəllifin uğuru ifaçılardan, bu isə tamaşaçılarından asılı olaraq dəyişir. Xalqın zövqü əsas ölçüdür. Bunu da nəzərə alaq ki, elmin və sənətin vətəni yoxdur. Amma bunların hər ikisi vətən üçün çox vacibdir, elmsiz sənət yoxdur. Sənətə ən çox zərər verən təqlid etməkdir (yamsılamaq), onun ölçüsü isə ağılin inkişaf səviyyəsidir.

Birlik ailədən başlayıb inkişaf edər. Cəmiyyət dedikdə əhali birligi nəzərdə tutulur. Heyvanların birlikdə yemlənilib özünü qorumasına sürü, bir yerə toplasıb nəsil verməsinə koloniya deyilir. Burada biz insan cəmiyyətindən

bəhs edirik. Ailə – ata, ana və övladlardan ibarətdir. Övladsız ər – arvad da ailə hesab olunur, ona görə ki, uşağın yoxluğuna onlar şüurlu müqəssir deyillər. Əhalinin uşaqları övladsız müdriklərin də uşağıdır.

Cəmiyyətin dünyada mövcud olan bütün formalarında hər kəsi dindirsən birlük istəyir, mehribanlıq istəyir, qarşılıqlı kömək istəyir. Hətta siyasi baxımdan biri-digərinə əks olanlar da deyirlər ki, gəl qardaş olaq. Düşünürəm ki, birlük ailədən başlayıb inkişaf etməlidir: ailə, qonşu, el-oba, kənd, qəsəbə, şəhər, vilayət, ölkə, qitə, dünya birlilikləri İslam dinində göstərilən qardaşlıq yoludur. Ailəsində birlük olmayanın bu sözü deməyə mənəvi haqqı yoxdur. Başqasına kiçik bir pislik etməyi özünə rəva bilən adam birlük tələbindən yan keçməlidir. Həyatda real birlük olmadığı halda milyon-milyon tribunların «gəlin birləşək» ifadəsi heç bir effekt verməz. Birlük tələb edən hər kəs səmimi qayğı göstərməlidir, hiylə yox! Hiylənin üstü gec-tez açılır və qəzəb əmələ gətirir.

Birlük millət yaradar, fərdiçilik onu dağdır. Məlumdur ki, millətin əsas atributları ərazi bütövlüyü, dili, qoşunu, mədəniyyəti, qismən də əlisbası və tarixidir. Bunların hamısını yaradan əhalinin arasında formalaşan birliyin səviyyəsidir. Bu da təbiətdən gəlib. Ali heyvanların birliyi cüt əmələ gətirməklə başlayır (erkək və dişi), sonra ailə, sürü, populyasiya formalaşır. Cəmiyyətdə olan etnik qruplar populyasiya anlayışına, populyasiyaların bir-birinə integrasiyası isə millət anlayışına uyğundur. Bunlar genetik və energetik baxımdan açıq sistemlərdir. Təbiətdə coğrafi populyasiyaların, cəmiyyətdə millətlərin hamısı birləşib növü

təşkil edirlər. Populyasiyanın hər birinin özünə məxsus keyfiyyət üstünlüyü var, bunların birləşməsi növün yaşama yolunu genişləndirir. Ona görə millətin çoxluğu bəşəriyyətin proqressiv inkişafı deməkdir. Həyati saxlayan onun müxtəlif tərkibli olmasıdır.

Fərdiyəçilik heyvanda ağlin az olmasından, cəmiyyətdə isə eeqoistlikdən, insanlığın zəifliyindən, kamilliyin yoxluğundan irəli gəlir. Birlik adı əhali sürüsündən millət yaratdığı halda, fərdiyətçilik milləti sürürlərə ayırmağa xidmət edir.

Birüzlü istəməsə, çoxüzlü azalar. Sözü ilə əməli uyğun olan adam birüzlü, dedikləri əməlindən bir neçə dəfə fərqli olanlar isə çoxüzlü adamlardır. Çoxüzlü olanların sayı da çoxdur, birüzlü olanlar isə tək-təkdir, lakin ağlı güclüdür. Ona görə cəmiyyətdə birüzlülər, adətən rəhbər mövqe tuturlar. Lakin birüzlü insanın hiyləsi zəif olur, çoxüzlülər onu aldadıb ətrafına toplaşırlar və cəmiyyətin ümumi inkişafına mane olurlar. Onlar öz rəhbərinə yalan vədlər, yalan məlumatlar verir, başqalarına şər atır və s. Amma rəhbərinin yanında özünü zərərsiz uşaq kimi göstərir, müdirinə yaltaqlanır, guya onu təhlükəldən qoruyur. Birüzlünün bədbəxtliyi özü kimi birüzlüdən qorxmasıdır. Vəzifəsini qorumaq üçün özünə tay olanları uzaqlaşdırır, heç bir çoxüzlünün yalanlarını açmağa səy göstərmir. Çoxüzlü adamların ən böyük zərəri budur ki, onların hiyləgər aldadıcı informasiyasına əsasən faydalı insanlar cəmiyyətdən sıxışdırılır. Məsələn, SSRİ dövründə anonim məlumatlara əsaslanmaq partiya və hökumət aparatının fəaliyyətində geniş yer tuturdu. Ona görə ağilli şəxslərə gücü çatmayan

ağılsızlar yalan anonim informasiya vasitəsilə qalib gəlirdilər. Böhtan atan çoxsifət adamların 100 nəfərindən biri açıq ifşa olunsa, onların sayı azalar, cəmiyyət inkişaf edər.

Böhtanı paxıllar yaradır, qorxaqlar inanır və yayır, günahsızlar qurban gedirlər. Böhtanın açdığı yara heç vaxt sağalmır. Böhtan mərd bir insanı qul etdirib bazarda satdırar. Sübutsuz dedi-qodu böhtana şərait yaradır. Ağılı zəif olan hıyləgər adamlar güclüləri yixmaq üçün böhtandan istifadə edirlər. Böhtan ən ləyaqətli insanlara tuşlanır. Böhtandan – iftiradan qurtarmağın ən asan yolu ondan uzaqlaşmaqdır. Böhtançıya ən yaxşı cavab həqarətlə üzünə güllümsəyib susmaqdır (Corc Vaşington – ABŞ-in ilk prezidenti). Uşaqların yalan danışması tədricən böhtançılığa doğru inkişaf edir. Belə halları körpə yaşlarında düşüncəli tərbiyə yolu ilə söndürmək olar və lazımdır. Böhtançı heç olmasa bunu nəzərə almalıdır ki, hər kəsin böhtanları sonda birləşib onun özünün üstünə də qayıdacaq.

Böyük şan-şöhrət sahibi olmaq bütün vəzifələrin ən yaxşısıdır, ən çətini isə böyük insan olmaqdır. Şan-şöhrət gətirən böyük vəzifə sahibi olmaq hər adama qismət olmur, insan olmaq isə ondan da çətindir. İnsan olmaq istəyən bütün ömrünü yaxşılıq etməyə xərcləməlidir. İnsan insanlığı qoruyub inkişaf etdirməyi bacarmalıdır. Böyük vəzifə sahibi qazandığı şöhrəti şərəfli başa vurmağa qadir olmalıdır.

Böyüklərin pis rəfdarı uşaqların yadından heç vaxt çıxmır və çox zərər verir. Mən tez-tez deyirəm ki, pis valideyni olan istedadlı övlad yetim qalsa yaxşıdır. Eləcə də pis övlad sahibi olmaqdansa, övladsız qalmaq yaxşıdır. Pis

valideyn uşağına heç nə vermir, hətta onun irsi istedadına da mane olur. Uşağa fiziki cəza vermək onu həyatı boyunca qorxaq, müti və əsəbi edir. Uşığın gözləri qarşısında onun anasına ağır fiziki cəza vermək (qamçılamaq, döymək və s.) təkcə antipedaqoji tədbir deyil, antiinsani hərəkətdir. 5-6 yaşlı uşağın özünə və valideynlərinə qarşı edilən antiinsan rəftar formalarını həmin uşaq 90 yaşında olanda da yuxusunda tez-tez görür, şirin yuxudan qışkırtı ilə oyanır. Təbiidir ki, belə əsəbi adamın ailəsinə və cəmiyyətə normal fayda verməsi ikiqat çətinləşir.. Unutmaq olmaz ki, adamın hər bir inkişaf mərhələsi sonrakı mərhələyə ciddi təsir edir.

Böyük ağıl sahibi kiçik işlərə vaxt tapmaz. Kiçik işin kiçik adamı var, böyük işin böyük sahibi. Həyatda icra ediləsi işlərin əhali arasında bölüşdürülməsi bacarıq deyilən sınaqdan keçir. Belə sınaqlar planlı və plansız ola bilər. Əhalinin bacarığa görə qruplaşması çox vaxt avtomatik yaranır (xüsusən sənət sahəsində). Amma böyük işlərin icraçıları düşünülüb təyin edilir. Geniş müzakirə tələb edən işlərin icraçıları (məsələn, Millət vəkilləri) xalq tərəfindən demokratik seçgi ilə təyin edilir. Böyük vəzifə sahiblərinin o qədər çox və məsuliyyətli işləri var ki, onlardan kiçik iş tələb etmək olmaz. Böyük vəzifə sahibləri ölkənin gələcək inkişafi yollarını müəyyən edirlər. Onların yol qaydalarına nəzarit etməyə vaxtı yoxdur.

Böyük vəzifədə olmaq hər şeyi bilmək demək deyil. Tarixin problemləri və uğurları inandırır ki, Allahın birliyi-nə əsaslanmış Həzrəti Musa, Davud, İsa və Mühəmməd peyğəmbərlər (Ə.S.) Adəm övladlarını hamidan yaxşı tanıyıblar. Həzrəti Mühəmməd (Ə.S.) peyğəmbər kainatın gö-

rünən-görünməyən hissələrini və onlarla dünya əhalisinin əlaqələrini, xüsusən də əhali birliklərinin mahiyyətini dərinəndən dərk edib. Peyğəmbərlərdən (Ə.S.) sonra dünyani tanıyanlara dövlət xadimlərini, məşhur filosofları, alımları, yazıçıları, bəstəkarları, şairləri və başqa ziyalıları aid etmək olar. Bunların hərəsi öz sahəsini yaxşı bilib. Təəssüf ki, yüksək vəzifə sahiblərinin bəzisi hesab edir ki, o hər şeyi bilir. Əslində isə vəzifəli şəxs ilə hamının razılışması onun hər şeyi bilməsindən yox, hüquq üstünlüyündən irəli gəlir. Bunu dərk edən vəzifə sahibləri eyni vaxtda geniş hörmət sahibi olurlar.

Böyük-kiçiklik təbiətdən gəlib. İstər yaşa görə, istərsə də fiziki gücə və ağıl səviyyəsinə görə iyerarxiya (aşağıdan yuxarıya doğru dinc tabeçilik) təbiətin və cəmiyyətin hər ikisinə xasdır. Təbiətdə yemlənən heyvanların ən güclüsü qabaqda, ən zəifi arxada olur. Gücü təxminən eyni olanlar (məsələn, pələng və şir; dəvə və camış) müstəqil gəzib dolanırlar, konfliktən qaçırlar. Təbiətdə təkcə bioloji iyerarxiya mövcud olduğu halda, cəmiyyətdə bioloji və mənəvi iyerarxiya fəaliyyət göstərir. Cəmiyyətin strukturu mürəkkəb olduğu kimi, iyerarxiyası da çoxsahəlidir: əhəminin yerləşməsi, həyat rejimi və fəaliyyət forması iyerarxiya qaydasına tabedir. Təhsilin, təbabətin, biznesin, hərbinin, mədəniyyətin, incəsənətin, nəqliyyatın, istehsalın və s. fəaliyyət sahələrinin hər birinin səciyyəvi iyerarxiyası var. Yaşa görə iyerarxiya ən geniş yayılıb. Hamının əvvəli uşaq, axırı qocadır (bacarsa!). Ona görə uşağı və qocaya güzəşt etmək hər kəsin borcudur.

Cahil adam dünyanın hər yerində var. Dünyada elə bir kiçik kənd tapmaq mümkün deyil ki, orada avam adam olmasın. Avamlar özlüyündə müxtəlifdir. Bunlardan ən çox zərərli olanı qaragüruhdur. Qaragüruhçu adam cəhalətin fəal şagirdi, səfehlərin havadarı, ifritənin silahdaşıdır. Qaragüruhçunun fikri yabançı, mühakiməsi həyasızdır, hissiyyatı və sözləri, hətta ağlaması və gülməsi saxtadır. Beləsi hamiya gülər və hər şeydən məyus olar.

Can bədəndən, ruh beyindən əvvəldir. Can – bədənin, ruh qəlbin və beynin enerjisidir. Marksizm-Leninizm təliminə görə bədən candan, beynin ruhdan əvvəldir, guya can bədənin, ruh beynin məhsuludur. Soruşular: bədən, qəlb, beyn olmayanda enerji yox idimi? Bəs vulkan, sel, firtına, zəlzələ? Bunları yaradan hansı enerji idi? Allaha da inanmırıldılar. Deməli, çox sadəlövh və az ağıllı kütləyə əsaslanıblar. Bədəni, qəlbi və beyni yaradan Allah enerjisinin hissələridir.

Canı üçün çırpinan ən ali insan da yalnız kömək istər. İnsanın bütün insanlığı onun sağlamlığından asılıdır. Mən 8 saat koma vəziyyətində qalmışam. Həmin vaxtdan yadımda qalan zülmət qaranlıq, heç bir səs olmayan sükut və bərk soyuq olub. Ataların belə bir qarğışı var: «başın canına elə qarışın ki, əzizin yadından çıxın». Həqiqətən canı üçün çırpinan ən müdrik – kamil insanın da bircə tələbi olur – ölümün qarşısını alan kömək! Ölümə əlbəyaxada çırpinan (can verən) insanın yadında özündən savayı

heç nə və heç kim qalmır. Dünyada hər kəsin axırıncı yad-daşı özü olur. Bunu nəzərə alaraq, mədəni insan necə olur sualına belə cavab verirəm: özünə və ətraf mühitin canlı-cansız komponentlərinə qayğıkeş olan insan mədənidir. Mədəni insan olmanın birinci göstəricisi özünə qayğıkeş yanaşmaqdır. İnsanın ətrafında bundan çətini yoxdur. «Kim özünü dərk edib tanışa, Allahını tanmış olar» (Həz-rət Əli).

Canlı tələ tez cəlb edər. Bu kəlama dair uğurlu deyilmiş atalar sözü var: «olmasayı sarsaqlar, ac qalardı yal-taqlar». Yaltaq adamlarda heyvan hiyləsi çox güclü olur, özündən ağıllı sarsaqları aldadır. Belə hiyləgər yaltaqların qurduğu tələyə çox adam düşür. Beləcə ağıllı insanların hesabına ağılsız-hiyləgər yaltaqlar yaşayırlar.

Canlılar bir-birinin eyni ola bilməz. Cansız varlıq (daş, dəmir, taxta, şüşə və s.) xırda hissələrə parçalanıb çox ola bilər. Bu hissələrin hər biri keyfiyyətcə əvvəlki bütövün eynidir. Həmin hissələrin birləşib bütöv əmələ gətirməsi yə-nə də keyfiyyəti (xassəni) dəyişməz saxlayır. Virus da cansızlar kimi çoxalır. Lakin canlıların çoxalması təkcə say artırmaq deyil, yeni keyfiyyət yaratmaqdır, bu isə nəsil vermək adlanır. Ata-ananın övladı nə ata deyil, nə də ana deyil, yeni varlıqdır. Bu yeniliyin əsas göstəricisi ağlin səviyyəsidir. Ona görə Məhəmməd (ə.s.) peyğəmbər hədislərində buyurub ki, soruşalar kimin övladısan, de ki, ağlimın övla-dıyam. Uşağın ağlinın hansı əcdadından (ata-ana, baba-nə-nə və ölüb getmiş başqa ulu qocalardan) formalaşması Al-lah sirridir. Allah ağıllı bəndəsinə onun sırlarını açmağa icazə verir, hətta beləsindən xoşu gəlir. Təki aça bilsin.

Canlılar arasında neytral münasibət olmasını qəbul edə bilmirəm. Əhali arasında münasibətin 3 (üç) forması var: sülh, dostluq və düşmənlik. Münasibət sözü özlüyündə neytrallığı inkar edir. Neytrallıq laqeydliyə yaxındır. Təbiətdə canlılar arasında münasibət yaranan səbəblər həyat vasitələridir: ərazi (akvatoriya), konkret siğınacaq yeri, yem, nəsil vermək. Neytral görünən canlılar arasında potensial əlaqə var, onlar özləri də bilmədən köməkli yaşıyırlar. Belə potensial gizli köməkləşmə adamlar arasında da var. Məsələn, yad şəhərdə metrodan çıxıb yolumu sorğusuz tapmaq üçün öndə gedənlər arxada gedənlərə bələdçi olurlar. Sürüdə öndə gedən heyvanlar arxada gedənlər üçün bələdçi (orientir) rolu oynayır. Belə faktlar minlərlədir. Onlara neytral münasibət yox, «naməlum münasibət» demək daha doğrudur.

Canlılar yeməyin və günəşin bol olduğu vaxtda nəsil verərlər. İlın yaz və yay aylarında gündüz uzun, yem bol olur, ona görə bitkilərin vegetasiyası inkişaf edir, heyvanlar özünü və yeni nəsillərini təmin etməyə yem və vaxt tapa bilir, əhali də qışa azuqə toplayır və hazırlıq işləri görür. Beləliklə yaz və yay ayları canlıların nəsil verib çoxalması və bir-birini yeməklə inkişaf etməsi üçün ilin ən yaxşı vaxtıdır.

Canlıların bir-birini yeməsi hamısının gələcəyi xeyrinədir. Allah əhaliyə lazımlı olan təbii sərvətlərin hamısını əhalidən əvvəl yaradıb. Həmin sərvətlər əhalini indiyə qədər yaşadıb. Əhalinin təbii sərvətlərindən biri digərinə yem yaradılıb. Hər şey yeyən canavarı misal göstərək. Canavarın əsas yemi maral, ceyran, keçi, qoyun, at və başqa dinc

heyvanlardır. Canavarın həmin heyvanları tutub parçalamaşı qəddarlıq kimi görünür. Tülkünün dovşanı, çaqqalın turacı və qırqovulu, gürzənin dovşan və ya quş balasını, qırğının bülbüllü və ya qaratoyuğu çalıb aparması da heç kimin xoşuna gəlmir. Amma unutmaq lazım deyil ki, bu işdə böyük ədalət var. Canlıları saxlayan onların müxtəlif olması və bir-birini yeməsidir. Heyvanlar hamısı ot yesəydi, dünyada ot qalmazdı, onlar da ac qalıb qırıldırlar. Bir-birini yeyən canlılar hamısı müəyyən miqdarda qalır, həm də daima sağlam və qoçaq olurlar. Məsələn, tülükü dovşanı tutmaq üçün yaxşı gizlənməyi və bərk qaćmağı bacarmalıdır. Dovşan da tülükdən özünü qorumaq üçün ondan bərk qaćmalı və möhkəm gizlənməlidir. Qaćmağı və gizlənməyi bacarmayan dovşan yaşaya bilmədiyi kimi, qovub tutmağı və gizlənib yaxınlaşmağı bacarmayan tülükü də ac qalıb ölürlər. Bu qayda ilə təbiət özünü həmişə sağlam saxlayır və inkişaf edir.

Cəmiyyəti tanımaq üçün onun elmini və əxlaqını bilmək bəs edər. Cəmiyyət elin, obanın, kollektivin və ya ölkənin əhalisidir. Bir nəfərə və ya bir ailəni cəmiyyətə bərabər tutmaq olmaz, cəmiyyət çox-çox üstündür. Cəmiyyətin əsas göstəricisi onun əxlaqi və elmi səviyyəsidir. Hər kəs anadan doğularkən əxlaqlı olur, onu sonradan pozan cəmiyyətdir, dünyaya gəldiyindən daha çox əxlaqlı edən də cəmiyyətdir. Cəmiyyətdən kənardə insan ola bilməz, vəhşi olar. Cəmiyyətin inkişafına çalışan insan özü də xösbəxt olar. Cinayətlər cəzasız qalan cəmiyyət dağlıar. Əxlaq pozğunluğu və tamahkarlıq inkişaf etmiş cəmiyyətdə hər adam ildə bir milyon dollar tapsa, yenə də acgöz qalar. Cəmiyyəti

tənqid etməkdənsə, çatışmazlıqları aradan qaldırmağa çalışmaq daha çox uğur gətirər.

Cəmiyyət bayağı fikirlərlə doludur. Bayağı fikirlər cəmiyyətdə qədim dövrlərdən mövcuddur və çox dərin kök sahib. Qəribədir, hər kəs öz qismətindən narazıdır, amma onu tez-tez pərt edən ağlından razıdır. Heç kim başqasının ağlına paxıllıq etmir, ona görə ki, özünü hamidən ağılli sanır. Hər kəs olub keçmiş günlərini tərifləyir, halbuki, onu yaxşı və ya pis olmasına baxmayaraq geri qaytarmaq olmaz. Hazırkı və gələcək günləri xoşbəxt keçirmək haqqında düşünməyə dəyər. Bədbəxtlik içərisində xoşbəxtlik axtarmaq əvəzinə onun əksini etmək zərərdən başqa heç nə vermir. Bir qrup adam qəm-qüssə çəkməkdən ölürlər, digər qrup isə başa düşmədiyi üçün ölürlər. Bunlar eyni səviyyəli səfəhlərdir.

Cəmiyyət kütləvi kamilləşə bilməz. Cəmiyyət müxtəlif tərkibli əhalidən ibarət açıq sistem olduğu üçün bəşəriyyət heç vaxt kütləvi kamilləşə bilməz. Konkret bir ölkədə müdrik – kamil insanların sayı milli inkişaf nəticəsində və başqa ölkələrdən hazır intellekt cəlb etməklə çoxaldıla bilər. Lakin əksəriyyət ölkələrdə cəmiyyətin genetik baxımdan açıq mexanizmi onun kütləvi kamilləşməsinin qarşısını alır. Əhalinin ağıl səviyyəsinin müxtəlifliyi açıq genetik sistem vasitəsilə davam edir. Bəşər tarixi (40-50 min il) göstərir ki, cəmiyyəti inkişafa aparan ən düzgün yol Allah yoludur (çox qazanıb Allahın buyurduğu kimi xərcləmək, öyrənib-öyrətmək, şəxsi nəfsi cilovlaya bilmək, insanlığa xidmət etmək). Allah yoluna ən yaxın yol həqiqi demokratiyadır. Demokratiya yoluna hiylə, nəfskarlıq, saxtakarlıq və s. qey-

ri-sivil tədbirlərin qoşulması inkişafa, o cümlədən əhalidə istedadlı – kamil şəxslərin çoxalmasına mane olur.

Cəmiyyətdə orta təbəqə vacibdir. Quldarlıq dövründən sonra cəmiyyət 3 təbəqədən ibarət olub: varlılar, yoksullar və orta təbəqə. Hətta keçmiş SSRİ-də formaca ictimai mülkiyyət olsa da, məzmunca 3 təbəqə mövcud olub. Varlı təbəqənin əsas məqsədi əlavə qazanmağa, var-dövlət çoxalmağa yönəlir. Yoxsullar özünü və ailəsini yaşatmaq üçün çalışırlar. Orta təbəqə istər maddi, istərsə də mənəvi baxımdan inkişaf etmək uğrunda mübarizə aparır. Buna görə də cəmiyyətin inkişafı orta təbəqədən daha çox asılı olur. Hər hansı ölkədə demokratianın zəifliyi, korrupsiyanın və rüşvətin çoxalması orta təbəqəni sıradan çıxarıır. İnkişafın qarşısını alır. Bunu yaxşı bilən ulu öndər Heydər Əliyev SSRİ tarixində ilk dəfə rüşvətxorluğla qarşı açıq mübarizə elan etdi (buna cəsarəti çatdı). Azərbaycan müstəqil ölkə kimi demokratik – dünyəvi qurum yolunu tutdu və inkişafa başladı.

Cəmiyyətin bazar iqtisadiyyatı təbiətin həyatına yaxındır. Bazar iqtisadiyyatı xüsusi mülkiyyətin tələbidir. İctimai mülkiyyət şəraitində bazar iqtisadiyyatı ola bil-məzdi. Keçmiş SSRİ-də bazarda görünən tələbə məktəbdən xaric edilirdi. İctimai mülkiyyət xəyala, xüsusi mülkiyyət isə obyektiv reallığa (fakta) əsaslanır. Təbiətin həyatı obyektiv həyatdır, bu isə bazar iqtisadiyyatına uyğundur. Məsələn. canavar ceyran və ya maral yemək istəyir. Məşədə maral, açıq düzənlikdə ceyran yoxsa, canavar ya çıxıb getməlidir, ya ev heyvanlarına hücum etməlidir, ya da siçanlarla, kərtənkələ, dovşan, hətta çürük meyvə ilə yemlənməlidir.

Canavarın yediklərinin heç biri özü gəlib onun ağızına girmir. O, yediklərini aldadıb ovlamalıdır. Bazarda da pulu çox olan resursun ən yaxşısını, pulu az olan aşağı keyfiyyətlisini alır, pulu olmayan isə ala bilmir, baxıb gedir. Satıcı çalışır ki, onun malından qırğa gedən az olsun və ya heç olmasın, alici çalışır ki, yaxşısını seçib götürsün. Beləliklə hər ikisi bir-birini az-çox aldatmağa cəhd edirlər. Bu, dünyanın müasir əhalisinin reallığıdır. İctimai mülkiyyət üçün əhalinin ağılı ya lap az olmalı (ibtidai icmada olduğu kimi), ya da tam inkişaf etməlidir. Dünyada ağıllı, müdrik, kamil insanlar çoxluq təşkil edəndən sonra alıb-aldatmaq olmayıcaq.

Cəmiyyətin qadağaları beynin əmrlərindən ibarət olmalıdır. İstər təbiətin, istərsə də cəmiyyətin həyatında «olmaz!» mənasını daşıyan proseslər var. Təbiətdə ərazinin, vaxtin və resursların bölüşdürülməsi «olmaz» və «olar» anlayışlarına əsaslanır. Məsələn, canavarın nəsil verməklə məşğul olan bir ailəsinin ərazisinə qonşu ailənin daxil olması qadağandır. Cəmiyyətin qadağaları daha çox mürəkkəbdir, özü də hamısı yuxarıdan aşağıya doğru yönəlir. Qadağaları icra edən xalq, müəyyən edən isə dövlətdir, rəhbər mövqe tutan şəxslərdir. Tam demokratik ölkələrdə qoyulan qadağalar əhalinin inkişaf səviyyəsinə uyğundur, çoxluğun öz beyninin məhsuludur. Ona görə həyata keçir və yaxşı effekt verir. Zəif inkişaflı ölkələrdə qoyulan qadağalar çoxluğun istəyinə uyğun deyil, onlar üçün yad tədbir kimidir. Ona görə effekt az olur. Odur ki, cəmiyyətdə qadağaların qoyulmasına əhali geniş cəlb olunmalı, çoxluğun daxili tələbinə (istəyinə) çevriləlidir.

Cəmiyyətin yaşayıb qalması yeni düşüncə tərzi tələb edir. Bəşəriyyətin formalasdığı ilk dövrlərdən indiyə qədər əhali olub, var və olacaq. Lakin ilk əhali sonrakı deyil. Deməli gələcək əhali də indiki ola bilməz. Dəyişməlidir, düşüncə tərzi dəyişməlidir. XX əsrə kosmosun fəth edilməsi, nüvə enerjisi istehsalı, səsdən iti surət, gen mühəndisliyi, biotexnologiya, güclü informasiya texnologiyası, indi də nanotexnologiya (zərrəciklər texnologiyası) cəmiyyətdə yeni düşüncə tərzi yaradır. İndiki insanlar iqlimi dəyişdirir, orqanizmin ürək, böyrək və başqa üzvlərini dəyişdirə bilirlər. Lakin bu böyük uğurların hamısının içərisində uğursuzluqlar, ümidsizliklər gizlənib qalır. Gələcək nəsillər ekoloji alternativlər yolu ilə gedib, seçim aparmalıdırular. Ona görə ki, uğursuzluqların zərbəsi təbii resurslara dəyir, ətraf mühitin çirkənməsinə və xəstələnməsinə səbəb olur. Cəmiyyətin ətraf mühitə vurduğu zərbələr gec-tez qayıdır onun özünə dəyir. Ona görə indiki cəmiyyətin və gələcək nəsillərinin yaşaya bilməsi üçün yeni düşüncə tərzinə indidən başlanması tələb olunur.

Cəmiyyətin 3 (üç) sahəsində güzəşt etmək cinayətdir: təhsil, səhiyyə, hərbi. Cəmiyyətin üç sahəsindən 1-ci yerdə təhsil, 2-ci yerdə səhiyyə, 3-cü yerdə hərbi olmalıdır. Tədrisin alternativi yoxdur, tədrisi olmayan mahal, ölkə, millət vəhşiliyə qayıdır sonra məhv olmalıdır. Elmi səhiyyəni bir müddət türkəçarə səhiyyə əvəz edə bilər. Amma müasir dövrdə xəstəliklərin vüsət aldığı üçün səhiyyəsiz əhalini də ölüm gözləyər. Hərbi də çox lazımdır, lakin elə bir vaxt (xoşbəxtlik) ola bilər ki, əhali ağıllanar, savaşa son qoyular, hərbiyə də ehtiyac qalmaz (İnsallah!).

Tədris haqqında bunu da əlavə etmək istəyirəm ki, 60 ildir ki, eyni ali məktəbdə (BDU) pedaqoq işləyirəm. Tam inanmışam ki, tələbkar müəllim konkret tələbələrə tədris etdiyi vaxtda haqsız söylür, lənətlənir, 5-10 ildən sonra həmin tələbələr tərəfindən alqışlanır, sevilir, sağlığında minnətdarlıq, dünyasını dəyişəndən sonra rəhmətlik sahibi olur. Şəxsən mənim tədrisdə güzəştərim əvvəlcə alqışlanıb, sonralar üzümə qarşı az, arxamca isə çox pislənib. Təəssüf ki, bunu gec başa düşdüm, güzəstsiz tədris etməyə imkanım da gec yarandı.

Cəmiyyətdə olan ekoloji-sosial çatışmazlıqları yaranan, sonra da onlardan əziyyət çəkən əhali özüdür. Belə bir Azərbaycan deyimi var ki, «heç nə bilməyənlə rəftar asandır, hər şeyi bilənə can qurban, dad yarımcıq əlindən». Şüuru az olan qədim adamlar təbiətdən götürə bildiyi hesabına rahat yaşayıblar. Sonralar şüur artdıqca əhalinin nəfsi də artıb, təbiəti dəyişdirməyə başlayıb, təbii fəlakətlərdən xilas olmağa çalışıb. Bununla da əsas bədbəxtliyi başlayıb, yeni-yeni fəlakətlər əmələ gəlib, təbiətdən daha çox asılı vəziyyətə düşüblər. Hər kəs özünün iştirakı ilə yaranan çətinliyin səbəbini başqasında axtarıb, buradan da sosial nara-zılıq düşmənçilik səviyyəsinə qədər yüksəlib. Eyni vaxtda təbiətə təsirlər intensiv inkişaf edib, təbii qanunlar kəskin pozulub, bir çox yerdə dözülməz olub. 1950-ci illərdən sonra dərk edilib ki, əhalini xoşbəxt etmək üçün adamların bir-birinə münasibətini tənzimləmək kifayət etməz, əhali ilə onun ətraf mühit arasındaki əlaqəni tənzimləmək daha çox vacibdir. Adamlar bir-birilə küsülü vəziyyətdə yaşaya bilər, amma hava, su, torpaq, işıq, istilik, soyuq, ərzaq və s. həyat

vasitələri (resurs) ilə küsülü yaşamaq olmaz. Onlara qarşı savaşa başlayan mütləq məğlubiyyət ilə qurtarmalıdır. Düzgün yol əhali və təbiətin dostluq etməsidir.

Cəmiyyətin inkişafında müəllimin alternativi yoxdur. Millətin atası və anası müəllimdir. Müəllim olmayan ölkədə millət ola bilməz. Ata-ana bədəni, millətim isə ağılı inkişaf etdirir. Əsil müəllim şagirdlərinə həqiqəti çatdırmaqla kifayətlənmir, həqiqəti tapmaq yolunu öyrədir. Yaxşı müəllim olmağa nisbətən yaxşı şagird olmaq daha çətindir. Müəllimin öyrətməsi asanlaşdıqca şagirdin öyrənməsi çətinləşir. Müəllimin yüksək tələbkarlığına dözməyən gələcəkdə əziyyət çəkir. Müəllimin şah əsəri insanlıqdır, bunun isə alternativi yoxdur. Ölkədə müəllimə hörmət proqresə, müəllimi gözdən salmaq isə reqresə aparar. Müəllimin uğuru şagirdin uğurudur, bu isə ölkənin uğurudur.-millətin uğurudur. Müəllimin maddi qazancı az, mənəvi qazancı çoxdur. Dünyanın gələcək xoşbəxtliyi də mənəviyyət üzərində qurula bilər.

Comərdlik yardım etməyin ən yaxşı formasıdır. Comərdlik hamiya yaraşır, lakin zənginlərin comərdliyi daha yaxşıdır (Həzrəti Mühəmməd, S.Ə.S..). Nəsihat vermək comərdlikdir, amma yardım etmək, verdiyini heç vaxt üzə vurmamaq, ehtiyacını duyub istəmədən vermək ən comərd insanlara məxsusdur. Ehtiyac olan vaxtda yardım etmək böyük comərdlik əlamətidir. Belə insanlıq səadətin açarı, dostluğun əsasıdır. Comərdlik olmayan yerdə var-dövlət, vəfadərliq olmayan yerdə isə dostluq faydasızdır.

Cəsarətsiz ağılin uğuru az olar. Fitri istedada, yüksək

inkişaf etmiş ağıla cəsarət də lazımdır. Ağılı adam cəsarətsiz olanda dərindən tanımıadığı subyekti çox şışirdir. Lakin böyük təcrübəyə malik olan ağıl ilk təsəvvürə düzəliş verir, sahibini reallığa qaytarır, onda özünə inamı artırıb cəsarət əmələ gətirir. Bu da yüksək ağılin uğurunu artırır. Şübhəsiz ki, ağılin, inamın və cəsarətin mənbəyini potensial enerji təşkil edir.

Cəsarətli baxış dondurucu psixoloji silahdır. Adamların daxili fikirini sözsüz bəyan edən əsas hiss üzvü gözlərdir. Hələ sübut olunmayan belə bir fərziyə var ki, gözlərin beyin kimi dərk etmək bacarığı var. Hər halda güclü cəsarəti olan adamın baxışı çoxlarını gipnoz edə bilir. Beləsi silahsız vəziyyətdə olarkən onu öldürmək istəyən silahlı düşmənlərinin gözlərinə baxmaqla hamısını hərəkətsiz psixoloji hala salib gedir. Cəsarətli olmaq çox ehtiyat, güclü iradə və tədbir tələb edir. Cəsarəti olan tamahını boğa bilir. Hər bir qələbənin əsasında cəsarət dayanır. Cəsarəti olmayan heç bir mərdlik edə bilməz. Cəsarətin zirvəsi şəhidlikdir.

Cəza vermək yeganə tərbiyə üsulu deyil. Sənə pislik etmiş adama özünü sevdirə bilsən, ona ən ağır cəza vermiş olarsan (Həzrəti Əli). Dövlət iki halda sarsıla bilər: cinayətkar cəzasız qalanda və günahsızca cəza veriləndə (Heydər Əliyev). Hakimin qəzəbli halında təyin etdiyi cəza heç bir səmərə verməz, əksinə nifrət yaradar. Hakimin günahsız məhkum etməsi onun özünü məhkum etməsi deməkdir. Cinayətin cəzasız qalması cinayəti artırmağın rüsvayıcı üsuludur.

Çirkab mühitə uyğunlaşmaq aldadıcıdır. Çirkab axıdilan çaydan su içmək, çirkli göldən balıq tutub yemək, çirkli hava ilə tənəffüs etmək, ekoloji təmiz olmayan ərzaq yemək əhalini dərhal qırıb qurtarmır. Adamlara elə gəlir ki, çirkənləmiş ətraf mühitə uyğunlaşıblar. Əslində onlar xəstəliyə tutulmaqla, sağlam həyatını qısaltmaqla, tez qocalmaqla çirkli və xəstə mühitə dözürlər. Buna uyğunlaşma demək olmaz, diri halda ölü olmaq deməkdir. Ona görə müasir dövrdə çirkabların təmizlənməsinə, təmiz və sağlam ətraf mühitin bərpa olunmasına böyük əhəmiyyət verilir.

Çətinlik olmayan yerdə insanlıq inkişaf edə bilməz. Çətinlik olmayan yerdə insan kamilləşə bilməz. Dünyada üç əsas çətinlik var: sərr saxlamaq, qüsuru bağışlamaq, vaxtdan səmərəli istifadə etmək. Problem çətin işə deyilir. İşin çətinliyi məlum olanda icrası asanlaşır. Çətinlik insanın iradəsini möhkəmləndirir. Gözlənilməyən çətinlik problemlə çevrilir. Özünü tanımaq qədər çətin problem yoxdur. İki çətin edən onun üst-üstə üfüğləşəsidir. Çıxış yolu: ümid, yaxşı istirahət və sağlıqdır. İşin çətinliyindən böyük qürur gözlənir, bu da onun icraçısını ruhlandırır, uğurunu təmin edir.

Çox danışmaq və çox susmaq heç biri məqbul deyil, necə danışmaq əsas şərtidir. Danışmaq beyində əmələ gələn fikirlərin səs formasında ifadəsidir, yəni sözlərdir. Söz adəmi bütün canlılardan fərqləndirən əsas əlamətidir. Sözlərin birləşməsi məntiqli nitq yaratır. Buna danışmaq deyirik.

Hər kəsin üzünü ağ və ya qara edən nə susmaq, nə də danışmaq deyil, necə danışmaqdır. Yaxşı danışmağın şərtləri çoxdur, əsas şərti harada və nə vaxt nə deməkdir. Fikiri bilib müzakirə etmək mümkün deyil, amma danışıçı müzakirə edib, sahibinə mükafat da verilə bilər, cəzalandırmaq da olar.Çox bilib az danışmaq bütün şəraitdə özünü doğrudur. Özü-özünə danışmaq fikirlər arasında müzakirədir, onu heç bir kənarçı yoxlaya bilməz, ona görə tam təhlükəsizdir. Aramla danışq yaxşı dinlənir. Natiqlik xoşdursa, dinləməyi bacarmaq ikiqat xoşdur. Lokalik danışq tez çatır. Danışanda söz seçməyi bacarmaq böyük ağılın məhsulu dur.

Çox hirslənib ölmək istəyən gecikməsə yaxşıdır. Ruh-i xəstə olmayan hər kəs üçün həyatdan əziz heç nə yoxdur. Həyat üçün ən zərərli proses hirslənməkdir. Həmişə şad olmaq mümkün deyil, bəlkə heç lazımda deyil. Hər kəs nə vaxtsa hirslənə bilər. Amma özünü idarə etməyi tamam unudub həddindən artıq hirslənmək dəliyə xasdır. Beləsi rəqibini və ya rəsmi tabeçiliyində olan adamı təhqir edir, ona fiziki cəza verir, bəzən də öldürür. Deməli, bərk hirs-lənərkən özündərək nəzarətindən tam çıxan adam özünə və başqalarına dözülməz əzab verirsə, onun ölümü gecikməsə yaxşıdır.

Çörəyin əsas israfçısı diləncilərdir. Şərq ölkələrində yeməyə çörək tapmayanlar dilənciliyə başlayır. Ona görə əhali dilənciyə çox vaxt çörək verir və ya ən azı bir yeməklik çörək almağa pul verir. Müasir əhalinin ərzaq rasionunda çörək üstün yer tutur. Müsəlman çörəyə and içir, özi də vurgulayır ki, çörək Qurandan əvvəldir; çörək eyni vaxtda

mal-dövlət rəmzidir: çörəkli insan, çörəkli ailə, çörəkli vəzifə və bu kimi ifadələr hər kəsin uğurlarını çörəklə bağlayır. Ulu babalarımızdan indiyə qədər hər kəs yerdə gördüyü bir tikə çörəyi qaldırıb öpür, gözünün üstünə qoyur (gözlərindən üstün tutduğunu bildirir), sonra isə pak bildiyi yerə qoyub gedir. Özünü az-çox dərk edə bilən insanın Allahdan əsas diləyi budur ki, onu və xalqını çörəklə imtahan etməsin. Buna baxmayaraq, indi Avropada çörəyə qənaət Şərq ölkələrindən yaxşıdır. Yarımca ölkələrdə çörəyə israfçılıq çoxdur. Çörək dilənciləri çörəyi qurudub və ya kifləndirib atırlar.

Dadlı yeməyin ləzzəti çox, faydası az. Dadlı yeməkləri ləzzətli edən onun yağlı olması və quru bisirilib qızardılmasıdır. Bunların iki zərəri var: 1) çətin həzm olunur, 2) çox yeyilir – doyub geri çəkilmək çətin olur; doyduqdan sonra yemək isə cana zərərli, cibə israfçılıqdır.

Dağdan cazibə qüvvəsi ilə aşağıya düşən varlıqları dağa qaldıran da var. Yerin cazibə gücü suxurları, suyu və başqa varlıqları dağdan aşağıya çəkir, sonda dənizlərə və okeana doldurur. Həmin varlıqları gec-tez dağa qaldıran güc də az deyil. Əsas qaldırıcı güc texnosferdir, yəni insan və onun yaratdığı texnikadır. Buna əlavə olaraq uçan cüclülər, quşlar və başqa canlılar da çox iş görürler. Belə yaradılıb bu qoca dünya.

Dahilərin heç biri pul saya bilməyib. Pul saymağın miqyası müxtəlifdir. Az pulu ruhi xəstə də saya bilir. Lakin 100 manatdan çox pulu normal adamlar hamısı rahat sayırlar, dahilər isə saya bilmir. Ona görə ki, dahilərin başı daha vacib işə qarışlığı üçün pul saymağa səbri çatmır. Həyatın mənasını maddi zənginlikdə görənlər səhərdən axşama qədər pul sayıb öz gəlirini müəyyən etməkdin məmənun olurlar. Amma dahilər pul saymaq əvəzinə öz problemini həll etməyi daha vacib bilirlər.

Dəlinin bağladığını ağıllı aça bilməz. Bir sapa və ya kənddirə bir düyün vuranda onu açmaq çətin olur, ona görə normal adam düyün yox, kürmək bağlayır. Amma dəli bir

düyün əvəzinə 40 düyün vurur və onu açmaq mümkün olmur. Buna uyğun atalar məsəli var: «dəli quyuya bir daş atdı, 1000 ağıllı yiğilib çıxara bilmədi». Dəlinin etdiklərinin çoxunu ağıllı edə bilmir, düzəltmək isə daha çətindir.

Dənizi, çayı, gölü olan ölkənin balıqsız qalması acizlikdir. Su hövzələri çox olan ölkələrdən biri Azərbaycandır: Xəzər dənizi, Kür, Araz və başqa çaylar, Ağ-göl, Goy-göl, Mingəçevir, Varvara su anbarları və s. hövzələrimiz var. Ölkəmizdə 100 növdən çox balıq var: nərələr, qızılbalıqlar, pulcuqlu balıqlar və s. Əksəriyyəti əmtəəlik və ölkənin iqliminə uyğun istisəvən balıqlardır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində əmtəəlik balıq yetişdirmə təsərrüfatları uğurla işləyir, əhalisini balıq məhsulları ilə təmin edir, hətta ixrac üçün də ayırmaga çatır. Azərbaycanın su hövzələrində XX əsrin ortalarına qədər nərələr, çəki, kütüm, xəşəm və s. qiymətli balıqlar o qədər çox olub ki, şor qiymətinə satılıb. Sonralar azalıb, amma yenə də qoyun ətinə nisbətən 2-3 dəfə ucuz olub, indi isə əksinədir. Bəzi növlərin nəslinin kəsilməsi qorxusu yaranıb.

Ölkədə nərələr və bir neçə pulcuqlu balıqlar zavod üsulu ilə yetişdirilir. Çoxlu balıqyetişdirmə təsərrüfatları yaradılıb. lakin balıq çatışdır ki, çatışdır. Ona görə ki, bütün tədbirlər dövlətə məxsusdur. Əhalinin fərdi balıqçılıq təsərrüfatı yox səviyyəsindədir. İnkışaf etmiş ölkələrdə yetişdirilən balıqların çoxu fərdi (ailə) təsərrüfatlarının payına düşür.

Dərin mənalı söz insanların xəyal həyatına aiddir, onun daşıdığı yük yalnız əməl vasitəsilə açılır. Beyin və qəlb fikir yaradır. Fikir və düşünmə xəyalda keçirilən həyatdır.

Düşüncənin səs dalgalarına çevrilməsi söz yaradır. Söz mənali ünsiyət vasitəsidir. Söz olmasa dolğun mənali düşün-cələr dərk edilməz. Ünsiyətin ali forması məntiqli nitqdir, məntiqli nitq sözlərin ahəngdar sırasına deyilir. Mənali söz qanadlı quş kimi uçub tez yayılır, milli birliklər yaranan əsas atribut olur. Sözlərin və nitqin müxtəlif Milli dillərdə ifadəsi millətlər arasında əlaqə yaradır, əhalini maarifləndirir. Müasir kompüter dövründə nitqin yayılması (Internet) ölkələr və xalqlar arasında əlaqə yaratmaqla bəşəriyyətin ümumi inkişafına səbəb ola bilər. Lakin məzmununda yalan, paxilliq, acgözlük, istismar, miskil qəlb və s. çirkin niyyətlər gizlənib qalmasa.

Dərdlərin səviyyəsi və onlara münasibət hüdudsuzdur. Heç bir heyvan dərd çekmir (şüuru çatmır). Ruhi xəstələr də dərd çekməyi bacarmırlar. İnsanın şüuru və mənəvi səviyyəsi yüksəldikcə dərdi çoxalır. Əhalinin həyatı kimi dərdi də iki böyük qrupa ayrılır: fiziri və mənəvi. Mənəvi dərd daha geniş və dərin olur. Miqyasına görə dərdlər fərdi,, ailəvi, regional, milli və dünyavidir. Xarakterinə görə dərdlərin səbəbi daha çox müxtəlifdir: uğursuz sevgi, xəstəlik, maddi zərərlər, sosioloji gərginlik və s. Dərdlərin xarakterinə görə müxtəlifliyi böyük bir siyahıdır: ötəri, müddətli, açıq, örtülü, gəzən, yeniləşən, əlachi, əlacsız – əcəl. Qarşısı alınmayan dərd ölümdür. Ona görə ölümün dərdi yoxdur. Hamı bir-birinin gözləri qarşısında ölürlər, amma heç kim özünü də ölcəyini nəzərə ala bilmir. İnsanlığa zərbə vuran da elə budur.

Dəvəquş kimi atası analıq edənlər çoxalır. Ana dəvəquş, bəzən hətta iki ana, bir yuvaya yumurtalayır, ata quş

kürt yatib bala çıxarır və onları bəsləyib böyüdür. Cəmiyyətin böyük tarixi sınaqdan çıxarıb ki, uşağı ananın böyütməsi effektli olur. Uşaq normal ana südü əmir; ana rəftarı körpəyə uyğun zərifdir; ananın səbri daha çoxdur; uşaq yeməyi bişirməyə ana daha çox səriştəlidir və s. Lakin son dövrdə anaların çöl işinə getməsi, ataların isə ev işi icra etməsi, o cümlədən dayəlik etməsi çoxalır (xüsusən, Avropana).

Dilciliyin inkişafı ümumxalq işidir. Çox adam elə bilir ki, milli dilin inkişafı yalnız dilçilərdən (filoloq) asılıdır. Əslində elə deyil. Eyni millətin ərazisinin müxtəlif hissəsində eyni obyekt müxtəlif adlanır. Buna xalq dili deyilir. Hər yerin ziyalısı yaşadığı bölgənin dilini öyrənib yoza bilər. Beləcə könüllü toplanan məlumatlar mərkəzləşmə qaydası ilə birləşdirilib müqayisə edilir. Çoxluğun qəbul etdiyi sözlər milli dil hesab edilir. Mən bu qayda ilə Azərbaycanda heyvanların yerli adlarını 50 il toplayıb müqayisə etmişəm. Məlum oldu ki, Azərbaycan xalqı ətraf mühit komponentlərinin milli adları ilə uzaq keçmişdən maraqlanıb və xeyli uğur qazanıb. Ali bitkilərin və onurğalı heyvanların bütün cinslərinin və əksər növlərinin yerli adı var. Obyekti dəqiq xarakterizə edən sözlər lokal olsa da milli ad kimi qəbul edilə bilər. Məsələn, Azərbaycanın hər yerində «uzunqanad» adlanan quşa Naxçıvanda «oraqqanad» deyilir. Bu quşun açılmış qanadları həqiqətən oraq formasındadır. Ona görə milli ad kimi qəbul etdik. Belə faktlar çoxdur.

Din də bizim, elm də bizim işıqlı yolumuzdur. Elm ilə dini bir-birinə əks qoymaqla səhvdir. Onların hər ikisinin

bir məqsədi var: adamları heyvan xislətindən uzaqlaşdırıb, hər kəsdə insani sıfətləri (mənəviyyatı) gücləndirmək. Allahın müəyyən etdiyi təkamül yolu yaradıcı xarakterlidir. Adamın dərk edə bilmədiyini inkar etməyə haqqı yoxdur. Dini və dünyəvi mədəniyyətlərin hər ikisi əhalini kamilləşmə yoluna dəvət edir. Beşikdən qəbirə qədər öyrənməyi tövsiyəyə edir. Dini birlik ilə elmi-dünyəvi birlik arasında sərhəd yoxdur. Dünyanın nicat yolu – kamil insan, inam, müstəqil vətən, ləyaqətli bəşəriyyətdir. Ağıl və inam bir quşda iki qanaddır. Ağilli adama təcrübə də lazımdır. Dinin və elmin qovuşması insanlığı inkişaf etdirir. İndinin, gələcəyin və əbədiyyətin nicatı insanlıqdır. İnsan ölüür, insanlıq isə qalır. Adı adamların sayı, kamil insanların isə biliyi və bacarığı çoxdur. İnsanın böyüklüyü – uzağı görən gözləri, dərin qəlbi, iti kəsən ağılı və zərif zövqüdür.

Din uğrunda qızgın mübahisə edən, qanlı savaşa girən və ölən kifayət qədər, din uğrunda yaşayan isə təktəkdir. Din uğrunda mübahisə etməyin nəticəsi söz yiğimi olduğu üçün hamı bacarır. Din uğrunda savaşa girmək üçün sıravi əsgər olmaq da kifayət edir. Din uğrunda ölmək könüllü deyil, adətən gözlənilməz olur, şəhid olanlar azdır. Lakin din uğrunda yaşayan insanlar tək-tək olur. Beləsi konkret dini həyatının mənası bilir, onu tam həzm edir, yəni hüceyrələrinə qədər çatdırıb enerjisini mənimşəyir. İnsanı peyğəmbər səviyyəsinə qaldıran da elə budur.

Dinləmək, oxumaq, baxmaq, dadmaq, qoxulamaq və sinamaq (təcrübə) biliyin yollarıdır. XXI yüzillik bilik əsridir. Bəşəriyyət rahat yaşamağın yolunu önce mümbət torpaqda, sonra kapitalda axtarıb. Bunların uğrunda qanlı

müharibələr olub. XXI əsrin qərarı budur ki, həyat uğrunda mübarizədə torpaq, əhalinin sayı, silah müharibə heç kimi qalib çıxara bilməz. Bilik yarışında qalib çıxanlar üstün ola bilərlər.

İndi hamı qəbul edir ki, bilikli olmağın özülünü istedad (ırsi program) təşkil edir. Lakin zəhmətsiz heç kim, heç yerdə qalib çıxa bilməz. İstedadı olanlar onun üzərinə özünün səyini (zəhmətini) nə qədər çox əlavə edərsə, nəticəsi bir o qədər uğurlu olar. Zəhmət dediyimiz həmin əlavələr elm sahəsində ağılın, hiss üzvlərinin və ümumi sağlamlığın maksimal inkişafı üzərində pilə-pillə tikilir. Bunlardan biri dirləməyi bacarmaqdır. Dirləmək danışmaqdan yaxşı, amma çətindir. Danışmaq adamın özünə az fayda verir, hər kəs bildiyini danışır. Dirləmək isə yeni bilik verir. Oxumaq dirləməyin fərdi formasıdır. Müasir kompüter dövründə hər gün dünyanın bir günlük həyatını dirləmək olur. Oxumaq keçmiş ilə indini müqayisə etməyə imkan yaradır, müqayisə isə idrakin rəhnidir. Bilik düşünülmüş (götür-qoy edilmiş) fikirlərin yaddaşa keçirilməsidir. Ona görə biliyin təcrübədə sınaqdan çıxarılması xəyalın reallığa çevrilməsinin başlangıcıdır. Bunlar göstərir ki, bilik yarışında qalib gəlmək müharibədə qəhrəman olmaqdan çətindir.

Dirilər ilə ölülərin arasındaki münaqişələrin araşdırılması Allaha məxsusdur. Əhalini təşkil edən adamlar arasında müxtəlif münaqişə olub, var və olacaq. Ağilli adamlar diri olarkən bir-birinə, adətən ağilli ağılsıza güzəştə gedib münaqişəni aradan qaldırırlar. Bunun yolları müxtəlifdir: əhalinin və ya ağsaqqalların iştirakı ilə üzr istəməkdən tutmuş maddi zərəri ödəməyə qədər olan tədbirlər münaqişə-

ni aradan qaldırı bilər. Münaqişə tərəflərinin hər ikisi nadan və məkrli olarsa, münaqişə uzanır, dərinləşir və ömür-lük qalır. Bunun qarşısını almaq üçün münaqişə tərəflərin-dən biri hər hansı bəlaya düşüb günlərini sayarkən ona qohumları və tanışları baş çəkib halalliq xahiş edirlər. Bu adət salamat olan münaqişə tərəfi üçün axırıncı şansdır. Bundan da istifadə etməyən müsəlman deyil, heç adam da deyil.

Münaqişə tərəfləri yaxın qohumlar olsalar (bacı-qardaş, iki bacı, iki qardaş, ər-arvad, valideyn – övlad və s.), halallaşmaq cəhdleri yaşça kiçiyin öhdəsinə düşür. Ana – övlad arasında olmuş münaqişəni son ayaqda (ana can və rərkən) aradan qaldırmağa can atmayan övlad bədəsildir, onun anadan əmdiyyi süd halal deyil, nankordur, qəddar və bədbəxt antiinsandır. Beləsinə salam vermək də artıqdır. Mənim bu axırıncı qərarım subyektivdir, əsas qərar Allaha məxsusdur.

Dostluqdan yadlığa, şərəfdən ləzzətə dönüş – azğın yoldur. Dostluqdan yadlığa dönen adam adı yad deyil, qorxulu düşməndir. Ona görə ki, beləsi dünənki dostunun bütün sirlərini bilir, ona hər vaxt lazıminca düşmənlik edə bilər. Şan-şöhrət qazanmış bir adamın mənəvi uğurlarını atıb, həyatın ləzzətinə qurşanması da azğın yoldur. Şöhrət mənəvi yüksəliş göstəricisidir və yalnız insana məxsusdur, ləzzət almaq isə heyvana da aiddir. Adam da ləzzət alır, ayı da, amma ayı şöhrətli ola bilməz.

Dostluğun forması və səviyyəsi idrakin inkişafından asılıdır. Dostluq birlək bazasında yaranır. Lakin hər birliyə dostluq demək olmaz. Birliyin genişliyi kəmiyyət, dərinliyi isə keyfiyyət göstəricisidir. Heyvanların birliyi bioloji həyat

effektini yüksəldir. Heyvanların birliyində hər bir fərd özünü və böyütməkdə olduğu balasını düşünür. Başqaları arasında fəal qayğı yox, passiv qayğı var. Əhali birliyində olan kəmiyyət və keyfiyyət təkcə bioloji həyatı deyil, həm də mənəvi həyatı təmin edir. Ona görə qarşılıqlı qayğının passiv və fəal forması var. İnsanlığı saxlayan birliyin keyfiyyət formasıdır, yəni mənəvi dostluqdur. Birlikdə qazanmaq və birlikdə yemək dostluq deyil. Birlikdə öyrənmək və birlikdə öyrətmək, birlikdə təmənnasız yaxşılıq etmək dostluqdur.

Dövlət məmuru xalq üçündür, xalq onun üçün deyil. Dövlət məmurlarının eləsi var ki, vəzifəyə seçilərkən əsas məqsədi əhalinin rifah halını yaxşılaşdırmağa xidmət etmək olur. Amma «özümə yer edim, görün sizə nə edim» fikri ilə vəzifəyə can atanlar da az deyil. Elə adam var ki, onun rəhbərliyi altında işləyənləri özünün qulu hesab edir; vəzifəyə qul kimi gəlir, vəzifədə isə ağalıq edir. Belə məmurlar əhalidə formallaşma dövrü keçirən milli birliyi dağdırıb, sürü psixologiyası inkişaf etdirir. Ona görə yaltaqlara, böhtançılara, anonim xəbərçilərə qarşı mübarizə aparmaq dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olsa yaxşıdır.

Dünya əhalisinin genetik doğmalilığını təsdiq edən faktlar kifayət qədərdir. Dünyada (Yer planetində) yaşamış və indi yaşayan əhalinin bir-birinə qohum olmasını təsdiq edən faktlar çoxdur (şikəstlik halları nəzərə alınmir) :

- ☞ Hamının anatomik quruluşca eyni olması. Fərdi dəyişkənliliklər (hər kəsin özünə oxşaması) ümumi quruluş planından kənara çıxmır.
- ☞ Hamının genetik qapalı sistemə daxil olması. Dünya-

da indiyə qədər yaşamış 100 milyardlarla əhali öz arasındakı nikah bağlayıb döllü nəsil vermİŞ və indi yaşayışın 8 milyarda yaxın əhali də bunu edir.

- ☞ Hamının oddan istifadə etməsi. İlk əhali birliklərindən başlamış indiyə qədər hamı istilik enerjisindən istifadə etməklə həyat resurslarını dəyişdirib milyonlarla forma və məzmunə salır. Sonra da hər yerə daşınub dün-yəvi resursa çevrilir.
- ☞ Hamında intellekt-ağıl olması. Heç bir heyvanın ağılı insan ağlına çata bilməz.
- ☞ Hamında məntiqli nitq olması. Heyvanların səs siqnalları əhalinin məntiqli nitqi ilə müqayisədə çox primitivdir.
- ☞ Hamının informasiya vasitələrindən istifadə etməsi: şifahi sifariş, məktub yazmaq, radio, televiziya, indi də kompüter və kosmosla əlaqə.
- ☞ Hamında əmək qabiliyyəti, nəzəri və praktik yaradıcılıq olması.
- ☞ Ölünün dəfn edilməsi, sonra da ona uzun müddət anım günü keçirilməsi (dirilər arasında birləşmə yaratmaq üçündür).

Bu faktlar hamısı Qurani-Kərimdə (*ar-Rum surəsi*, ayə 20) qısaca göstərilib: «Sizi (atanız Adəmi) gildən yaratması, sonra da sizin (hərənizin) bir insan olub yer üzünə yayılmağınız onun qüdrət əlamətlərindəndir». Güman edirəm ki, bəşəriyyətin ölkələrə, millətlərə, etnik qruplara ayrılması canlı təbiətin strukturuna uyğundur. Bunlar müxtəlifiyi çoxaldır, resursdan istifadəni səmərəli edir. Həyat effektini yüksəldir. Əhalinin həyat qaydası Allahın göstərdiyi yoludur. Bütün qarşıdurmaların, o cümlədən qanlı müharibə-

lərin səbəbi Allah yolundan azmaqdır.

Dünya səhnədir, əhalisi aktyor. Aktyorluq obraz yaratmaqdır. Gəlin xaturlayaq ki, fikir beynin enerjisidir. Bunu (enerjinin) real və xəyal formaları var. Real fikir birbaşa həyata keçənlərdir. Aktyorluq fikrin xəyal formasının obrazla ifadəsidir. Onun real olmasını arzulayır və bu arzuya çatmağa mane olanları tənqidə tutur. Deməli bu dünya müqəddəs insan üçün fanidir. Bioloji varlıqlara və onlar ilə insanlıq arasında qalanlara isə fani deyil, realdır. Müdriklərin əbədi həyatı onların aqibətindən asılıdır. Beləliklə, hər kəsin iki əsas yolu var:

a) bu dünyada bioloji varlıq kimi tam azad və ya ona yaxın həyat keçirib qurtarmaq;

b) bu fani dünyada Allahın tələblərinə əməl edib, əbədi həyata qovuşmaq. Seçim hər kəsin özünə məxsusdur, bu yollarda məcburiyyət yoxdur. Amma birinci yolun sonu qiymət günüdür, ekoloji imperativdir.

Dünya əhalisini din də, elm də doğma bılır, amma faktik olaraq yadlıq hökm sürür. Dinin və elmin nəticəsinə görə dünya əhalisi doğma qardaşlardan ibarətdir. Amma faktik olaraq əhali arasında yadlıq hökm sürür və düşməncilik yaradır. Dünyada doğmaliq yalan, yadlıq doğru görünür (hər halda qarşılıqlı hörmət baxımından belədir). Çox adam dərk edə bilmir ki, onu yaşıdan birlik - dostluqdur.

Dünya malı heç kimdə daimi qalmır, ondan verilən yardım isə nəsildən nəsillərə keçən birlik psixologiyası yaradır. Mən ekoloq olduğum üçün təbiətdə və cəmiyyətdə birliyə ən yüksək qiymət verirəm. Yalnız qadınlardan və

yaxud kişilərdən ibarət cəmiyyət inkişaf edə bilməz. Bəşəriyyət ər-arvad, ailə, el-oba, millət, xalq, ölkə və dünya əhalisindən ibarətdir. Bu birliklər kiçiyindən böyüklərinə doğru (ailədən bəşəriyyətə) getdikcə həyat effekti yüksəlir. İki nəfərin birlikdə etdiyi onların ayrı-ayrılıqda etdiklərindən çoxdur. Ona görə Bəşər tarixi boyunca ağıllı insanlar əhalidə birlik, dostluq, qardaşlıq, sülh yaratmağa çalışıblar. Ehtiyacı olanlara hər kəsin imkanı daxilində yardım etməsi əhalidə birlik yaranmasına, eyni vaxtda gələcək nəsillərdə xeyriyyəçilik psixologiyasının təməlini qoyur.

Dünya əhalisini sayıb kəmiyyətini bilmək olar, keyfiyyətini isə bilmək mümkün deyil. Hazırda dünyada yaşayan 8 milyarda qədər əhalinin hərəsinin öz keyfiyyəti var. Eyni xasiyyətli iki nəfər - adam yoxdur. Adəm övladlarının hamısına birlikdə Adəm demək qəbul olunub. Müasir əhalinin ümumi adı «Dərrakəli insan»dır (*Homo sapiens*). Lakin hamı dərrakəli deyil. Son vaxtlar hamiya insan deyilir, bu isə növün adı ilə fərdin adını eyniləşdirir. Biz ümumi əhali kütləsinə adam, onların içərisindən tək-tək yüksək keyfiyyət qazananlara isə insan deməyi ədalətli hesab edirik. Belə etməklə status və kateqoriyaları bilmək olar:

- ☞ Adamın növdaxili istismarı varsa, o pis adamdı, növdaxili istismarı yoxsa insandı.
- ☞ Adam növdaxili yalan danışrsa, pis adamdı, növdaxili yalan danışmayan kəslər isə insan statusuna malikdir.
- ☞ Adamın acgözlüyü inkişaf edirsə, onu heyvan səviyyəsinə qədər endirə bilər, özünün acgözlüyünə qarşı mübarizə aparmağı bacaran isə insan statusuna yük-

səlir.

- ☞ Adamın hiyləsi çox inkişaf edəndə onu heyvan səviyyəsinə endirir, hiyləsi olmayan kəslər isə insan səviyyəsinə yüksəlirlər. Ağıl çoxaldıqca hiylə zəifləyir.
- ☞ Adam heç bir yaxşılıq etməyi bacarmırsa heyvana uyğundur, yaxşılıq edən isə insandır.
- ☞ Mənəviyyati olmayanlar heyvan xasiyyətindən uzaqlaşa bilməyənlərdir, mənəviyyat sahibləri isə insanlardır.
- ☞ Adam sadıq sevgidən məhrumsa, nadandır, sadıq sevgi sahibi isə insandır.
- ☞ Adam müharibədən (əhali qırğını) zövq alırsa pis adamdı, müharibənin əleyhinə çalışanlar isə insanlardı.
- ☞ Adam sərvətə qənaət etməyi bacarmırsa, o heyvandan az fərqlənir, sərvətə qənaət etməyi özünə borc bilən isə insandır.
- ☞ Adamda onu böyüdüb boy-a-başa çatdırılmış valideynə heç bir qayğı hissiyyatı yoxsa, beləsi heyvan kimidir, valideynin qayğısına qalan kəslər isə insanlardır.
- ☞ Adam müasir səhiyyə xidmətindən istifadə etməyin ziddinədir, heyvan statusuna qədər enə bilər, az-çox istifadə edənlər isə ayıq adam və insanlardır.
- ☞ Adam müasir tədrisdən kənardə qalırsa, nadan, təhsil almağa çalışanlar isə ayıq adamlar və potensial insanlardır.
- ☞ Adamin haqqı inamı yoxsa, heyvan kimidir, haqqı inamı olanlar isə insanlardır.
- ☞ İnsanlığı qoruyub inkişaf etdirmək üçün yaşayanlar ecazkar insanlardır.

☞ Adamin paxıllığı onun beynində gizlənmiş çox təhlükəli bəlasıdır, ruhi və cisməni xəstəliklərə səbəb olur. Özünü paxıllıqdan azad edə bilən kəs artıq insandır.

Dünyavi həyatı mənəvi həyata qurban vermək ən böyük cəsarətdir. Bu deyim üçün şəhidlikdən güclü fakt tapmaq olmaz. Dünyavi həyat proseslərinin çoxu qeyri-iradi mexanizmlərlə tənzimlənir. Ona görə dünyavi həyatı mənəvi həyata qurban vermək böyük cəsarət tələb edir. Cəsarətli adamin qolu gücsüz ola bilər, amma qəlbini və bəynini çox güclü olmalıdır. Nəfsini cilovlamağı bacaranlar cəsur insanlardır. Səbri çox və iradəsi güclü olanlar fiziki və mənəvi həyatı birləşdirə bilirlər. Ona görə cəsarətin uğuru bılık və tədbirdən də asılıdır.

Dünyada yadlıq doğru, doğmaliq yalandı. Bəşər övladının bir-birinə doğma (qardaş və bacı) olması genetik baxımdan az-çox doğru olsa da, ağıl (xarakter) baxımdan yalandı. Dünyada eyni ağılda olan iki insan, hətta əkiz qardaş yoxdur. Ona görə də ideal birlik yaratmaq müşkül problemdir. Əsl doğmaliq uşaq ilə valideyn arasında olur, böyüdükcə o da yadlaşır. Valideynlər uşağını bəslədiyi kimi, o da öz uşağını bəsləyir. Yeni ailə qurmaq üçün də yadlığa üz tutulub. Birləşmək üçün ayrılmak vacibdir. Ona görə yadlıq üstündür.

Düşüncəni dəyişmədən həyatı dəyişmək olmaz, həyat isə dəyişmədən qala bilməz. İnsanların düşüncəsini ən çox cəlb edən Allah, sonra da özləridir. Həyat düşünmək tələb edir. Düşündüyüümüzü yaya bilmək ən böyük azadlıqdır. Hamının fikirləri eyni ola bilməz, fikir müxtəlifliyi

təbii hadisədir (Heydər Əliyev). Düşüncə ilə davranış arasında məsafə yoxdur. Tələbatın və düşüncənin dəyişməsi düz mütənasibdir. Adam bütün ömrü boyunca çətin şəraitdə yaşaya bilər, amma bir an düşünmədən yaşaya bilməz. Düşüncə varsa, güc də var. Həqiqəti düşüncələrin dərinliyində tapmaq olar (V.M.Hüqo). Sağlam düşüncə sağlam həyatdır. Hər kəsin öz ehtirasını və nəfsini cilovlaması düşünmək qabiliyyəti tələb edir. İnsanın düşüncəsi tam azaddır, düşünərkən beynə yiğilanlar da xəyal dostlarıdır. Öz düşüncəsini dəyişmək böyüklükdür. Haqlı düşüncənin nəticəsi boş qalmaz (Lev Tolstoy). Hər kəsin düşüncəsi ilə özü eynidir (Həzrəti Davud peyğəmbər Ə.S.). Vaxtı çatmış düşüncəyə ordu tab gətirə bilməz (V.M.Hüqo).

Düşməncilik cəmiyyətə məxsusdur, «təbii düşmən» ifadəsi səhvdir. Biologiyada geniş yayılmış «təbii düşmən» anlayışı səhvdir. Təbiətdə düşmən yoxdur. Yeyən və yeyilənin olması düşməncilik deyil. Cəmiyyətdə düşmənsiz insan azdır. Düşmənə görə qəmlənmək əvəzinə onu eff etmək yaxşıdır. Dostu düşmən etmək böyük bədbəxtlikdir. Ağlılı adamlar öz səhvini düşmənindən öyrənməklə uğur tapır. Cəmiyyətin iki əsas düşməni var: qanunları tapdalayanlar və onları kor-koranə tətbiq edənlər. Düşmənin sayı deyil, birliyi qorxuludur. Hər kəs ən çox özündən qorxmalıdır. Adamın özünə etdiyi pisliyi heç bir düşməni edə bilməz. Allah məni özümdən qorusun.

Düşməncilik adamlar arasında olur, təbiətdə yoxdur. Biologiyada geniş yayılmış təbii düşmən anlayışı səhvdir. Təbiətdə azad yaşayan heyvanlar arasında heç bir düşməncilik yoxdur. Sağlam rəqabət düşməncilik deyil, əksinə,

proqressiv inkişafa səbəb olur. Dovşan tülkünün və başqa yırtıcıların şikarıdır (yemidir), tülükü dovşanın düşməni deyil. Əksinə, xəstə və tənbəl dovşanları tülkünün yeməsi dovşanın nəslini sağlam və qoçaq edir, onlar daha yaxşı yaşayırlar. Bir baş dovşan tutub yemiş olan tülükü başqasına dəymir, acanda isə yenə ovlamağa çalışır. Təbiətin qanunu belədir. Bütün canlıların həyatı bir-birini yemək üzərində qurulub. Düşməncilik yalnız bəşəriyyətə xasdır. Bir adam başqası ilə düşməncilik edəndə onu daima izləyir, fürsət düşəndə öldürür, sonra nəslini kəsməyə çalışır. Budur düşməncilik. Təbiətdə buna analoq hadisə yoxdur. Bəzən bütöv bir millət başqasına düşmən olur. Məsələn, ermənilər Azərbaycandan torpaq qoparmaq üçün bizimlə daimi düşməncilik edirlər, nəslimizi kəsib bütün torpağımıza sahib olmağa çalışırlar.

Düzgün məsləhət verən var, ona əməl edən isə ...?

Uşağın adam olması üçün (2-3 yaşına qədər) anası ona heç bir məsləhət vermir. Məsləhət ağıllı üçündür, uşağın isə ağılı potensialdır. Onun bu dövründə anası normal həyatdan məhrum olur, 1001 əzab çəkir, ananın özünün xəstələnməsi uşağının xəstələnməsindən əlverişli olur. Ata bütün ömrü boyunca ailəsinin səhiyyə, tədris və məişət tələbərini ödəməyə çalışır. Şagirdin və tələbənin ugurlarına valideyni ilə müəllimləri ortaqdırlar. Gənclərin gələcəyi, qocaların isə ötən günləri nəzərə alınır. Düzgün məsləhətlər əmək sahəsində çalışanlara, qismən də gənclərə yönəlmış olur. Məsləhət verən müdriklər, həkimlər, mühəndis və incəsənət xadimləri, idman ustaları, texnoloqlar, alımlər, dahiłər və peygəmbərlər kifayət qədərdir. Lakin dünya

malına aludə olanlar düzgün məsləhətə əməl etməyiblər, etmirlər və bəlkə də heç vaxt etməyəcəklər. Düzgün mübarizə yolu dini-ruhani mədəniyyətdir. Amma keçmiş SSRİ-də əhali dini yoldan da azdırılıb. Dünyəvi cəza, güzəşt, maddi təminat yolları da problemi tam həll edə bilmir. Görünür ki, əlac müdrik və kamil insanların sayını çoxaltmaq üçün kompleks tədbirlərə qalıb.

E

Ecazkar olmağa da səy lazımdır. Ecazkar olmaq insanlığın elə bir yüksəkliyidir ki, az-az insanda olur. Belə insanın xarakterində üç şərt birləşir: bəxt, istedad və incə zövq. Bunların hamısı anadangəlmə Allah payıdır. Lakin, Allah deyib ki, səndən hərəkət, məndən bərəkət. İnsanın bəxti nə qədər güclü olsa da, ağlı nə qədər inkişaf etsə də, zövqü nə qədər incə və həssas olsa da, onların fəaliyyətini qoruyub saxlamaq üçün insanın özünün səyi də lazımdır. Bədəni təmiz saxlamaq, dişləri tez-tez yumaq, saçə qulluq etmək vacib olduğu kimi ecazkarlıq da səy və iradə tələb edir. Gözəllik də Allah tərəfindən verilir, lakin bəzəyə, sığala, qulluğa və əzizlənməyə ehtiyacı var. Odur ki, Allahın anadangəlmə bəxşislərin heç biri göydən tökülmür. Tək-tək tapılan, az olan bütün nemətlər kimi, ecazkarlığın da qorunmağa ehtiyacı var, hətta Allahın da səmimi istəyə – sevgiyə ehtiyacı var.

Ehtiyac yaxınlıq yarada bilər. İslam dinini saxtalaşdırıb araya qoyan yalançı mollalara inanan adamlar günahkar deyil, günahkar dini bilənləri aradan çıxaranlardır, əhalini dini-ruhani mədəniyyət elmindən məhrum edənlərdir. Ehtiyacı olan adam onun ehtiyacını ödəyə bilənə yaxınlaşmaq üçün həmişə can atır. Təəssüf ki, belələrinin çoxunun üzü dönükdür, istədiyinə çatandan sonra uzaqlaşır. Ona görə imkanlı adamlar imkansızların ehtiyacını heç vaxt tam ödəmirlər. Deməli, bu işdə təqsirkar imkanlı deyil, unutqan imkansızdır, unutqanlıq olmasa, ehtiyac səmimi yaxınlıq yarada bilər. Bunu qabaqcadan müəyyən etmək isə çətindir.

Ekologiyadan əvvəl «ekologiya» olub. Ekologiya bir elm kimi yaradılmazdan əvvəlki qədim dövrlərdən başlamış ətraf mühitə münasibət və toplanmış məlumatlar indi də əhəmiyyətlidir. Misal üçün eramızdan əvvəl IV əsrə Aristotelin «bioloji məqsədə uyğunluq» təlimini göstərmək olar. O dövrdə suyun, havanın və torpağın bir sıra xəstəlik yayılmasında iştirakı haqqında Hippokratın fikri indiki ekoloji problemdir. Qədim Azərbaycanda eramızdan əvvəl VI əsrə Avesta qanunlar toplusunda təbiətə dair dualist xarakterli münasibət canlıları məhvədici qüvvələrdən qoruyur; canlılar müqəddəs hesab olunur; «heyvan qurbanlıq üçündür» fikri qəbul edilmir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında (VI-VII əsrlər) təbiət-insan, insanı da təbiət kimi qəbul edilmişdir. İslam dinində sağlamlığın qorunması, təmizlik, yoluxucu xəstəliklərə və təbii sərvətdən istifadə prosesində israfçılığa qarşı mübarizə, ərzağa qənaət geniş yer tutur. K.Rulye, Ç.Darvin və sonrakı bir sıra təbiətşünaslar canlı təbiətin təkamülündə ətraf mühitin roluna əhəmiyyət vermişlər. Azərbaycanda Həsənbəy Zərdabi, Həsən Əliyev kimi təbiətşünaslar bir dəfə də ekologiya sözü işlətmədən indiki tətbiqi ekologiya sahəsində böyük işlər görübərlər. Bunların hamısını «ekologiyadan əvvəlki ekologiya» adlandırmaq olar.

Ekoloji adətlər adamı insan edir. Qədim dövrlərdən başlamış indiyə qədər ətraf mühitə qarşı qayğılaş münasibətin genişlənib el adətlərinə çevrilməsi adamlardan insan, əhali toplusundan millət yetişməsinə güclü pozitiv təsir edib. Azərbaycan xalqının maddi-mədəniyyət abidələrində, folklorunda, dini-fəlsəfi baxışlarında təbiətə doğma müna-

sibət geniş yer tutur. Avesta qanunlar toplusunda canlı təbiətə sonsuz sevgi alqışlanır. Dədə-Qorqud dastanında təbiət – insandır, insan da təbiət. İslam dini təmizlik, sağlamlıq, qənaət, düzgünlük, ədalət, insaf dinidir. Bunlar hamısı insanlığa xidmət edən kütləvi davranış forması olub.

Ekoloji birliyin konkret ömrü yoxdur. Canlıların birlik yaratması həyat strategiyasıdır. Hüceyrələrdən tutmuş biosferin bütün hissələrinə qədər canlıların birliklər əmələ gətirməsi həyat effektini yüksəldir. Tək hüceyrənin yaşaması çətin, biosferin həyatı asandır, ona görə də biosferin dözümü çox, ömrü sonsuzdur. Qohumluğa görə yaranan birliklərin (yarımnöv, növ, cins, fəsilə, dəstə və s.) konkret ömrü olduğu halda, ekoloji birliklərin (sürü, populyasiya, biosenoz və s) konkret ömrü (ömür kodu-alın yazısı) yodur, xarici təsirlərdən asılıdır. Ona görə ekoloji birliklər dənər hadisələrdir. Məsələn, böyük bir sürü dağıldıqdan sonra təkrar əmələ gələ bilər. Lakin hər hansı bir bioloji növ məhv olduqdan sonra təkrar əmələ gələ bilməz (konkret ömrü var). Amma bu qanun Dərrakəli insan (*Homo sapiens*) növünə aid edilmir. Ona görə ki, insana qalib gəlib, onu dün-yadan yox etməyə gücü çatan varlıq təkcə Allahdır.

Ekoloji böhran dünya dərdidir. Ekoloji böhranın yaranması səbəbləri çoxdur və min illər ərzində cəmiyyət ilə təbiət arasında balansın pozulmasının nəticəsidir: dünyada əhalinin intensiv artması; uğurlar içərisində uğursuzluqlar gizlənməsi; təbii ətraf mühitin süni şəraitlə əvəz edilməsi; geniş miqyaslı müharibələr və s. BMT-nin məlumatına görə xərçəng xəstəliyinin 60-90% səbəbi ətraf mühitin çirkənməsidir. Yer planetində nüvə müharibəsindən az-çox əhali qa-

la bilər, lakin onun törətdiyi ekoloji böhran həyatın sonuna çıxar (qiyamət günü gələr).

Ekoloji dağıntı ailə məişəti ilə başlayır. Təbii ətraf mühitin süni ətraf mühitlə əvəz edilməsi məişətdən başlayır. Səhrada, meşədə, bozqırda, və s. təbii landşaftda məskən salan ailə ətrafinı mütləq dəyişdirir (məqsədli-məqsədsiz, birbaşa-dolayı yolla). Ailələrdən kənd-şəhər, bunlardan da ölkə formalaşır. Bu qayda ilə təbii ətraf mühitə ilk zərbə ailə məişətindən vurulur. Ona görə təbiətin qorunması da ailələrdən başlanıb inkişaf etdirilməli, dövlət tədbirinə çevrilməli; global xarakter almalıdır. Bu yol 1950-ci illərdən sonra başlanıb.

Ekoloji etika insanlığa xidmətdir. Etika insanın davranış mədəniyyəti haqqında qədim elm sahəsidir, ekoloji etika da onun bir hissəsidir. Ekoloji etika cəmiyyətin ətraf mühitə qarşı davranış mədəniyyəti haqqında biliklərdən ibarətdir. Təbiətə qayğıkeş münasibət bəsləyən insan cəmiyyətə qarşı ikiqat qayğıkeş olur. Ekoloji etika adamın kobudluğunu, acgözlüyünü, israfçılığını, insafsızlığını, qəddarlığını, biganəciliyini, egoistliyini və s. mənfi sifətlərini zəiflədir. Şərq ölkələrində canlı təbiətə qarşı qayğıkeş münasibət qədim dövrlərdə (Avesta, Dədə-Qorqud, Xəlifət) güclü olub, Avropada isə müasir dövrdə yaxşı inkişaf edir.

Ekoloji əsası olmayan introduksiya hədərdir. İntroduksiya yabani bitkini və ya vəhşi heyvanı təbii yolla yayılmış olduğu yerdən tutub aparıb yeni yerə buraxmaqdır. Təbiətin verdiyi ilə razılaşmayan, sözdə vətənpərvər adamlar XX əsrдə bu işə çox girişiblər. Məsələn, Azərbaycan su-

larına 20 növə qədər yeni balıq, quru əraziyə isə 10 növdən çox məməli heyvan böyük vəsait və zəhmət hesabına dünyanın müxtəlif ölkələrindən gətirilib buraxılıb. Onlardan 3 növ balığın və 2 növ məməli heyvanın uyğunlaşması uğurlu olub, qalanı tələf olub, bəzi isə tək-tək qalıb. İqlimləşmiş məməli heyvanların bir növü (yenot) həttə zərərlidir, yerli faunanı tələf edir. Ekologiyani bilmədən təbiətin işinə qarışmaq ən azı faydasız olur.

Ekoloji əyləncə qədim mədəniyyətdir. Əhalinin ətraf mühitə kütləvi münasibətinə məqsədyönlü istiqamət vermək üçün qədim vaxtlardan başlayaraq əyləncəli oyunlar keçirilib. Məsələn, 30-35 min il bundan əvvəl Qobustanda qayalar üzərində həkk edilmiş ov qaydaları və başqa təbiət mənzərələri bir növ əyləncə olub. Ekologiya elm kimi formalasdıqdan sonra adamların ətraf mühitlə əlaqəsinin formalarına ekoloji əyləncə deyirik. Adından asılı olmayaraq ətraf mühitə dair keçirilən kollektiv oyunlar təbiəti öyrənməyə, öyrətməyə və qorumağa kömək edir, onu sevdirir, uşaqların qəlbini yumşaldır, hissiyyatını gücləndirir, sağlamlığını qoruyur və s.

Ekoloji fəaliyyət həyatın yarısından çoxudur. Əhalinin ümumi mühitinin iki tərkib hissəsi var: xarici (ətraf) mühit və daxili mühit. Birincisi dəridən çöldə qalanlar, ikincisi isə dəridən içəridə olanlardır. Bunlar sıx əlaqəlidir. Daxili mühit ətraf mühitdən daha çox aslıdır. Uzun min illiklər ərzində mühitlərin arasındaki balans əhalinin təsiri altında elə vəziyyət alıb ki, artıq əhalinin fəaliyyəti həyatın mövcudluğu üçün ciddi təhlükəyə çevrilib. Ona görə ki, əhalinin əməlləri humanist dəyərlərdən hələ də xali deyil.

Təbiətin dağıdılması və Allahın əhali üçün yaratdığı resurslar biliksizlikdən, acgözlükdən, canlılar aləminə qayğısızlıqdan əmələ gəlir. Keçmişdə bilməzlikdən təbiətə vurulmuş yaraları bağışlamaq olar. Lakin bu gün imkanlarımız böyükdür. Dünya haqqında informasiyaları tez əldə edə bilirik, əlaqələr genişdir. Unutmaq olmaz ki, təbiətin torpağı, suyu, havası və başqa resursları təkcə indi yaşayanların deyil. Biz onları gələcək nəsillərin payından icarəyə götürmüsük, təmiz və sağlam vəziyyətdə geri qaytarmalıyıq. Təəssüf ki, heç də belə etmirik. Biz öz mühitimizi zibilləyirik, təbiətin isə heç bir zibili yoxdur. Təbiətdə nə varsa, hamısı onun üçün lazımdır, cəmiyyətdə isə birinə lazım olan (əyər lazımsa?), başqasına lazım deyil, guya zibildir.

Ekoloji hüquq elmindən yan keçmək olmaz. Təbiət qanunlarını heç bir canlı poza bilməz, pozanlar məhv olalar. «Təbiət zarafat götürmür, o həmişə düzgün, həmişə ciddi və qətidir, səhvlər və çatışmazlıqlar adamlardan baş verir» (Höte). 1950-ci illərə qədər bəşəriyyətin yaratdığı dini-ruhani və elmi-dünyəvi qanunlar əhali arasındaki əlaqələri tənzimləməyə yönəlmüşdir. Adamların bir-birinə nəzarəti əsas problem olmuş, əhalinin ətraf mühitinə nəzarət isə yox səviyyəsində qalmışdır. Heç kim nəzərə almayıb ki, adamın döyülib, kəsilib, güllələnib öldürülməsinə nisbətən, onun havasını, suyunu və ərzağını zəhərləməklə öldürülməsi daha pisdir. Birinci yol fərdi, ikinci yol kütləvi xarakterlidir. Bəşəriyyət bunu gec başa düşdü.

1950-ci illərdən sonra ekoloji hüquq qanunları yaradılıb inkişaf etdirilməyə başlandı. Azərbaycanda ekoloji hüquq qanunları 1970-ci illərdən istifadəyə başlanıb, müstəqil

Azərbaycanda isə geniş inkişaf edib. Milli məclis 25-ə qədər ekoloji qanun, Nazirlər kabinetin 50-dən çox ekoloji qanun hüquqlu qərar qəbul edib. Bunların əsasını Konstitusiya təşkil edir. Unutmaq olmaz ki, ekoloji qanunçuluğun tətbiqinə nail olmaq onu yaratmaqdən çətindir. Ona görə ekoloji hüquq elmi üzrə maarifçiliyə geniş yer verilir.

Ekoloji mədəniyyət zamanın tələbidir. Mədəniyyət insanın keyfiyyətidir, fəaliyyət formasıdır. Heyvandan və ruhi xəstədən mədəniyyət ummaq olmaz. Hamı hesab edir ki, o mədəni insandır. Ona görə ki, mədəni olmağın ölçü vahidi yoxdur. Düşünürəm ki, özünə və təmasda olduğu canlı-cansız varlıqlara qayğıkeş ola bilənlər mədəni insanlarındır. Ən çətinini özünə qayğıkeş olub, ekoizmdən kənar qalmadır. Mədəniyyəti inkişaf etdirən iki böyük yol var: dini-ruhani və elmi-dünyəvi yollar. Ekoloji mədəniyyət həmin yolların hər ikisindən istifadə edir. Qəlbində və beynində yaradana inam və dərin sevgi, təbiətə qayğı kök salmış hər kəs ekoloji mədəniyyət sahibidir. Əhalinin müqəddəratının ətraf mühitin sağlam və təmiz saxlanılmasından asılı olmasını qəbul etmək yeni ekoloji dünyagörüşüdür. Bunlara böyük ehtiyac var. Bəşəriyyətin düşüncə tərzini dəyişmək vaxtı çatıb, bunsuz bəşəriyyətin gələcəyi yoxdur.

Ekologiyadan əvvəlki «ekologiya» indi də lazımdır. Ekologiya canlı orqanizmin ətraf mühit ilə əlaqəsi haqqında elmdir və 1866-cı ildən inkişafa başlayıb. Müasir dövrdə əsas ekoloji problem əhalinin ətraf mühit ilə əlaqəsidir (əhalinin mühitə, mühitin də əhaliyə təsirləri). Belə əlaqələr bəşəriyyət formallaşmağa başladığı ilk dövrlərdən indiyə qədər davam edir. Lakin hər ölkənin inkişaf yolu ilə

əlaqədar əhalinin ətraf mühit ilə əlaqəsi spesifik olur. Məsələn, Azərbaycanda «Avesta» dövründə (e.ə. VI əsr) «heyvan qurbanlıq üçündür» prinsipi qəbul edilməyib. Dədə-Qorqud icmasında (VI-VII əsrlər) əhali və təbiət vəhdətdə qəbul edilib. İslam hakimiyyətində əhalinin sağlamlığı, fiziki və mənəvi təmizliyi, nəfsini cilovlaması, sərvətə qənaəti, işgüzarlığı, mehribanlığı, birliyi əsas götürülləb. İntibah dövründə mənəvi həyat (insanlıq) hər şeydən üstün tutulub.

Müasir dövrdə hər ölkə keçmiş əhalisi ilə indiki əhalisinin ətraf mühitə münasibətini müqayisə etməklə nə itirib nə qazandığını öyrənə bilər. Ona görə mən soy-kökümüzün ətraf mühitə münasibətini ekologiyadan (elmdən) əvvəlki «ekologiya» adlandırmışam (Mustafayev, 1993).

El adətləri əhalinin əlaqəli həyatından formalasır. El adətlərini yaradan əhalinin öz aralarında və ətraf mühit ilə olan əlaqəsinin nəticəsidir, ona görə əhaliyə, həm də onun ətraf mühitinə pozitiv təsir edir. Adətlər eli-obanı, bəzən bütöv bir xalqı əhatə edir, hətta bir xalqdan başqasına keçib beynəlxalq xarakterli olur. Amma, çox vaxt regional olduğu üçün el adəti adlanır. Məsələn, Azərbaycan faunasına daxil olan cütdırnaqlı heyvanların 8 növündən yalnız çöl donuzunun (qaban) təbii ehtiyatı onun ovlanmasından indi də davam etdirməyə imkan verir, qalanları nadirdir, ovlanması dayandırılıb. Müsəlman üçün donuz əti yemək günah olduğunu görə qalıb. Amma Yuxarı Qarabağda ermənilər çöl donuzunun nəslini çoxdan kəsiblər (erməni günah başa düşmür). Təbiətə dair elin-obanın müdrikləri tərəfindən yaradılmış rəvayətlər, nağıllar, atalar sözü, atmaca, tapmaca

və deyimlər ətraf mühitə çox fayda verib, indi də faydalıdır (Mustafayev, 1970). Ona görə ki, təcrübənin nəticəsi, həyatın sınaqlarıdır. Leylək, qaranqus, bülbül, qurqur, kirpi, yarasa kimi heyvanlar müqəddəs sayıldılari üçün hamısı hələ də çoxsaylıdır. Keçmişdə quraq rayonlarda olmuş meşələrin tək-tək qalıqları müqəddəs ocaq (pir) hesab edildiyi üçün qorunub saxlanıb. Pir sözündən xoş gəlməyən adam varsa, təbiət abidəsi adlandırınsın, təki qoruyub saxlasın.

El adətləri köhnələ bilər, əsassız ola bilməz. Mən hələ 40 il öncə el adətlərini öyrənib onların sosial-ekoloji məhiyyətini araşdırmağa çalışmışam (Mustafayev, 1970). Məlum oldu ki, təbiətə dair el adətlərinin geniş yayılmasının, qüsursuz və çox effektli olmasının obyektiv səbəbləri var:

- ☞ El adətlərini əhalinin özü yaratması və özü də həyata tətbiq etməsi (doğmalilığı).
- ☞ El adətlərinin 1000 illər ərzində yaradılıb sınaqdan çıxarılması.
- ☞ El adətlərindən hamının faydallanması
- ☞ Həyat şkalası dəyişdikcə el adətlərinin də yeni məzmun alması və s.

Təbiət komponentlərinə qarşı əhalinin münasibəti halal-haram, savab-günah, faydalı-zərərli, xəstə-sağlam, yeməli-qeyri yeməli, adi-müqəddəs və s. kateqoriyalara ayrılmış və qanunçuluq xarakteri daşımıştır. Hətta diqqət mərkəzində saxlanan bəzi növlərə Peyğəmbər heyvanı (pişik), Peyğəmbər inəyi (maral), Murad quşu (ala sığırçın), afal quş (qaradöş sərçə), hacileylək (ağ leylək) və bu kimi adlar verməklə əhalidə onlara rəğbət yaradılıb. Torpağa qaynar su tökməyin günah olması torpağın mikroorganizmlərinin

qorunmasıdır. Spirtli içgilərin günah sayılması indii də özünü doğruldur. Qəbirlərin sinə daşı üzərində və quru qayada kassa və ləyən formalı qablar oyulması vəhşi heyvanları içməli su ilə təmin etməyə yönəlib, amma köhnəlmış adətdir. Xarabacıl bayquşun evləri xaraba qoyması, ilanı öldürməyin lazımlığı, donuz ətinin haram olması artıq köhnəlmış adətlərdir.

Son nəticə budur ki, bioloji müxtəlifliyi saxlamaq üçün el adətlərinin çoxu indii də faydalıdır.

El adətləri birbaşa təsir edən (antropik) faktordur. Canlılığın həyat fəaliyyəti mümkün olan şəraitin cəminə mühit deyilir. Mühitin 2 tipi var: daxili mühit və ətraf mühit. Ətraf mühit 4 yarımtipə ayrıılır: su, torpaq, hava və canlılar aləmi. Canlılar aləminin 5 səltənəti var: mikroorqanizmlər, bitkilər, göbələklər, heyvanlar və əhali.

Mühitə edilən təsirlər faktor (amil) adlanır. Faktorun 3 tipi var: 1-abiotik faktor, cansız təbiətin mühitə təsiri); 2-biotik faktor, canlıların mühitə təsiri; 3-antropogen faktor, əhalinin mühitə təsiri. Əhalinin mühitə birbaşa təsiri antropik, vasitəli təsiri isə antropogen adlanır. El adətləri mühitə birbaşa edilən təsirlərdir (ovçuluq, mal-qara otarılmazı, ot çalmaq, vəhşi heyvanı tutub əhliləşdirmək və s.). El adətlərinin antropik faktor olması ilk dəfə Azərbaycanda müəyyən edilib (Mustafayev, 1970).

Elektriklə rəftarda səhv etmək bir dəfə olar. Müasir dövrdə enerjinin elektrik formasından istifadə edilməsi geniş yer tutur. Elektrik cərəyanının adamı vurub öldürməsi səhlənkarlığın nəticəsidir. Adamın bədənindən elektrik cə-

rəyani keçən anda ən azı 5 proses baş verir: 1) hüceyrənin yağ, zülal, turşu, hemoqlobin və s. tərkib hissəsini parçalayıır; 2) hüceyrə membranı (çəpər) öz vəzifəsini itirir, bütün maddələri içəriyə buraxır; 3) hüceyrədə oksidləşmə-fosforlaşma kompleksi dağıdır, eritrositin membranı partlayır, hemoqlobin xaricə çıxır, hüceyrədaxili tənəffüs pozulur; 4) hüceyrədə bir anlığa $44-50^{\circ}\text{S}$ istilik yaranır və onu bişirib dağıdır; 5) sinir hüceyrələrinin quruluşu pozulur, beyin ilə bədənin və ətraf mühitin əlaqəsi kəsilir, orqanizm ölüür. Ona görə belə səhvi heç kimin təkrar etmək imkanı yoxdur.

Elm öğretən özünü, elmdə yalan deyən isə başqlarını aldadır. Oğurluq və yalan danışmaq heç biri kişilik-dən deyil, elmdə isə təbiyəsizlikdir. Elmdə oğurluğa (plagiatlıq) dözmək olar. Ona görə ki, öğretən saxlamır, özünün adından xalqa yayır. Kamil insan üçün müdrik olmaq əsasdır, görünmək vacib deyil. Belə müdriklərin elmini öğretən yaymaq da bir işdir. Amma elmdə yalan yazmaq dünyani çasdırır. Müasir kompüter dövründə yalan elmi informasiya internetin köməyiylə dünyaya yayılır. Sonda təbiyəsiz bir yalancı aldadıb qrant alır, özü kimi pis əməllərə sərf edir, ölkə isə hörmətdən düşür.

Elm-əhalinin fərdi keyfiyyət səviyyəsini müəyyən etməyin yeganə meyyarıdır. Beyinin enerjisi ruh, beyin qabığının enerjisi fikirdir. Düşünülmüş (saf-çürük edilmiş) və yadda qala bilən sistemli fikirlər toplusu bilik və ya elmdir. Şürur (idrak) beyin qabığı və onun funksiyasıdır, enerjinin əmələ gəlməsi prosesidir, yadda qalmır. Ona görə elm deyil. İnsanın qəlbində olan şürur fərdi həyatda təkmilləşib elmə çevrilir. Elmdən uzaqlaşmaq insan ömrünü məhv

edir, elm öyrənmək isə hüdudsuzdur. Elmin oğrusu və əcəli (ölümü) yoxdur. Elm kamillik üçündür, dünyanı zəpt etmək üçün deyil. Elm səbəbləri dərk etmək, əməl isə onun nəticəsidir. Elm ağılm (beyinin) işidir. Zülmətdə qalmış əhali işığa (elmə) doğru getməlidir. Elmsiz insanlıq zəifləyir, gələcəkdə isə elmsiz heç kim yaşaya bilməyəcək. Ona görə hal-hazırda dünyanın super dövlətləri qazandıqları vəsaitin çoxunu elmin inkişafına sərf edirlər.

Elm yaxşı əldə xariqələr yaradır, pis əldə isə fəlakətlər törədir. Elm (insan biliyi) Allahın sırlarının cüzi hissəsidir. Lakin hər bir sirrin açılmasının təsiri güclü olur (pisi də, yaxşısı da) Elmin həyata tətbiqi bu işi edənin irsi programından (qəlbindən) və ona verilən təlimdən asılıdır, hətta təlimin uğuruna da irsi program təsir edir. Məsələn, ermənilərin türklərə və türkdilli xalqlara qarşı düşmənciliyi onların irsi programında təlim vasitəsilə özünə yer edib. Bəşəriyyətin müasir uğurları elmin tətbiqinin məhsuludur. Eyni vaxtda qanlı müharibələrin uğurları da elmin tətbiqinin məhsuludur. Nüvə müharibəsindən də qorxulu olan qlobal ekoloji partlayış elmsizliyin və elmin tətbiqində yol verilən səhvlərin nəticəsidir. Beləliklə, elmin pis əməllərlə tətbiq edilməsinə nisbətən onun yoxluğu yaxşıdır. Elə də pis əqidəli alimdənsə onun yoxluğu yaxşıdır.

Elmi səhvlərdən alımlər tez uzaqlaşır, əhali isə gec. Ona görə ki, elmi səhvlərin dərk edilməsi alımlərə asan, əhaliyə isə çətindir. Elə bu səbəbdən də əhalinin konservatlığı alımlərdən və mütəxəssislərdən məkrlidir. Bir neçə misal. Təxminən 100 il bundan əvvəl sincabın adını kimsə səhv edib dələ yazıb. Orta məktəblərdə zoologiyani tədris

edənlər sincaba dələ deməyi son illərə qədər qoruyub saxlayıblar. 10 ildən çoxdur ki, dərsliklərdə həmin səhv ləğv edilib, amma bəzi müəllimlər indi də sincaba dələ deməkdən uzaqlaşa bilmirlər. Başqa misal: 50-60 il bundan əvvəl kimsə səhv edib yazüb ki, bitkilər gündüz karbon qazı alıb oksigen buraxır, gecələr isə oksigen alıb karbon qazı buraxır. Bu fikirdə tənəffüs ilə fotosintez qarışdırılıb. Ekologiya anlayışı da bir sıra adamlar arasında səhv başa düşülür. Onlar deyirlər ki, biz ekologiyamızı təmizləməliyik. Ekologiya elmdir, onu çirkləndirən və ya təmizləyən ekoloq-alimlər ola bilər, əhali bunu bacarmaz. Əhali ekoloji şəraitini yaxşı və ya pis edə bilər. Ekoloji şərait ekologiya demək deyil, həmin şəraitin canlılara təsiri ekologiyadır. Belə səhvləri yaymaq asan, ləğv etmək isə çətindir.

Elmdə yalan yazmaq doğru məlumatı öğretməqdan pisdir. Elmdə yalana və oğurluğa (plagiatlıq) qarşı Bəşər tarixində həmişə ciddi mübarizə aparılıb. Keçmiş SSRİ-də belə hallar praktik olaraq mümkün deyildi. Məsələn, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının üzvü professor Validə Tutayuqun «Bitki anatomiyası» adlı dərsliyinin əlyazmasında bitkilərin kökünə verilmiş tərifdə «kök üstlüyü» sözü çatmadı. Ona görə həmin əlyazmanın müzakirəsi ADU-nun Biologiya fakültəsinin Elmi Şurasında 2 il uzandı, müəllif çatışmazlığı etiraf edib aradan qaldırıldıqdan sonra kitab nəşr edildi. Hər hansı kitabda başqa müəllifin 3-4 cümləsi tapılsayıdı, onun müəllifinə mənəvi cəza verilərdi. Amma indii elmdə yalan və plagiatlıq adı hal alıb. 2001-ci ildə Q.Mustafayev, F.Qarabəyli və N.Məhərrəmovanın «Onurğalı heyvanların ekologiyası» adlı dərsliyi Azərbaycan Res-

publikasi Təhsil Nazirliyinin 274 sayılı qrifi ilə nəşr edilib. 2008-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin müəllimi biologiya elmləri namizədi Suverat Həsənova həmin dərsliyə heç nə əlavə etmədən onu mənimşəyib, öz adına nəşr etdirib. Mən bu qadını məhkəməyə vermədim ona görə ki, dərslik təkrar nəfəs alıb tələbələrə xidmət edib, amma bu dəfə həqiqi müəllifləri adından deyil, plagiarism Suverat Həsənovanın adından dirlənib. Elmdə yalan haqqında da 100-lərlə misaldan birinə diqqət edin. 2000-ci ildə D.Q.Tuayevin «Azərbaycan quşlarının kataloqu» adlı monoqrafiyası «Elm» nəşriyyatı tərəfindən rus və azərbaycan dillərində çap edilib. Bu kitabda 348 növ quş haqqında verilmiş məlumatda ən azı 75 taksonomik, 40 ekoloji və bioloji səhv var .

Son illərdə populyar ədəbiyyat çoxalıb, amma elmi əsası olmayan səhvlər də çoxalıb. Təbiətin strukturunu bilməyən adamlar quşları “aləm” adlandırır. Əslində isə təbiət 2 aləmə ayrılır: cansızlar və canlılar. Canlılar 4 səltənətə ayrılır: mikroorqanizmlər, bitkilər, göbələklər və heyvanlar. Heyvanların çoxlu tipləri, sinifləri, dəstələri, fəsilə, cins və növləri var. Bunları bilməyən “bioloq” elmin hörmətinə böyük zərbə vurur. Elmdə yalan elmdə uğurluqdan pisdir. Özünü ölkəsinin vətəndaşı hesab edən hər kəs yalnız sağlığında sözünün keçməsini deyil, öləndən sonra qoyub getdiyi izlərini də nəzərə almalıdır. İmtiyazlı şəxslərin yaltaq və zəif adamlara havadarlığı zərərlidir.

Elmdə uğurları alımlar müəyyən edirlər, amma pa-xılıq və tamahkarlıq olmasa. Alim olmayan adam elmə qiymət verə bilməz. İlk baxışda elmə xidmətdə yaxşıya yaxşı, pisə pis deyilir. Elmdə bu prinsip başqa sahələrə nisbə-

tən az-çox nəzarətdə saxlanır. Bizim təxmini hesablamaya əsasən bir nəfərə elmlər doktoru dərəcəsi vermək üçün 475-580 nəfər alimin rəsmi razılığı tələb olunur. Bu qədər çox və uzun müddətli baryerdən əsassız aşib keçmək üçün ya qanun formal olmalı, ya təlabat aşağı olmalı, ya da demokratiya əvəzinə ağalıq hökm etməlidir. Bunların heç biri olmasaydı müxtəlif ölkələrdə elmi dərəcəsi ilə faktik səviyyəsi uyğun gəlməyən alımlar olmazdı. Amma hamı bilir ki, bələləri var, bir ölkədə az, digərində çox. Alımlıq spektri zəif olan adamın elmə rəhbərlik etdiyi yerdə elmin işığı sönür.

Elmdən hədiyyə olmaz. Elmdən və elmi dərəcədən hədiyyə verilməsi, bu sahədə hətta güzəştə gedilməsi ölkədə elmin inkişafına zərbə vurur. Şərqi ölkələrində elmi adaları keçmiş şahların hədiyyə etmələri elmin inkişafını ləngidib və alımlar arasında gərginliyi çoxaldılib. Müasir demokratik ölkələrdə elmi müzakirələrə məmurların müdaxilə etməsinin hüquqi əsası yoxdur. Lakin demokratianın formal xarakter daşıdığı ölkələrdə xüsusi elmi xidməti olmayan adamlara yüksək elmi dərəcə və rütbə bağışlanır. Belə hallar həmin ölkənin elmi imicini aşağı salır.

Eşitmək dinləmək demək deyil. Məntiqi nitq Allahın verdiyi paydır, onu hər kəs şəxsi təcrübəsi vasitəsilə yarada bilməz, yalnız təkmilləşdirə bilər. Dinləmək qabiliyyəti ikiqat xoşbəxtlikdir. Danışan yeni bilik öyrənmir, bildiyini deyir, dinləyən isə yeni bilik öyrənir, zənginləşir. Lakin ötəri eşitmək dinləmək deyil. Dinləmək eşitmə üzvü vasitəsilə beyinə ötürüb təhlil etməkdir, saf-çürük etməkdir. Elə tələbə var ki, bütün mühazirələrə qulaq asır (eşidir), amma heç birini dinləmir, axırda boş qalır. Ona

görə inkişaf etmək üçün oxumaq azdır, dinləmək və müzakirə edib yaddaşa keçirmək lazımdır.

Etiraz etmək susmaqdan yaxşıdır. Etiraz etmək mərdlikdir, yalan vəd verməkdən 40 dəfə yaxşıdır. Süründürməçilik adamı üzür, düzgün (haqli) etiraz isə sakitləşdirir. Məsləhət gözləyənin qarşısında susmaq onun bütün planlarını ləngidib saxlayır, etiraz isə müvafiq işinə yönəldir. "Bilmirəm" demək heç kimə zərərlə deyil, susmaq isə çəsdirdir. «Görüm-baxaram» deməkdən «yoxdur» demək yaxşıdır. Lakin etiraz etməyin bütün formaları aldatmaqdan uzaq olmalıdır.

Evdə saxlanan bəzək bitkisi, təkcə yaraşlıq deyil. Yer planetini zəbt etmiş əhali bu planetin övladlarıdır. Yer - əhalinin ümumi vətənidir. Açıqlığıının təsiri altında vətənini dağıdan əhalinin qəlbində özü də bilmədən həmin vətənə bağlılıq var. Bu əlaqə zərrəciklər səviyyəsindən başlayır. Ona görə göydələn evlərin axırıncı mərtəbəsində yaşayanlar da, hətta təyyarədə uçanlar da dibçəkdə əkilib gəzdirilən bitkiyə, qəfəsdə saxlanan quşa və ya akvariumda balığa tamaşa edərkən dincəlir. Bunu tələb edən onun qəlibidir. Bəs özü? Özünün davranışını müasir mədəni səviyyəsindən asılıdır. Elə insan var ki, otaqda gördüyü canlıları təbiətə buraxmaq, orada azad yaşayıb nəsil verməsini istəyir. Elə adam da var ki, akvariumda kök balıq görəndə onu qızardıb yeməyi arzulayır. Hər halda adamda egoizm nə qədər çox inkişaf etsə də onun ətrafında ikinci (özündən əlavə) ruh olması ilkin qəlbinin tələbidir. Evdə saxlanan bitkilərin və bəzək heyvanlarının qalan əhəmiyyəti ikinci dərəcəlidir.

Ədalət axtarmaq ədalətsizin qaydasıdır. Ədalətsiz adamın həmişə ədalət axtarmağının iki səbəbi var: Birincisi özünü ədalətli kimi qələmə verməsidir. İkincisi özünün ədalətsiz işlərini və həmin günahlarını yumaq məqsədilə başqa bir özü kimi ədalətsizə mane olmaq istəyir. Ən pisi budur ki, ədalətsizlik xarakterdir, onu dəyişmək çətindir, bəlkə də heç mümkün deyil. Ədalətli insanla ədalətsiz rəftar etmək olmaz, o, ədaləti axtarmır, özü yaradır.

Ədalətin müzakirəsində susmaq zəiflik, nadanlar qarşısında susmaq isə böyüklükdür. Haqqın-ədalətin müzakirəsində iştirak etməyə qabil olan kəsin susması onun zəifliyini-qorxaqlığını bildirir. Beləsinə cəsarətsiz insan deyilir, yəni biliyi var, amma iradəsi zəifdir, ona görə biliyini tətbiq edə bilmir. Nadanlar qarşısında susmağı bacaran böyük insandır. Ona görə ki, nadana heç bir söz deməyin mənası yoxdur. Nadan üçün Reyğəmbər sözü ilə dəli (ruhi xəstə) sözü arasında heç bir fərq yoxdur, hatta dəli sözü gülməli olduğu üçün ona daha çox xoş gəlir.

Əhali miqrasiyası çox da aydın görünməyən təhlükədir. Yer planetində əhalinin sayı BMT-nin məlumatına görə 8 milyarda yaxınlaşır. Müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan ölkələrin sosial şəraiti və həyat səviyyəsi həddindən artıq müxtəlifdir. Bir yerin əhalisi acliqdan qırılır, başqa yerdə isə toxluqdan qırılır. Acıdan qırılmaq fiziki tələfat, toxundan qırılmaq isə mənəvi tələfatdır. Eyni vaxtda qloballaşma başlanıb, beynəlxalq əlaqələr intensiv genişlənir

və bunun üçün maddi-texniki baza, nəqliyyat güclənir və s. Belə vəziyyətin ən yaxşı pozitiv perspektivi beynəlxalq problemlerin operativ həllidir. Amma eyni vaxtda neqativ problemlər də yaranır. Bunlardan biri əhali miqrasiyasının güclənməsi və onunla bağlı xəstəliklərin geniş yayılması, vətənpərvərliyin zəifləməsi, milli mentalitetin sönməsi, hiyləgərliyin inkişafı, müdrik insanların azalması, ətraf mühitə laqeyd münasibətin yenidən baş qaldırması və s. regressiv inkişaf yoludur. Bunları nəzərə almadan XXI əsrдə əsil insan kimi yaşamaq mümkün olmaz.

Əhali arasında qarşılıqlı münasibət çox müxtəlif olسا da, ümumi qaydasız deyil. Əhali arasındaki münasibət hər kəsin anadangəlmə irsi programından, yaşıdan, mənəvi səviyyəsindən, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyindən, fiziki və ruhi sağlamlığından, hətta fərdi xarakterindən asılı olaraq çox müxtəlifdir. Lakin dünyada olan 7-8 milyardlıq əhalinin bir-birinə münasibətinə görə hamı üçün eyni göstəricilər də var. Uşağa və qocaya qayğı, şagirdə və tələbəyə kömək, əmək sahəsində çalışnlara diqqətli olmaq hər kəsin borcudur. Ona görə ki, uşaq heyvan ilə adam arasında keçid dövrünü yaşayır, şagird və tələbə öyrənir, qoca zəifləyir, əmək sahəsində çalışanlar bu fani dünyada insanlaşma yolunda adamlıq ilə insanlıq arasında gərgin vəziyyətdə mübarizə aparırlar. Belə bir əbədi mübarizədə hər kəs eşitdiyini tez unudur, gördüyünü xatırlayır, öz əllərilə etdiyini heç vaxt unutmur. Anadangəlmə ruhi xəstələrə heç bir əlac olmadığı üçün onlara münasibət müstəsnalıq təşkil edir (hər kəsin özünün qəlbini məxsusdur).

Əhali kütləsi insan birliyi demək deyil. Əhali kütlə-

sinin çoxunu adı adamlar təşkil edirlər. Onların həyatında bioloji tələblər üstünlük təşkil edir, mənəvi komponentlər arxa plana keçirilir, insanlıq uğrunda mübarizəsi yox səviyyəsindədir. Gündəlik davranışlarında bir-birini aldatmaq, tələblərində paxılılıq, maddi maraq və başqa neqativ fəaliyyət formaları üstünlük təşkil edir. Lakin insan birliyində vətənpərvərlik, milli mentalitet, xarakterində vicdan, iradə, nəfsi toxluq, yüksək zövq, lütfkarlılıq, altruizm, müdriklik, kamillik, müqəddəslik, Allaha inam kimi sıfətlərlə insanlığa xidmət daha çoxdur. Təəssüf ki, hiyləgər adamlar o qədər güclü olurlar ki, əhali kütləsindən çıxıb, insan birliliklərində özünə yer tapır və insanlığın inkişafına mane olurlar.

Əhali maddələrin bioloji dövriyyəsinə və enerji çevrilməsinə yeni istiqamət verir. Təbiətdə bioloji dövriyyə, hava, su, qaz, torpağın münbit hissəsi, bitki örtüyü, göbələklər, heyvanlar, əhali və bakteriyalar arasında gedən maddələr dövriyyəsi və enerji çevrilməsidir. Geoloji dövriyyə təbiətin su və quru hissələri arasında maddələrin və enerjinin dövr etməsidir. Bitkilər günəşdən enerji, havadan qaz, torpaqdan su və mineral maddələr alıb üzvi birləşmələr sintez edir. Həmin maddələrin hesabına heyvanlar, göbələklər və əhali yaşayır. Bunlar ölen kimi tərkibindəki üzvi birləşmələr bakteriyalar və kiçik göbələklər tərəfindən parçalanıb mineral maddələrə çevrilir (çürüyür). Beləliklə maddələr dövr edir və enerji bir formadan başqa formaya keçir. Bioloji dövriyyənin əvvəli də, axırı da sudan, mineraldan və qazlardan ibarət olur. Elə olur ki, eyni ağac dibinə tökülmən öz yarpaqlarını və başqa hissələri çürüyəndən sonra yeyir. Lakin əhali bioloji dövriyyəni kəskin dəyişdirir.

Əhali yaratdığı tarlada, bağda və başqa təsərrüfatda yetişən məhsulu kəndlərdən ölkələrə, hətta uzaq qitələrə qədər yayır (ticarət). Həmin məhsulun tərkibindəki maddə ilk yerindən çox uzağa düşür və geriyə yolu kəsilir. Beləliklə canlı və cansız təbiət arasında milyon illər ərzində formalışmış olan əlaqə formaları dəyişərək, böyük neqativ nəticələr əmələ gətirir.

Əhali yaxşı bilməlidir ki, ona lazıim olan həyat vasitələrinin mənbəyi təbiətdir. Əhali özünün həyat vasitələrinə görə heç kimə yox, yalnız təbiətə borclu olduğu üçün ağıllı insanlar təbiəti ən böyük ana bilirlər:

Mənzil. Elə bir mənzil yoxdur ki, onun inşa olunmasında təbii sərvət iştirak etməsin.

Ekoloji təmiz ərzaq. Ərzaqlar təbiətdən götürüldüyü vəziyyətdə qəbul edilir və ya onların xam malı təbiətdən götürülür.

Təmiz və sağlam hava. Təbiətin yaratdığı atmosfer havası təmiz və sağlam olur, onu çirkləndirən isə əhali özüdür.

Təmiz və sağlam su. Təbiətdə əmələ gələn su hövzələri təmiz və sağlam olur, onu çirkləndirən əhali özüdür.

İstehsal və məişət ləvazimatları. Məişətdə və istehsalatda istifadə edilən nə varsa, hamısının xam malı təbiətdən əldə edilir.

Sağlamlıq. Təbiət əhalinin sağlamlığını qoruyur, xəstəliyini sağaldır, əhali isə özü-özünü xəstələndirir, səhiyyə onu olsa-olsa müvəqqəti müalicə edir.

Torpaq. Bütün ərzaq məhsullarının mənbəyi torpaqdır. Əhalinin süni yaratdığı məhsullar təbii məhsulları əvəz edə

bilməz.

Nəsil vermek. Təbii şəraitdə boy atıb inkişaf edən uşaqlar sağlam-güclü, süni qapalı şəraitdə yaşayıb inkişaf edən uşaqlar isə zəif olurlar.

Təhsil. Bütün biliklərin mənbəyi həyatdır, müəllimlərin müəllimi təbiətdir. Təbiət ilə əlaqəsiz qapalı şəraitdə keçən ömür yox kimidir.

Azadlıq. Təbiət ilə qucaq-qucağa keçirilən həyat ən mənali ömürdür, Ən böyük azadlıqdır.

Maddi və mənəvi dəstək. Əhalinin maddi və mənəvi tələblərini təbiət qədər heç nə təmin edə bilməz.

İstirahət. Adamın istirahət etməsi üçün təbiətin qoyunu heç bir başqa şərait əvəz edə bilməz. Körpə uşağın sığınacağı öncə anna qucağı, sonra isə anasının anası olan təbiətin qoynudur.

İdman. Açıq havada, xüsusən də təbiətin qoynunda edilən idman sağlamlığı qoruyur və inkişaf etdirir, hətta xəstəliyi sağaldır.

İqtisadiyyat. Sənaye, nəqliyyat və iqtisadiyyatın başqa formalarını xam mal ilə təmin edən təbiətdir. Təəssüf ki, əhalinin iqtisadi acgözlüyü təbiəti dağıdır, özünü isə çox-tərəflü çətinlik qarşısında qoyur.

Əhali haqqında mənim son düşündüyüm uzun müddətli təcrübəmdən irəli gəlib. Hər kəs doğularkən faktik bioloji varlıq, potensial adam və ya potensial insan olur. Əhalinin çoxu (kütlə) adam kimi, azı isə insan kimi yaşayır. Ömrün son günlərində mənəviyyat zəifləyir, laqeydlik çıxalır. Ölümə can verən hər kəs sadəcə bioloji varlığa çevrilir, yalnız özünü düşünüb kömək gözləyir. Öləndən sonra

kimin necə xatırlanması onun ömrü boyunca yaratmış olduğu şəxsi əməlindən asılıdır: çoxluq tez unudulur, azlıq isə pis adam, yaxşı adam və ya həmişəyaşar insan kimi tarixləşir. Kim necə yaşamaq istədiyini özü bilər. Mən yalnız bunu deyə bilərəm ki, öləndən sonra yaxşı adam kimi xatırlanmağa sağlığında hamının gücü çatar.

Əhali arasında münasibət «mən», «sən» və «biz» sözlərinə əsaslanır. «Mən» fikiri heyvanlar aləmində geniş yayılıb, onların arasındaki münasibətin əsasını təşkil edir. Heyvanlar böyük məkdə olduğu balasından savayı hamısı «sən» fikirini özünə rəqib bilir. Təbiidir ki, heyvanların şüuru zəif olduğu üçün onlarda «biz» fikirinin potensial forması ola bilər. Bəşər övladında məntiqli nitq əmələ gəldikdən sonra fikirlər sözlər formasında bəyan edilir. Burada «biz» fikiri fəallaşmağa başlayıb və «biz» sözü inkişaf edib, lakin çox ləng. Biz sözü insanlığın rəhnidir. Bunun zəif və ləng inkişafını ulu babalarımız biliblər və həmişə təəssüf ediblər. Müasir dövrün sivill ölkələri hər yerdə və həmişə sözdə «biz» deyirlər, əməldə isə «mən» sözünü əsas götürüb'lər. Ona görə XXI əsrədə dünya alışb yanır və ya okeana qərq olur.

Əhalini idarə etməyə maraq çox, onun ətraf mühitinə isə azdır. 1950-ci illərə qədər əhali ilə onun ətraf mühiti arasında balans yaratmağa çalışan insan tək-tək olub. İnsanların hamısı bir-birinin fəaliyyətinə nəzarət etməklə məşğul olublar. İndi də əhali arasındaki münasibətə nəzarət edənlər mütləq çoxluq təşkil edir. Lakin ətraf mühitsiz əhali yoxdur. Sağlam və təmiz ətraf mühit olmadan sağlam əhali ola bilməz. Dünyanın aparıcı ölkələri kosmosa qalxıb Yer

planetini dəqiq öyrəndikdən sonra inandılar ki, dünya əhalisinin strukturunu, hətta daxili mühitini tənzimləmək üçün onun ətraf mühiti təmiz və sağlam saxlanmalıdır.

Əhalinin əsas bələləri təbiətə qarşı səhv münasibətin nəticəsidir. Dünya əhalisi bütün tarixi boyunca təbiətlə davranışında yol verdiyi səhvlərin bəlasını çəkmiş və indi də çəkir: təbiətin ögey hesab edilməsi, onu dəyişdirmək hərisliyi, çoxtərkibli sintetik maddələrlə cırkləndirilməsi, radiasiyanın gücləndirilməsi, təbii balansın pozulması, xəstəlik mənbələrinin çoxaldılması, təbii sərvətlərin (resurs) tükəndirilməsi, əhalinin sıxlığını intensiv çoxaltması, sonra da müharibələr edib qırması dünyanın ümumi bəlasıdır.

Əhalinin ictimai varlığa çevrilməsinin əsas səbəbi həyat effekti olub. Canlıların qrup halında yaşamasının uğuru həmin qrupu təşkil edən fəndlərin ayrı-ayrılıqda qazandığı uğurundan çıxdır. Buna emergentlik qanunu deyilir. Təklikdə keçirilən həyatın stres halları rahatlıq hal-larpindan çox olur, ona görə vaxtnı çoxu özünü qorumaq üçün ayıq-sayıq olmağa sərf edilir. Birgə həyatda qorxu azalır. Heyvanların bütün birliklərində hər fərd öz marağına çalışır, ümumi qrupun vəziyyətini və gələcəyini düşünməyə şüuru çatmır. Buna heyvan xarakteri deyilir. Lakin əhali birliklərində ümuminin vəziyyəti və gələcəyi nəzərə alınır. Buna insanlıq deyilir.

Əhalinin təbiətdən tələbat səviyyəsi şablon ola bil-məz. Əhalinin təbiətdən tələbatı cəmiyyətin inkişafının ilk dövrlərindən başlayaraq fərqli olub, amma fərqli səviyyəsi tarix boyunca dəyişib. Məsələn, quldarlıq dövründə qulun

qul tələbatı, ağanın da ağa tələbatı olub. Quldan şəxsiyyət yetişə bilməzdi. Ona görə inkişaf yoxdur. Əhalidə təbəqələşmə başladıqdan sonra təbiətdən tələbatın müxtəlifliyi çoxalıb. Müasir demokratiya təbiətdən tələbatı daha çox fərqli edir. Həyatın mənasını hərə öz istədiyi kimi başa düşür və istədiyi kimi də qurur. Maddi həyata mənəvi həyatdan üstün yer verən kəslərin təbiətdən tələbatı həddini aşır. Belə halda təbiət çoxtərəfli zərbə alır, dözə bilmir və dağılır. Əhalidən sadə həyat təpzi tələb edilməsi demokratiya prinsipinə uyğun olmadığı üçün təmtəraqlı həyat uğrunda hər kəs hər cürə fəaliyyətə əl atır. Belə inkişafın sonu qiyamət gününə gedir. Ona görə qloballaşma prinsipində haqlı olaraq insanlığın inkişafına, mənəvi həyatın yüksəlməsinə, əsasən də elmin güclənməsinə üstünlük verilir.

Əhalinin yediyi ərzağın keyfiyyətinin aşağı düşməsinə, hətta zəhərli olmasına səbəb özüdür. Ailə, kənd, region və ölkə yediyi ərzağı yetişdirməyə və istehsal etməyə qadir olmalıdır. Başqa yerdən satın alınan və ya mübadilə olunan ərzaq köməkçi xarakter daşımmalıdır.

Əhalinin həyatını davam etdirən güc onu ölümə aparan yolların gücündən çıxdur. Hər kəs doğulduğu gündən üzü qəbrədir. Hər kəsin qocalması ana bətnində mayalanma getdiyi vaxtdan başlayır. Bunlar hər kəsi ölümə aparan yollardır. Lakin hər kəsin həyatını davam etdirən yollar da az deyil: daimi hərəkət, maddələr mübadiləsində və enerjinin bioloji çevrilməsində iştirakı, qurub-yaratmaq və estetik zövq rahatlığı gələcəyə ümid və s. Ömrü boyunca vaxt itirmədən yaxşılıq edən insan özünün həyatını davam

etdirən yolları genişləndirir, gücü çoxaldır. Deməli hər şeydən şirin olan həyatın qısaldılması və ya ömrü başa çatdırılması hər kəsin özündən də asılıdır.

Əhalinin yemək qaydası nə qədər müxtəlif olsa da ümumilikdən məhrum deyil. Kimliyindən asılı olmayaraq hər kəsin yeməyinin vaxtı və yeri olmalıdır. Uşaq körpə yaşından yeməyin vaxtına və yerinə, hətta qaydasına adət etməlidir. Bunun fizioloji və tərbiyəvi əhəmiyyəti var. Yeyəndə tələsmək olmaz, onun vaxtını çox uzatmaq da olmaz. Öncə soyuq yeməklər, sonra qaşiq xörəkləri, axırda quru xörək yemək yaxşıdır. Şirniyyat axırda yeyilməlidir. Meyvələr yeməkdən 30-40 dəqiqə öncə və ya sonra qəbul edilsə yaxşı olar. Yeməklərin spektri (müxtəlifliyi) geniş, miqdarı isə az olmalıdır. Bir sözlə yeməyin vaxtına, müxtəlifliyinə, qaydasına və miqdarına riayət edilməsi sağlamlığı qoruyur və tarixin sınağından çıxıb.

Əhalinin tərbiyəsi yalnız tərbiyəcidiən deyil, onun irsi programından, sosial şəraitindən və tədrisin səviyyəsindən asılıdır. Adamın tərbiyəlisi və tərbiyəsizi olduğu kimi, əhalinin də ümumi tərbiyəsi az və çox olanı var. Buna səbəb əhalinin keçdiyi inkişaf yolu, müasir sosial şəraiti, tədrisin səviyyəsi və qarşıya qoyduğu məqsəddir. Ömrü boyunca dövlətçiliyi olmayan, müxtəlif dövrdə müxtəlif dövlətin müstəmləkəsi olmuş, həyatın mənasını bir qismət çörək tapmaqda görmüş əhalinin yüksək tərbiyəsi ola bilməz. Müasir sosial şəraitində yalan, oğurluq, istismar, acgözlük, paxıllıq, ağalıq, israfçılıq və s. qeyri-insani sifətlər olan əhalinin də ümumi tərbiyəsi yüksək ola bilməz. Sosial quruluşu və əməli fəaliyyəti nümunəvi olan ölkədə

valideyn tərbiyəsinə ehtiyac yoxdur və ya azdır. Təhsil təkcə bilik vermək deyil, eyni vaxtda insanlığı inkişaf etdirmək üçündür. Mütəxəssis yetişdirmək çətin deyil, insan yetişdirmək çətindir. Dünyanın gələcəyi əhalinin çoxluğundan deyil, insanlığı qoruyub inkişaf etdirən insanın sayından asılı olacaq. Tərbiyə ən kamil ağıl və tam sağlamlıqdır. Düzgün tərbiyə hər yerdə və həmişə ucalıq gətirir. Tərbiyəni söz deyil, şəxsi nümunə yaradır. Tərbiyəli insan tərbiyəsiz adama dözməyi bacarındır. Elmsiz əhaliyə dözmək asandır, tərbiyəsiz əhaliyə dözmək çətindir. Var-dövlət çoxaldıqca ucuzlaşır, ədəb-ərkan isə çoxaldıqca daha çox faydalı olur.

Əhalinin müasir ekoloji problemləri ikiqatdır. Ətraf mühit problemləri həmişə olub, amma onların həll olunmasının vacibliyi gec (XX əsrin ortalarında) geniş dərk edilib. Ona görə indiki dövrdə təbiətdən səmərəli istifadə problemlərinin üzərinə keçmişdən yiğilib qalmış problemlər də əlavə olunur (bərpa problemləri). Beləliklə, indi bizim ekoloji yükümüz ikiqatdır. Əhalinin korlanmış həyat şəraitinin bərpası (qırılmış meşələrin, çirkənləmiş suların, məhsuldarlığını itirmiş torpaqların, nadir sayda qalmış bitkilərin və heyvanların bərpası) çox böyük vəsait, güclü ağıl və iradəli səy tələb edir. Əhali əsrlər ərzində sağlamlığını və ətraf mühitini nə qədər korlayıbsa, indi bir o qədər də bərpa etməlidir. Ətraf mühitin bərpasında əhalini təbiət dəstəkləyəcək, onun özünün sağlamlığının bərpasında isə ən yaxın köməkçisi öz ağılı ola bilər. Ekoloji problemlərin ikinci tipi müasir təbiətdən səmərəli istifadə etməkdir. Bunu üçün super ağıl, alternativ texnologiya tələb olunur. «Təbiət və əhali» sisteminin inkişafına kortəbbi qüvvələr və

qara ehtiraslar əvəzinə hadisələrin elmi baxımdan düzgün dərk edilməsi istiqamət verməlidir. Bu ideyanı 1925-ci ildə akademik I.V.Vernadski «Bəşəriyyətin avtotrofluğu» adlı əsərində verib, lakin hələ ki, həyata tətbiq olunmayıb.

Əhalinin sağlamlığı ətraf mühitə uyğunlaşma normasıdır. Hər kəsin bədənində kimyəvi elementlərin arasında və enerji çevrilməsində balans var. Həmin balans sağlamlıq, onun pozulması isə xəstəlikdir. Həkimlər bədəndə balansı bərpa etməyə çalışırlar. Qəbul etdiyimiz nə varsa, hamısı, bədənin balansını saxlamaq üçündür, bu isə təmiz və sağlam ətraf mühitdə asan, xəstə və çirkli mühitdə isə müşkül məsələdir. Hər kəsin sağlam olub-olmamasını bilmək çətindir. Ona görə ətraf mühitin göstəricisi konkret adam deyil, əhalidir. Əhalinin sağlamlıq səviyyəsi profilaktik tədbirlərin elmi əsasıdır. Adamın sağlamlığı fiziki və mənəvi olduğu kimi, xəstəliyi də fiziki və mənəvi olur. Adamın zəhərlənməsi buna yaxşı misaldır. Lakin sağlamlıq səviyyəsini bilmək üçün elmi tədqiqatsız da təsəvvür yaranan faktlar var. Məsələn, hər kəs yaxınlığında olan rayonda və şəhərdə poliklinika, dispanser və xəstəxanaların qəbul otağı qarşısında izdihamlı növbəyə baxsa kifayət edər. Fizi ki zəhərlənməni real varlıqlar, mənəvi zəhərlənməni isə sözlər yaratır. Deyilənlər göstərir ki, xəstə və çirkli ekoloji şəraitdə tam sağlamlıq qala bilməz, bədənin balansı pozulmalıdır.

Əhalinin sivilləşməsinin nəticəsi pozitiv və neqativdir. Əhalinin sivilləşməsi (mədəniyyəti) qədim vaxtlardan indiyə qədər davam edib, pozitiv və neqativ nəticələr verib. Neqativ nəticələr: qısqanlıq, intriqa, terrorizm, müharibə,

kapital yiğimi, növdaxili yalançılıq, ətraf mühiti dağıtma, avadanlığı paxıllıqla dağıtmaq, növdaxili istismar, seksual pozğunluq və seksobiznes, narkomaniya və narkobiznes, millətcilik, faşizm, soyqırımı. Pozitiv nəticələr: ticarət, təsərrüfatçılıq, təşkilatçılıq, texniki və texnoloji tərəqqi, elm və mədəniyyət, şüurlu sevgi, humanizm, səhiyyə, valideynə hörmət, dinə hörmət, Allaha inam, insanlıq. Təəssüf ki, uzaq keçmişdən qalmış bəzi göstəricilər yenidən inkişaf edir: fərdiyətçilik, biganəcilik, şüursuz nəsil qayğısı, yerliçilik, qeyri sağlam rəqabət, məst olmaq və s.

Əhalinin təsiri dağ heyvanları ilə aran heyvanlarını birləşdirir. Bəzi heyvanların dağda, başqa növlərin isə aranda yaşaması təbii şəraitin fərqli olması nəticəsində əmələ gəlib. Məsələn, yaylaqda yaşayan leşcil aqqartal, şəhər qaranquşu kimi növlərin aşağıya, düzənlikdə yaşayan boz qarğı, kəkilli turağay, sağsağanın və s. yaylağa tərəf qalxmasına dağların sıx meşələri mane olub (sərhəd çəkib). Əhali dağ meşələrini qırıb seyrəldib, çox yeri tarla və biçənək edib, kəndlər salıb. Nəticədə yeknəsək meşənin əvəzinə müxtəlif şərait əmələ gəlib, bu isə yaylağın və düzənliyin faunasının bəzi növlərinin birlikdə yaşamاسına səbəb olub.

Əhalinin yüksək əxlaqi inkişafı hər şeydən vacibdir. Uzun minilliklər ərzində əhalinin əxlaqi inkişafı öncə özbaşına axına, sonra zorakılığa, nəhayət demokratik cəmiyyətə əsaslanıb. Müasir dövrdə bu problemin həllinin dörd əsas yolundan istifadə etməklə yüksək əxlaqi inkişafa nail olmağa çalışırlar. Birincisi, əhalinin bir-bir ilə qarşılıqlı münasibətidir. Bu işdə müdrik kamil insanlar müəllim rolunda

fəaliyyət göstərməlidir. Məsələn, idman ustaları ilə idmançılar arasındaki münasibət kimi. İkincisi, cəmiyyətdə rəhbər mövqə tutan şəxsiyyətlərin şəxsi nümunə göstərməsidir. Onlar əhali ilə ağıllı ata kimi rəftar etməlidirlər. Üçüncüüsü, əxlaqi konflikt situasiyalarında əhalinin fəal iştirakıdır. Belə vaxtda əhalinin biganəciliyi hər şeyi məhv edir, səbr, iradə, vicdan, mərdlik, yüksək insanlıq ən çətin əxlaqi konflikt situasiyasını həll edə bilər. Nəhayət, dördüncüüsü, cəmiyyətin ümumi maddi qazancının ədalətli paylanmasıdır. Maddi nemətlər bölgüsü aparan hər kəs Allahın buyurduqlarını ya dərk etməli, ya da onların qəlbində Allah xofu olmalıdır. Bunlar varsa, cəmiyyət əxlaqlıdır, yoxsa əxlaq da yoxdur.

Əhliləşən heyvanın və dilənçinin davranışında oxşarlıq çoxdur. Vəhşi heyvan əhalidən uzaqlaşmağa və ya gizlənməyə çalışdığı halda, əhliləşməyə başlayan heyvan adama yaxınlaşır yem tələb edir. Tam əhliləşmiş olan heyvanın adama yaxınlaşması heç bir narahatlıq törətmir. Dilənçiliyə təzə başlayan kəslər də özünün bu pis əməldən az-çox çəkinirlər, professional dilənçi işə həyasızcasına tələb edir; az qalır ki, zorla alsın. Mən sıkəst olmayan dilənçini şərəfsiz hesab edirəm. İnkışaf etmiş mədəni ölkələrdə dilənçi yoxdur, varsa da gizlin forması tətbiq olunur.

Əhliləşmiş heyvan sürüsü, vəhşi heyvan sürüsü demək deyil. Ev heyvanlarına aid sürü, naxır, ilxi adı riyazi topludur, onları təşkil edən fərdlər arasında vəzifə bölgüsü yoxdur. Hər həyətdən 2-3 baş heyvan çıxıb bir naxırda birləşməklə otlayırlar. Amma vəhşi heyvanların sürüsü təkamül prosesində formalaşmış qanuna uyğun struktura malik birlikdir. Belə sürünin başçısı, fəallar qrupu və sürü üzvləri

var. Sürü başçısı sürünü idarə edir. Fəallar qrupu başçını daima izləyirlər. O kiçik səhv edən kimi başçılığını itirir, yerini fəallardan biri tutur. Sürü üzvləri başçıya və fəallara tabedirlər. Nəsil verməkdə iştirak edən erkəklər bir qayda olaraq sürü başçısı və fəallardır. Bunlar tam sağlam, həssas və təcrübəli olur, sürüün təhlükəsiz yaşamasını təmin edirlər.

Əxlaq heç kimin özü üçün deyil. Hər kəsin əxlaqı özü üçün olsayıdı, dünyada bir nəfər də əxlaqlı insan tapılmazdı. Heç bir əxlaqsız özünü əxlaqsız hesab etmir, onun əxlaqına qiymət verən başqa insanlardır. Əxlaq kodexsi (normal) insanlığa xidmət edir, mənəviyyata və onun tətbiqinə aiddir. Əxlaq üzərində nəzarət edən başlıca olaraq əhalinin min illər ərzində topladığı adəti və ənənəsidir, yəni kənardan görənlər, qismən də hər kəsin daxili nəzarətidir (varsə). Əxlaqın pozulması insanlığın əleyhinədir. Konkret cəmiyyətin (xalqın) spesifik əxlaq norması var, onu başqalarına qarışdırmaq və ya dəyişmək (lazımsa?) uzun vaxt tələb edir və millətin atributlarını azaldır, onu əhali toplusu formasına qaytarır. Ağlılı - kamil insanın əxlaqı üzərində özünün nəzarəti güclü olur, lakin bu da hər hansı faktorun təsiri altında müvəqqəti ləngəcə düşə bilir. Belə halda da-hidə də gözlənilməz davranış Baş verir. Kefli (içkili) insanın davranışları buna misaldır. Məncə, mövcud adət, ənənə və əxlaq normalarının pozulması hallarına kef demək olar. Ona görə ki, mədəni davranışlar, o cümlədən əxlaq normaları adamın bioloji həyatına əlavə yükdür, o yükdən müvəqqəti azad olmaq rahatlıq gətirir. Cahil - nadanlar və ya kamil olmayan ağillilar belə rahatlığa üstünlük verirlər.

Əkib qurutmaqdansa, əkməmək yaxşıdır. Bitkiləri çoxaltmaq və yaymaq üçün onların toxumu səpilir və ya tingi əkilir. Lakin səpilmiş toxumu və əkilmiş tingi susuz qoyub qurutmaqdansa, bu işləri etməmək yaxşıdır. Heç nə etməyəndə zəhmət və vəsait hədər getmir. Məsələn, Ələtdən Kürdəmirə qədər İpək yolunun sağ və sol hissələri arasına əkilmiş yulğun və iydə kimi quraqlığa dözümlü və üzvi gübrəyə az tələbkar olan bitkilər də qurudu, ona görə ki, minimal su ilə təmin olunmadı. Lakin həmin yolun kənarlarında bir neçə cərgəli yaşlılıq zolağı yaratmaq məqsədilə son 5-6 ildə əkilmiş ağaclar suvarılır və göyərib boy atırlar. Eyni xoş sözləri Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin əkdiyi Cəngi meşəsi haqqında da demək olar. Unutmaq olmaz ki, hündürlüyü 50 m olan 20 mərtəbəli göydələn binanı bir ildə tikmək olar (bəlkə də tez), amma 20 m hündürlüyü olan sərv ağacını 20 ildə böyütmək olmaz. Bunu da unutmaq olmaz ki, göydələn binanın kölgəsi insanı xəstələndirir, ağacın kölgəsi isə müalicə edir.

Əlaqəli həyatda neytrallıq ola bilməz. Təbiətdə bütün canlılar birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqəli yaşayırlar. Əlaqələr faydalı və ya zərərli olur, neytrallıq yoxdur (əlaqə sözü özlüyündə neytrallığı inkar edir). Mənim kəşf etdiyim təbiət qanunu göstərir ki, canlılar arasındaki minlərlə əlaqə 3 (üç) qrupda birləşir: yem əlaqəsi, sahə əlaqəsi və nəsil vermək əlaqəsi. Bu əlaqə formaları müxtəlif bioloji növləri və hər növə aid olan fərdləri əhatə edir. Yem əlaqələri fərdlər arasında zəif, növlər arasında isə güclüdür, bir-birini yeməyə qədər inkişaf edib. Sahə uğrunda əlaqə növlər arasında zəif, növ daxilində isə güclüdür. Konkret sahədə

nə qədər çox növ olsa, onun zənginliyini göstərir. Lakin həmin sahədə eyni növə aid fərdlərin optimal sayı var, ondan az və ya çox olması pisdir. Nəsilvermə əlaqəsi əsasən növ daxilində olur. Ali heyvanların (quşların, məməlilər) növləri genetik qapalıdır. Onların bir növü başqa növ ilə genetik əlaqəyə girmir, belə əlaqə baş tutsa də nəsil alınmır, alınsa da dölsüz olur (məsələn, at ilə eşşəkdən qatır əmələ gəlir). Bunlar hamısı maddi əlaqələrdir və əhaliyə də aiddir. Lakin heyvanlardan fərqli olaraq əhali arasındaki əlaqələr həm də mənəvi olur. Mənəvi əlaqələrin zirvəsini insanlıq təşkil edir. Ona görə insanlığın zəifləməsini heyvanlığa dönüş hesab etmək olar.

Əmək qəhrəmanı müharibə qəhrəmanından geri qalmır. Yaradıcı-qurucu insan üçün əsil hünər meydanı müharibə deyil, əmək meydanıdır. İndi belə deyilsə də gələcəkdə müharibəyə son qoyulanda belə olacaq. Əmək yaratdır, müharibə (savaş) dağıdır. Əhalinin bir-birini qırması 1001 əzabla boy-aşa çatdırılmış övladları yox etməkdir. Əmək qəhrəmanlığı qurmaqdə – yaratmaqdə hamiya nümunə olmaqdır. Budur gələcəyin işıqlı yolu.

Əməkdə və müharibədə qalib çıxan qəhrəman, özü-nə qalib gələn isə əzəmətli insandır. Əmək qəhrəmanı hər yerdə var və çoxdur, müharibə qəhrəmanı da az deyil. Özü-nüdərk qəhrəmanı tək-təkdir. Ona görə özünü dərk edə bilənə əzəmətli insan deyilir. Özünü dərk edə bilən insan bir dəqiqəsini boş keçirmir, ömrü boyunca yaxşılıq edir və öz gücü səviyyəsində qurub-yaradır; təbiətdə və cəmiyyətdə heç vaxt, heç kimə və heç nəyə zərər vurmur; həyatının mənasını sülh və birlik yaratmaqdə görür.

Əməl mənəviyyatın güzgüsüdür. Mənəviyyat tərəzidə çəkilmir, bazarda satılmır, güzgüdə görünmür, yalnız dərk olunur. Lakin mənəviyyat əmələ çevrildikdən sonra görünür və ona qiymət vermək asanlaşır, ona görə də mənəviyyatın güzgüsü hesab edilə bilər. Dünya əhalisinin və hər kəsin bütün fəaliyyətinin nəticəsi onun əməlidir; nə yazmaq deyil, nə də danışmaq deyil.

Əməl təkcə əhaliyə aid göstərici deyil. Əməl materialyanın hərəkətinin konkret mərhələsi olub, çox müxtəlifdir. Fəaliyyət, hadisə və prosesin görünən nəticəsinə əməl (iş) deyilir. Fikrin, sözün güzgüsü onların icra formasıdır. Əməl sözünün mənası kimi, adətən, əhalinin hər bir nəfərinin və ya ümumi kollektivin fəaliyyətinin nəticəsi qəbul olunur. Amma əslində bütün canlı və cansız varlıqların fəaliyyətinin görünən nəticələri əməldir, onların işidir. Məsələn vulkanik və tektonik püskürmələr nəticəsində Yerin təkindən çıxarılan materiallar həmin hadisələrin nəticəsi (göstəricisi-güzgüsü) qəbul edilir. Kiçik Qafqazın çox hissəsi, Qobustanın bütün dağları vulkan püskürmələrinin güzgüsüdür. Kür-Araz düzənliyində bataqlıqların əmələ gəlməsi, təkrar şoranalıq yaranması, torpağın münbətiyinin aşağı düşməsi Mingəçevir su anbarından çıxan suvarma sisteminin qüsurlu olmasının güzgüsüdür. Belə misallar çoxdur. Adı adamdan tutmuş dünya şöhrətli şəxsiyyətlərə qədər hər kəsin fəaliyyətinin yaxşı və ya pis olması haqqında deyilən sözlər nisbidir (real olmaya bilər), kimin kim olmasını göstərən isə onun əməlləridir (gördüyü işdir). Şagirdin və tələbənin fəaliyyətinin güzgüsü onların tədrisdə topladığı balların cəmidir. Hər hansı bitkinin və ya

heyvanın adını bilmək azdır, ona düzgün münasibət yaratmaq üçün quruluşu, tərkibi və istifadə edilmə qaydası (qiyməti) əsas göstəricidir. XXI yüzillik əməl əsrindir, hər şeýə qiymət qoyulacaq, havayı heç nə olmayacaq (BMT-nin proqnozu).

Əmrə tabe olmaq Allah buyruğudur. «Göydə Allah, Yerdə hökumət», «Hökumətlə hökumətlik etmək olmaz» deyimləri dillərdə gəzir. Əmrə tabe olmaq uğur gətirər, bu olmasa da təhlükəni uzaqlaşdırar. Əmr verən onu icra edəndən güclü olur, özündən güclüyə qarşı çıxməq yüksək ağrıla xas deyil.

Ən yaxşı tələbə dərslikdə olan səhv məlumatları tapandır. Dərsə dəvamiyyəti yaxşı olan, mühazirələri dini-ləyən, məşğələ dərslərini yerinə yetirən kəs hələ ən yaxşı tələbə deyil. Ən yaxşı tələbə dərslik və dərs vəsaitlərini müqayisə edib səhv məlumatları tapa biləndir. Yaxşı tələbə öz müəlliminin simasında elmi rəqibini görməli və gələcəkdə ondan üstün olmayı bacarmalıdır. Tələbənin vicdanı həmişə oyaq, səmimiyyəti yüksək, davranışısı sadə və cəlb-edici olmalıdır.

Ən böyük və ən çətin informasiya mənbəyi insan özüdür. Dünya əhalisinin müəllimi təbiətdir. İnsan nə bilirsə, hamısını təbiətdən öyrənib. Amma təbiət haqqında bəşəriyyətin biliyi çox deyil (5-10%). Əhali haqqında əhalinin biliyi daha da azdır, hər kəsin özü haqqında biliyi ləp cüzdirdir. Təbiəti öyrənmək çətindir, əhalini öyrənmək daha da çətindir. Hər kəsin özünü öyrənməsi (özünüdərk) ən çətinidir. Ona görə ki, çox adam nəyi nə üçün etdiyini dü-

şünə bilmir, ümumi axına düşüb edir, kor-koranə edir. Düşünə bilənlərin də çoxu fikirləşir ki, o həmişə düzgün edir, tələbi də bu olur ki, hamı onun kimi etsin. Əhalini öyrənməyin əsas çətinliyi budur ki, hər kəs bir iş icra etmək üçün onun 100-lərlə variantını fikirləşir, edəcəyini isə gizlədir, etmək istəmədiyinə söz verir. Beləliklə əhali haqqında düzgün informasiya toplamaq müşgül problemə çevrilir.

Əsil yazılıçı öz vicdanını ayıq saxlamağa, daxili aləmini təmizləməyə, fikirləşib-düşünməyə, xalqının şöhrət və şərəfini qələmə almağa, əhalini qaranlıqdan işığa çıxarmağa çalışmalıdır. Heç bir yazılıçı və ya məmür vicdansız ola bilməz. Məmurun vicdanı müvəqqəti susa biler, yazılıçının vicdanı isə həmişə ayıq olmalıdır. Vicdan həmişə ayıq olmaq üçün insanın daxili aləmi (mənəvi dünyası) təmiz saxlanmalıdır. Yazıcıının beynində çox fikir əmələ gələ bilər, lakin o dərin düşünməklə fikirlərini saf-çürüük edib yazmalıdır. Belə olmayan yazının effekti az, ömrü qısa olar. Yaxşı yazılıçı xalqının ötəri eyiblərini deyil, onun şöhrət və şərəfini qələmə alıb dünyada yaymağa çalışmalıdır. Mənsub olduğu elin, obanın, ölkənin əhalisini qaranlıqdan işığa çıxarmağa çalışan yazılıçı üçün bundan mənalı həyat ola bilməz.

Əsil ovçu insafsız olmaz. Ovçuluq qədim adamların ilk iqtisadi fəaliyyət forması olub. Qobustanda 30-35 min il bundan əvvəl ov qaydalarının daş vasitəsilə qaya üzərində həkk edilməsi qədim ovçuluğu əyani göstərir. Lakin ov heyvanlarından ərzaq kimi istifadə edənlər onlara qarşı amansız olmayıblar. Əsl ovçuluq adamı sağlam, ayıq-sayıq, cəsarətli, mərd, dözümlü, səbrli, iradəli, tədbirli, qənaətcil

və insaflı edir. Əsl ovçuluq təbiət üçün zərərli deyil, ov heyvanlarını daha çox nəsil verməyə vadar edir. Ulu babalarımız balalı heyvana, kürət quşa ox və ya güllə atmazdı, kürünləməyə gedən balığa tor qurmazdı. Heyvanı avtomobil ilə qovub bağrını partlatmaq, onları vertolyotdan atəş açmaqla kütləvi qırmaq, suda amanal partladıb balıqları qırmaq ovçuluq deyil, acgözlükdür, yolunu azmaqdır, heyvanların nəslini kəsməkdir. Müasir mədəni oxuların ov obyektlərini özləri artırır, sonra onlardan ovlamaqla mənəvi tələbatını ödəyənlərdir.

Ətraf mühit özünüdərk məktəbidir. Milyonlarla canlı növlərinin, milyardlarla canlı orqanizmin ətraf mühiti var. Mühitsiz canlı, canlısız mühit yoxdur. Bütün canlılar müxtəlif mexanizmlərlə mühitinə uyğunlaşışb yaşayırlar. Lakin mühiti dərk edən bircə növ canlı varsa, o da Kamil insan (*Homo sapiens*) növüdür. Bu növ olmasa, təbiətin gözəlliyi və sərvətləri dərkedilməz bir varlıq olar. Bütün canlılardan fərqli olaraq insanın yüksək inkişaf etmiş intellekti, məntiqi, əmək qabiliyyəti, oddan coxsahəli istifadə bacarığı, ölü basdırması, valideyn qayğısı, mənəviyyatı və abstraksiyası (xəyalı) var. Bunlar insanı dünyanın sahibinə çevirib. Yer planeti insanın məkanıdır, evidir. Təbiətin zibili yoxdur, cəmiyyətin isə çoxtərkibli zibili var, zəhəri var, çırkı var. Cəmiyyət qurucu olduğundan daha çox dağlıdır. İnsan adamlara müəllimlik edir (öyrədir), təbiət isə insanın müəllimidir. İnsan təbiət vasitəsilə özünü dərk edir, təbiəti öyrəndikcə insanlaşır. Təbiətin sirləri Allahın sirləridir, insan onları açdıqca özünü Allaha yaxınlaşdırır. Özünü dərk etməyən adam Allahı dərk edə bilməz. Allahı dərk

etməyən bioloji varlıqdan irəli gedə bilməz. Allahı sevən onun yaratdığı mühiti də öyrənməli, sevməli və qoruma-lıdır. Ətraf mühiti qorumaq özünü qorumaqdır.

Ətraf mühitə ən güclü təsir edən əhalidir. Konkret ərazidə və ya Yer planetində ətraf mühitə ən güclü təsir edən əhali özüdür. Heç bir heyvan özünün ətraf mühitini özü üçün yararsız etmir. Bunu edən yalnız əhalidir. Boş yerə deyil ki, ətraf mühit əhalidən qorunur, əhali üçün qorunur. Təbiət təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etmək istəməyən adamlardan qorunur. Təəssüf ki, belələri çoxluq təşkil edirlər. Təmiz və sağlam ətraf mühiti «sevən» çox, qoruyub saxlayan isə azdır. İndiki iqtisadi qazanc ilə gələcək nəsillərin müqəddərəti (insanlıq) üz-üzə dayandıqda birinciylə üstünlük verilir. Hələ ki, belədir. Əhalinin maddi tələbatı onun mənəviyyatından üstün olduğu şəraitdə ətraf mühitə neqativ təsirlər güclənir. Ona görə cəmiyyətin hər bir üzvü gələcək nəsillərin müqəddərətini nəzərə almağı bacarmalıdır. Unutmaq olmaz ki, cəmiyyətdə hər kəs müvəqqəti, cəmiyyət isə əbədidir. Əbədiyyətə xidmət insanlıqdır.

Ətraf mühitin regional qorunması aşağıdan başlan-
malıdır. Ailə probleminin həllində onun 4 nəfərlik üzvlərinin hərəsi bir tərəfə dartarsa, problem yerindən tərpənməz halda qalmalıdır. Bəşəriyyət nəhəng ailə, ətraf mühit nəhəng evdir. Evi qorumaq üçün ailə birlikdə çalışmalıdır. Bu işdə ailə başçısının əmrinə nisbətən, üzvlərin səyi daha çox effekt verir. Ona görə ətraf mühitin qorunması üçün əhalinin aşağıdan yuxarıya doğru səyləri yaxşı nəticə verir. Bir qayda kimi, əmr verən az, icra edən çoxdur. Çoxluğun səyləri içərisində səmərəli olanı inkişafa doğru aparır.

İnkişaf etmiş ölkələrin (Avropa, ABŞ) regional ekoloji problemləri yeli əhalinin, hətta şagirdlərin səyləri nəticəsində həll olunur və güclü inkişafın açarına çevrilir. Zəif inkişaf etmiş ölkələrdə ekoloji problemlərin həlli cəmiyyətin yuxarı təbəqəsinin əmrlərinə əsaslanır, icraçı isə yenə də aşağı təbəqənin öhdəsinə düşür, lakin onların daxili tələbatı olmadığı üçün effekti az olur və ya heç olmur. Belə ölkələrdə ekoloji maarifçilik hava su kimi lazımdır.

Əzizini itirən adam ağlayıb-ağlayıb kiriyir, yurd-yuvasını itirən isə ömrü boyunca ağlayır. Adamın əzizini itirməsi bərpa edilən hadisə deyil (ölüm haqdır). Ona görə əzizini itirən ümidi kəsib sakitləşir. Yurd-yuvasını itirən ömrü boyunca ümidi itirmir, yenə öz yurd-yuvasına qayıdacağına inanır. Gəlin nəzərə alaq ki, hər kəsin orqanizmi onun yurd-yuvasının hissələri, hətta kimyəvi zərrəcikləri hesabına formalaşıb. Elə buna görə də vətən əzizdir. Uşaq ata-anasının hissəsi olduğu kimi, insan da yurd-yuvasının hissəsidir. «El bilir ki, sən mənimsən; yurdum-yuvam məskənimsən» deyən Səməd Vurğun bu bağlılığı dərindən dərk edib.

Faydalı təlim vermək qan verməkdən yaxşıdır. Qan verən hər kəs (donor) ildə 5-6 nəfər xəstəni təmin edir. Amma faydalı təlim verən bir insan böyük əhali kütləsini yazılı və şifahi formada düzgün yola səsləyir. Informasiyanın müasir kompüterləşməsi dövründə faydalı təlimin yayılmasına ərazi məhdudiyyəti yoxdur, vaxt məhdudiyyəti də azdır. Təlimin zərərli (dağıdıcı) formasını aradan qaldırmaq olarsa, bəşəriyyətin olum ya ölüm sualına təlim cavab verə bilər. Ona görə Məhəmməd (ə.s.) beşikdən qəbirə qədər öyrənmək buyurub.

Fərdiyətçilikdən insanpərvərliyə yol uzundur. Fərdiyətçilik və biganəçilik heyvanlar üçün səciyyəvidir, adamda isə ibtidailik, bəzən də egoistlik və ya ruhi xəstəlikdir, mağara hayatı dövrünün qalığıdır. Heç bir heyvan növünün fəndləri arasında düşmənçilik yoxdur (təbii düşmən sözü səhvdir). Bu xasiyyət yalnız adamlara məxsusdur. Ona görə müasir dünya əhalisinin müqəddərəti insanpərvərlikdən asılıdır. Allahın birliyinə əsaslanan dinlərin də qayəsində insanpərvərlik durur. İki qonşu arasındaki münasibətdən başlamış aparıcı dövlətlər arasındaki münasibətlərə qədər bütün əhalinin ikitərəfli faydası insanpərvərlik səviyyəsindən asılıdır. İnsanpərvərliyi olmayan əhalinin nə dostluğu, nə qonşuluğu, nə milli mentaliteti, nə də vətənpərvərliyi inkişaf edə bilməz. Yerliçilik əqidəsi də mağara intellektinin qalığı sayıla bilər. Vətənpərvərlik ilə insanpərvərlik (beynəlmiləcilik) paralel inkişaf etməlidir, bunların arasında möhkəm balans olmalıdır. Vətənpərvər həd-

dini aşanda faşizmə qədər gedib çıxa bilər, beynəlmiləlçilik həddini aşanda isə tərkivətən ola bilər. Beynəlmiləlçi şəxs vətənini sevməklə yanaşı bütün ölkələrin suverenliyini qəbul edir, dünya əhalisinin qayğılarını dərk etməyi bacarır. Dünyanın müxtəlifliyi o qədər çoxdur ki, beynəlmiləlçi insan xoşbəxt ola bilmir, onu xoşbəxt edə bilən tələblər yoxdur ki, yoxdur.

Faydalananmaq üçün işləyənlər fayda vermək üçün çalışnlardan çoxdur. Dünyada yaşayan hər kəs çox vəsait əldə etmək istəyir. «Pulu pul gətirər» deyiblər. Lakin inkişaf etmiş millətin əksər vətəndaşı öz vəsaitini ölkəsində əhalinin ümumi inkişafına sərf edir. Bu prinsip dövlətin də, insanların da əsas amalına çevrilir. Məncə insanlıq da elə bu deməkdir. Ona görə ki, heyvan sürüsündə heç bir fərd ümuminin vəziyyəti üçün deyil, yalnız özü üçün fəaliyyət göstərir. Zəif inkişaf etmiş və ya müasir inkişaf ilə ayaqlaşa bilməyən ölkənin əhalisi də ümumi haqqında düşünə bilmir. Buna bəzi adamın ağılı çatmir, bəzinin isə əldə edə bildiyi vəsait imkan vermir. Amma vəsaitə münasibət də böyük şərtdir. Əslində azdan az, çoxdan çox faydalı olmaq mümkündür. Hətta adı bir düzgün məsləhət əhalinin ümumi marağına yönəlmış olarsa, fayda vermək deməkdir.

**Gəlir gətirməyən sahəyə kapital qoyuluşu olmaya-
caq.** XXI əsrin mühüm yeniliklərindən biri budur ki, hər bir
maddi varlığa qiymət qoyulacaq. Bəşər övladının hər bir
fəaliyyəti onun gəliri ilə tənzimlənəcək. Bu prinsip təkcə
təsərrüfata deyil, elmi fəaliyyətə də aiddir. XX əsrə böyük
kapital qoyuluşu ilə başlanmış bir sıra fəaliyyət sahəsi
ümidləri doğrultmadı. Məsələn: atom enerjisi istehsalının
astarı üzündən baha başa gəldi, zərəri xeyrindən çox oldu.
Kosmosun istifadəsinə qoyulan kapital da hələlik öyrədici
xarakterlidir. Aktyor və müğənni kimi sənət adamları fikrin
xəyal formasını reallaşdırmaq arzusunu obrazlar vasitəsilə
nümayiş etdirirlər. Lakin xəyalın reallaşması tək-tək olur.
Bunun da gəliri ifaçılar üçündür. Xalqa isə hələlik quru
arzu etmək qalır. Bütün canlıların, o cümlədən insanın
quruluşunu və funksiyasını öyrənməyə kapital qoyulması
da öz bəhrəsini gözləyir, hələ ki, yüksək gəlirdən söhbət
getmir. Doğrudur öyrənmək və öyrətmək həmişə vacib
olub, yenə vacib olacaq. Lakin idarə olunmayan, tənzim-
lənə bilməyən prosesə dair biliklər gəlir gətirə bilməz. Ətraf
mühitdə hər bir real varlığın (onun məskəninin, istifadə
etdiyi resursun, ümumilikdə ekoloji sistemin) dəyəri bəlli
olmalıdır. Bioloji müxtəlifliyi qoruyub saxlamağın vacib-
liyinə inanmaq üçün onu təşkil edən hər bir hissəsinə qiymət
qoymaq lazımdır. Hər şeyə qiymət qoymaq da bilik
istəyir. Qiymət qoyan, gəlir götürən, quran, dağıdan, düz
edən, səhv edən, öyrənən və öyrədən hamısı insandır.
Təbiət-cəmiyyət-şəxsiyyət problemində uğur qazanmaq

üçün ağıllı kamil insanların sayı çoxalmalıdır. Başqa yolu yoxdur.

Gorba-gor olanın zərbəsi onun əzizlərinə dəyir. Adamın «gorba-gor» olması onun gələcək nəsillərinin bədbəxtliyidir. Yurd-yuvasını dəyişməyə məcbur olan adamlar atanاسının qəbrini söküb, məskunlaşlığı yeni yerə aparmalı olur. Yeni yerdəki nəsillər də köçməyə məcbur olanda baba, nənə və valideynlərinin qəbrini söküb üçüncü yerə aparırlar. Beləliklə gorba-gor olanın nəsilləri heç bir yeri özünə daimi vətən edə bilmir. Ermənilər kimi gözü özgə torpağını zəpt etməkdə olanlar gorba-gor olanlardır.

Göl hər hansı bir hövzənin suyu demək deyil. Göl dedikdə onun təkcə suyu (H_2O) deyil, orada canlı və cansız nə varsa hamısı nəzərə alınır. Gölə axan su təmiz və sağlam olmalıdır, oradakı canlıları minerallar ilə təmin etməlidir. Gölə əlavə üzvi birləşmələr daxil olanda yosunlar həddindən artıq çoxalaraq başqa canlıların yaşamasına mane olur. Gölün sahilində qamış bitərsə, oraya gələn çirkli suyu təmizləyir, balıq, quş və başqa heyvanlar rahat yaşayır. Amma su çox çirkli olanda qamışın və başqa təmizləyicilərin gücü çatmaz. Bir sözlə desək, göldə olan canlı və cansızların keyfiyyət və kəmiyyət nisbəti uzun dövrün sınağından çıxmış balansını saxlaya bilməsə ona göl demək olmaz, həyatı pozulmuş şirkab sudur. Bu sözləri çaylara və dənizlərə də aid etmək olar.

Görüb-götürmək bacarığının fərqi və səbəbi çoxdur. Şəxsiyyətin formalaşmasının 3 əsas mənbəyi var: irsi proqram, təlim-tərbiyə və görüb-götürmək. Bunlardan yalnız

təlim-tərbiyə idarə edilir, ikisi avtomatiya prinsipinə görə inkişaf edir, tam idarə olunması mümkün deyil. Görüb-götürməyə təsir edən ən güclü amil sosioloji şəraitdir. Pis sosioloji şərait şəxsiyyətin formallaşmasına pozucu, yaxşı sosioloji şərait isə qurucu təsir edir. Nümunəvi sosial şəraitdə yaxşı şəxsiyyətin yetişməsi üçün valideyn tərbiyəsinə belə ehtiyac qalmır, görüb-götürmək kifayət edir. Lakin şübhə yoxdur ki, eyni xasiyyətlə iki şəxs olmadığı kimi, görüb-götürmək bacarığı da hər kəsdə spesifik olur. Ona görə eyni sosioloji şəraitdən hər kəsin görüb-götürdüyü fərqlənir (pisi də, yaxşısı da). Bunun əsasında dayanan irsi programın fərdi xarakteridir.

Görünməyən görünəndən, bilinməyən bilinəndən qat-qat çoxdur. Bəşəriyyətin kainatdan (Allah sirlərindən) indiyə qədər öyrənib bildiyi 5-10 %, gördükəri isə daha da azdır. İnsan nə qədər çox bilirsə, o öz biliksizliyini bir o qədər gizlədir. Hər kəsin ən az tanıdığı o özüdür. Gəlin unutmayaq ki, hər kəsin biliyi nə qədər çox olsa da, qarşısında kinin anladığı qədərdir. Ona görə Həzrəti Mühəmməd bəyurub ki, ən böyük sədəqə biliyi bilməyənlər arasında yaymaqdır. Bilik çoxaldıqca əhaliyə bilik vermək vicdanı təmiz saxlamağın yaxşı insanın yeni-yeni kəşflər edilməsinə imkan yaranır. Bilməmək qorxulu deyil, səhv etmək qorxuludur. Pəhləvan bir nəfər rəqibinə qalib gələ bilər, yaxşı alım isə min nəfərə. Bilik qazanmaq istəyən oxumağı və dirləməyi bacarmalıdır. Ali təhsilli olmaq, hələ bilikli olmaq deyil. Ən zəngin bilik ömrü boyunca mütaliə etməklə yaranır. Millətin və ölkənin gələcəyi onun maddi zənginliyindən deyil, əhalisinin sayından deyil, silahının gücündən deyil,

verdiyi təhsildən asılıdır.

Gözəl nə varsa, yad əldə olarkən valeh edir. Adamlar birləşməyə can atdıqları kimi, ayrılmaga da meylli olurlar. Ona görə deyirlər ki, küsüb-barışmağın ayrı ləzzəti var. Dünyada əhali olmayanda təbiətin bütün gözəllikləri və zənginlikləri olub, hətta insanlı dövrünə nisbətən təbii müxtəliflik daha çox olub. İnsan duyğuları zəngin müxtəlifliyə öyrəşib. Ona görə də mənəvi baxımdan doyum-suzdur. Ağilli adamın mənəvi doyumluğu onun ölümünə bərabərdir. Zövq oxşayan hər hansı bir varlıq başqasına mənsub olarkən daha çox cəlb edir, nəinki özəlləşmədən sonra. Başqasına aid olanlar ikiqat həzz verir. Yəqin ona görə ki, kənar əldə gördüyü təzə bir yeniliklə tanış olur, həm də o yenilik başqasına mənsub olduğu üçün həssaslığı artırır, məsuliyyəti isə azaldır. Deməli gözəl varlıqlar ilk günlər öz sahibinə, sonrakı vaxtda isə onu ilk dəfə görən yadlara daha çox zövq verir. Gözəl varlıqlar uzun müddət saxlandıqca, onların sahibinin aldığı zövq azalır, paxilliq edənləri isə çoxalır.

Gözəl sözü yersiz çox işlədirir və mənasını itirir. Hər kəs danışanda müvafiq sözlər seçməyə çalışarsa, milli dilinə hörmət etmiş olar. Bunu etmək ölkə vətəndaşlarının borcudur, eyni vaxtda əhalinin nitq qabiliyyətini inkişaf etdirir, bir-birini dinləməsi asanlaşır. Azərbaycan müstəqil olduqdan sonra radio-televiziyyada danışığa, gündəlik dövrü mətbuatda yazırlara senzura (dövlət nəzarəti) yoxdur. Bu əsil söz azadlığıdır. Amma həyat göstərir ki, vətəndaşın azad yaşaması, çox da asan deyil. Radio-televiziyyada çıxış edənlərin çoxunun danışığı falabaxan nitqinə oxşayır,

danışığın yüksək tempi, sözlərin təkrar və yersiz işlədilməsi dinləyicini əsəbiləşdirir. Misal üçün «gözəl» sözünün işlədilməsini araşdırıraq. Gözəl səsi var, gözəl fikirdir, gözəl xəyal, gözəl sözdür, gözəl havadır, gözəl su, gözəl dad, gözəl qoxu, gözəl süd, qatıq, qaymaq, gözəl ad və s. hamısı mənənasızdır. Gözəl – gözlə görünə bilən varlıqlara deyilir, dilimizdə həmin varlıqların hər birinin spesifik adı və mənəsi var. Məsələn xoş səs, mənalı fikir, yaxşı söz, yaxşı hava, içməli su, təmiz su, yeməli, dadlı xörək, dadlı süd, şirin qatıq, təzə qaymaq, mənalı ad və s. Bunların hətta sinonimləri var. İnsanın xarici gözəlliyi onun ruhi-fiziki sağlamlığı, simmetrik quruluşu, qaməti və orta hündürlükdə boyudur. Yaxşı xasiyyətə gözəl xasiyyət demək lazım deyil, amma insanın gözəlliyini təmin edən komponentlərdən biridir. Gəlin danışanda söz seçək.

Gözəllik Allah payıdır, amma hər kəsin özündən də asılıdır. Dünyada nə varsa hamısı, o cümlədən gözəllik Allah payıdır. Lakin Allah payı adətən, insana məlum olmayan sirlərə deyilir. Əlimizi təsadüfən bıçaq kəsəndə səbəbini bildiyimiz üçün onu öz əməlimiz hesab edir, eybəcər və ya gözəl olmayımızın səbəbini bilmədiyimiz üçün ona Allah payı deyirik. Qeyri iradi mexanizmlərlə tənzimlənən proseslərə biz çox da qarşıya bilmərik (məsələn, hormonal sistem). Amma ağılla tabe olan proseslər, o cümlədən gözəlliyyin qorunub saxlanması əhalinin öz əməllərindən də asılıdır. Ağıllı insan gözəlliyinin qədrini bilir, ondan heç vaxt sui-istifadə etmir. Gözəllik daimi kömək tələb edir, zi-nətlənməsə eybəcərliyə qarışar. İncəsənət gözəlliyin effektli havadarıdır.

Gözəlliyin və xoşbəxtliyin ən böyük müəllimi təbiətdir. İnsanın nə maddi, nə mənəvi dünyası təbiətdən ayrı deyil. Təbiət insan üçün estetik zövq və gözəllik mənbəyidir. Təbii gözəllikləri böyük bir dəryaya bənzətsək, indiyə qədər dünyanın nəsil-nəsil rəssamları, alovlu şairləri, həssas incəsənət sahibləri və müdrik alımləri tərəfindən dərk edilmiş olanlar həmin dəryadan bir damla təşkil edir. Paradoks budur ki, insanların ən az dərk edib qiymətləndirdiyi onların öz gözəlliyidir. Belə halda atalar deyiblər ki, lampa altına işiq salmaz. Allah təbiəti misilsiz gözəl yaratmaqla əhaliyə nəhəng məktəb inşa etmiş və düzgün yol göstərmişdir. İnsan nə bilirsə, hamısını təbiətdən öyrənib. Təbiətdə eybəcər olan nə varsa, hamısını əhali yaradıb. Əhalinin təbiəti dağıtması övladın valideynlərini qarət etməsinə bənzəyir. Cahanın proqressiv inkişafı da, gələcək fəlakətləri də özünün «Təbiət» adlı müəlliminə necə yanaşmasından asılı olacaqdır.

Gözəlliyi dərk etməyən onu qoruyub saxlaya ilməz. Zahiri gözəlliyi görüb dərk etmək nisbətən asandır, ağıl gözəlliyini öyrənib dərk etmək isə qat-qat çətindir. Gözəlliyin hər iki hissəsinin eyni insanda olması nadir hadisədir, amma böyük xoşbəxtlikdir, Allah payıdır. Zahiri gözəllik hər yerdə xoş qarşılanır. Amma ağıl gözəlliyi zəif olan kəslərin zahiri gözəlliyi tez hörmətdən düşür. Gözəlliyi hər kəs özü qorumağdır, başqası, hətta sevgilisi onu tam qoruya bilməz. Ömrünü birgə keçirib kifayət qədər həyat təcrübəsi olan həssas insanlar bir-birini dərk edib qorumaqda müəyyən uğur qazana bilərlər.

Gözələ baxan onun sahibini də gözəl kimi təsəvvür

etməlidir. Gözəllik iki hissədən ibarətdir: fiziki (zahiri) gözəllik və mənəvi gözəllik. Zahiri gözəlliyyə hiss üzvləri vasitəsilə, əsasən də baxmaqla qiymət verilir, mənəvi gözəllik isə öyrənilir, dərk edilir. Zahiri gözəllik canlı və cansız varlıqların hamısına aiddir, mənəvi gözəllik isə yalnız insana aiddir. Gözəllərə baxmağı heç kimə qadağan etmək olmaz, gözələ baxıb ondan zövq almağa hər kəsin hüququ var. Lakin gözələ baxarkən onun sahibinin də gözəl olmasına təsəvvür etmək lazımdır. Gözəl bir xanımı görən kimi ona sahib olmaq istəyi özündənrazılıq (eqoizm) əlamətidir.

Mənəvi gözəllikdən zövq almaq daha çox geniş və incə hissiyyatın, dərin idrakin məhsuludur. Mənəviyyati zəif olan adam daxili gözəlliyi dərk edə bilməz, ondan zövq ala bilməz. Fiziki baxımdan eybəcər bir insan yüksək mənəviyyat sahibi ola bilər. Beləsinin şəkilini xahiş edənlər ona baxarkən görkəmini deyil, mənəvi zənginliyini xatırlayıb şad olmaq istəyirlər. Gözəl tələbələr mənim kimi qoca və eybəcər müəllimdən avtoqraf istəyərkən və ya birlikdə şəkil çəkdirərkən zahiri görkəmi deyil, məzmun üstünlüyünü xatırlamaq məqsədi güdürlər. Zahiri gözəllik Allah payıdır, mənəvi gözəllik isə əsasən zəhmətin nəticəsidir. Eyni insan da bunların hər ikisinin olması müsübətdir.

Gözükölgəli qalmaq kor olmaqdən pisdir. İnsafsız, eqoist adama borclu qalmaq, bəd niyyətlə edilmiş yaxşılığın əvəzini ödəyə bilməmək və s. səbəbdən gözü kölgəli olmaq adamı dünya işığından məhrum edir. Başqa sözlə həmin hadisənin xəyalı görmə mərkəzini zəbt edir, başqa varlıqları görməyə mane olur. Belə vəziyyət kor olmaqdən pisdir ona görə ki, kor özünün şikəstliyinin dərdini çəkir, gözü

kölgəli isə mənəvi əziyyət nəticəsində sağlam gözləri ilə heç nə görə bilmir.

Gülərüz olmaq həmişə gülmək demək deyil. Gülməyin mənasına görə formalar çoxdur: təbəssüm, asta gülmək, ucadan gülmək, həqarətlə gülmək, ələ salmaq gülməyi, sakitləşdirici gülmək, səmimi gülmək və s. Ona görə adamın nəyə güldüyünü bilmək çox da asan deyil. Müsbət təsirli gülmək yaxşı insana məxsusdur. Səmimi gülüş qaranlığa nur çılayır. Adı gülümsəmək müsbət enerji yaradır, özü də gülümsəyənə və onu qarşılıyana sakitləşdirici təsir edir. İnsanların bir-birini gülə-gülə qarşılaması heç bir vəsait və zəhmət tələb etməyən davranış formasıdır. Mənfi təsirli gülmək formalarından uzaqlaşmaq ən yaxşı yoldur.

Günəşli ölkənin əhalisi tənbəl olur. Etiraf edirik ki, bizim dediyimiz bu kəlam nisbi məna daşıyır və mütləq deyil. İl ərzində günəşli keçən günlərin sayı çoxluq təşkil edən ölkələrdə (Cənubi Qafqaz, İran, Orta Asiya və s.) ətraf mühitdən qəbul edilən istilik enerjisi problem deyil. Cəmi 2-3 ay az şaxta olur, ona da hazırlıq görmək çətin deyil. Allahın verdiyi bu havayı enerji adamları tənbəl öyrədib, fiziki işi xoşlamırlar, kütləvi idmana da həvəskar deyillər. Belə adamların sağlamlığı zəif olur.

Güzgünyü sindırmaq təskinlikdən savayı heç nə verməz. Hər kəs ağlı söz kəsəndən ölenə qədər güzgүyə baxarkən özü haqqında çox müxtəlif fikirdə olur. Körpə uşaq güzgüdə özünü ən çox oyuncğa oxşadır. Gənclik və cavənlıq dövründə güzgүyə baxanlar özünün fiziki gözəlliyyinə xidmət etməyə çalışırlar. Qocalar güzgүyə az baxır-

lar, baxanda da əsas məqsədləri zahiri görkəmin zəifləməsini gizlətmək olur. Həyatın gedişini düzgün dərk etməyən qocalar və öz eybəcərliyi ilə barışa bilməyən cavanlar hirs-lənib güzgünü sindirirlar. Təbii ki, belə hallar özünü aldatmaqdır və heç nə vermir. Güzgüyə baxmadan özünü dünya maralı sanan nadan xanımın rəftarı onun fiziki eybəcərliyi üzərinə daxili eybəcərliyini də əlavə etməklə daha da iyrənc göstərir.

Hamının dünyəvi həyatının əvvəli ilə sonu eyni xarakterlidir. Hamının heyvan xarakterində doğulmasına inanmaq üçün ulu nənələrimizin kəşf etdiyi uşaq bələyinin (qundaq), indi də pampersin nəyə xidmət etdiyini nəzərə almaq kifayətdir. Uşaq 2-3 yaşdan sonra tədricən adamlasır və fani dünyada cirpinir. Adamların ömrü boyunca çəkdiyi əziyyətin səviyyəsi ölkənin inkişafından asılıdır. Ədalətli ölkədə yaşamaq asandır, hətta uşaqların valideyn tərbiyəsinə ehtiyacı yoxdur, görüb-götürmək kifayət edir. Adamlardan tək-tək insanlar yetişib, insanların inkişafına xidmət edir. Bəzi adamlar insanlıq etməyə o qədər gecikir ki, ölüm imkan vermir. Amma hər halda hamı ömrünün sonunda olsa da adamlığa nisbətən insanlığa üstünlük verir. Xoşbəxt o adamlardır ki, erkən yaşıdan insanlığa xidmət ediblər. Hamının həyatının əvvəli (doğulması) ilə sonu (can verməsi) eyni xarakterlidir. Ona görə deyirlər ki, adam çox qocalanda yenidən uşaqlaşır.

Haqqı-həqiqəti alqışlayıb, nahaqkı qamçılamaq Allahın tələbidir. Həqiqət Allahın adlarından biridir və ağılla dərk edilir. Həqiqəti adamlara görə deyil, insanları həqiqətinə görə tanımaq lazımdır. Aristotel kimi böyük filosof həqiqət axtarmaqdan kənardı keçirdiyi vaxtını itirilmiş vaxt hesab edib. Qaranlıqda nur, həqiqətdə xəyal var. İnsanın ümidi və inam mənbəyi həqiqətdir. Həqiqətə yalnız inanmaqla çatmaq mümkünündür. Həqiqəti dərk edən insanı tonqala atıb yandırmaq olar. Amma həqiqətdən məhrum etmək olmaz. Həqiqəti hər kəs məktəbdə deyil, yalnız öz

həyati ilə dərk edə bilər. Həqiqət olmayan yerdə hamı quldur. Həqiqəti alqışlamaq vicdanın tələbidir. Həqiqətin bir yolu, ondan azmağın isə min yolu var. Həqiqətə rəğbətsiz adam güclü ola bilər, amma böyük insan ola bilməz. Həqiqət hüdudsuz, düşüncə isə məhduddur. Həqiqətin şirinliyi olduğu kimi, acısı və tikanları da var. Yuxunu reallaşdırmağın ən yaşlı yolu yuxudan oyanmaqdır.

Heç kim dünyasını dəyişəndə maddi zənginliyini özü ilə apara bilmir. Bu essedən çıxan əsas nəticə budur ki, zəngin xəsis adamdan sağlam yoxsul yaxşıdır. Ömrü boyunca nəfsini cilovlayıb, yaxşılıq etmiş insan öləndə onun düşməni də ağlayır. Şəhidin ölümü həyat qədər dəyərli, qatilin həyati isə ölüm qədər zəhərlidir. Şərəfli ölüm şərəfsiz həyatın eyibini gizlədə bilər. Ölümə əlac olmadığını yadında saxlaya bilən kəslər pislikdən uzaq qalarlar. Ölümün bizi harada və nə vaxt yaxalayacağını bilmədiyimiz üçün onu hər yerdə gözləməliyik. Yaşamaq istəyinin nə qədər güclü olduğunu dərk edə bilən insan ən ağır keçən günündə də çox şad olar. Düşünüb ölümdən qorxmaq həyata şirinlik verər, insanlığa inkişaf gətirər. Ölüm əbədi yatmaq deyil, yatanları oyatmaqdır. Qorxulu olan bədənin ölməsi deyil, ruhun ölməsidir.

Heyvan balasını yalar saxlar, adam qucaqlar. Heyvanların körpə balasını yalamasının əhəmiyyəti çoxtərəflidir. Tüpürçək bakteriosid hormondur, bakteriyaları qırıb, körpəni yoluxucu xəstəlikdən qoruyur. Anadan təzəcə olmuş balanı yalamaqla onun spesifik qoxusu yox edilir, yırıcılar tapa bilmir. Meymunlar balasını əvvəlcə qucaqlayıb gəzdirdir, sonra da boynuna mindirir. Adam da belə edir.

Qundaq uşağını qucağında daşıyır və ya kürayinə bağlayır, sivil insan körpə arabasından istifadə edir.

Heyvan özünə, adam ailəsinə, insan insanlığa xidmət edir. Heç bir heyvan böyütməkdə olduğu balasından savayı digər heyvana kömək etmir. Onların əmələ gətirdiyi birliklərdə hərəsi yalnız özünə çalışır. Heyvan birliklərinin qrup effekti avtomatiya (instinkt) mexanizmlərinə əsaslanır. Adamların (kütlənin) hərəsi ailəsi, bəzi yaxın qohümü, qismən də dostu və yerlisи haqqında düşüncüb fəaliyyət göstərir. Qanuna riayət etməyən və ədalətli olmayan adam yırtıcı heyvandan təhlükəlidir. Şeytandan təhlükəli adam var. Amma beləsi özünü yaxşı kimi tanır. Adamı ən çox aldadən da elə özüdür. İnsana çatmayan adam Allahu əbəs yerə axtarır. Lakin insanlar insanlığı qoruyub inkişaf etməyə çalışırlar. Belələrinin sayı az, gücü çoxdur. İnsanın ən böyük sərvəti onun öz şəxsiyyətidir. Mələkdən mülayim insan var. Hər insan qalın bir kitabdır. Amma «İnsan» adlı kitabı oxuya bilən tək-təkdir.

Heyvan hər kəs üçün müqayisə materialı ola bilər. Müqayisə idrakin rəhnidir. Adam ilə heyvanı müqayisə etmək etikanı pozur. Lakin bu müqayisə insanın böyüklüyünü dərk etmək naminə istifadə oluna bilər. Heyvanlar və insanlar Allahın yaratdığı təkamülün məhsuludur. Əhalinin yetişmə mərhələləri danılmazdır. Ana bətnində olan rüşeym önce bir damcı qan laxtasına, sonra soxulcana, sonra balıq sürfəsinə, sonra çömçəquyuşa, sonra kərtənkələyə, sonra meymuna, nəhayət körpə uşağı oxşayır. Körpə uşaq bələyini isladır və batırır. Tədricən inkişaf edib adam olur. Ağılı güclü olanlar daha da inkişaf edir, insan olub insanığa

xidmət edir. Beləliklə, təkamülü dərk etmək üçün hər insan öz ailəsinin tərkibini və uşağının inkişaf yolunu izləsə kifayət edər.

Heyvan özü üçün, insan isə insanlıq üçün yaşayır. Dünyada heç bir heyvan növü, başqa heyvanın, o cümlədən özünün həmcinslərinin qayğısına qalmır. Heyvanın böyütməkdə olduğu balasına qayğı bəsləməsi insana nisbətən da-ha çoxdur, amma heç bir heyvan balası valideynlərinin qayğısına qalmır. Sürü halında birləşib köməkli ov edən heyvanların hər biri özünün xeyrini (qarnını) güdür. Cəmiyyətdə yalnız özünün və ailəsinin, qismən də qohumlarının və tanışlarının xeyrinə fəaliyyət göstərən adamlar da az deyil. Lakin cəmiyyətin, ölkənin və dünyanın gələcəyi insanlığa xidmət edən insanların ciyinlərində gedir.

Heyvanın yırtıcılığı doyanacandı, adamınkı isə qırıb qurtarana qədər. Canlı təbiətin həyatı bir-birini yeməsi üzərində qurulub. Heyvanlardan yeyənlərə yırtıcı, yeyilənlərə şikar deyilib. Tülkü yırtıcı, dovşan onun şkarıdır. Tülkü-nün dovşanı tutub yeməsi onun qəddarlığı kimi görünür. Amma bülbülün tırtılı, qaranquşun milçəyi tutub yeməsi qəddarlıq sayılmır. Əslində fərqi yoxdur. Dovşan tulkünün yemidir, tırtıl bülbülün yemidir, milçək də qaranquşun. Hamısı heyvandır. Adam ceyranı və ya turacı ovlayıb ətini yeyir. Buna yırtıcılıq yox, ovçuluq deyirik. Deyəcəksiniz ki, təbiətdə hər şey əhali üçündür. Qoy olsun. Heyvan öz yemini yeyir, adam da öz yemini. Lakin mühüm bir fərq qalır. Heyvan yeyib doyandan sonra qalanlarına toxunmur. Amma adam yediyini yeyir, satdığını satır, qalanlarını da qırıb ehtiyat saxlayır. Bu qayda ilə məhv edib qurtarır. Bunlar-

dan qəddar hansıdır? Siz deyin, əziz oxucular.

Heyvanlar öz yaşama yerinin dəyişməsini izləyir. Əhali bunu da etmir. Yerin relyefi, iqlimi, torpağı və bitki örtüyü, heyvanların yaşama şəraitinin müxtəlif olmasına, hər bir növün spesifik (özünənəməxsus) yer tutmasına səbəb olub. Su, quru, düzənlik, dağ, materik, ada, meşə, kolluq, bozqır, səhra, çəmənlik və s. yerlərin hərəsinin özünə uyğun canlıları var. Bunların dəyişməsinin səbəbi təbii və süni olur. Təbii dəyişmələr ləng gedir, süni dəyişmələr isə əhalinin əməlləridir və intensiv gedir. Məsələn, əhali meşəni qırır, meşə heyvanları tələf olur və ya köçüb başqa meşəyə gedir. Meşənin yerində kolluq və çəmənlik əmələ gəlir və ona müvafiq heyvanları cəlb edir. Bunun əksi də olur. Əhali bozqırda və səhrada meşə salırsa, oradan səhra və bozqır heyvanları qaçıb gedir, əvəzinə kolluq və meşə heyvanları gəlirlər. Əhali gölü qurudur, yerində qamışlıq əmələ gəlirsə, bataqlıq heyvanlarını cəlb edir; tarla əkilirsə, başqa heyvanları, kənd salırsa çox müxtəlif heyvanları, meşə salırsa, meşədən gələnləri cəlb edir. Bunlar göstərir ki, əhali təbiəti dəyişdirəndən sonra nəyi özündən uzaqlaşdırıb, nəyi cəlb edəcəyini nəzərə almalıdır.

Heyvanların arasında müharibəyə analoq yoxdur. Müharibə – adamların öz növü daxilində kütləvi qırğınılar törətməsidir. Təbiətdə belə hadisə yoxdur, bu, yalnız əhaliyə məxsusdur. Müharibə iki və ya çox tərəflər arasında gedirsə də, onun ilk səbəbkəri bir tərəf olur. Həmin tərəf bəşəriyyətin qatili hesab edilməlidir. Məsələn, Hitler. Lakin bizim üçün ermənilərin təkrar-təkrar apardıqları soyqırımı

eybəcərliklərini dərk etmək kifayətdir. Heç bir heyvan belə qırğın etmir. Heç bir yırtıcı hətta şikarına qarşı kütləvi qırğın etmir. Müharibənin yaraları çoxcəhətlidir, lakin onun ekoloji yaraları heç vaxt tam sağalmır.

Kəssə hər kəs tökülən qan izini,

Qurtaran dahi odur Yer üzünü.

Hüseyin Cavid

Heyvanların əhali ilə qonşuluğu qəflətən yaranmır.

Əhali heyvanları uzun müddət təqib edərək özündən uzaqlaşdırıb (qorxudub). Müasir dövrdə xeyirxah insanlar vəhşi heyvanlara qayğılı yanaşır, heç olmasa neytral münasibət göstərir. Belə insanlar sivil ölkələrdə çox, az inkişaf etmiş ölkələrdə azdırılar. Əhalinin neytral olduğu, xüsusən də müqəddəs bilib qayğı bəslədiyi vəhşi heyvanlar ona etibar etməyə başlayır, kəndlərə, şəhərlərə daxil olur, evlərin çardağı altında gecələyir, həyətdən yem götürür, tədricən adamları sinaqdan çıxarıb, onun qonşuluğunda nəsil verirlər. Məsələn, Azərbaycanda 4 növ quş (xaltalı qurqur, kiçik qurqur, adı kəndqaranquşu və dam sərcəsi) təbii yaşama yerləri ilə nəsilvermə əlaqəsini kəsib, əhali ilə qonşuluqda nəsil verirlər. Bu proses əhalinin vəhşi heyvana münasibətindən asılıdır.

Həqiqət az, amma güclü, haqsızlıq çox, amma zəif olur. İnsanların həyatında haqsızlıq o qədər çoxdur ki, onların hər biri fitnəyə, şərə, böhtana bürünmüş vəziyyətdə yaşayır. Yaxşı ki, həqiqət sayca az olsa da güclüdür, gec-tez qalib gəlir. Belə olmasayıdı, cəmiyyət yaşayib inkişaf edə bilməzdi. Yaxşı insanın həyatı fitnəkarlar ilə mübarizədə keçir.

Həqiqət gələndə qulaqlar kar olur, gözlər də kor.
Həqiqət acidir, yemək olmur, o qədər ağırdir ki, qaldırıb aparmaq olmur. Həqiqəti müdafiə edən hər an şəxsi nümunə göstərməlidir, özünü həyatın maddi ləzzətlərindən məhrum etməyi bacarmalıdır. Həqiqəti qorumaq güclü vicdan, namus, iradə, nəfsini cilovlamaq, vətənpərvərlik, altruizm, müdriklik, imanlı olmaq, müqəddəsliyə can atmaq tələb edir. Bunlar hər kəsin işi deyil. Ona görə də həqiqət müzakirə edilən yerdə çoxluğun qulaqları kar, gözləri kor olur.

Həqiqəti müdafiə etmək üçün bilik və təcrübə lazımdır. Həqiqəti müdafiə edən insan qorxulu adamların qəzəbi ilə üzləşir. Lakin buna baxmayaraq, onu vicdanı sakit buraxmir. Od ilə su arasında qalır. Uğur qazanmaq üçün münaqişə yaradan problemin görünən tərəfindən əlavə gizlin tərəfini də bilmək tələb olunur. Ədalətsiz, amma güclü adamın qərarını ləngitmək üçün səbr etmək vacibdir. Vaxtdan səmərəli istifadə etmək təcrübə tələb edir. Ona görə həqiqətə dözmək çətindirsə, onu müdafiə etmək daha çox çətindir.

Hər dəfə vurulan hədəf ya çox yaxındır, ya da çox böyük. Ağlılı insan heç bir uğurunu daimi hesab etməz. Ona görə ki, uğur sahibi də dəyişir, uğur obyekti də dəyişir. Uğursuz qalmamaq üçün uğur obyektinin dəyişməsini qabaqlamaq tələb olunur. Hər kəs özünün hansı uğurunun təsadüf, hansının isə qanuna uyğun olmasını hamidian yaxşı bilir və bunu nəzərə almalıdır. Təsadüfən olan uğura münasibət də ötəri olmalıdır. Hətta qanuna uyğun qələbə daimi səy tələb edir.

Hər bir işin uğuru onun icrasına yönələn istəkdən asılıdır. İstək hər kəsin daxili tələbidir, ağılin və qəlbini daxili enerjini istəyə səfərbər etməsidir. Bir işin icrası üçün ağıl, təcrübə, bacarıq və s. olmasına baxmayaraq daxili istəyin zəifliyi işi uğursuz edir. Ona görə ki, şəxsi nümunəni yaradan icraçının istəyidir. Kollektivin istəyi olmayan müəssisədə, xalqın istəyi olmayan ölkədə böyük və daimi uğur olmaz.

Hər bir fəaliyyətin uğur səviyyəsi qəbul edilmiş qərarın əsaslı olmasından asılıdır. Adam gedəcəyi yeri tanımırsa, oraya çatmağa tələsməsi hədərdir. İşə başlayıb uğurlu qurtarmaq üçün nəzəri baxımdan əsaslanmış qərar lazımdır, amma qərar qəbul edərkən tam soyuqqanlı olmaq, qərarın üstündə isə möhkəm durmaq lazımdır. Qərar ədalətli olmalıdır, eks halda qərar verən hakim özü ittiham olunur. Hər bir qərarın alternativi nəzərə alınmalıdır. Ədalətli hakim qərar verərkən öz şəxsi münasibətini unutmalı, ittiham etdiyi adamın yerində özünü düşünməyi bacarmalıdır. Hakim səbrlə dinləməli, ağılla və tələsmədən müzakirə etmeli, soyuqqanlı və qərəzsiz olmalıdır. İnsanı elm şübhədən, yaxşılıq əzabdan, doğru qərar qorxudan azad edir. Tərəddüd etmək heç bir uğur verməz.

Hər kəsin yaradıcılıq səviyyəsini onun işi, zəhməti və əməli bildirir. Allahın verdiyi ömrü yaşaya bilmək böyük qoçaqlıqdır, mənəvi ömrü uzatmaq insanlığa xidmətdir. Bunlar zəhmət tələb edir və əməldə eksini tapır. Hər kəsin əməli onun güzgüsüdür. Torpaq üçün alın təri yağışdan əhəmiyyətlidir. Hər bir böyük işi kiçik işlərin hesabına formalaşır. Böyük iş möhkəm birlik tələb edir. İşləmək sa-

kitləşdirir, çox əylənmək isə darıxdır. Həvəslə işləyən adam üçün uzun gün qısa görünür. İşləmək möhdac olmaqdan qoruyur. Çətin iş adamın iradəsini və dözümünü sınayır. İşsiz adamın əməli qalmır, bu isə bədbəxtlikdir. İşsiz həyat sıxıntıdan başqa heç nə verməz. İşsizliklə mübarizə dövlətin əsas vəzifəsidir. İşsiz qalmaq yuxusuz qalmaqdan da pisdir. Uğurlu iş fərəhli olur. İşsizlik əxlaqı pozur.

Hər kəsin bildiyi onun dinləyicisinin anladığı qədərdir. Ən böyük sədəqə biliyi bilməyənlər arasında yaymaqdır (Həzrəti Mühəmməd-Ə.S.S.). Hər kəsin biliyi onun beynində (yaddaş kompleksində) olan fikrin xəyal formasıdır. Xəyal şifahi və yazılı sözlərə çevrilərək yayılır. Onu mənimsəyən özünün yaddaşına keçirir. Sonra həmin fikrin əməl yaratması real fikirdir. Beləcə xəyal fikir ilə real fikrin mübadiləsi yeni biliklər yaradır, buna təkminləşmə deyirik. Biliyin yayılması və təkminləşməsi dinləyicinin qavradığı qədərdir. Ümumtəhsil orta məktəb müəlliminin biliyi şagirdlərin, ali məktəb müəlliminin biliyi tələbələrin, magistrant və doktorantların mənimsəyə bildiyi qədərdir. Nəşr edilən kitabın annotasiyasında kimlər üçün yazılması onun anlanma səviyyəsini bildirmək üçündür. Çox bilikli olmaq istəyən zəhmətin qulu olmalıdır. Bilikdən zəngin xəzinə yoxdur, amma ona nail olmaq istəyən bilikilə zəhməti və cəsarəti qovuşdurmağı bacarmalıdır. Bildiyini əmələ çevirən insan öləndən sonra da əhali ilə ünsiyətdə olur (fayda verir). Ədalətsiz bilik zərərdən savayı heç nə verə bilməz. Bilikdə səhv etmək daha da pisdir. Qulaqları eşitməyən kar deyil, dinləmək istəməyən kardır. Gözləri

görməyən kor deyil, görmək istəməyən kordur. Anlamaz çox deyil, anlamaq istəməyən çoxdur.

Hər kəs öz ağlının övladıdır. Hər kəsin övladları, hətta əkizlər onun özünün eyni ola bilməz. Atasına, anasına, baba və nənəsinə, başqa qohumlarına heç kim tam oxşar xarakterə malik ola bilməz. Onlardan birini az, başqasını çox xatırlada bilər. Bu bir həqiqətdir ki, hər kəs öz ağlının övladıdır, yəni heç kimə yox, yalnız özünə oxşayır.

Hər kəs özünün ictimai fəaliyyətinin yeniliklərini ailədə danışa bilər, amma nikbin yenilikləri. Ailənin üzvəri gündəlik fəaliyyəti haqqında ailəyə qısa hesabat verməklə aralarında birliyi gücləndirir, xırda çatışmazlıqlar vaxtında açılır, onları aradan qaldırmaq yolları müəyyən olunur. Lakin ailə müzakirəsinə uğurları və sonrakı vəzifələri çıxarmaq faydalıdır. Olub keçmiş narazılıq hallarını danışmaq onları təkrar yaşamağa səbəb olur, bir nəfərin narahatlığı ailənin ümumi narahatlığına çevrilir, əhali arasında birlik zəifləyir. Narazılıq yaratmış adamı unutmaq da çətinləşir, bu isə narazı qalmış şəksin özünə də zərərlidir. Bağışlaya bilmək hamiya lazımdır.

Hər kəsin bacarığını əks etdirən onun sərbəst həyatıdır. Təbiətdə hər bir canlı tam sərbəst yaşayır, bunu bacaran qalır, bacarmayan ölüb sıradan çıxır. Əhalinin həyatında yalnız nisbi sərbəstlik var. Ailədə ata-ananın himayəsində yaşayan kəs sərbəst deyil. Keçmiş SSRİ-də ictimai mülkiyyət şəraitində heç kim sərbəst deyildi, ona görə adamlar bacarığına görə seçilə bilməzdi, cəmiyyətdə onların yeri çox vaxt səhv düşürdü. Demokratiya sərbəstliyi çoxaldır, amma

bəzi ölkələrin yalançı demokratiyası buna imkan vermir.

Hər kəsin konkret bir idealı olması onu həmişə yarışa çağırır. Bəşəriyyətin ümumi idealı Allahdır. Hamı Allah yolunu ilə getməyə çalışır, onun tələblərinə nə qədər çox riayət edə bilsə başının ucalığıdır. Bununla yanaşı mənəvi baxımdan sağlam olan hər kəsin konkret bir idealı olmalıdır. Məsələn nümunəvi övlad böyütmək, yaxşı sənətkar kimisi işləmək, nümunəvi vətəndaş olmaq, dostluğa sadıq olmaq, yaxşı alim olmaq və s. prinsipial niyyətlərdən birinə ömrü boyunca can atmaq şəxsiyyətin xüsusi idealıdır. Adamın idealı pis əmələ də xidmət edir. Məsələn erməni quldurları həyatının mənasını azərbaycanlı (Türk) qırmaqdə görürər. Hitlerin idealı dünyani zəpt etmək idi (faşizm). Düşünürəm ki, ideal seçməkdə ifratçılığa yol vermək zərərlidir. Məsələn, azərbaycanlılarda humanizm, ermənilərdə isə qəddarlıq ifrat vəziyyət alıb. Şərq poeziyasında qadının zahiri gözəlliyinin təsvirini güclü, onun mənəvi gözəlliyinin təsvirini isə az görüürəm. Bu isə qadınların mənəvi gözəlliyini zənginləşdirməyə az vaxt ayırmasına səbəb olub. İndiki qadınlarımızın idealı Koroğlunun Nigari, Qaçaq Nəbinin Həcəri, Mehdi Hüseynin Anjelikası, türklərin Tansu-Çilləri, özümüzün Mehriban xanım Əliyeva kimi nümunələr çox olmalıdır.

Hər kəsin bəxti onun alın yazısıdır, amma özündən də asılıdır. Bəxt iki hissədən ibarətdir: xoşbəxtlik və bədbəxtlik. Hər kəsdə bunların ikisi də var. Bədbəxtliyə dözmək, xoşbəxtliyi arayıb saxlamaq özümüzdən asılıdır. Elmlı olub, əməlsiz qalan bədbəxtdir. Dünya malından doymayan, başqasının ağrı-acısına sevinən, hər şeydən narazı

qalan, həqiqəti gizlədən, yalan deyən, heç kimə inanmayan, xoşbəxtlik içərisindən bədbəxtlik axtaran, xoşbəxtliyi saxlaya bilməyən professional bədbəxtdir. Bədbəxtliyin ilk mərhələsi bədbinlikdir. Bədbin adam sevinməyə və zövq almağa heç nə tapmir, hamını özü kimi sanır, çarəsiz qalıb bədbinləşir, bu isə onu bədbəxtliyə aparır.

Hər kəsin ardıcıl səyi və uğuru onun möhkəm iradəsinin məhsuludur. Hər bir iş ardıcıl səy tələb edir. Səyi yaradan möhkəm iradədir. İş üçün güc (enerji) lazımdır. Güc hamida var, birində az, başqasında çox. Lakin işi icra etmək üçün gücü səfərbər edən iradədir. Gücsüz olmağın səbəbi güc azlığı deyil, iradənin zəifliyidir. Adı adamın zəifliyi özünə, rəhbərin iradəsizliyi isə xalqa zərər verir. Bəzən çox fikirləşib götür-qoy edən adam iradəli riskə uduzur. İnsanın biliyinə də həyat verən iradəsidir. Beləliklə hər kəsin müqəddəratını həll edən öz iradəsidir.

Hər kəsin ömrünün əvvəlki mərhələsi sonrakı mərhələ üçün limit rolu oynayır. Adəm övladlarının ömrünün üç böyük dövrü var: rüshəym dövrü, dünya həyatı və ölüm-dən sonrakı dövr (axırət). Axırət dövrünün necə keçəcəyini tək Allah bilir. Rüshəym və dünya dövrünün bir neçə mərhələsi var. Bunlardan əvvəlki mərhələnin necə keçməsi sonrakı mərhələnin yaşanmasına güclü təsir edir, təəssüf ki, həmin təsirlər vaxtında müəyyən edilmir və nəzərə alınır. Ona görə Allah verən ömrü axıra qədər yaşaya bilən yoxdur. Buna səbəb özümüzü dərk edə bilməməyimiz, Allahın buyurduğu həyat yolundan azmağımız və həyat qaydasını pozmağımızdır. Adamın can verməsini müşahidə edən görüb inana bilər ki, həyat nə qədər şirindir. Dilənçi, log-

man, sərkərdə, şah və hər kəs can verəkən bircə istəyi bu olur ki, ona kömək edilsin, ölməyə qoymasınlar. Doğrudur, həyatda çox pislik etmiş adam ölümə can verəkən kömək istəməyə utanır, amma baxışı ilə yalvarıb kömək gözləyir. Bunları ömrümüz boyunca dərk edə bilsək, həmişə yaxşılıq edərik, əsil insan olarıq. Yaxşı insan kimi yaşaya bilsək, ölümdən sonrakı dövrümüzü də təmin etmiş olarıq.

Hər kəsin həyatı öz əlindədir. Həyatda bütün problemlər ağrılla həll olunur. Dünyada xoşa gələn nə varsa, Allah onları coğrafi ərazilərə görə bölüb, yaxşı ilə pisi qarışdırıb, müxtəliflik yaradıb. Buna uyğun əhalinin ağlinı da fərqli edib. Dünya sınaq meydanına çevrililib. Burada ömür boyunca eyni iş görmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə etmək özünü doğruldur. Gənc və cavan olarkən çoxlu mütaliə etmək adamı şəxsiyyətə çevirir. Sonra əhalinin müxtəlifiyinə uyğun rəftar etmək tələb olunur. Daha sonra hər kəsin özünə xidmətini gücləndirmək dövrü başlayır. Belə bir fasiləsiz və uzun həyat yollarından düzgün olanı Allahın yoludur. Allah yolu ilə gedən yorulmaz və mənzil başına çatar. İlahiyyat ilə insaniyyəti birləşdirməyi bacarmaq böyük xoşbəxtlikdir.

«**Hər şey çox, eyni vaxtda heç nə yox**». Bu aforizmin özünə yer tapmadığı ölkə çətin olar. Həyat ləvazimatları əhalinin alıcılıq imkanına uyğun olmayanda həqiqətən «hər şey var, amma heç nə yoxdur». Bu aforizmin universal xarakterini göstərən faktları saymaqla qurtarmaz: saxta demokratiya; aldadıcı reklamlar; reallaşa bilməyən boş danışq; yeni-yeni modalar; toyda oynayan xəstələr; sayı çox, gücü olmayan qoşun; xeyirsiz dərmanlarla dolu apteklər;

aldadıcı diplomlar; yenilik olmayan kitab bolluğu; səs-küy artırıran zövqsüz musiqilər; göz qamaşdırın bəzək-düzəklər və s.

Hər şeyi bilmək olmaz, soruşub öyrənmək olar. Dünya böyük, Allahın sırları sonsuzdur. Ona görə heç kim hər şeyi öyrənib qurtara bilməz. Amma ağıllı insan bilmədiklərini soruşub öyrənməyə çalışmalıdır. Öz biliyi ilə düz yolu gedə bilməyən soruşa-soruşa dağlar aşar. Bilməmək ayib deyil, öyrənməmək ayıbdır. Yaxşı insanlarla ünsiyyət idrak məktəbidir. Sağlam ruh cana can verir, bədəni sağlam saxlayır. Ona görə bilik daima çoxalmalıdır. Biliyi nümayiş etdirib hamıda paxılıq yaratmaqdansa, hamidan soruşub biliksiz kimi görünmək də pis deyil.

Hərəkətsiz heç nə yoxdur, hərəkət isə gücsüz mümkün deyil. Ən kiçik zərrəcikdən tutmuş kainata qədər hamisi hərəkət edir, bu isə güc istəyir. Allah özü də gücdür, hər şeyə qadir olan gücdür. İnsan eyni səviyyədə qalırsa, deməli gücü zəifdir. Elə bir canlı yoxdur ki, o güclü olmaq istəməsin. Qarışqaya da güc lazımdır, filə də. İnsanı güclü edən onun ağılıdır. Bunu müdafiə olunarkən deyil, hücum vaxtında bilmək olur. Bonopard Napoleon deyib ki, güc olan yerdə qanunlar acizdir. Əhalini idarə edənlərin gücü onların şəxsi gücü deyil, vəzifəsinin gücüdür. Adama güc gətirən onun çox dincəlməsi deyil, mübariz olmasıdır. Güclünün gücsüz tərəfi var, gücsüzün güclü tərəfi. Güc və vəzifə şəxsiyyəti göstərir. Səbr də böyük güc mənbəyidir. Deyilənlərdən aydın olur ki, konkret bir uğursuzluq heç də gücsüzlük demək deyil.

Həyalı olmaq cinayətlə tərs mütənasibdir. Çox mü-hüm insani dəyərlərdən biri həyalı olmaqdır. Həya hamida gözəldir, qadınlarda isə daha çox gözəldir (Həzrəti Mü-həmməd S.Ə.S.). Həyalı olmanın zirvəsi insanın özündən həya etməsidir (Həzrəti Əli). Həya insan ruhunun saf olma-sını göstərir. Hamı özündən həya edə bilsəydi, cinayətlər hər kəsin içərisində tördilməz qalardı. Cəmiyyətdə qanun-suzluq, haqsızlıq, vulqarlıq, açıq-saçıqlıq çoxaldıqca həya-sızlıq da çaxılır. Bunun sonu insanlığın məğlubiyyəti, vəh-şiliyin qələbəsi olar.

Həyatda ayrılığa qiymət vermək onun səbəblərini bilməyi tələb edir. Təbiətdə və cəmiyyətdə birliliklərin əmə-lə gəlməsi həyat effektini yüksəldir, ayrılıqlar isə zəiflədir. Təkamül baxımından ayrılıq əvvəl, birlilik sonradır. Birlikdə yaşayanlar çox, azlıqda yaşayanlar isə azdır. Təklik yalnız Allaha yaraşır. Ayrılıq haqqında olan informasiyanın böyük əksəriyyəti möhkəm əlaqə tələb edən ayrılıqlara aiddir. Məsələn, ana-bala, vurulma sevgilisi, vətən ayrılığı dözlü-məz hesab olunur. Bunlar ayrılıq əzabı çəkən, qəlbi yandırılan adamlardır. Ayrı düşənlərin bir anı bir ildən çox kimi-dir. Bəzi ayrılıq ölümən əzablıdır. Adamlar bir-birini ay-rılıq məqamında daha yaxşı tanıyırlar. Ayrılıq külək kimi kiçik eşqi söndürür, böyük eşqi daha da gücləndirir. Birli-yin qədrini bilməyənlər sonda peşiman olurlar.

Həyasızlıq hər yerdə yersizdir. Abırlı-həyalı adam üçün danışığın və rəftarın yerli və yersiz olanı var, amma həyasızlıq hər yerdə yersizdir. Ona görə həyasız adamın varlığı ilə yoxluğu eynidir. Ağilli insan həyasız adam ilə milçək arasında fərq qoymur; hər ikisini vursan ölü, qov-

san getmir.

Həyat yolunun düzgün olub-olmamasını göstərən fəaliyyət formaları az deyil. Təbiətin həyat yolu milyon illərdə sınaqdan çıxıb, əlavə müzakirəyə ehtiyacı yoxdur. Bizi maraqlandıran əhalinin həyatıdır. Allah əhalinin həyat yolunu müəyyən edib və ona tabe olmayanlara biz yolunu azanlar deyirik. Bəlkə səhv edirik, bəlkə bizim azanlar dediklərimiz tapanlardır? Belə isə həyatın əsas parametrlərini müqayisə edək:

1. Ərzaq hazırlanması:

- a) xorəyi evdə bişirmək-zəhmətlidir, amma ucuzdur, təmizdir, bolluq yaradır, sağlam saxlayır;
- b) hazır alınması-zəhmətsizdir, amma bahadır, qılıq yaradır, xəstəlik yayır, tez qocaldır.

2. Yemək norması:

- a) az və dadsız yeməklər-ucuzdur, bolluq yaradır, cana faydalıdır, artıq piylənməyə qoymur, sağlam saxlayır, gec qocaldır;
- b) çox və dadlı yeməklər-bahadır, qılıq yaradır, cana zərərlidir, piylənmə əmələ gətirir, xəstələndirir, tez qocaldır.

3. Kənd və şəhər həyatı:

- a) kənd həyatı – əyləncə azdır, amma sakit keçir, ekoloji təmizdir, xəstəlik azdır, gec qocaldır;
- b) şəhər həyatı-əyləncə çoxdur, amma səs-küylüdür, gərgin keçir, ekoloji çirklidir, xəstəlik çoxdur, tez qocaldır.

4. Libas (geyim) müxtəlifliyi:

- a) sadə geyim-bəzəksizdir, amma ucuzdur, paxillığa yer qalmır, təbii gözəlliyi aydın göstərir;

b) modalı geyim-bəzəklidir, gözəl ilə eybacəri və qoca ilə cavani bəzəyib eyniləşdirir, bahadır, qıtlıq yaradır, rəqabəti və paxillığı çoxaldır.

5. *Təhsil almaq:*

a) az təhsilli-az, amma tam bilir, əsəb sistemi sağlam qalır, rahat yaşayır və gec qocalır;

b) çox təhsilli –çox, amma səthi bilir, biliyi tətbiqsiz qalır, mənəvi əziyyət çəkir, əsəb sistemi korlanır, tez qocalır.

6. *Həyat təminati:*

a) texnikasız həyat-fiziki zəhməti çoxdur, rahatlığı azdır, uğuru geniş deyil, amma sakit və sağlam yaşayır, gec qocalır;

b) texnikalı həyat-fiziki əməyi azdır, rahatlığı çoxdur, uğuru genişdir, xəstəliyi çoxdur, tez qocaldır.

7. *Həyatın mənası:*

a) mənəvi həyat üstünlüyü-əhaliyə kömək edir, acanda yeyir, ailəyə bağlıdır, konkret rejim xoşlayır, qanunpərəstdir, sevib-sevilməkdən zövq alır, sağlam qalır, gec qocalır, öləndən sonra uzun müddət xatırlanır;

b) maddi həyat üstünlüyü-əsasən şəxsi ömrünə xidmət edir, istədiyini yeyir-içir və heç bir rejimi yoxdur, anarxiya xoşlayır, şöhrətsiz qalır, yeyib-içdiyi adamları tez itirir, çox xəstələnir, tez qocalıb ölürlər və tez unudulur.

Göstərilən parametrlərin sayını artırmaq çətin deyil, amma mahiyyət eyni qalar. Bütün hallarda tezis (a) antitezisdən (b) güclüdür. Ona görə antitezisləri pozulmuş həyat yolu hesab etmək doğrudur.

Həyat şkalasının qlobal dəyişməsinə münasibət

yüksək tolerantlıq (uyğunlaşma) tələb edir. XXI əsrin qloballaşma siyasəti dünyanın bütün ölkələrində əhalinin həyatında ciddi yeniliklər yaradır. Bunlara uyğunlaşmaq böyük problemlərlə qarşılaşır, hər kəsdən yüksək tolerantlıq tələb edir. Bu o deməkdir ki, hər kəs aza-çoxa, İstiyə-soyuğa, acıya-şirinə və s. dəyişmələrə uyğunlaşmış dünyanın ümumi səviyyəsi ilə ayaqlaşa bilməlidir. Tolerantlıq hər şeydən öncə mədəniyyət imtahanıdır. Bu imtahan başqalarının fikirlərini anlamaq istedədi və soyuqqanlı mübahisə bacarığı tələb edir. Tolerantlıq birlik yaranan keyfiyyətdir, birlik isə həyat effektini yüksəldir. Tolerantlıq insanlığın nadanlıq içərisində qalib gəlməsini təmin edən əxlaq normasıdır. Bu norma xoş görüşlər, yaxşılıq etmək, sevgi və barışlıq yaradır.

Həyat ləvazimatlarının qiyməti onların nədən hazırlanması ilə deyil, nəyə yaraması və miqdarı ilə bilinər. Əhalinin həyat ləvazimatlarını bir neçə qrupa ayırmak olar: ərzaq, mənzil, libas, nəqliyyat, sənaye, səhiyyə, tədris, təbii resurslar (hava, su, torpaq, bitki və heyvanlar). Bunların istehsalı ilə istehlakı arasında elmi əsaslı balans olmalıdır. Ərzağın ekoloji təmizliyi və sağlam olması, mənzilin sadə, işıqlı və təmiz saxlanması, libasin sadə, rahat və yaraşıqlı olması, nəqliyyatın təhlükəsiz və rahatlığı, sənaye mallarının sadə və zərərsizliyi, səhiyyənin sağlamlığı qoruması və xəstəliyi zalması, tədrisin müasir bilik verməsi, təbii resursların ekoloji təmiz, sağlam və tükənməz saxlanması əsas şərtidir. Bilikdən savayı həyat ləvazimatlarının hamısı işləndikcə azalır, çoxaldıqca ucuzlaşır. Ona görə nə az, nə də çox olmalı deyil, yararlı-faydalı və lazım qədər olma-

lıdır.

Həyatda insanlığa xidmət sağlamağı qoruyur, qocalmanı ləngidir. İnsanın məqsədyönlü faydalı fəaliyyəti cəmiyyətin mənafeyinə yönəldiyi halda onun özünü də qoruyur. Müdrik insan özünü az əhəmiyyətli xırda işlərdən azad edib, cəmiyyətin problemlərinin bir tərəfini həll etməyə çalışarkən fəaliyyətinin uğurlarından zövq alır, ruhi potensialını həmin işə yönəldir, nəticədə yeni-yeni uğurlar qazanır. Belə işgüzar fəaliyyət öz sahibini rahat edir, qəm-qüssədən uzaqlaşdırır, xəstəliyə qarşı mübarizəsinə gücləndirir, qocalmasını ləngidir. Heç də təsadüfən deyil ki, müdrik el ağsaqqalları, imanlı şəxslər, böyük alimlər, ədiblər, dövlət xadimləri sağlam olur və çox yaşayırlar. İnsanın deyilənlərə nail olmasının əsas qayəsini onun fəaliyyətinin öz xeyrinə yox, ümumi əhalinin rifahı naminə yönəlməsi təşkil edir.

Həyatda hər adamın öz yeri, hər yerin də öz adamı var. Əhalinin sayı nə qədər çoxalsa da hamiya yer tapılır. Heç kim başqasının yerini tutmur. Hətta dünyasını dəyişən bir nəfərin yerində başqasının olması, onun yerini tutmaq deyil, çünki yer sahibinin ölümünə tamam başqa səbəb olub. Hər yerin də öz adamı var. Bu aforizmdə «öz adamı» sözü – «öz vəzifəsi, öz bacarığı» deməkdir. Hər yerin öz sahibini tapmaq çətin işdir. Bu seçimdə yanılma halları tez-tez olur. “Böyük müsibət olur səhv düşəndə yerimiz” (xalq şairi Qabil). Eyni vəzifədə birisinin heç bir uğuru olmur, başqası isə xarüqələr yaratdır. Yaxşı deyiblər ki, «vəzifə sahibini tanıtır, sahibi vəzifəni tanıdır».

Həyatda bütün yarışlar yaxşılıq etmək uğrunda olmalıdır. Aydındır ki, söhbət əhalinin həyatından gedir (heyvan yaxşılıq bilmir). Yaxşılıq da etsəniz özünüzə etmiş olursunuz, pislik də (Qurani-Kərim). Gizlində və aşkarda edilən yaxşılıq eyni olmalıdır. Qədri bilinməyən yaxşılığın qiyməti daha da artır. Pisliyi hamı başa düşür, yaxşılığı isə yaxşilar dərk edə bilirlər. Pisliyə yaxşılıqla qalib gəlmək olar. Yaxşı insanın yadigarı övladı deyil, xeyirxah əməli və hamiya yaxşılıq edib çıxardığı addır. Gələcək üçün bundan yaxşı sərmayə ola bilməz. Dünyada adətlər müxtəlifdir, amma yaxşılıq hər yerdə eynidir. Yaxşılıq düşməni də pis yolundan döndərir. Pis ad çıxarmağa bir gün bəsdir, amma yaxşı ad çıxarmaq üçün yüz il də azdır.

Həyatda tələbat ilə qayğı və şəxsi nümunə düz mütənasibdir. Heç bir kollektivin, hətta konkret ailənin üzvləri hamısı eyni ola bilməz. Bunun əsasını həyatın fərdi müxtəliflik qanunu təşkil edir. Ona görə eyni kollektivdə çalışan əməkdaşların fəaliyyəti çox fərqli olur. Kollektivin rəhbəri əmək fəaliyyəti aşağı olanları yüksəklərə yaxınlaşdırmaq məqsədilə yarış təşkil etmək üçün mükafat və cəza üsullarından istifadə edir. Yalnız cəza vermək narazılığı çoxaldar, yalnız mükafat vermək isə tənbəllərə heç bir təsir etməz. Ona görə tələbat çoxaldıqca qayğı da çoxalmalıdır. Bununla yanaşı bütün tədbirlərin effektinin əsası ona rəhbərlik edənin şəxsi nümunəsindən ibarətdir. Nümunə üçün Bakı Dövlət Universitetini göstərmək olar. Burada ödənişli təhsil alan, heç bir təqaüd almayan, adı təqaüd alan, əlaçılardan və adlı təqaüd alan tələbələrin olması onların arasında yarışa səbəb olur. Əməkdaşların fəaliyyətinə obyektiv qiymət

vermək məqsədilə çoxballı sistem tətbiq olunur. Bal verilməsi parametrləri fəaliyyətin bütün formalarını əhatə edir. Cəza tədbiri 10 baldan aşağıya, mükafat isə 700-1000 və da-ha çox bal toplayana verilir. Bal spektrinin belə geniş olması tələbat ilə qayğının paralel getməsinə imkan verir. Rektor A.M.Məhərrəmov şəxsi nümunə göstərir, hər il maksimal bal toplayır, lakin mükafatdan imtina etdiyi üçün başqa-larınınmasına imkan yaranır.

Hikmət çoxaldıqca mənəvi zövq mənbəyi də çoxalır.
Həzz və ləzzət almaq heyvanlara və əhaliyə, mənəvi zövq almaq isə yalnız insana məxsusdur. Mənəvi zövq almağın səviyyəsi hər kəsin biliyindən, səyindən, zəhmətindən və iradəsindən asılı olaraq müxtəlifdir. Həqiqət hamı üçün eynidir, amma ondan alınan zövq müxtəlifdir. Hər kəs zövq ala bilmək üçün birinci növbədə tamahını cilovlamağı bacarmalıdır. Ona görə ki, zövq almağın şirinliyi olduğu kimi, acısı da var, rahatlıq gətirdiyi kimi, çətinlik də gətirir. Xeyirxah olmayan kəs başqasının xeyir işindən zövq ala bilməz. Zövqü küt olan adamin rüsvayçı həzz almasının ləzzəti gedir, xəcaləti qalır. Zövqü olmayan iztirab çəkməyi də bacarmır. Zövqə aludə olub bəlaya düçar olmaq həmişə gözlənir. Lakin kamil insan bir dəqiqlik zövq almaqla min saatda çəkmiş olduğu işgəncəsini unudur. Başqasının edə bilmədiyini etmək müstəsna zövq verir. Ona görə elmi uğurlardan alınan zövq böyük və daimidir.

Hiss üzvlərindən və ağlından düzgün istifadə etməyi bacaranlar yaxşı yaşayırlar. Yaxşı yaşamaq dadlı nemətlərdən bol-bol yeyib-içib məst olmaq deyil. Yaxşı yaşamaq azad və mənalı özür keçirməkdir. Yaxşı yaşamaq çox yax-

şılıq etməyə imkan tapmaqdır, faydalı əməllər sahibi olmaqdır. Yaxşı yaşamaq özünün sağlamlığını qoruyub, ağlından xalqın xeyrinə geniş istifadə etməkdir. Yaxşı yaşamaq həyatın gözəlliyyindən maksimal zövq almaqdır. Yaxşı yaşamaq halal yaşamaqdır. İnsanın ağılı yaxşı yaşamasının qarantıdır.

Hirsindən xəstələnən adam özünün düşmənidir. Hirsləniib özündən çıxmaq (ruhun beyindən çıxması) böyüklik əlaməti deyil. Tərslik etmək adamın axırına çıxır. Bərk hirslənməyin «mükafatı» infarkt, insult və ürəkkeçmə kimi xəstəliklər, hətta ölümdür. Sağlam düşüncəli insanlar ehtiraslara yox, yüksək ağıla əsaslanırlar. Doğrudur, güclü qəlbi (qeyri iradi proseslərin mərkəzləri) yerindən tərpətmək olmur. Ona görə qəlbdən gələn ehtiraslar ruhu (beyin enerjisi) çəşdirir, onun sözə çevrilməsi isə insanlıq şərəfini ləkələyir. Güclü iradə (idrak) hər bir çətinlikdə böyük ürəyin orqanizmə xidmətini, o cümlədən özünü qidalandırmasını təmin edir. Belə iradəsi olan şəxs xoşbəxt anlarında yüksək ruh nümayiş etdirir.

Hörmət diri üçündür, anım günü isə ölü üçün. Ölünün doğum gününün qeyd edilməsi, bayramlarda qəbrinə baş çəkilməsi yerində qalanlara təskinlidir və insanlığa xidmət edən mənəviyyat formasıdır. Maddi hörmət dirilər üçündür. Hətta yas məclisi dirilər arasında birliyi qoruyub saxlamağa xidmət edir. Hörmət edən özünə hörmət qazanır.

Hüdudsuz azadlıq vəhşiliyə qaytarar. Heyvan tam azad yaşayır. Adamın hüdudsuz azadlığı bu dünyada ola

bilməz. Demokratiyani tam azadlıq kimi bilənlər səhv edirlər. Tam azad adam, ailə, el-oba, millət, ölkə yoxdur, hamısı qarşılıqlı hörmət şəraitində əlaqəli yaşıyırlar. Azadlıq-qanun çərçivəsindəki fəaliyyətdir. Azadlığın nisbi olması və həşiliyə qaytarmağın qarşısını alan ən böyük güc, ən güclü qanundur. Azadlığı hüdudsuz hesab edənlər uzun tarix boyunca qanlı müharibələrə səbəb olublar. Hətta nisbi azadlıq tək-tək adamlar üçün deyil, hamı üçündür. Qəsbkar millət azadlıqdan bəhrələnə bilməz, yediyi haramı gec-tez qusmaçıdır.

Hüquqsuzluq biganəçiləri çoxaldar. Əhalinin heç bir hüququ olmayan cəmiyyət quldarlıq dövründə olub. O vaxt hamı bir-birinin taleyinə biganə qalıb. Sonralar əhalinin hüquq və vəzifələri müəyyən edilməyə başlanıb və tədricən əhalinin vəziyyəti ilə maraqlanan insanlar yetişib. İslam dininin hakim olduğu dövrdə insanpərvərlik genişlənib, ruhi baxımdan normal adamlar Allah yolu ilə gedərək biganəçilikdən kənar qalıblar. Demokratik kapitalizm cəmiyyətində biganəçilik inkişaf edə bilməz. Lakin cəmiyyətdə aldadıcı demokratiya gələcəyə ümidi azaldır, laqeydlərin sayını çoxaldır. Ona görə demokratik ölkə qanun ölkəsi olmalıdır. Yalnız bu halda əhali hökumətə inanır, ölkəni vətəni kimi tanır və biganəçiliyə yer qalmır.

Hz. Məhəmməd (Ə. S.) keçmişdə, indi və gələcəkdə insanlığın zirvəsində misilsiz yer tutmuş tarixi şəxsdir. Mən heç bir şübhə etmirəm ki, Peyğəmbər adı qazanmış şəxslər hamısı nümunəvi insan olmuşlar. İnsanlıq tarixi onların hamısına borcludur. Lakin Hz. Məhəmməd (Ə. S.) səviyyəsinə yüksələn nə olmayıb, nə də olmayıacaq. Onun

rəsulu olduğu islam dini əvvəlki dinlərdən fərqli olaraq, kainatın canlı-cansız, görünən-görünməyən hissələrini tam əhatə edir. Əvvəlki Peyğəmbərlərin dastan qəhrəmanı (obraz) və ya tarixi şəxsiyyət olmalarını təsdiq edən dəlil bizə çatmayıb. Hz. Məhəmmədin (Ə. S.) tarixi şəxsiyyət olması, həyatının bütün incəliklərini şifahi və yazılı formada bizə qədər çatdırılanların adı və soyadı məlum olanlar minlərlədir. Hz. Peyğəmbərin həyatına dair ayrıca bir elm sahəsi yaranıb (*Yaqub Üstün*, 2000, s. 52). Hz. Məhəmmədi Peyğəmbəriyin əlçatmaz zirvəsinə yüksəldən, onun misilsiz insanlığını nümayiş etdirən şəxsi nümunəsi olub:

Yumşaq qəlbİ Nümunəvi ədaləti
Qüsursuz tələbləri Bənzərsiz insanpərvərliyi
İncə zövqü Möcüzəvi sadəliyi
Tam kamilliyi Sonsuz cəsarəti
Heyrətamız qeyrəti Tükənməz səbri
Nümunəvi rəhbərliyi Qırılmaz iradəsi
Möhkəm imanı Ardıcıl səyləri
Nümunəvi ibadəti Yalnız düz danışması
Şəffaf əxlaqı Ideal təmizkarlığı
Yüksək səxavəti
Hüdudsuz güzəştəri
Hamılıqla, həmişə və hər yerdə qəbul edilən əməlləri

və s.

Xalqın övladı ondan ayrılibsa, xalqın deyil. Övlad dünyaya gələrkən onun kim olacağını valideynləri bilmir. Hər kəs öz arzusuna uyğun olaraq övladına ad qoyur: Eldar, Elsevər, Elşad, Elçin və s. Bunların arasında eləsi olur ki, xalqın çörəyi-suyu, valideynlərinin zəhməti ilə boyabaşa çatır, xalqa-vətənə xidmət vaxtı gələndə ayrılib gedir, özünə xoş olan başqa yerdə yaşayır. Beləsinin adının Elçin olmasına baxmayaraq o, el üçün yox, yadlar üçün yaşayır, xalqın adətindən uzaqlaşır, xalqa quru adı qalır. Adı Elşad olan öz elini bir dəfə də olsun şadlandırmır, adı Elsevər olsada o öz elini nə tanımır, nə də sevmir. Hətta öz vətənində yaşayıb, xalqını tanımayan, xalqın toyunda-yasında iştirak etməyən, xalqını bəyənməyən, ona üstdənəşağı baxanlar da var. Bunların heç biri xalqın deyil, heç kimindir, ya da başqasınındır.

Xalqın və onun hər nəfərinin mübarizə qabiliyyəti vacibdir. Mübarizə qabiliyyəti beynin məhsuludur, fikrin həyata tətbiqinin formalarından biridir. Mübarizəsiz fikir, fikirsiz beyn, beyinsiz bədən ölü şirdir, onu dovşan da təpikləyir. Mübarizə prosesində ilk məsələ kimin kimə qarşı mübarizə aparmasının müəyyən edilməsidir. Mübarizə düşməncilik deyil, heç narazılıq da deyil, düzgün fəaliyyət forması axtarmaqdır. Hər kəs birinci növbədə özünə qarşı mübarizə aparıb şəxsi nümunə göstərməlidir. Sonra əhalinin kiçik qrupları debatlar, diskussiyalar, müqayisələr keçirib, məsələnin həllində maksimal effektli forma tapmalıdır. Bu qayda ilə mübarizə aparılıb, bəzi məsələnin həlli

xalqın müzakirəsinə qədər qaldırıla bilər. Məsələn, xalqın referendum keçirməsi ümumxalq mübarizəsidir. BMT səviyyəsində müzakirələr ümumdünya mübarizəsi hesab edilə bilər. Mübarizənin bəzi nəticələri tətbiqsiz qalandır, həmin problemin müzakirəsinin yeni forması axtarılıb tapılır. Mübarizə qabiliyyəti – onun qalib gəlməsi üçün edilən səylərdir. Mübarizənin iki tipi var: normal – təbii və anormal – süni. Normal mübarizə həyatın gedişində yaranır və həll edilir, anormal mübarizə isə qondarma olur, həyatın gedişinə yamaqdır (məsələn, Qarabağ problemi kimi). Qondarma problemi böyük və güclü maraqlar yaratdığı üçün həlli çətin olur. Bir sözlə desək, həyat – mübarizədən ibarətdir.

Xalqın yetişdirdiyi sortları və cinsləri tələf etmək keçmişinə hörmətsizlikdir. Qədim şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda bitkilərin mədəniləşdirilməsinə və heyvanların əhliləşməsinə geniş yer verilib. İndiki mədəni bitki sortlarının və heyvan cinslərinin bir hissəsi xalqa məxsusdur, digəri isə elmi-seleksiya yolu ilə yaradılıb. Bir qayda olaraq, seleksiya sortlarının və cinslərinin məhsuldarlığı yüksəkdir. Lakin xalqın sort və cinslərinin keyfiyyəti və xəstəliyə davamlılığı yüksək olur. Xalqın yetişdirdiyi sort və cinsləri ləğv etməyə heç yerdə icazə verilmir. Təessüf ki, Azərbaycanda xalqın yetişdirdiyi nar, qızıləhmədi alma, badam, püstə, zəfəran, şanı və şirvanşahı üzüm sortları 90%-ə qədər azalıb, bəzisi tamam yox edilib. Eyni sözləri ev heyvanlarının yerli cinslərinə aid etmək olar. Xalqın yaratdığı at, qaramal və qoyun cinsləri sonradan gətirilmə yad cinslərlə mələzləşdirilib aradan çıxarılib. Belə

səhvlərimizi gələcək nəsillərimiz keçmişə xəyanət, gələcəyə hörmətsizlik kimi hesab edəcəklər.

Xasiyyəti tam dəyişmək olmasa da, ona düzəliş vermək olar. Xasiyyət (xarakter) orqanizmin quruluşu ilə, birinci növbədə onun sinir sistemi ilə əlaqədar olub, anadan-gəlmə irsi proqrama əsaslanır. Onu tam dəyişmək olmaz. Lakin xasiyyətin həyata keçirilməsi davranış mexanizmləri vasitəsilə olduğu üçün müəyyən qədər iradidir. Yaddaş kompleksindən oyanmış hər hansı prosesi ləngitməklə və ya fərdi təcrübədə əmələ gəlmış yeniliyi icra etməklə xarakterə düzəliş vermək olar. Hətta uzun illərdən yığılib adətə keçmiş olan xasiyyət komponentlərini dəyişmək olar. Bunu edə bilməyənə konservat adam deyilir. Beləsi inkişafı qəbul etmək istəmir, hətta bacarmır. Bəzən adətə edilmiş əlavə də konservativizmə çevrilir. Məsələn, azərbaycanlı kişilər keçmişdə quzu dərisindən tikilmiş papaq qoymağın xoşlayıblar. Avropa ilə əlaqə genişləndikdən sonra dələ, sincab, qunduz, norka və s. vəhşi heyvan dərisindən tikilmiş papaqlar üstün olmuşdur. İndi quzu dərisindən tikilən papaq gerilik, norka dərisi isə yenilik kimi qəbul olunur. Elə vaxt olub ki, məclisdə başıaçıq əyləşmək ədəbsizlik hesab edilib, indi isə əksinədir (papaqlı əyləşmək mədəniyyətə yaddır). Bunları nəzərə alaraq, ziyalı insanlar gerilik ilə yeni moda arasında orta mövqe tutmağa çalışırlar.

Xatırlamaq asan, unutmaq isə çətindir. Həyatın şirinlikləri xoş olur, adam onların haqqında az düşünüb çox şadlanır, ona görə yaddaşda möhkəmlənə bilmir, xəyalda qalır, bəzən xatırlanır. Həyatın acı hissələri əksinədir. Bunnar güclü çətinliklərlə müşayət olunur. Ona görə haqqında

çox düşünməli oluruq, götür-qoy edirik, yaddaşa keçib yeri möhkəmlənir, sonra unutmaq da çətinləşir. Vacib olmayan acı keçmiş unuda bilmirik, vacib olan şirin keçmiş isə tez unuduruq. Odur ki, qəbrin ziyarəti anim günü adlanır. Qocalarda xatırə, gənclərdə isə ümid güclüdür. Keçmiş reallıqlar xatirəyə səbəb olur, gələcək ümidiłr isə xəyal yaradır. Zaman konkret vaxtı unutdurur, ölüm isə acıları silir. Amma yaxşılıq qalır.

Xəstəliklər ətraf mühitdən gəlir. Hələ vaxtilə Hipokrat müəyyən edib ki, xəstəliklərin çoxu su, hava və torpaq ilə yayılır. Orqanizmin daxili mühiti ətraf mühit ilə əlaqəli olduğu üçün xəstəliklərin çoxu xarici mühitdən gəlir. Yolu-xucu xəstəliklərin hamısının mənbəyi ətraf mühitdir. Ətraf mühitin çirkənməsi yeni-yeni xəstəliklər əmələ gətirir. Xəstəliyin inkişaf zəncirini onun təbii mənbəyində qırmaq da-ha yaxşıdır. Sağlamlıq ətraf mühitin təsirinə qarşı orqanizmin cavab reaksiyasının normasıdır. Sağlam olmaq – güclü və dözümlü olmaqdır. Hər kəsin sağlam yaşamaq hüququ var. Sağlam bədən və sağlam mənəviyyat – sağlam ətraf mühit və ədalətli sosial şərait tələb edir.

Xəstəliklərin müalicəsi çox halda əyləncə keçməsidir. Xəstəni həkim müalicə edir, təbiət isə sağaldır (Hipokrat). Müalicə etmək sağaltmaq demək deyil. Həkimin müalicəsi xəstəliyin inkişafını dayandırır, səbəbi isə qalır. Səbəbi aradan qaldıran təbii proseslərdir, bu isə təkamülün (Allah yolunun) verdiyi əvəzedilməz həyat mexanizmidir. Dünya əhalisinin iki ümumi adı var: sağlam və xəstə. Xəstənin başqa adı yoxdur. Xəstəliyin səbəbi iki qrupa ayrıılır: konkret və ümumi. Konkret səbəbi aradan

qaldırıldıqda, xəstəliyin simptomları (göstəricisi) itir, guya sağalır. Lakin müəyyən vaxtdan sonra orqanızm zəifləyən kimi keçmiş xəstəliyin ümumi səbəbi əvvəlki və ya yeni formada baş qaldırır. Keçmiş loğmanlar orqanizmin iki vəziyyətini müəyyən etmişlər: sağlam və xəstə. Müasir təbabətdə xəstəliyin yüzlərlə, minlərlə adı var və onların müalicəsi əlaqəsiz aparılır, ona görə təzadları da çox olur. Təbiidir ki, sağlamlığı qoruyb saxlamaq, onu müalicə etməkdən daha çox vacibdir.

Xəyal tələbdən əmələ gəlir, reallıqdan çıxdur və ondan öndə gedir. Xəyal – beynin məhsuludur, fikrin konkret formasıdır. Xəyal – nəzəriyyə, reallıq isə təcrübədir. Təcrübədə sınanmış olan fikirdən fərqli olaraq, xəyal duyğu orqanlarından keçib reallaşmayıb. Həyatın tələbi olmadan xəyal əmələ gələ bilməz. 10-11 yaşım olarkən bizdən 10 km qədər aralı yerləşən başqa kənddə qohum ailəyə qonaq gedib-gəlirdik (piyada). O vaxt (1940-1941) arzu edirdim ki, məftilsiz telefon olaydı, hər yerdən qohumlarımıza danışa biləydim. Bu göstərir ki, xəyal həyatın tələbatından əmələ gələn arzudur, o nə vaxtsa reallaşa bilər. (indiki mobil telefon kimi). Bütün ixtiralar öncə xəyal kimi əmələ gəlir, özü də sonsuzdur, bir xəyaldan yeni-yeni xəyallar yaranır. Reallıq sayına və vaxtına görə xəyaldan geri qalır. Faydalı xəyalın reallaşması üçün sağlamlıq, ağıllın yüksək inkişafı və müqəddəslik lazımdır. Bütün imkanlarını əhalinin tərəqqisinə sərf edən insan müqəddəsdir, özünün niyyətlərinə sərf edən isə ağıllı hiyləgərdir.

Xəyanət edənin və edilənin ömrü boyunca yadından çıxmır. Xəyanət – səmimi münasibətə dönük çıxmaqdır.

Bunun maddi forması oğurluq, mənəvi forması isə xəyanət adlanır. Xəyanətə qarşı xəyanət öz səviyyəsindən enməkdir və bilə-bilə edilən bu pis əməli daha da geniş yayır. Vətənə xəyanət heç vaxt bağışlanmayan cinayətdir. Böyük ustalıqla edilmiş xəyanət də gec-tez açılır. Xarakterin (iradənin) zəifliyindən yaranan xəyanət çoxluq təşkil edir, amma bəzində vərdişə keçir. Xainlərə hamı, hətta xidmət etdikləri başçıları da həqarətlə baxırlar. Dostluq arasında xəyanət ən pisidir.

Xoşbəxt keçirilən vaxt ömrün az hissəsini təşkil edir. Əhali kütləsinin nisbətində insan azdır, düyü içərisində çəltik kimidir. Ona görə hər bir insan fitvalara bürünmiş vəziyyətdə yaşayır, nə genetik xoşbəxtliyini, nə də özü qazandığı xoşbəxtliyi yaşaya bilmir. İnsanlıq etmək istəyənin həyatı hiyləgərlərin fitnəsinə qarşı mübarizədə keçir. Bu mübarizədən qalib çıxan müdriklər öz əsrində olmasa da, gələcək əsrlərdə ecazkar şəxsiyyətə çevrilirlər. Çox olan şeyin qiyməti ucuz olur, az-az tapılanlar isə yüksək qiymətləndirilir. Müdrik insanlar az olduğu üçün gec-tez öz qiymətini alır. İmanlı insan heç nədən çəkinmədən hər bir şəraitdə ədalət tərəfdarı olur, ona görə də rahat yaşaya bilmir. Hamı doğulkən vəhşi xarakterli olur. Amma insanlıq tərbiyəsi ala-alə tədricən vəhşiliyi irsi programında qalsa da, çoxunun davranışında azalır, yüksək mədəniyyəti qəbul edə bilmış bəzi insanlarda vəhşilik xarakteri tam yox olur (üzə çıxa bilmir). Bəzi insanda istedad, səy və şəxsi nümunə birləşərək valehedici xarakter daşıyır. Beləsinin xoşbəxt yaşadığı vaxt nə qədər az olsa da, yüz illərin bədbəxtlikdə keçən həyatından yaxşıdır.

Xoşbəxtlik içərisindən bədbəxtlik axtarmaq nadanlıqdır. Xoşbəxtlik və bədbəxtlik anadangəlmədir. Qəlbin funksiyasının uğurlu nəticəsi xoşbəxtlik, uğursuz nəticəsi isə bədbəxtlikdir. Bunlara adamların münasibəti çox fərqlidir. Elə cahil (nadan) adam var ki, real tələblərinin 100-dən biri uğursuz olarkən özünü bədbəxt hesab edir və qəm-qüssəyə batır. Qəlbinin real tələblərindən 1/100% uğurlu olduqda sevinib şadlıq edənlər həqiqətən xoşbəxt insanlardır. Belələri irsi xoşbəxtliyinə özünün uğurlarını da əlavə etməyi bacarırlar. Təəssüf ki özünü xoşbəxt sananlar az, bədbəxt sananlar isə çoxdur. Çox adam istəyir ki, hər şeyin ən yaxşısı ona qismət olsun. Unudur ki, bunun üçün real tələbat, fasiləsiz səy, yüksək zövq və ətrafdan dəstək lazımdır. Bunu da unutmaq olmaz ki, pis hesab edilən hər şeyin yaxşı tərəfi, yaxşı hesab edilənlərin pis tərəfi var. Pisdə yaxşı tərəf axtaranlar əsil xoşbəxt insanlardır.

Xoşbəxtlik verilir, şöhrət qazanılır, şərəf isə saxlanır. Xoşbəxtlik Allah payıdır, anadangəlmədir. Hamı istər ki, xoşbəxt olsun, amma Allah sifariş qəbul etmir. Ağilli insan irsi xoşbəxtliyinə öz uğurlarını da əlavə edə bilər. Bu dün-yada Allah yolu ilə ömür keçirənlərin yalnız aqibəti xoşbəxt ola bilər. Şan-şöhrəti hər kəs özü şəxsi həyatında qazanır, anadangəlmə deyil, böyük şəxsiyyətlərə məxsusdur. Nəf-sini cilovlaya bilməyən heç kim şöhrətli ola bilməz, olsa da müvəqqəti olar (şərəfsiz qalar).

İnformasiyanın sıxlaşdırılması müasir tələbdir. İnformasiya toplamağa münasibətin iki forması olub. Birincisi, insanın dərk edə biləcəyi varlıqları öyrənməsi, ikincisi isə qazanc gətirən proseslərin öyrənilməsi. Birinciylə Almaniya, ikinciylə ABŞ rəhbərlik edib. Hər iki forma vəsítəsilə çoxlu informasiya toplanıb, cəmiyyətin savadsız dövrünə uyğun sadə və geniş həcmli təkrar informasiyalar daha çox toplanıb. Siyasətə xidmət edən, bəzən səhv və yalan informasiyalar da yayılıb, bəzi 50000 tirajla buraxılıb zorla yayılıb. Kompüter dövründə informasiyanın yayılması böyük vüsət alıb. Ona görə informasiyanı sıxlaşdırmaq vacibdir. İndiki informasiyalar düşündürücü olmaqla, idrakin inkişafına yönəlməlidir. Tək-tək insanların düşünməsi hesabına müasir problemləri həll edib qurtarmaq olmaz.

İgiklik və qəhrəmanlıq müharibəyə nisbətən dinc əmək fəaliyyətinə daha çox yaraşır. Dinc əmək fəaliyyəti qurucu, müharibə isə dağidıcıdır. Əhalinin müharibə edib, öz növü daxilində kütləvi qırğıın yaratmasına mənim münasibətim gəncliyimdən indiyə qədər mənfidir. Lakin uzun tarix boyunca həmişə müharibə olub və indii də var. Başlanmış müharibənin sonu nə qədər tez qurtarsa bir o qədər yaxşıdır. Hər müharibədə bir tərəf uduzur, ikinci tərəf qalib gəlir. Qalib tərəfin ən fəal iştirakçısına qəhrəman adı verilir. Böyük dinc əmək sahəsinin də ən güclü iştirakçısı “Əmək qəhrəmanı” adı qazanır. Düşünürəm ki, müharibə qəhrəmanı olmaqdansa, dinc əmək qəhrəmanı olmaq daha yaxşıdır.

İqtisadi çatışmazlıqlardan ayrı-ayrı adamlar, bəzən ölkələr, ekoloji çatışmazlıqlardın isə dünya əziyyət çəkir. İqtisadi çatışmazlıq həmişə olub, var və olacaq. Amma çatışmazlığın iqtisadi forması heç vaxt bütün dünyani əhatə edə bilməyib. Müasir ekoloji çatışmazlığın planetdə hər yer üçün təhlükəli olan qlobal formaları var. Məsələn, nüvə müharibəsinin ekoloji təsirləri; dünyada həyatı saxlayan proseslərin pozulması; təbii sərvətlərin tükənməsi; mühitin çırklənməsi və zəhərlənməsi. Nüvə müharibəsinin ən qorxulu formasına ekoloji imperativ deyilir, yəni belə müharibə planetdə həyatı elə poza bilər ki, artıq insan nəzarətindən çıxar. Atmosferdə ozon ekranının zəifləməsi rasiya xəstəliklərini qarşısızlaşdırma prosesə çevirə bilər. Karbon qazının çoxalması okeanda buz laylarını əritməklə dünyani suya qərq edə bilər. Materiklərin səhralaşması da az qorxulu deyil. Qlobal ekoloji təhlükələrdən uzaqlaşmağın son yolunu mən bəşəriyyətin sadə həyat tərzinə keçməsində elmin, texnologiyanın və mədəniyyətin daha çox inkişafında görürəm.

İctimai mülkiyyət forması çox ali cəmiyyətdə ola bilər. İctimai mülkiyyət birlikdə qazanıb, birlikdə istifadə etməkdir. Birlyin hər bir forması həyat effektini yüksəldir. Hətta heyvan birliklərində də belədir. Lakin heyvan birgə həyatın qaydasını poza bilmir, pozan məhv olur. Ona görə ki, heyvanın həyat qaydası təkamülün məhsuludur, təkamül geriyə qayıtmır. Əhalinin birliyi və onun həyat qaydası süni yaradılır, ona görə pozula bilər. Qayda-qanunları pozan ali insan deyil, belələri isə çoxluq təşkil edirlər. Ali insanlar mənəvi həyatı maddi həyatdan üstün tuturlar. Be-

lələri çoxluq təşkil edən cəmiyyət yaradıb dünyanın hər yerində üstünlük təşkil edə bilsə, ictimai mülkiyyət forması özünü doğruldar. Noosfer (ağıl sferi) deyilən cəmiyyətdə bəşəriyyətin çoxu insanlıq xidmət edən şəxslərdən ibarət olmalıdır. Amma bunun üçün bəşər övladı hələ çox dəyişməlidir.

İnsan ağlına güvənər, ölkə insanlarına. İnsana öz ağlı qədər heç nə kömək edə bilməz, insanın bütün uğurlarının qayəsində onun ağlı dayanır. Hər kəs öz ağlığının övladıdır. Ölkənin əhalisi müxtəlifdir, çoxu adı adamlardan, az hissəsi isə kamil insanlardan ibarətdir. Ölkəni tanıdan, ona hörmət yaradan istedadlı, böyük, səbirli, tədbirli, müdrik, kamil insanlardır. Belə insanlar ölkənin rəhbər vəzifələrinə top-lana bildikləri halda həmin ölkə intensiv inkişaf edər, dün-yada şan-şöhrət qazanar, əhalisi firavan yaşayar. Ölkənin müqəddəratında kamil şəxsiyyətlərin əhəmiyyəti misilsizdir.

İnsan öz daxilindəki yazıldardan savayı bütün kitabları oxuya bilir. Əhali arasındaki ünsiyyətin bütün formalarını insan yaradıb: yazı, şəkil, rəqəm, şərti işaretlər, kom-püter və s. Ona görə oxuya bilir. Amma özünün daxilindəki yazıların müəllifi Allahdır, ona görə insan daxili yazıları oxuya bilmir, nə özü, nə də başqaları buna qadir deyillər. Allah bütün sırrını insana açsaydı adamları imtahan etmək çətinləşərdi, ədalət pozulardı. Əhali arasındaki pisliklər daha da çoxalardı, yaşamaq mümkün olmazdı. Heç bir sərr saxlanmayan şəraitdə güzəşt olmazdı, düşməncilik çoxalardı. Ona görə sərr saxlamaq böyüklükdür, dostluq naminə mənəvi əziyyət çəkməkdir. Sərr saxlamaq uğurun

açarıdır. Sırr açmaq cinayət və ya ona şərik olmaqdır. Sözü, gülləni və açılmış sirri geriyə qaytarmaq olmaz. Ağızda sir saxlamaq közərmış od saxlamaqdan çətindir. Ona görə sirrlərdən xəbərsiz olmaq yüngüllükdür.

İnsan ən geniş yayılmış bio-sosiooloji canlıdır. Dərrakəli insan qədər (*Homo sapiens*) geniş yayılmış canlı növü yoxdur. Yerin üstündə və altında, havada, suyun səthində, içərisində və dibində yaşayır, hətta kosmosda yaşamağa hazırlaşır insanlar. Bunlara səbəb əhalinin nəfsinin intensiv çoxalması və şüursuz nəsil verib dünyani tutmasıdır. Əhalinin məqsədsiz nəsil verib həndəsi qaydada çoxalmasının (*demonografiya*) qarşısını almaq üçün təklif olunan üsulların heç biri universal deyil. Müharibə vasitəsilə qırmaq anti-insanhqdır. Terrorizm və soyqırımı müharibədən də pisdir. Çox ağıllı (lazımlı) hesab edilən əhali arasında ağılsız və ya ağıl ilə hiyləni birləşdirən adamlar kifayət qədərdir. Ona görə təbii qanun qədər effektli yeni hüquq qanunları yaradılmalıdır.

İnsanı ən gözəl varlıq edən onun mənəviyyatıdır. Mənəviyyat şüurdur, xəyaldır, abstraksiyadır, Ən çətinini də özünü dərk etməkdir. Bu göstəricilər hamida eyni deyil, birləndə az, başqasında çox olur. Əhaliyə birbaşa və ya ətraf mühit vasitəsilə kömək etmək niyəti olmayan adamın vücudu nə qədər cəlbedi olsa da özü eybəcərdir. Vücud gözəlliyi heyvanlara da aiddir, cansız əşya da gözəl ola bilər. Amma insanların gözəlliyinin əsası onun xeyirxah əməlləri, etdiyi yaxşılıqlardır.

İnsan olmaq – nəfsi cilovlamağı bacarmaqdır. Bəli,

insanı insan edən onun nəfsini cilovlamağı bacarmasıdır. Heyvana toxluqdan ölmək, insana isə ac qalib ölmək xasdır. Ona görə həqiqəti müdafiə etməyə gücü çatmayan vicdanlı insan acliq elan edir. Adamın nəfsi maddi və mənəvi olur, onların hər ikisini təcrübədə sinaqdan çıxarılmış normada saxlaya bilmək insan olmaqdır. Maddi nəfsi nizamlamaq daha çox vacibdir. Nəfs həyatda qazanılan şərti refleksdir. Adam xəbərdar olduğu varlıqlara nəfs ötürür, sonra da ona sahib olmağa can atır. İradəli insan şərti refleksini söndürə bilər.

İnsana bir dəfə, uşağa tez-tez, adama dəfələrlə deyilir. Danışmaq (nitq) yaradan quruluş (beyin qabığı) ana-dangəlmə olsa da, onun fəaliyyəti şəxsi həyatda qazanılır. Ona görə ikinci siqnal sistemi adlanır. Normal kəslərin danışığı iradidir. Ağillı kamil insana sözü bir dəfə demək kifayət edir. Beləsinin mürəkkəb yaddaş kompleksi güclü olur. Yaddaşı zəif olan adam, eləcə də yaddaşı zəifləmiş ağillı insan deyiləni tez unudur, hətta özünün fikri və ya dediyi sözlər yadından çıxır. Uşağın danışığı tədricən yaranır, onun tez və ya gec formalaşması təlim-tərbiyədən və ətraf mühitdən asılıdır. Bu prosesdə əsas rol oynayan uşağın anası və ya dayəsi olduğu üçün milli dilə ana dili deyilir. Uşağa anası bir sözü 40 dəfə dedikdən sonra yenə də təkrar etməyə qadir olur. Bərkdən, aramla, tez-tez təkrar edilən sözlər uşağın yadında yaxşı qalır. Uşaq dünyaya gəldikdən sonra ona ilk dəfə hansı dil öyrədilsə, ana dili hesab olunur. Heyvanın nitqi yoxdur, amma ünsiyyət və sitələri (səs, görkəm, qoxu) var, yaddaşı adama nisbətən zəifdir. Ona görə heyvana eyni söz min dəfə deyilsə də

yadından çıxır. Bəzi heyvana (tutuquş) çoxlu söz öyrətmək olar, amma yadında saxlamasına nail olmaq çətindir. Hər halda heyvan, uşaq, adam və aqil insan arasında körpü olduğunu görünür.

İnsanlara köməklik etmək onlar diri olarkən mümkündür. Bəşər övladları hamısı qarşılıqlı kömək şəraitində yaşayırlar. Buna görə də ailə, el, oba, kənd, şəhər, ölkə əmələ gətiriblər, indii də dünya birliyi (globallaşma) yaradılır. Bunların hamısının faydası dirilər üçündür. Ölünün aqibətinə heç kim kömək edə bilməz, hər kəsin aqibəti yalnız onun özünüň sağ olarkən etdiyi yaxşılıqdan aslidir. Yaxşılığı pisliyindən çox olubsa mənəviyyatı yaşayacaq, pisliyi çox olanlar isə əbədi qaranlığa qərq olacaqlar.

İnsanın fikri və mənəvi dünyası, onun birinci və ikinci həyatı daima çalışmaq tələb edir. Əhalinin ardıcıl çalışması onu üç bəladan xilas edir: can sıxıntısından, pis vərdişdən və yoxsulluqdan. Hər kəsin çalışmasını tərk etməsi asan, yenidən başlaması isə çətindir. Düşünmək qaranlıq yola işıq salır, çalışmaq isə həyat verir. Kim nə qədər çox çalışırsa, onun bir o qədər çox uğuru olur. Çalışan insandan Allahın da xoşu gəlir.

İnsanın yediyindən mənimsədiyi enerji onu əldə edib yeməyə sərf etdiyi enerjidən çox olmalıdır. Mənim-sənilən enerjinin sərf olunandan çox olması ümumi qanundur. Buna texnikada faydalı iş əmsalı, canlı aləmdə isə həyat effekti deyilir. Avtomobilin 100 km yol getmək üçün yanğındığı benzin onun işinin qiymətindən ucuz olmasa, getməsi mənasız olur. Ağacın bir ildə verdiyi barın enerjisi

onun mənimsədiyi enerjidən az olmasa ağaç quruyar və ya çox zəifləyər. Sərçənin əti dovşan ətindən yeməlidir. Lakin qartalın sərçə ovlamaq üçün sərf etdiyi enerji onu yeməkdən mənimsədiyi enerjidən çoxdur. Ona görə qartal sərçə ovlamır. Şir və pələng də dovşan ovlamır. Əhalinin hər ailəsinin bir aylıq halal qazancı onun həmin vaxtda sərf etdiyi minimal vəsaitdən çox olmalıdır. Minimal vəsaitə ərzaq, komunal, nəqliyyat, tədris, səhiyyə və başqa qəçilməz tələblər daxildir. Bunlar ödənilməyəndə əhalinin əxlaqi pozulur.

İnsanın əsas var-dövləti özünün şəxsiyyətidir. Hər bir işin uğuru onun məqsədindən asılıdır, məqsəd isə şərəfli və ya şərəfsiz ola bilər. Böyük məqsəd böyük şəxsiyyətə məxsusdur, şərəflisi də, şərəfsizi də. Böyük məqsəd kiçik məqsədlərə nail olmağa imkan yaradır, ona görə kiçik addımlardan başlamaq məsləhət görülür. Məqsədə çatmaq güclü səy və səbr tələb edir. Bəşəriyyətin rahatlığına yönəlmış amal uğrunda ölmək əbədi yaşamaqdır. Kiçik məqsədlər istək deməkdir, işin icrasından öncə fikirləşmək, icradan sonra düşünmək yaxşıdır. Hara getdiyini bilməyənin yolu qurtarmaz. Ömrünü yaxşı məqsədə həsr edənə Allah kömək edir. Sözlər fikirin, davranış isə məqsədin göstəricisidir.

İnsanın öncə heyvan təbiətli olmasına şübhə etmək biliyin az olmasından irəli gəlir. Dünyada olan varlıqların ən alisi kamil insandır. Lakin onun heyvan təbiətli olmasını inkar etmək olmaz. Heyvanların etdiklərinin hamısını insan da edir: məkan tutmaq, hərəkət, yemək, içmək, ifrazat, nəsil vermək, böyümək, inkişaf və s., sonda ölmək. Heyvanın

insandan əsas fərqi ağlinın az inkişaf etməsidir. Buna görə insanın mənəvi həyatı (abstraksiya) heyvanda yoxdur. İnsanı insan edən də məhz budur. Heyvanın zəif ağlinın güclü insan şüuruna qədər inkişaf etməsi çoxlu mərhələdən keçib və milyon-milyon geoloji dövrlər tələb edib. Unutma-yaq ki, geoloji dövrləri, heyvani, insanı və bütün kainatı yaradan və daimi hərəkətdə saxlayan Allahdır (enerjidir, gücdür).

İnsanın mənəvi göstəriciləri gec gəlib, sonda tez gedir. Hər kəsin ömründə mənəvi həyat komponentləri maddi həyata nisbətən gec gəlib, tez gedir. Körpə uşaq dünyaya gələn kimi tənəffüs edir, ağlayır (səs siqnalı), əllərini-ayaqlarını tərpədir (hərəkət), az sonra əmir. Bunlar bioloji həyat göstəriciləridir. Mənəviyyat göstəriciləri (məsələn, özünü təmiz saxlamaq) təxminən 2 yaşıdan sonra əmələ gəlir, o vaxta qədər pampersə ehtiyac olur. Sonra tədricən utanmağa başlayır (mədəniyyət gəlir). Sonra ömrünün son günlərinə qədər adamlıq ilə insanlıq arasında çırpinır. Ömrünün son günlərində öncə mədəniyyətini itirir, ən axırda özündən savayı heç nə ilə maraqlanmır, balasını da unudur, hətta Allahdan çox öz həyatı haqda fikirləşir. Bioloji həyatı son nəfəsi ilə qurtarır. Ömrü boyunca yaxşılıq etmiş insanın ikinci mənəvi həyatı ölümündən sonra başqalarının xəyalında keçir və yeni nəsillərə fayda verir.

İnsanın nə vaxt öləcəyini bilməməsi yaxşıdır, amma ölümün mütləq olmasını düşünmək vacibdir. Hami bilir ki, gec-tez Öləcək, heç kim demir ki, «mən ölməyəcəm». Amma bu real qərarın nə demək olduğunu nəzərə alan azdır (lap azdır!). Həyat o qədər şirindir ki, adamlar ölümün

gələcəyini sözdə deyir, amma psixoloji olaraq qəbul edə bilmirlər. Budur bütün bəlaların kökü; budur öz nəfsini cilovlamağa mane olan səbəb; budur edilən pisliklərin səbəbi. Bu səbəb ruhi xəstə olmayanları ruhi xəstə edir. Az düşünnən adam fikirləşir ki, həyatın axırı ölüm olduğu üçün o gələnə qədər kef etmək lazımdır. Beləsi dərk etmir ki, kef etmək insanlığın əleyhinə olan, heyvanlığa qaytaran fəaliyyət formalarıdır. Amma ağıllı müdrik insan ölümün mütləq gələcəyini nəzərə alıb, mümkün qədər çox yaxşılıq etməyə çalışır, insanlığa xidmət edir.

İnsanın məntiqli nitqi də ona müstəsnalıq verir. Canlılar arasında ünsiyyət formaları çoxdur: spesifik görkəmi, pozası, rəngi, hərəkət qaydası, baxışı, səsi, qoxusu və s. Bunların hamısı insanda da var. Amma insanın məntiqli nitqi spesifik ünsiyyət formasıdır, başqa canlılarda yoxdur. Nitqin yazılı, radio, televiziya və kompüter vasitəsilə zənginləşməsi onun genişliyini və yayılma sürətini ecazkar edib, insanın böyüklüğünü artırıb.

İnsanın ömür yolunun sönməz işığı səbr etmək bacarığıdır. Allah səbr edənlərin dostudur (Qurani-Kərim). İstəmədiyinə səbr etməyən istədiyinə nail ola bilməz (Həz.İsa, Θ.S.). Səbr təkamülün babasıdır, insanın yaranışı da səbr üzərində qurulub. Ağılin ən zəngin xəzinəsi səbrdir. Səbr müdrikliyin əsasıdır. Səbrsiz adam müdrik ola bilməz. Ümid də səbrdən geri qalmır. Səbrsiz adam uğursuz qalar. Ehtirası cilovlayan qəhrəmandır. Səbrli və iradəli insanı uğur gözləyir. Bolluq içərisində səbr etmək hünərdir. Söz, doğruluq, iş və səbr əvvəldən axıra tamamlanır. Səbr nə qədər çətin olsa uğuru bir o qədər xoş olur. Səbirsiz

adam yoxsul olar. Səbr dözümü artırır. Müsibətə səbr etmək düşmən üçün müsibətdir. Səbrli adamın hərəkəti ləng və itirdiyi enerji az olur, bu isə qocalmanı ləngidir. Müsibətə ağlamaqla günah bağışlanmaz, ağrı azalmaz, xəstə sağılmaz, kasib varlanmaz, ölü dirilməz, olsa-olsa bunların əksi baş verər.

İnsanın ağılı inkişaf etdikcə arzuları çoxalır. Bizə elə gəlir ki, arzudan arzu doğulur, əslində isə yeni arzular ağılin inkişafı ilə əlaqədar əmələ gəlir. Qoy bu səbəb olsun. Fakt budur ki, arzunun sonu yoxdur. Yerimək istəyir-yeriyyir; gördükələrini öyrənmək istəyir-öyrənir; təhsil istəyir-alır; ailə qurmaq istəyir-evlənir; övlad istəyir-olur; övlad toyu arzulayır- bunu da görür; nəvə-nəticə istəyir-bu da olur. Bunlar hər kəsin arzularının sadə formalarıdır. Müəllim-yaxşı şagird, alim- yaxşı tələbə və yetirmə, ustad sənətkar-özündən yaxşı davamçı arzulayır. Hər kəsin yaxşı arzularına çatması insanlığı yaşıdır. Hər kəsin ömrünün axırında icrasız qalan yeganə və bütün arzulardan güclü bir arzu var – ölümün qarşısını ala bilən bir kömək, bu isə mümkün deyil.

İnsanın etdiyi yaxşılıqdan duyduğu mənəvi rahatlıq onun ən böyük mükafatıdır. Yaxşılıq haqqında nə qədər yazılısa, nə qədər deyilsə və nümayiş etdirilsə yenə də azdır. Hər kəsin yaxşılığı da, pisliyi də özü üçündür. Aşkarda və gizlində görülən işin eyni olması özü də yaxşılıqdır (düzlük yaradır). Yaxşılıq pisliyi yaddan çıxarıb azaldır. Yaxşılıq edilən adamdan gizlin olsa qiyməti artar. Pisliyi hamı (tez) başa düşür, yaxşılığı isə ancaq yaxşilar dərk edir. Pisliyə yaxşılıqla qalib gələn tək-tək olur. İnsandan qalan yadigar

onun övladı deyil, yaxşı əməli və yaxşı adıdır. Tək-tək adamlara deyil, əhaliyə yaxşılıq etmək daha çox qiymətlidir. İnsanı yaxşılıq etməkdən gələn baş ucalığı qədər heç nə sevindirə bilməz.

İnsanın arzuları və könül istəyi okeanın sırlarından çıxdır. Okean genişdir, dərindir, sırları çıxdur. Buna baxmayaraq, insan idrakı okeanın sırlarını gec-tez açmağa qabildir. Amma insanın arzuları və könlünün istəkləri okeanın sırlarından də çıxdur və onların sırlarını okeandan fərqli olaraq, öz sahibindən başqa heç kim aça bilməz. Könlü beyində mürəkkəb yaddaş kompleksidir. Daxili tələbat orqanizmə lazım olan materialların hissi sinirlər və hormonal sistem vasitəsilə beyin qabığına ötürülən siqnallarının hələ cavabsız qalmış formasıdır. Belə tələbat sahibinin sırrıdır, başqası tərəfindən müəyyən edilməsi mümkün deyil. Dərk etmək (idrak) beyin qabığına daxil olmuş siqnalların oradakı analizidir. Arzu (istək) fikrin hələ tətbiq olunmadan əvvəlki formasıdır. Könül istəyi yaddaşın tələbidir. Bu da sahibinin sırrıdır, başqası tərəfindən müəyyən edilə bilməz. Hormonal və sinir sistemlərinə ürəyin təsiri onları qan vasitəsilə qidalandırmasıdır. Buna görə beynin işi ilə ürəyin işi xalq arasında birləşdirilir ("ürəyim istəyir" deyilir).

İnsanın inamı onun dərin qəlbi, ülgüt kimi kəsən ağlı və həssas duyğusudur. İnsanın qəlbi onun sinir və hormonal sistemlərinin beyin qabığına (idraka) tam tabe olmayan funksiyalarıdır. Atalar yaxşı deyib ki, qəlbi sindırma, bərpa olunmur, anadangəlmədir. İti ağıl heç nəyin qarşısında aciz qalmır, ülgüt kimi kəsib atır. Həssas duygu sistemi (görmə, eşitmə, qoxulama, dəri və daxili orqanların his-

siyyati) heç nəyi nəzərdən qaçırmır. Bunların kompleks inkişafı möhkəm inam yaradır və öz sahibini heç bir şəraitdə azmağa qoymur, onu müqəddəsləşdirir.

İnsanın tələbi öncə özünə, sonra ətrafına olmalıdır. Hər kəsin başqalarından tələblərini özü qarşısında qoya bilməsi (şəxsi nümunə) böyüklükdür. Büyük şəxsiyyətin tələbləri böyük, kiçik adamın tələbləri də kiçik olur. Ailə başçısı özünə rəva bilmədiyini ailə üzvlərindən tələb etməyə haqlı deyil. Budur, insanın böyük şəxsiyyət olmasının əsas yolu. Hərbidə əsgərin yeməyi generalın yeməyindən güclü (kalorili), geyimi isə generalın geyimindən zəif (ucuz) olmalıdır. Cəmiyyətdə olan bütün iyerarxiyalar bu prinsipə əsaslanarsa, birlik güclənər, cəmiyyət inkişaf edər.

İnsanların arasını vurmaq soyqırımı qədər böyük pislikdir. Əhali kütləsi arasında insanlığın tələblərinə cavab verə bilənlər tək-təkdir. Bunların arası müxtəlif hiyləgərlər tərəfindən vurulanda cəmiyyət inkişafdan qalır (sönüür). Ermənilərin Azərbaycana qarşı təkrar-təkrar apardıqları soyqırımı millətin nəslini kəsməyə yönəldiyi kimi, onun seçmə insanların arasını vurub təkləməsi də millətin genetik fonduna zərbədir. Belə mənfur tədbirlərin icra olunmasına imkan verən səbəb həmin insanlarda hiyləgərliyin yoxluğuudur (intellekt inkişaf etdikcə, hiyləgərlik sözüür). Ona görə el-oba özünün seçmə müdrik insanların qayğı altına alıb, antiinsanlardan ayrı saxlamalıdır. Bunu edənlərə Allahın köməyi dəyər, ona görə ki, Allah uzun müddət pis yola gedənləri bağışlayır, insan cildinə girmiş iblislərin araya vurmasını, insanlar arasında birliyi dağıtmamasını bağışlamır.

İnsanlığın ilkin göstəricisi yaxşılıq etməkdir. Yaxşılıq etmək bütün sevinclərin mənbəyidir. Yaxşılıq edən kəs Allahın və insanların məhəbbətini qazanır. Bundan xoş əməl yoxdur. Yaxşılıq etmək tam həqiqətdir, qalan tədbirlərə saxtılıq qarışır. İnsanın böyüklüyü onun etdiyi yaxşılıq ilə ölçülür. Lakin yaxşılıq etmək çox da asan deyil. Həyatda hər kəsin özünə məxsus olan şey onun vaxtı, bir də boğazından keçənlərdir. Yaxşılıq etmək istəyən ya vaxtından, ya da boğazından kəsib verməyi bacarmalıdır (anam belə deyərdi).

İnsanlıq-xəyal, heyvanlıq-real. Heyvanın hayatı real proseslərdən ibarətdir: maddələr mübadiləsi, bioloji enerji çevrilməsində iştirak etmək və nəsil vermək. Bunların hər birinin ayrı-ayrı mərhələləri var. Lakin insanın iki həyatı var: a) maddi real həyat; b) mənəvi həyat. Real həyat heyvanlarda olduğu kimidir. Mənəvi həyat isə xəyal həyatı ilə başlayır (abstraksiya), sonra tədricən reallaşır. Bəşər övladını insan edən və insanlığı saxlayan mənəvi həyatdır: Allah, arzu, böhtən, cəsarət, comərdlik, düşməncilik, düşüncə, namus, qeyrət, paxilliq, ruh, sədaqət, sırr, söz, şeir, şərəf, şöhrət, şübhə, təkəbbür, tərif, təvazökarlıq, tolerantlıq, ümüd, vəd, vicdan, yaltaqlıq, zövq və s. Bunlar əhalinin şüuru ilə bağlıdır, heyvanlarda yoxdur, bəzi var, amma cüzdır.

İslam dini insan yetiştirdir, ona pozğun münasibət isə əhali kütləsi. İslam dininin nəzəri və praktik tələblərinin hamısı əhali kütləsindən xalq, millət yaratmağa, insan yetiştirməyə yönəldilib. Buna misal şəxsi nümunə, altırizmin alqışlanması, çoxlu qazanıb doğru yollara sərf

etmək, oruc tutub namaz qılmaq, sərvətə qənaətin ciddiliyi, israfçılığa, zorakılığa, biganəciliyə, alkoqolizmə, nətəmizliyə qarşı mübarizə, toy və yas mərasimlərində sadəlik, bütün müsəlmanların qardaşlığı, haqq-ədalətin qoruması, uşaqlara, qocalara və qadınlara hörmət, məccanı dini xidmət, qanuna hörmət və s. prinsip və tədbirlər göstərilə bilər. Təəssüf ki, bəzi ölkələrdə İslam dininin müasir tələbləri sözdə qalsa da, məzmunca kəskin pozulub. Bunun əsas səbəbi keçmiş SSRİ dövründə dinin qadağan edilməsi olmuşdur: dini-ruhani mədəniyyətə rəhbərlik ondan xəbərsiz adamların əlində qalmış, deyilən ilə edilən arasında böyük uçurum yaranmışdır. Belə şəraitdə İslam dini əhali kütləsindən nümunəvi insan yetişdirə bilməz, olsa-olsa əhali kütləsinin arasındaki xırda münaqişələri müvəqqəti yatırıbilər.

Ifratçılığın bütün formaları zərərlidir. Düşünürəm ki, ifratçılığa yer verilən hər şey, hətta ana südü zərərlidir. Ermənilərin dəfələrlə başımıza gətirdiyi min bir bəlalar aydın göstərir ki, ifrat humanizm də zərərlidir. Biz azərbaycanlılar həddindən artıq həlim, güşəştçil, unutqan, hətta pisliyə qarşı yaxşılıq edən beynəlmiləlçi əhaliyik. Bu xasiyyət bizə göydəndüşmə deyil. İslam humanizmi çox güclüdür. Azərbaycanın Nizami, Fizuli, Nəsimi kimi qədim şairlərindən başlamış güclü poeziyası əhalidə ifrat humanizm yaradıb. Qədimdən bəzi azərbaycanlılar nə qədər humanist ediliblərsə, ermənilər bir o qədər millətçi ediliblər. Mən bədii ədəbiyyatda qadının vicud gözəlliyinin təsvirində də ifratçılıq görürləm. Müasir dövrdə var-dövlətə aludəcilik ifratçılığı üz tutub. Kaş bunu bilik-elm artırmaq ilə əvəz

etmək mümkün olaydı. Bəşəriyyətin kainat haqqında elmi biliyi cəmi 5-10 % təşkil etdiyi üçün bu yolda ifratçılıq etməyə imkanı yoxdur. İstərdim ki, olaydı.

İslam dini sağlamlığın qarantıdır. Allahın birliyini qəbul edən dinlər hamısı sağlamlığı qoruyur. Lakin İslam dini bu baxımdan etalondur. Oruc tutmaq və namaz qılmaq sağlamlığı qorumaq üçün ən yaxşı yoldur. Gündə 5 dəfə dəstəmaz alib namaz qılmaq adamı fiziki və mənəvi baxımdan saflaşdırır, onun qəlbini təmizləyir, iradəsini möhkəmləndirir, vicdanını oyadır, ağlını itiləyir, beynini ruhlandırır, bədənini canlandırır, bir sözlə desək, insanlığını gücləndirir. Müsəlman qaydası ilə yaşamaq adamın dünya malına bağlanması zəiflədir, nəfsini cilovlamasına kömək edir, səbrini və xeyirxahlığını çıxaldır.

İsrafçılıq heyvana, qənaət insana məxsusdur. Canlinı yaşıdan vasitələrin cəmi onun sərvətidir. Heyvanların sərvəti təbii, əhalinin sərvəti isə təbii və süni olur. Heyvan israfçıdır, sərvətinə qənaət etməyə ağlı çatmır. Qarişqaların, termitlərin, arıların, sünbülgirən və başqa heyvanların ehtiyat yem toplaması qənaət deyil, yem azlığına qarşı mübarizə instinktidir. Onların sürü başçısı aradan çıxarkən bütün sürü topladığı yem ehtiyatına da israfçılıq etməyə hər an hazır olurlar. Sərvətə qənaət sırf insani sıfətdır. Bu gün çürüyən toxum, Sabah sərvət olmur. Qənaət olmayanda, sərvət bərəkət olmur. (*Məmməd Araz*). İslam dinində sərvətə qənaət edilməsi çox ciddi qoyulub. Azərbaycan folklorunda, o cümlədən Atalar sözlərində sərvətə qənaətin vacibliyi geniş yer tutur. Lakin ikinci cahan müharibəsindən sonra ictimai mülkiyyət şəraiti (keçmiş SSRİ) cəmiyyətdə israf-

çılığı inkişaf etdirib, qənaət pozulub. Təəssüf ki, bu pozğunluq adamların adətinə keçib və indiki bolluq şəraitində kütləvi hal alıb. İsrafçılığa qarşı mübarizə ailədən başlanmalıdır, ictimai yerlərdə, hətta ölkədaxili siyasetdə tətbiq edilməlidir. Sərt desək israfçılıq heyvanlılığı aparır.

İstedad, səy, iradə və dəstəyin birləşməsi uğursuz qalmaz. İstedad anadangəlmə Allah payıdır. Səy hər kəsin daxili istəyidir. İstək hormonal sistemin və beyin enerjisinin (ruhun) konkret bir tələbata yönəlməsidir. İradə – beyin qabığına tabe olan fəaliyyət formalarını tənzimləmək bacarığıdır. Arxalı olmaq maddi və mənəvi dəstəkdir. Bunların hamısının birləşməsi insanı heç vaxt uğursuz qoymaz.

İstedadı nökərçiliyə çevirmək gələcəyi məhv edər. İstedad Allahın payıdır. Onu məhv etmək Allaha zidd getməkdir. İstedadın uğurlu tətbiqinə şərait lazımdır. Həmin şəraiti məhv etməklə istedad sahibini qula – nökərə çevirmək olar. Ona görə ki, ən yüksək istedad sahibi əvvəlcə bioloji varlıq, sonra istedad daşıyıcısıdır. Hər kəs üçün həyat (yaşamaq) ən vacib instinktdir. Ruhi xəstə olmayan heç kim özünü öldürə bilməz, amma istedad pis şəraitdə sönür. Ona görə uzun tarix boyunca ən xəsis adamlar da istedad sahibinə kömək etmişlər. Belə iş görənlər özləri də bilmədən insanlaşır və müdrikləşirlər. Hər bir cəmiyyətdə istedad sahibləri azlıq təşkil edir, onların da istedadsız hiyləgər adamlar tərəfindən nökərə çevrilməsi cəmiyyətin gələcəyini təhlükə qarşısına qoyur. Buna qarşı mübarizə kiçik bir məhəllədən başlamış qlobal miqyasa qədər əhalini əhatə etməlidir. Mənim bu son cümləm utopiyaya oxşayır, əslində isə onun yoxluğu qiyamətdən xəbər verir.

İstehsalın antihumanizasiyası fəlakət gətirər. Tək əldən səs çıxmır. İstehsal prosesi ilk dövrlərindən başlayaraq birlik tələb etmişdir. Birlikdə iyerarxiya var, buyuranlar və icraçılar var. Quldarlıq dövrünü çıxmaq şətilə, heç bir istehsal birliyində humanizm olmayan şərait daimi uğur gətirə bilməz. Buyuran bilməlidir ki, həyatda o özü nə tələb edirsə, buyurduqları da onu tələb edirlər. Fərqi yalnız az-çox olmasındadır. Bu prinsipə əməl edilməyən istehsal antihumanizm şəraiti yaradar və tezliklə dağlıar.

İstəməyənə zorla heç nə vermək olmaz. Bəzi istedadlı uşaq zəiflərin və ya pislərin təsiri altına düşüb təhsildən uzaqlaşır. Beləsini valideynləri və müəllimləri zorla düzgün yola çəkib yönəldə bilərlər. Lakin yetkin və yaşlı adama istəmədiyini zorla verməyin heç bir effekti olmaz: zorla yemək-içmək verilsə quşar, söz deyilsə dərhal unudar, paltar geyindirilsə çıxardıb atar. Lakin normal adamın istəyini təmin etmək onun inkişafına səbəb olar.

İstismar adam əməlidir, nə heyvanda yoxdur, nə də kamil insanda. Canlılar arasında sağlam rəqabət inkişafa səbəb olur. Lakin cəmiyyətdə rəqabət sağlam qala bilmir, həddindən artıq neqativ hallar yaradır ki, bunlardan biri admanın adımı istismar etməsidir. İstismarçı adam başqasının fiziki gücünü, zehni əməyini, əməli tədbirini, hətta sevgisini gizlin mənimşəyir. Bu da yalançlıq, xainlik, yaltaqlıq, qorxaqlıq, oğurluq, rüşvət, korrupsiya və s. antiinsan sifətləri yaradır. Heç bir heyvan istismar etmir, onların bir-birini yeməsi istismar deyil, yemidir. Heyvanın «gedin edin» əmri yoxdur, onun buna ağılı çatmır. Özü edə bildiyini başqasına etdirmək birbaşa istismardır. Allahı tanıyan kamil insan

istismar etməz. İstismar edənlər ağıllı hiyləgər adamlardır. İstismarın ən iyrənc forması adam alveridir. Adam alverinin əsas obyekti qadınlardır. Belə hallara qarşı mütəşəkkil mübarizə effektli ola bilər.

Adamların «gedin edin» əmrləri cəmiyyətdə yer tutduqdan sonra geniş istismar başlanıb və inkişaf edib. İstismarın gizlin aparılması yalançılıq, yaltaqlıq, xainlik, oğurluq, rüşvət kimi antiinsani fəaliyyət formaları inkişaf etdirir. Müdrik kamil insanlar üçün istismar yaddır. Müasir dövrдə Əyyub peyğəmbər yoxdursa da, müdrik, kamil, müqəddəs insanlar var. Belə insanların sayı çoxaldıqca cəmiyyətdə istismar zəifləyər inşallah: «Allahın bildiyi bir gerçəyi gizləyəndən daha zalim kim olar?» (*Qurani-Kərim, Baqara surəsi, ayə 140*).

Kamil, müdrik və müqəddəs insanlar dünyani xilas etmək üçündür. Dünyanı dağidan da əhalidir, onu bərpa edən də əhalidir. Amma əhaliyə düzgün yol göstərən müdrik – kamil insanlardır. XX-XXI əsrlərin müharibəsi problemlərindən biri əhali artımının idarə olunmasıdır. Bu problem ümuminin arzusu deyil. Əhali artımına mənfi yanaşanlar çox olduğu kimi, müsbət yanaşanlar da az deyil. İkinci qrup insanlar hesab edirlər ki, əhalinin sayının artması cəmiyyət üçün əlavə köməkdir. İqtisadi çətinlikdən əsas çıxış yolu yeni resursların tapılması və təsərrüfatda məhsuldarlığın yüksəldilməsidir. Bunun üçün ən vacib iqtisadi faktor bilikli və müdrik insanların yetişib cəmiyyətə əlavə kömək kimi qoşulmasıdır. Bu kömək kifayət qədər güclüdür və böyük effekt verə bilər. Əsas şərt müdrik – ağıllı şəxsiyyətlər ilə əhali kütləsinin birləşməsi şəraitinin yaradılmasıdır. Məhz belə birlik dünyani xilas edə bilər. Sadə həyat tərzi də vacibdir, bunsuz dünya rahat ola bilməz.

Kamillik verilmir, yaşla və səylə formalaşır. İstedad anadangəlmə olduğu halda, müdriklik və kamillik güclü irsi program bazasında təlim-tərbiyə və şəxsi təcrübə nəticəsində formalaşır, yəni həyatda qazanılır. Ona görə istedadlı, sağlam insan yaşa dolduqca nəzəri və təcrübi biliyi zənginləşir, həyatın mənasını, qismən də olsa, özünü dərk edir, müdrikləşir və kamilləşir. Müdrikliyi və kamilliyi çatışmayan insan müqəddəs ola bilməz, bu isə hər şeydir. Məsələn, Hitlerin istedadı, güclü ağılı, nitqi, sağlamlığı, vətənpərvərliyi, hətta kifayət qədər biliyi və həyat təcrübəsi var

idi, lakin müdrikliyi və kamilliyi çatışmadığı üçün tarixdə mənfi (antiinsan) kimi qaldı.

Kamilliyin ən güclü prokuroru hər kəsin öz daxili səsidir. Fiziki və ruhi inkişaf baxımından çatışmazlığı olan kəsin kamilliyindən danışmağa dəyməz. Sağlam insanın kamilləşməsi üçün onun istedadı, səyi, iradəsi, hissiyyatı, zövqü, vicdanı, müdrikliyi və Allaha inamı olmalıdır. Bunnarın heç biri güzgüdə görünmür, tərəzidə çəkilmir, özünü-dərkə əsaslanır. Özünüdərk insanın daxili prokuroru, içindən gələn öz səsidir. Kamil insan olmaq üçün çox güclü daxili səs fasiləsiz «götür-qoy» etməlidir. Hər bir adamin dünyaya gəlişi onun özünün ağlaması, ətrafında olanların isə şadlanması (gülməsi) ilə müşayiət olunur. Lakin dünyasını dəyişənlərin çoxu xəbərsiz köçür və tez unudulur. Tək-tək kamil insanların dünyasını dəyişməsi hamını ağladı, onun özü isə kömək istəyir.

Keçmiş indinin, indi isə gələcəyin özülüdür. Hər kəs keçmişinin nəticəsi, indisinin xəyalı və reallığı, gələcəyinin isə özülüdüür. Hər bir canlı kimi insan da yaranır, yaşayır, ölürlər. lakin bütün canlılardan fərqli olaraq insanlar öləndən sonra xəyallarda yaşayırlar, biri az, başqası çox. Bioloji ömrü yaşamaq qocalıqdırsa, mənəvi ömru həmişəyaşar etmək tək-tək super ağıllı insana qismət olur. Hər kəsin mənəvi ömrü onun bioloji ömrünü necə keçirmiş olmasından asılıdır. Buna Allah da düzəliş etmir.

Kiçik bədbəxtlik içərisində böyük xoşbəxtlik gizlənə bilər. Bədbəxtlik qəlbin və ağılin uğursuz fəaliyyəti, xoşbəxtlik isə uğurlu fəaliyyətidir. Deməli hər ikisi Allah payı-

dır, amma hər kəsin özündən də asılıdır. Bədbəxtlik ilə üzləşən hər kəs səbri olarsa, yeni bəxbəxtlikdən azad ola bilər. Bəzən kiçik çatışmazlıq böyük bədbəxtliyə səbəb olur. Məsələn, oğru adı bir əşyanı götürüb qaçıır, ev sahibi onu qovarkən yixilib belini sindirir və ya infarkt olub ölüür. Bəzən də bunun əksi baş verir. Məsələn, bərk hirslənmiş ev sahibi silahın sazlayıb oğrunu qovarkən yixılır, oğru qaçıb getməyə imkan tapır. Nəticədə hər ikisi salamat qalırlar.

Kitabın qədrini çox yazan, çox oxuyan və onları çox dinləyən bilər. Kitab kütləvi informasiyanın ilk formasıdır. Radio, televiziya, kompüter son əsrlərin məhsuludur. Kitab dünya üzrə səyahət edir və özünün qiymətli yükünü (fikirlərin yazılı formasını) nəsildən-nəsillərə ötürülməklə idrak üçün müqayisə şəraiti yaradır. Qanun ölüür, yaxşı kitab ölmür. Kitab həmişə qaynayan bulaq kimidir. Kitabsız yaşayan adam ruhsuz candır, hətta kar, kor və lal kimidir. Kitab oxumaq-dahilərlə görüşməkdir. Unutmayaq ki, insandan böyük kitab yoxdur. Kitab insanlar arasında danılmaz körpüdür, müasir insanları keçmişlərin varisi edir. İdrakin ən yaxşı idman ustası kitabdır. Kitab qədər yaxın dost ola bilməz. Kitab ruhun havayı qidasıdır. Kitablarda olan bilikilə müəllimlərdə olan nitq birləşəndə idrakin inkişafı üçün əvəzsiz şərait yaranır.

Korlanmış həyat şəraitinin bərpası qaçılmazdır. Planetimizin həyat şəraitini korlayan əhali olub, indi də əhali dir, onun bərpası da əhalinin öhdəsinə düşür. Bilməzlikdən korlanıb, bilərəkdən bərpa edilməlidir. Korlanma prosesi həyətyanı sahələrdən başlayıb regiona, oradan ölkəyə, sonda isə qlobal miqyasa keçib, bu yol ilə də bərpa olunmalıdır.

dir. Başqa yol yoxdur. Son iki yüzillikdə yaradılıb inkişaf etdirilmiş texnosfer biosferin vəziyyəti ilə hesablaşmayıb, bu qayda ilə inkişaf davam edərsə, texnosfer insansız qalıb metal yığımına çevrilər. Ona görə istehsalatda alternativ texnika və texnologiyalar tətbiq olunmağa başlayıb. Əhalinin ətraf mühitə təsiri köhnə problemdir, sosial və ətraf mühitə ekoloji qiymət verilməsi isə köhnə problemlərə yeni münasibət formasıdır. Müasir vaxtda təbiətdən istifadə tədbirlərinin sonunda onun qurğusunun ləğv edilməsi və yerinin bərpası vacib şərtdir. Lakin əvvəllər belə olmayıb. Azərbaycanda sudan və qurudan çıxarılmış faydalı qazıntıların platformaları xarabaliq kimi qalır. Bunların bərpası indiki nəslin payına düşüb. Məsələn, Bayıl neft istehsalının yerinin abad edilməsinə hələ indi başlanıb. Ağır işdir, amma lazımdır. Korlanmış ətraf mühitin bərpasında insanları təbiət dəstəkləyəcək, onların özlərinin bərpasında isə yaxın köməkçi iti ağılı ola bilər.

Kosmik biliklər Yer haqqında ibrət dərsidir. Son 20-30 ildə ekologiyanın sintetik bir elm kimi inkişafının sıçrayışla getməsi Kosmik tədqiqatlara borcludur. Bəşəriyyətin Kosmosu fəth etməsinin nəticəsi pozitiv və neqativdir. Neqativ nəticəsi «Ulduz müharibəsi»nə imkan yaratması və 100 milyardlarla vəsait tələb etməsidir. Pozitiv nəticələrini saymaqla qurtarmaq olmaz. Ən başlıcası Kosmosdan Yer planetinin daha dəqiq öyrənilməsidir. Kosmik tədqiqatlara qədər dünyyanın inkişaf etmiş ölkələri yerin ekoloji vəziyyətində olan müasir böhranlara çox da inanmırıldılar. Kosmos vasitəsilə real mənzərə açıldıqdan sonra bildilər ki, qlobal miqyaslı tədbirlər tətbiq edilməsə, ekoloji böhranların qar-

şısı alınmaz, sonrakı peşmançılıqlar fayda verməz. Buna görə ekoloji problemlərin həlli regionlardan başlamış qlobal miqyasa qədər ön plana çəkilib diqqət mərkəzində saxlanılır. Uğurlar inandırıcıdır.

Köhnə problemə yeni münasibət pozitiv nəticə verir. Uzun illərdən yığışib qalmış köhnə problemlərə yeni münasibət bəslənməsi çox halda yaxşı nəticə verir. Məsələn, şəhərdə zibilliklərin təmizləniləb abad edilməsi, ikimərtəbə və biristiqamətli yollar çəkilməsi, Dövlət Milli Parkları yaradılması, Dövlət Təbiət qoruqlarının çoxaldılması və genişləndirilməsi, Yeni qanunlar yaradılması, çoxlu məktəb ti-kilməsi, Yarimsəhradan keçən yolların kənarında yaşılıqların əkilməsi və s. köhnə problemlərdir. Amma Azərbaycan müstəqil olduqdan sonra onlara yeni münasibət böyük irəliləyiş yaradıb.

Qadın ana olmaya bilər, ana isə qadın olmaya bilməz. Analıq hissiyyatının kökü çox dərindir, təbiətdən gəlib. Biz özümüz də bilmədən övladımızı və nəvə-nəticəmizi dəlicəsinə sevirik. Bunun elmi mexanizmi tam açılmayıb. Güman olunur ki, orqanizmi təşkil edən maddələrin zərrəciklər səviyyəsində əlaqəsi nəsillər arasındakı istəyi-sevgini və birliyi yaradır. Bu baxımdan ana-bala əlaqəsi ən güclüdür və analıq hissiyyatının əsasını təşkil edir. Övladı olmayan qadın özünün qadınlıq vüqarı ilə yaşayır, övladı olanlar isə qadınlıq vüqarına analıq hissiyyatının vüqarını da əlavə edir. Ana ona görə qadın olmaya bilməz ki, Allah ona hamilə olmaq bacarığı verib. Kişi qadının evdarlığını və dayəliyini əvəz edə bilər, hətta seksual baxımdan yararlı ola bilər (homoseksualizm), amma hamilə ola bilməz. Deməli ana bütün vəzifələrindən öncə qadın olmalıdır.

Qadının qəlbi, kişinin isə ağılı güclüdür. Bu elmi kəlamdır və cəmiyyətin sosioloji quruluşunda sinaqdan çıxıb. Qadının qəlbi güclü olduğu üçün özünü idarə etməsi zəifdir: başqasının sırrını saxlaya bilməməsi, hirslənən kimi ağlaması, sevgisində vurulma hallarının üstünlüyü, qorxaq olması və s. Ona görə ki, qəlbin fəaliyyəti qeyri-iradi mexanizmlərdir. Kişinin ağılı güclüdür və iradi mexanizmlə tənzimlənir (idrak). Göstərilən nisbətdə olan müstəsnalıq halları kişiyə də, qadına da aiddir.

Qanunpərəstlik cəmiyyətin daimi inkişafının qarantıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin əsas üstünlüyü qanunun alılıyi,

xalqın qanuna tabe olması və hörmət etməsidir. Qanunpərəstlik və şəxsi nümunə xalqın hər bir övladının inkişafı üçün qarantdır. Cəmiyyətdə qanunpərəstlik əvəzinə qanunsuzluq olması birliyə zərbə vurur, ölkənin inkişafını şübhə altına alır. Belə hallar antidemokratik ölkələrə xasdır. Ona görə Azərbaycan kimi inkişafa başlamış ölkələrin ABŞ və Avropaya üz tutması böyük ağılın məhsuludur.

Qarşılıqlı əlaqə formasına görə təbiət və cəmiyyət müəllim və tələbə kimidir. İstər təbiətdə, istərsə də cəmiyyətdə əlaqəsiz həyat yoxdur. Əlaqələr növlər arasında və konkret növün fərdləri arasında gedir. Hətta cansız təbiətin hissələri də əlaqəli mövcuddur. Təbiəti və cəmiyyəti saxlayıb yaşıdan onların müxtəlifliyidir. Yoxsul olmasa əhalinin işgüzarlığı ölər. Xəstə olmasa sağlamlığın qədri bilinməz, onu qoruyan tapılmaz. Pis adam olmasa yaxşı adamı tanıyıb sevən olmaz. Lakin həmişə və hər yerdə dövlətli kasiba, sağlam xəstəyə, yaxşı adam pisə nümunə olmalıdır. Təbiət çox növdən, cəmiyyət isə tək növdən ibarət olduğu üçün əhali təbiətdən öyrənməlidir. Təbiətin zibili yoxdur, əhalinin yaratdığı sistemlər isə zibilsiz işləyə bilmir, ətraf mühiti çirkəndirir və zəhərləyir. Təbii sistemlər az enerji ilə çox iş görür, əhali isə çox enerji ilə az iş görür. Təbii sistemlər sadəsindən mürəkkəbinə doğru getdikcə möhkəmlənir və düzümlü olur, əhalinin yaratdığı sistemlər isə böyüdükcə iş effekti azalır. Ona görə təbiət ən böyük müəllimdir. «Müəlliminə kəm baxan şagirdin gözlərinə qan damar» (atalar sözü).

Qeyrəti və ləyaqəti olmayan adam savadlanan bilməz. Savad peşə deyil, mənəvi zənginlikdir. Savadlı olmaq hər

hansi peşayə sahib olmaqdan çətindir. Savadlı olmaq üçün hər şeydən öncə istedad, iradə və səy tələb olunur. Bundan əlavə çox zəhmət çəkməyi bacarmaq və səbr lazımdır, fasiləsiz mütaliə etmək tələb olunur. Savadlı olmaq istəyən zəhmət çəkməyi özünün daxili tələbatna çevirməlidir, bioloji həyatı mənəvi həyatına tabe etməlidir, maddi nəfsini cıllovlamağı bacarmalıdır. Bunlar üçün qeyrət və ləyaqət tələb olunur. Qeyrət beyn qabığına tabe olan (iradi) fəaliyyət formalarını tənzimləmək üçün səfərbər edilən daxili enerjidir. Ləyaqət hər kəsin bacarığına görə yerləşdirilməsindən irəli gələn səliqə-səhmandır. Göründüyü kimi adamın savadlanması onun insanlaşmasına çox kömək edir.

Qəlb sevgisi sənin olsun, ağıl sevgisi mənim. Qəlb sevgisi qeyri-iradi olduğu üçün qorxuludur, perspektivi zəifdir. Qəlb sevgisi dəlicəsinə sevməkdir, Leyli və Məcnun sevgisidir, əslində sevgi deyil, vurulmaqdır. Amma ağıl sevgisi ölçülüb-biçilmiş, sınaqdan çıxarılmış, perspektivi olan sevgidir. Qəlb sevgisi müvəqqəti (bir neçə illik), ağıl sevgisi isə ömürlükdür. Allahı tanıyan insanın idrakıdır, ağılsız adam Allahı sevə bilməz, çünkü onu dərk etmir. Ona görə ağılli insan qəlb sevgisinə etibar etmir.

Qəlbin hökmü ağıldan güclüdür. Qəlb təkamül baxımdan ağıldan əvvəl yaranıb, idrak ondan sonra formalası. Hormonal və sinir sistemlərinin idraka (beyin qabığının nəzarətinə) tam tabe olmayan qeyri-iradi funksiyası qəlbin tələbidir. Qəlbi sindırmaq (qırmaq) ona görə məsləhət görülmür ki, pozulmuş qəlb bərpa olunmur. Beynin funksiyası iradi olduğu üçün onu nizamlamaq olur, qəlbin funksiyası isə mərkəzi sinir sisteminə tam tabe deyil. Məsələn, onur-

ğa beyninin funksiyası qeyri-iradidir, qəlbin fəaliyyətinə daxildir.

Qəlbin tələbi onun sahibinin hökmüdür. Hamının qəlbi idraksız beyin paylarından və hormonal sistemdən ibarətdir. Ona görə qeyri-iradi mexanizmlərdir. Qəlbin fəaliyyətinə müdaxilə edə bilən tək Allahdır. Oyaq olmayan qəlb hiss üzvlərinin heç bir siqnalına cavab vermir. Qəlbin yaratdığı fikir (enerji) sözlərə və ya birbaşa fəaliyyətə çevrilən deyil Qəlbin fəaliyyətinin nə pisi, nə də yaxşısı dəyişmir (sabitdir). Ağıl ilə həll edilməyən proseslər hamısı qəlbə məxsusdur. Qəlbi qazanmaq olar, amma zora tabe etmək olmaz. Qəlb öz sahibinin çox incə istək və istirablar yeridir. Öz qəlbini açdıqdan sonra kənar qalması əzabdan savayı heç nə verməz.

Qəlbin tələbinə çox müdaxilə etmək olmaz. Qəlb anadangəlmə qeyri-iradi fikirlər olduğu üçün onun tələblərinə çox müdaxilə etmək zərərlidir, qas düzəltmək əvəzinə gözlər də çıxarıla bilər. Sivil bir qız cahil laiqsiz bir oğlan na vurulanda onları dərhal ayırmaq psixoloji pozğunluq yarada bilər. Belə halda vaxt udmaq, tədrici tədbirlərlə təsir edib səhvi düzəltmək daha yaxşı olar.

Qəmdən-qüssədən uzaqlaşmaq sağlamlığı qorumağın əsas yollarından biridir. Hər kəsin ömründə qəmli-qüssəli keçən vaxt onun şad keçən vaxtından çox olur ki, az olmur. İstər şad olmaq, istərsə də qəmli olmaq onları yaradan faktorun (səbəbin) Beyində konkret mərkəzi zəbt etməsidir. Şadlanmaq qəm-qüssə çəkməkdən asandır. Qəm-qüssə çəkmək itkini və ya çatışmazlığı dərk etməkdir. Lakin

qəm çəkməyin sağlamlığa mənfi təsiri, şadlığın müsbət təsirindən güclüdür. Heç kim qəmlənməyi özünə qadağan edə bilməz (bu prosesə qəlbin funksiyası da müdaxilə edir). Ona görə ən yaxşısı qəmləndirici yerdən nəzərə çarpdırma-dan sakitcə uzaqlaşmaqdır. Məsələn, yas yerinə, yaxud xəstəyə dəyməyə getməmək olmaz, amma gedib baş çəkib tez uzaqlaşmaq olar. Adam nəzərə ala bilsə ki, heç kim heç bir ölüyü dirildə bilməyib, dünyasını dəyişən əzizi üçün sağlamlığına psixoloji zərbə vurmaz, yəni səbirli olar. Dini-ruhani qərar da budur, elmi-dünyəvi qərar da budur.

Qəzəbli, hirsli, içgili (piyan) və hikgəli hallarda nə edilsə uğursuz olar. Bu essedə göstərilən fəaliyyət formaları həyatı məhv edir. Onlar adətən şüursuz, bəzən isə nəyisə gizlətmək üçün edilir. Güclü qəzəb nifrətə, sonda isə ölümə çevirilir. Qəzəb müvəqqəti dəlilik olsa da tez-tez təkrar olunur. Qəzəbdən xilas olmaq üçün vaxt udmaq faydalıdır. Qəzəb hamidan çox sahibinə zərər verir (ona çoxlu pisliklər etdirir). Dövlət məmurları, satıcılar və dul qadınlar qəzəbli olsalar batarlar. Qəzəbli olan öz nəslini bədbəxt edir.

Qışkırməq mədəniyyət deyil, amma bəzən faydalı olur. Danışmaq əvəzinə qışkırməq, xüsusən də ictimai yerdə qışkırməq mədəniyyətə yaddır. Lakin haqqı-ədaləti müdafiə etmək lazımlı olarkən susmuş vicdanı oyatmağa xidmət edən qışqırıq faydalıdır. Xatırlayaq «İştintaq» filmində qorxaq şahidin susmuş vicdanını müstəntiqin qışkıra-qışkıra oyatmasını və onun sonrakı uğurlarını. Heydər Əliyev Azərbaycanı parçalamaq istəyən daxili düşmənlərin iç üzünü açarkən 100-minlərlə əhali qarşısında qışkıra-qışkıra nitq söyləməkdən səsi batmışdı. Belə hallar qışkırməq

deyil, özünü xalq və həqiqət naminə qurban verməkdir.

Qismət hər kəsin istədiyinə nail ola bilməsidir. Qismət Allah payıdır, həm də hər kəsin öz bacarıbından da asılıdır. Qismətə nail olmaqdə iradi və qeyri-iradi mexanizmlər hər ikisi iştirak edirlər. Ağacda almanın olması Allah payıdır, amma onu kim tapıb yeyə bilsə onun qismətidir. Alma özü gedib heç kimin ağızına girmir.

Qloballaşmanın əsas yolu səmimi əməkdaşlıqdır. Qloballaşma əhalinin birləşmə prinsipinin ən geniş formasıdır. Bəşər övladlarının birləşmək cəhdini tarix uzunu boyunca elin-obanın yaranmasından başlayıb dövlət (ölkə), bəzi hallarda qıtə miqyasına qədər (Avropa birlüyü, Amerika Birləşmiş Ştatları, keçmiş SSRİ və b.) inkişaf etmişdir. Dini-ruhani və partiyalı birləşmələr də məlumudur. Birləşmələrin nəticələri pozitiv və neqativ olub, pozitiv nəticə qurmağa, neqativ nəticə dağıtmaga yönəlib. İki nəfər arasındaki münaqişə eli-obanı, iki dövləti, hətta dövlətlər birliklərini əhatə edib. XXI əsrən etibarən qloballaşma prinsipi təklif olunub. Bu prinsip dünya əhalisini nəhəng birlilik kimi təsəvvür edir. Hər bir formal və ya qeyri-formal qrupun başçısı olmalıdır. Hər şey həmin başçılıq (ağsaqqallıq) edənin səmimiyyət səviyyəsindən asılıdır. «Sənin payını yeyək, mənim kini saxlayaqq» metodu səmimiyyətə yox, hiyləyə əsaslanır. Biliyi az olanları öyrətmək, gücü az olanları gücləndirmək səmimi metoddur. Lakin bütün bu yeniliklər şəxsi nümunəyə əsaslanmalıdır. Başçılıq edənin səmimi olmasına dünya əhalisi inanıb əmin olmalıdır. Yalnız bundan sonra həmin başçı hər bir münaqişəni zərərsiz-itkisiz ləğv edə bilər. Bu naail olana «Dünya peyğəmbəri» adı verərlər.

Qocalar cavanlığını, cavanlar isə qocalığını nəzərə almaqla öz rəftarlarına düzgün istiqamət verə bilerlər. Həyatda cavanlıq və qocalıq qarşısında iki mühüm tələb var. Cavanlıqda: a) sağlamlığı inkişaf etdirmək, b) bilik yiğmaq; qocalıqda: a) sağlamlığı qorumaq, b) biliyini tətbiq etmək. Hər kəsdən butun ömrü boyunca tələb olunan yaxşılıq etməsidir. İnsan təhsil bacarığını itirməyincə qoca sayılır. İnsanın qocalığında keçmiş görünür, gələcək dərk edilir. Qocalıq firtinalı həyatın limanında lövbər salmaqdır. Qocalığın aqibəti cavanlığın nəyə sərf edilməsindən asılı olaraq hər kəs üçün spesifikdir. Cavan qocalacağını, qoca isə vaxtilə cavan olduğunu nəzərə almalıdır. Hamı istəyir ki, çox yaşasın və həmişə cavan qalsın, bu isə hələlik reallaşa bilməyən xəyaldır.

Qonaqlı mənzildən qəm-qüssə uzaq olar. Şərq ölkələri, o cümlədən Azərbaycan xalqı qədim dövrlərdən başlamış həmişə qonaqpərvər olub. İslam dinində qonaqpərvərliyə xüsusi əhəmiyyət verilib. Əhali kasib olub, amma qonaq üzünə qapı bağlamayıb. «Qonaq özü ilə ruzisini gətirir» (Həz.Mühəmməd Ə.S.). Şərq ölkələrində qonaqsız ev qəbirsanlığa bənzədilib. Qonaq gəldiyi evə sevinc və dostluq gətirir, bunlar da bolluq yaradır. Həsrətlə gözlənilən yerə getmək qədər heç nə xoş ola bilməz. Lakin qonaqpərvərliyin də limiti var. Onun içərisinə ev sahibinin səbr və dözümüz də əlavə olunur. Ona görə qonaqlıqda çox ləngimək alilik deyil.

Qoyun kütlüyü ilə vəhşi qəzəbinin birləşməsi təhlükəlidir. Qoyun ağilsız heyvandır. 10-12 yaşı uşaq 10 başa qədər qoyunu hər tərəfi açıq bir yerə toplayır, onlar tabe

olub sakit qalırlır, acından ölsələr də qaçmağa cəhd etmir-lər. Qoyunun əmizdirdiyi balasını gözləri qarşısında kəsib-soyub, qanlı dərisinin üzərinə qoyulmuş yemi (taxılı) hə-vəslə yeyir. Yırtıcı vəhşinin də qəzəbi güclüdür. Qəzəblənmiş canavar filə hücum edir, qəzəbli pişik öküzə hücum edir. Eyni adamda qoyun kütlüyü ilə vəhşi qəzəbi birləşəndə o heç nə dərk etmir və heç nədən qorxmur. Beləsindən Allah qorusun.

Qorxaqlığın səbəbi hər kəsin keçirmiş olduğu anormal həyatın nəticəsidir. Qorxaqlığın səbəbi çoxdur: məsuliyyət hissi düşünməyə qoymur; danışmaq qorxusu-tənqid etmək istəmir, narahatlıq qorxusu-təhlükəni çox şışirtdiyi üçün yaranır; qocalmaq qorxusu-gəncliyinin qədrini bilmədiyi üçün; unudulmaq qorxusu-heç bir yaxşılıq etmədiyi üçün, ölmək qorxusu-yaşamağı bacarmadığı üçün; düşmən qorxusu-qəddar olduğu üçün və s. Təhlükə qorxusu təhlükənin özündən qat-qat çox təsirli olur. Qorxağın fəaliyyəti düşmənidən cəsarət yaradır. Qorxaq dost düşməndən qorxuludur. Hörmət olan yerdə qorxu olar, amma qorxu olan yerdə hörmət olmaz. Təhlükə və qorxu əkizdir. Müştərək təhlükə bir neçə düşməni birləşdirir. Lakin Allah yolu ilə ömür keçirən bəndə qorxudan azaddır, Allah qorxusu isə sağlam saxlayır.

Qorxaqlıq ilə qəddarlıq əkizdir. Bu dünyada tam ədalət axtaran onu tapa bilməz, ideal (tam) ədalət axırat dünyasına məxsusdur. Ona görə bu dünya fani adlanır. Burada əhali arasında üzüqaralıq və paxilliq olub, həmişə də olacaq. Kiçik bir çatışmazlıq adamların münasibəti fərqlidir; çox adam güzəştə gedə bilmir, narazılıq yaranır,

pislik edilir. Gütü və imkanı çox olanlar, bir də heç nəyi olmayanlar heç nədən qorxmurlar. Bu səbəbdən əhali arasında gərginlik yayılır. Pislik edən pislik etdiyindən qorxur və onu daima izləyir, yeni pislik etməyə hazır olur. Bu qayda ilə pislik qəddarlığa çevrilir, qəddarlıq isə qorxunu daha da çoxaldır. Keçmiş fironların hamısı qəddar və qorxaq olublar. İndii də demokratiya olmayan ölkələrin rəhbərləri çox qorxurlar. Demokratiya inkişaf etmiş ölkələr arasında da səmimi qardaşlıq yoxdur, bu da qorxunun xarici səbəblərini yaratdır. Dünyada Bəşər övladlarının səmimi qardaşlığı dərk edilməyincə qəddarlıq və qorxaqlıq tam ləğv edilə bilməz.

Qurban bayramının sosial-ekoloji əhəmiyyəti kompleks xarakterlidir. Qurban bayramının uğurları İslam dini ilə bağlıdır. Avesta qanunlar toplusunda qurbanlıq qəbul edilmir. Əhalinin heyvan kəsib yeməsi qəddarlıq deyil. Bəzi adamların ət yeməkdən imtina edib bitki yeməsi onların daha çox insaflı olması kimi qələmə verilir. Halbuki bitki də canlıdır. Qurban bayramının maddi və mənəvi əhəmiyyəti çoxcəhətlidir: Allaha inamı artırır; sadıqlıq simvoludur (İbrahim peygəmbərin əhdinə sadıqliyi); əhali arasında bilik yaratır; kütləvi yaxşılıqdır; soy-kökə hörmətdir; unutqanlığı azaldır; bağışlamaq bacarığı yaratır; iradə möhkəmliyidir; xeyirxahlıq yaratır; ət yeməyə tamarzları sevindirir və s. Lakin yüz minlərlə heyvanı kütləvi qurban kəsmək israfçılıqdır.

Qüsür hər yerdə və həmişə qüsurdur. Qüsür və ya çatışmazlıq formasına və məzmununa görə çox müxtəlifdir, insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir: iqtisadi, el-

mi, mədəni, tibbi, texniki, texnoloji, hərbi və s. fəaliyyət formalarına aiddir. Bəzən deyirlər ki, poeziyada elmi səhvə əhəmiyyət vermək lazımlı deyil, amma səhv hər yerdə səhvdir. Poeziyada təbiət təsviri elmi səhvsiz, insan xarakteri bənzətməsiz (real) veriləndə ülgüt kimi kəsir. Lakin qadının gözlərinə maqnit, üzünə ay, burnuna findiq və s. bənzətmələr real olmadığı üçün zəif səslənir. Lakin «Yenə öz sürüsün nizama düzüb, Yay kimi dartinib, ox kimi süzüb» deyən Səməd Vurğun ceyranın sürü başçısını çox düzgün qələmə alıb. Təhlükə hiss etmiş sürü başçısı sürüünü dərhal nizamla düzür, özü də yay kimi yığılmaqla bütün gücünü arxa ətrafları üzərinə toplayır və ox kimi süzərək nümunə göstərir. Etoloji, ekoloji və morfoloji baxımlardan tam real təsvirdir. Ekologiya sintetik bir elm kimi müxtəlif elmlərə integrasiya etdikcə bədii ədəbiyyatda təbiət təsviri böyük diqqət tələb edir, şairin və ya yazıçının məsuliyyəti artır. Belə halda ekoloqdan məsləhət almaq ayıb deyil, yüksək məsuliyyət hissidir. Elmi reallıq poeziyanı bəzəyir, elmi səhv isə onu oxucunun gözündən salır.

M

Maddi qida yaşadar, mənəvi qida həm də yüksəldər. Bütün canlıların həyatı – maddə, enerji və genetik informasiya mübadiləsindən ibarətdir. Yalnız insanın maddi və mənəvi həyatı var. Buna uyğun olaraq insanın qidası da qoşadır: maddi (bioloji) qida və mənəvi (insani) qida. Lakin maddi qida insanı yaşadır, mənəvi qida isə həm də yüksəldir, insanlaşdırır, bəzini hətta müqəddəsləşdirir. Nə üçün hamını yox, bəzini? Ona görə ki, əhali kütləsində mənəvi qidanı hər kəs öz səviyyəsində başa düşür. Oğurluq etməkdən, rüşvət almaqdan, təhqir etməkdən, əzab verməkdən, hətta düşmən hesab etdiyi adamı öldürməkdən mənəvi qida alanlar var. Bunlar dağdırıcı mənəvi qidadır. Amma insanlığa xidmət etməkdən alınan mənəvi qida halal və yüksəldici qidadır. Yüksəldici mənəvi qida sahibini həmişəyaşar edir, qalanları müvəqqəti və aldadıcıdır. Ömründə bircə dəfə haqqı müdafiə etmiş adam da insanlığa xidmət etmiş sayılır. Deməli, insanlığa hamı xidmət edə bilər, biri az, digəri çox. Təki onun mənəvi qida mənbəyi dağdırıcı yox, qurucu olsun; haram yox, halal olsun. Halal mənəvi qida sahibi yemək üçün yaşamır, yaşamaq üçün yeyir.

Maldarlığın ekoloji zərəri gizlin qalıb. Maldarlıq dünya əhalisinin ilk təsərrüfat sahəsidir. Amma yalnız son illərdə müəyyən edilib ki, maldarlığın çox böyük ekoloji zərəri var. İnək və başqa ev heyvanlarının Yer planetinə ekoloji zərəri sənaye və nəqliyyatın zərərlərindən çoxdur. Qlobal quraqlığın ilk səbəbkəri heyvandarlıq olub. BMT-nin Elm şöbəsi müəyyən edib ki, ətraf mühitə ən böyük

ekoloji yük ev heyvanlarıdır. Keçmiş meşə sahələrinin 70%-də indi mal-qara otlayır. ABŞ-da yetişdirilən buğdanın 70%-i, qarğıdalının 80%-i, soyanın 90%-i etlik üçün saxlanan heyvanlara verilir. Dünyada olan içməli suyun 8%-i ev heyvanlarının payına düşür. Dünyada olan torpaq eroziyasının 55%-ini mal-qara yaratır.

Qlobal istiləşməyə səbəb olan metan qazının 37%-i maldarlığın hesabınadır. ABŞ-da olan mal-qara ətraf mühitə hər il 60 milyon ton peyin atr ki, bu da əhaliyə nisbətən 130 dəfə çoxdur. Dünyada olan 1.5 milyard inək havaya qalxan buxarın 10%-inə səbəb olmaqla qlobal istiləşməni gücləndirir. Atmosferə buraxılan metan qazının 1/3 hissəsi inəklərin hesabınadır (Yeri metan qazı karbon qazından 20 dəfə tez qızdırır). Bunlar bir daha təsdiq edir ki, bəşəriyyətin inkişaf adlandırdığı uğurları içərisində gizlənib qalan uğursuzluqlar daha çoxdur (Mustafayev, 1999).

Malına-dövlətinə qiymayan adamın adı yaxşılığa çəkilməz. Adamın adının yaxşı çıxməsi üçün o, nə qədər çox yaxşılıq etsə də, əlavə olaraq ya malından, ya da vaxtından kəsib bağışlamağı bacarmalıdır. Əks halda yaxşı adam yox, xəsis adam hesab edilir. Ac adama yemək, susuzlamış adama su qiymayıb, başqa nə versən də xeyri yoxdur, xəsis, insafsız kimİ pis adlar verəcək. Odur ki, ağıllı adam kimin nə-yə ehtiyacı daha çox olduğunu biliB, ona yaxşılıq etməlidir.

Meyvənin şəkəri özündən yaranır. Bizim çox həvəslə yediyimiz şirin üzüm, yemiş, qarpız, alma, qaysı və s. meyvə, giləmeyvə və bostan məhsulları kal vaxtında turş və acı olur. Sonralar günəş ışığının təsiri altında onların kimyəvi tərkibi dəyişir, turşu şəkərə çevrilir. Bu proses hətta meyvə

dərilib anbara yiğildıqdan sonra da davam edir, birində çox, başqasında az. Elə meyvə var ki, heç vaxt şirinləşmir (xiyar, limon). Bunlar göstərir ki, bitkilərin də xasiyyəti analangəlmədir (Allah payı).

Meşəni öyrənmək yarpağı öyrənməkdən asandır.. Meşənin strukturu sadəcə gözlə görünür və öyrənilir, yarpağın quruluşunu öyrənmək üçün isə mikroskop və başqa cihazlar lazımdır. Az savadlı hər kəs meşənin həyatından nəsə öyrənə bilər, amma yarpaqdan heç nə öyrənə bilməz. Ona görə meşədən yazanlar çox olub, yarpaqdan yazanlar isə az. İndii də elədir, yarpağın həyatının sırrlarını az alım girişir. Amma nümunələr düşündürücüdür. Məsələn, K.A.Timiryazevin fotosintez haqqında uzunömürlü kitabı bir yarpaqdan götürülmə bilikdir. Alman alimi Mebius şüşə qabda saxladığı kiçik xərçənglər üzərində müşahidə aparmaqla «biosenoz» adlı böyük bir ekoloji təlim yaradıb. Kitabı cırmaq günah olduğu kimi, yaşı yarpağı qoparmaq, azad yaşayın quşa daş atmaq da günah və nadanlıqdır.

Məktəb ölkədə maarifçiliyin və tədrisin təməli, xalqın isə gələcək səadətidir. Məktəb ağılin bostanı, nadanlığı qamçısıdır. Bir məktəb açmaq- min bir həbsxana bağlamaqdır. Məktəb yeni həyat məkanı deyil, yeni həyatın özüdür. Məktəb haqqında nə qədər xoş sözlər deyilsə də onun xidmətinin mindən birini əhatə edə bilməz. Məktəbsiz ölkə viranədir.

Məntiqli, inandırıcı, sevindirici, əhalini birləşdirici və faydalı sözlər hamı üçündür. Sözlərin məntiqli olub öz yerində və vaxtında deyilməsi hamını cəlb edir. Sevindirici

sözləri dinləmək istəməyən çətin tapılar. Əhali arasında birlik yaranan sözlər proqresə, ayrılıq yaranan sözlər isə reqresə aparır. Faydalı sözlər hamılıqla qəbul olunur. Ona görə danışarkən müvafiq söz seçə bilmək dahi şəxsiyyətlərə məxsusdur.

Məsləhətə ehtiyacı olmayan körpə uşaqlar, nadanlar və ruhi xəstələrdir. Deyirlər ki, 100 məsləhətdən bir fərman güclüdür. Bu fikir hüquq tərəzisidir, məsləhət isə tərəzinin pərsəngidir. Məsləhət qaranlıqda 4 yol ayrıcında qalan üçün kompası əvəz edir. Məsləhət səxavətlə paylanan yaxşılıqdır. Doğru məsləhətin müəllifi əsas deyil, təki fayda versin. Lakin məsləhətə münasibət ağılın səviyyəsindən asılıdır. Ona görə məsləhət verən çox, əməl edən isə azdır. Kütlə arasında açıq verilən məsləhət məzəmmət etməyə oxşayır (təklikdə yaxşıdır). Körpə uşağa, ruhi xəstəyə və nadan adama məsləhət vermək hədərdir. Hər kəs başa düşüyünü qəbul edə bilər. Ağilsıza məsləhət verənin özünün məsləhətə ehtiyacı var.

Məğlubiyyət də qələbə kimi 3 miqyaslı olur: fərdi, kollektiv və ölkə miqyaslı. İki idmançı yarışanda biri qalib, digəri məğlub olur. İki komandanın yarışı da bir komandanın qalib, o birinin isə məğlub olması ilə nəticələnir. Ölkələr arasında və daha geniş miqyaslı yarışlar da həmin prinsiplə keçirilir. Qalib gələnlərə müxtəlif mükafatlar verilir. Əhali arasındaki savaşlar zahirən yarışa oxşayır, amma prinsip başqadır. Yarış hər iki tərəfi inkişafa yönəldir, heç bir qisas əmələ gətirmir. Lakin savaşda uduzan haqlı tərəf olarsa onun qəzəbi qisas-intiqam almaq tələb edir. Savaşda ədalətsiz tərəf qalib çıxarsa, onun dişində şirə qalır,

yenə də savaşmaq istəyir. Beləliklə, savaşdan savaş əmələ gəlir. Unutmaq olmaz ki, ədalətsiz savaşda qalib çıxıb bu gün sevinənlər sabah (gələcəkdə) qan ağlaya bilərlər. Yarış ilə savaşın prinsipial fərqi də elə budur.

Məmurun xalqa xidməti proqres, xalqın məmura xidməti isə reqresdir. Həyatın halal və ya haram olmasına ciddi əhəmiyyət verilən dövrlərdə özünü xalqına qurban vermək istəyənlər məmur olmağa razılıq veriblər. Belə olub istər ruhani, istərsə də dünyavi fəaliyyət sahələrində. Ona görə insanlaşma yolunu mütləq proqresə aparır. İndi dün-yanın hər yerində əksinədir. Məmur olmaq istəyənlər də-ridən-qabıqdan çıxırlar: tanışlıq, yerliçilik, xahiş, rüşvət, böyük yaxşılıqlar vəd etmək. Bunlar hamısı xalqın hesabına icra olunur. Ona görə həyatın bu ikinci yolu insanlaşmanın reqresə aparır. Bu yolla gedən dünya malı ilə çox zənginləşə bilər, böyük adam ola bilər, amma böyük insan ola bil-məz, tarixdə qalsa da pis kimi qalar.

Mənəvi yüksəlişə etiraz edən yoxdursa da, ona əməl edənlər də azdır. Heç kim demir ki, əsl insani sıfətlər pisdir (nəfsitoxluq, xeyirxahlıq, yaxşılıq etmək, ehtiyacı olana yardım etmək, insaflı olmaq, halal gəlirlə yaşamaq, insanlaşmaq və s.) Bunlarla hamı razılaşır, amma insanlıq göstəricilərini əmələ çevirməyə çalışanlar çoxalmır, hətta azalır. Hamı deyir ki, soy-kökümüzə qayıdaq, amma bunu edən azdır. Soy-kökümüz haram tikə yeməzdi, indi harama-hallala baxan yoxdur. Babalarımız zəhməti sevərdi, indi isə çox adam zəhmətdən qaçıır, pulu qazanmaq yox, tapmaq istəyir. Əkib -becərmək istəyən az, aqalıq etmək istəyən çoxdur. Minlərlə atalar sözünün araşdırılması (Mustafayev,

Məmmədov, 2008) göstərir ki, bizim soy-kökümüz mənəviyyat üstündə köklənmiş, onların şifahi dediyi bir kəlam yazanda bir dəftərə sığışdır, min illərlə dildən-dilə düşüb yayılır, hətta gələcək üçün programa çevrilir. Onlar doyunca yeməyə çörək tapmayanda ruhdan düşməyib, eldə-oba-da bir nəfər ağır xəstələnən kimi hamı əlindən gələn köməkliyi etmişdir. Bu qayda ilə adı əhali toplusundan millət yetişib. Amma indi elə deyil, dünya malına aludə olanlar çıxalıb, insanlıq zəifləyib.

Mənəvi zəhərlənmə maddi zəhərlənmədən güclüdür. Adamın zəhərlənməsi maddi və mənəvi xarakterli olur. Maddi zəhərlənmə olarkən: zəhər maddələri həzm və tənəffüs sistemlərindən, yaxud sadəcə olaraq dəridən qana keçir, qan ilə hərəkət edib hüceyrələrə çatır və maddələr mübadiləsini pozur. Belə hallarda adam ağrıyır, iflic olur, bəzi üzvləri işir, həkim köməyi olmasa, ölümlə qurtarır. Lakin mənəvi zəhərlənmə ikinci siqnal sistemi (şifahi və yazılı sözlər) vasitəsilə yaranır. Mənəvi zəhərlənmə maddi zəhərlənmədən güclü olur. Söz birbaşa beyinə təsir edir. Məsələn, millətçi ermənilər övladlarına ağlı söz kəsən vaxtından başlayaraq fasıləsiz deyirlər ki, dünyada olan türkləri, o cümlədən Azərbaycan millətini qırıb qurtara bilsələr, xoşbəxt yaşayarlar. Beləcə, öz uşaqlarını və gənclərini zəhərləyirlər.

Mənəviyyat diktaturaya tərs mütənasibdir. Diktatura rejimi olan məkanda mənəviyyat inkişaf edə bilməz (tək-tək insanlarda olar). Mənəviyyat inkişaf etdiyi yerdə diktatura rejimi daimi hökm sürə bilməz, gec-tez dağlıar. Diktatura rejimində cəmiyyətin bütün fəaliyyəti mövcud siyasətə tabe

edilir: elmə, mədəniyyətə, incəsənətə, iqtisadiyyata, tibbə, orduya və s. qurumlara rəhbərlikdə diktatura rejimi olanda heç nə qazanılmır (verilir). Ona görə yerliçilik, korrupsiya, rüşvət, yaltaqlıq, mattahlıq, boşboğazlıq kimi mənfi sıfətlər çoxalır, cəmiyyət inkişaf edə bilmir. Bunları yalnız demokratik inkişaf yolu ləğv edir.

Mənliyin yaxşısı və pisi olur. Mənlik bioloji-zoopsixoloji və mənəvi-sosial-psixoloji hallardır. Bioloji mənlik yalnız fərdi olur. Heç bir heyvan daxil olduğu sürüünün ümumi uğurlarını dərk etmir və ondan sevinmir. Onu yalnız öz uğuru sevindirir. Demokratik cəmiyyətdə yaşayış adamın mənliyi genetik program üzərinə təlim-tərbiyə və görüb-götürməklə əlavələr nəticəsində vətənpərvərlik və beynəlmiləlcilik hissiyyatları ilə zənginləşir. Demokratik cəmiyyətdə «mən» sözü «biz» sözünə tabe edilir. «Mən» sözünə əsaslanan mənlik sahibləri milyard-milyard yaşamış və unudulmuşlar. Lakin «biz» sözünə əsaslanan mənlik sahibləri dünyamıza az-az gəlmış, insanlığa xidmət etmiş, müqəddəs və həmişəyaşara çevrilmişlər.

Məsləhətə əməl edib-etməmək yaşdan da asılıdır. Təbiidir ki, söhbət düzgün məsləhətdən gedir, ədalətsiz, səhv, zərərli məsləhətə heç qulaq asmaq lazım deyil. Körpə uşaq məsləhəti dirləyib əmələ çevirə bilmir (ağlı çatmır). Sonralar ona verilən məsləhətlər ilə öz ağlı arasında tərəddüd edir, bəzisinə müsbət, bəzisinə isə mənfi münasibətdə olur. Yetkin vaxtda verilən məsləhətlərdən maddi baxımdan faydalı olanlara çox, mənəvi xarakterli məsləhətlərə isə az əməl edilir. Bu dövrdə ağıl həllədici rol oynayır. Ona görə sağlamlığını qorumaq, tədrisdə uğur qazanmaq, başqa-

lарына fayda vermək kimi mənəvi fəaliyyət çətin olur. Orta yaşdan (50-60) sonra müdrik insanların məsləhətinə əməl etmək istəyənlər çoxdur. Təəssüf ki, buna gücü çatanlar az olur. Birinin ağılı zəif olur, başqasının sosial şəraiti və ya sağlamlığı imkan vermir. Nəticədə insanlığa müdrik məsləhətlərə uyğun xidmət edənlər tək-tək qalır.

Milyonçu öz malını dənizə tökər, amma ucuz satmaz. Milyon sahibi olanların çoxu qazanmağın yolunu bilən komersant olur. Yüz ton taxılı olan sahibkar onu sata bilməyəndə dənizə tökməyi üstün tutur. Ona görə ki, taxi-lın hər kilogramını 1 manata satmaq istəyən sahibkar onu 20 qəpik ucuz satarsa, 5 min manat zərəri olar. Hər il 5 dəfə taxıl gətirsə 25 min, dörd ildə isə 100 min manat zərəri olar. Amma dörd ilin zərərinə birdəfəlik razılaşaraq taxılı dənizə tökəndən sonra uzun illər boyunca bahaya satmaqla ucuz satmağın zərərindən çox qazanc əldə edir. Bu prinsip əhaliyə kömək etməyə deyil, şəxsi varlanmağa yönəlmış tədbirlərə xidmət edir. Əslində intensiv ucuz satış ləng baha satışdan gəlirlidir.

Millətsiz əhali toplusu ola bilər, amma hər toplu millət ola bilməz. Heyvan birliyi-sürü, insan birliyi isə millət, xalq adlanır. Sürü yalnız bioloji topludur, millət isə mənəvi, həm də bioloji topludur. Millətin mənəviyyatı zəiflədiib, bioloji həyata üstünlük verməsi heyvanlığa qayıdışdır. Sürü toplusunun konkret göstəriciləri var: yerliçilik, fərdi-yəçilik, laqeydlik, biliksiz fiziki güc, birbaşa sınaq, instinct üstünlüyü, həyat effektinin avtomatik (qeyri-iradi) yüksəlməsi və s.

Quldarlıq dövründə əhali sürüsünün sosiologiyası heyvan və adam sosiologiyası arasında keçid təşkil edib. Sonrakı əhali formasıyalarında heyvan təbiətli sosiologiya zəifləiyib, mənəvi təbiətli birliliklər əmələ gəlib. Müasir dövrdə effektli qanunlara əsaslanan, hüquqi dövləti olan demokratik ölkə şəraitində mənəvi birliliklər sürü psixologiyasını sıxışdırıb aradan çıxarır. Təəssüf ki, belə sivil ölkələrin əhalisi içərisində kəmfürsət, paxıl, cinayətkar, ədavət, qisasçılıq və s. namərd sifətlər də formalaşır. Adamlar və ölkələr arasında istismarın güclənməsi qanlı müharibəyə qədər aparıb çıxarır. Belə hallar əhali toplusunun millət səviyyəsinə qədər inkişaf etməsinə mane olur. Millətin ən mühüm göstəricisi onun mənəvi birliyidir. Azad olmayan əhali millət ola bilməz. Müasir dövrdə millətin müqəddəratinı elmi biliyi həll edir. Millətini sevib ondan ruhlanmayan adamın vari-dövləti çürük bir qoz da deyil.

Millətin torpağı məhv etməsi özünü məhv etməsi deməkdir. Torpaq yalnız sərvət deyil, həm də məkandır. Torpağı məhv edən əhali özüdür, səbəbi isə avamlıq, səh-lənkarlıq və acgözlükdür. Dünyada hər il 6 milyon hektar ərazi səhraya çevrilir. Bunun nəticəsi kütləvi achiqdır. Olan olub, dağılan dağılıb, indi isə bərpa dövrüdür. Tələb olunanlar: otlaqların bərpası; nəm torpaqda mal-qara otlamasını məhdud etmək və ərazinin bir hissəsinin becərilməsini saxlamaq; mal-qaranın sayını azaltmaq; ağac və kollar əkmək, meşəni qorumaq, torpağın dincə qoyulma müddətini artırmaq; flora və faunanı qorumaq. Bir baş inək özünü doydurmaq üçün hər gün eni 2 m, uzunu 80 km ərazini otlaya-otlaya keçir. Bu minvalla böyük mal-qara naxırı

torpağı tapdayıb bərkidir, yağış torpağa hopa bilmir, əksinə onu yuyub aparır. Belə yerdə bitki inkişaf edə bilmir. Nəticədə səhra əmələ gəlir. İnkişaf etmiş ölkələrin fermerləri birləşib, torpaqdan səmərəli istifadə şuraları yaradırlar. Şura elmi araşdırmaclar aparır, əməli təkliflər verir, fermerlər nazirliliklə müzakirə aparıb tədbir görülür. Qonşuluq edən bir neçə fermer özünə ayrıca şura yarada bilər. Şura üzvlərinə ayrılan vəsait səhralaşmanın ziyanından min dəfələrlə azdır. ABŞ məhv edilmiş torpaqlarını super varlı dövlət olduqdan sonra bərpa edə bildi. Suvarma təsərrüfatı inkişaf etdirilən ölkələrdə torpağın bataqlığa çevrilməsi və təkrar şoranlıq yaradılması da kiçik bəla deyil. Azərbaycanda səhralaşma (Qobustan, Bozdağ, Ceyrançöl), bataqlıqlaşma (Lənkəran düzənliyi) və təkrar şoranlaşma (Kür-Araz düzənliyi) böyük bəladır. Yalnız son 5-10 ildə bu problemlərə qarşı məqsədyönlü mübarizə başlanıb.

Millətlərin çox olması bəşəriyyətin çıxəkləməsidir. Təbiətdə populyasiya, cəmiyyətdə millətə analoq hesab edilə bilər. Hər ikisi növdaxili və genetik açıq sistemlərdir (aralarında gen mübadiləsi gedir). Millətlər bəşəriyyətin yaşama formalarıdır. Təbiətdə populyasiya çoxaldıqca, növün yaşaması asanlaşır. Millətin də çox olması bəşəriyyətin çıxəklənməsi deməkdir. Hər bir populyasiya və ya millət yeni keyfiyyət qazanır, həmin yeniliklər genetik mübadilə nəticəsində növün ümumi yaşama bacarığını artırır. Populyasiyası azalan növ tənəzzülə uğrayır. Ona görə tarixi inkişaf nəticəsində formalanmış millətlər hamısı yaşayıb tərəqqi etməlidir. Qloballaşma millətlərin azalması demək deyil, sadəcə əməkdaşlıq edib hər birinin həyat effektini yüksəlt-

məkdir.

Mollalar heç vaxt günahsız olmayıblar, bəzi müasir mollalar isə günah gölündə üzürlər. Molla vəzifəsində çalışanların qədim dövrlərdən başlayaraq günaha batmalarını bir sıra atalar sözü aydın göstərir: «Sənə-mənə nə şəriət»; «Axund mollanı bəyənməz, molla axundu, seyid hər ikisi-ni»; «Adamda iki xasiyyət olmaz, mollaya almaq düşüb»; «Molla aşı görər, quran oxumağı unudar»; «Molla dini dinara satar, sonda dindən də olar, dinardan da». Belə hallar keçmiş SSRİ hakimiyyətinə qədər az olub. Kommunistlər dini yasaq etdilər, savadlı mola yetişmədi. Ona görə indi vəziyyət gülünc hal alib. Utanmaq hissiyyatı zəif olanlar özünü molla elan edib, avam əhalini soyurlar. Yas məclisinin psixoloji vəziyyəti yalançı mollaları ifşa etməyə imkan vermir. Onlar da «Dərə xəlvət, tülükü bəy» olurlar. Molla ərəb dilini bilməli, Quranı şərh etməyi bacarmalı, İslam dininin müasir vəzifələrini əhaliyə çatdırmalı, özü şəxsi nümunə göstərməlidir. Real vəziyyət əksinədir. Quran oxumaq üçün əvvəlcədən beh alır onu ərəb dilində bacardığı kimi oxuyur, heç kim heç nə başa düşmür, hamı Salavat çevirib gedir. Bəzi mollalar Qurandan kənar cəfəngiyat danışır, bəşəriyyətin işiqli yolu olan islam dini ələ salınır. İndi mollalıq edənlərin çoxu SSRİ dövründə sürücü, aşpaz, toylarda tamada, qatar bələdcisi, yaxşı halda isə orta məktəb müəllimi işləmiş adamlardır. Son illərdə yoxsulları nəzərə alıb, Bakıda keçirilən yas mərasiminin 3 və 7-ci günləri bir-ləşdirilir, kəndlərdə isə buna acgöz mollalar icazə vermir və ya «el-oba özü bilər» deyib susurlar.

Müasir dövrdə elmsiz əkinçilik fayda verməz. Təsər-

rüfatın bütün sahələrinin elmi tətbiqə ehtiyacı var. Amma əkinçiliyin inkişafı üçün elm daha çox lazımdır. Mədəni bitkilərin ziyanvericilərinə və xəstəliklərinə qarşı o qədər çox preparatlar (zəhər maddələri) istifadə olunub ki, bitkilər alkaşa, hətta narkomana çevriliblər; zəhərsiz yaşaya bilmirlər. İlk vaxtlar təbiətdə canlıların biri digərini yeməklə hamisünün sayı öz-özünə tənzimlənirdi. Ziyanverici və xəstəlik az idi, məhsul da indiki qədər çox deyildi. Əhali çoxaldı, tələbatı da yüksəldi. Ziyanvericiləri qırıb, onların payını özünə götürdü. Xəstəlik törədicilərini də zəhərləyib qırmağa çalışıdilar. Ziyanvericilərlə birlikdə onları yeyən faydalı cüclülər də qırıldılar. Birincilər təsirsiz qalıb kütləvi çoxaldılar və dəyişkən şəraitə uyğunlaşdılar. İndi əkinçilikdən bol və ekoloji təmiz məhsul götürmək üçün bitkilərin ziyanvericilərinə və xəstəliklərinə qarşı mübarizə elmini öyrənib tətbiq etmək tələb olunur. İlk dövrə qayıtmaq bitkilərə, həm də onları becərən adamlara çox çətin olar.

Müasir dövrdə təbiəti qoruyub bərpa etmək Allahın borcunu qaytarmaqdır. Allah əhalini sərvət ilə təmin etmək üçün təbiətdən sonra yaradıb. Əhali hazırla nazir olub. Unudub ki, Allah təbiəti ona borc verib, "səndən hərəkət, məndən bərəkət" deyib. Uzun 1000-illiklərdə, xüsusən də XIX-XX əsrlərdə təbiəti dağıtmış dünya əhalisi II Cahan müharibəsindən sonra dərk etdi ki, təbiətsiz yaşamaq mümkün deyil. İndi təbiətin bərpa olunmasına və qorunmasına başlanıb. "Heç vaxt etməməkdənsə, gec etmək yaxşıdır" – deyiblər. Gəlin inanaq ki, dünyada ağıllı kamil insan çoxalacaq, bəşəriyyət dağıtdığı təbiəti bərpa etməklə Allahın borcunu qaytaracaq və Allahın buyurduğu kimi

yaşamaqla bir daha səhv etməyəcək. İnamsızlıqdan inam yaxşıdır.

Müasir dövrdə gündəlik informasiya dünyanın bir günlük tarixçəsidir. Yaxşı informasiya hər şeydən öncə əhalinin özünü tanımasına kömək edir. İformasiya azadlığı insan hüququnun bütün sahələrini qoruyub saxlayır. İformasiya formaları tarix saatının əqrəbləridir. Mətbuat əhali üçün hökümət qədər vacibdir, əhalinin birgə səsidir. İformasiya mənbələri əhali üçün ən yaxşı tribunallardır. Dünyanın yeniləşməsində iştirak etmək yollarını informasiyasız mənimsemək mümkün deyil. Gələcək yarışlarda, hətta müharibədə əhalinin sayı deyil, silah deyil, yalnız bilik qalib gələ bilər. Müasir dövrdə ən geniş və sürətli informasiya mənbəyi radio, televiziya və kompüterdir (İnternet).

Müasir əhali təbiətdə maddələr dövriyyəsinə də güclü müdaxilə edir. Təbiətdə maddələrin dövriyyəsi iki tipli olur: 1). bioloji dövriyə – canlılar arasında; 2). geoloji dövriyə – materik ilə su arasında. Keçmişdə əhali bioloji dövriyyənin iştirakçısı olub, müasir əhali isə geoloji dövriyyədə də hiss olunan səviyyədə iştirak edir. Dağlardan düzənliyə və dənizlərə gələn nə varsa, hamısı yerin cazibə qüvvəsinin, qismən də küləyin işidir. Həmin maddələrin təkrar daqlara qayıtmrasında kəpənəkdən tutmuş böyük heyvanlara qədər müxtəlif canlılar iştirak edirlər. Lakin müasir dövrdə bu işdə əhalinin yaratdığı texnosfer vasitəsilə iştirakı böyük rol oynayır. Təbii bioloji dövriyyənin ən kiçiyi ağacın dibinə tökülbürmüş yarpaqlarını və başqa hissələrini onun özü yeməsidir. Lakin bu dövriyyə əhalinin iştirakı vasitəsilə 1000 dəfələrlə böyük miqyas alır. Məsələn,

Avropada yetişdirilmiş meyvə Afrikaya, Afrikada yetişdirilən isə Avropaya, ABŞ-a və daha da uzaqlara daşınır satılır. Beləliklə, əhalinin iştirakı maddələrin dövriyyəsinə qlobal miqyas verir.

Müasir insanlar təbiət qanunlarına tabe ola bilməzlər. Təbiii qanunlar sərtdir, güzəstsizdir, daimidir. Uğurludur. Cəmiyyətin qanunları təbiətdə olanların əksinədir. Altruizm əhali kütləsindən müdrik, kamil və müqəddəs insanlar yaradıb və yaradır, eyni vaxtda əhali kütləsini tənbəl, aciz, inkişafsız və uğursuz saxlayır. Birtərəfli demokratiya adamlar arasında səmimiyyəti azaldır, hiyləgərliyi, biganəçiliyi, tam sərbəstliyi çoxaldır. Təbiətdə sərbəstlik qalib gəlir, ona görə ki, fiziki gücü (sağlamlığı) və hiyləsi çox olanlar yaşayır, zəiflər qırılıb aradan çıxır. İlk baxışdan belə görünürlər ki, guya təbiətdə köməkli həyat var. Bunu cəmiyyətdə olan təmənnasız kömək (altruizm) ilə qarışdırmaq olmaz. Ona görə ki, heç bir heyvan böyütməkdə olduğu balasından savayı sürü yoldaşına kömək etmir, sürüdə yüzlərlə heyvanın hər biri öz marağını güdürlər. Heyvan sərbəst yaşamağa başlayan balası ilə sürü yoldaşına fərq qoymur. Lakin adamların çoxu həyatının mənasını nəslinin qayğısını çekməkdə görür. Qısa desək cəmiyyətin üzvlərinin tam sərbəstliyi onları heyvan həyatına yönəldir, bu isə dərrakəli varlığı fəlakət mənbəyinə çevirir. İnsanlığın inkişafı cəmiyyətin yaratdığı qanuna hörmətdən asılıdır. "Ölkəni qanun saxlar" deyib atalar.

Müasir nəqliyyat vətənpərvərliyi zəiflədir. Nəqliyyat vasitələri təkmilləşdikcə əhali miqrasiyası genişlənir və çoxalır. Adamlar yeni yerlər gördükcə müqayisə materialı ço-

xalır, öz vətənidən uzaqda olan yaxşı yerlərə aludə olur. Şəfali və rahat yaşamalı yerlərlə müqayisədə öz vətəni görzündən düşür, yalnız bərk ayaqda xatırlamağa başlayır. Müxtəlif ölkədə və müxtəlif şəraitdə mülkiyyəti olan adamların vətən istəyi daha tez zəifləyir. Ona görə vətənpərvərlik hissiyyatının şkalası müasir dövrdə sürətlə dəyişir.

Müdrik insan ağıllı görünməyə yox, ağıllı olmağa çalışır. Ağıllı olmayan adam müxtəlif bəzəyici vasitələr hesabına ağıllı görünə bilər, amma müdrik görünə bilməz. Ona görə ki, müdriklik əməlin nəticəsidir, o isə göz qabağında olur. Müdrik insan özünü həmişə, hər yerdə hamiya borclu sanır, nadan və egoist adam isə əksinə hamını ona borclu bilir. Yaxşı olmaq əhali üçündür. Məhz beləsi kamilləşir, müqəddəsləşir və əbədiləşir.

Mügənni ulduzlarının konkursu kütləvi maarifçiliyə daha çox tətbiq edilməlidir. Maarifçilik xalqın gələcəyidir, onun həyatının bütün sahələrini əhatə edir. Lakin bəzi sahələrdə maarifçilik yoxdur, varsa da zəifdir. Məsələn, tibbi müalicə, elektrik şəbəkəsinə münasibət, bitkilərin becərilməsi, torpağa qulluq, ana dilimizə hörmət və s. Bu sahələrdə əhali savadsız və bacarıqsız qalır, ardıcıl mübarizə aparılmır. Xəstəliklərin müalicəsinə dair televiziya ekranına bəzən elə adamlar çıxarılır ki, idrakı və diksiyası zəif olduğu üçün tamaşaçılar heç nə başa düşmür, gücü televizoru söndürməyə çatır. Hər işin öz bilicisi var.

Mühit və həyat ayrılmazdır. Mühit – canlı sistemin həyatına şərait olan məkandır. Deməli, mühit və orqanizm Yer planetinə məxsus real varlıqlardır: su, hava, torpaq,

orqanizm. Yerdə həyat Kosmos ilə sıx əlaqəlidir. Günəş işığı bitkilərin fotosintezi üçün vacibdir, lakin mühit deyil, mühit şəraitinin tərkib hissələridir. Canlı sistem mühitsiz yaşaya bilməz, canlı sistem olmayan məkana da mühit demək olmaz. Deməli, canlı orqanizm bölünməz sistem olduğu kimi, mühit və orqanizm də ayrılmaz sistemdir.

Müxtəlif növ heyvanın eyni düşərgədə nəsil verməsi hamısının xeyrinədir. Heyvanlar nəsil vermək üçün cüt-cüt ayrılib özünə sahə tutur, ya da düşərgə əmələ gətirirlər. Birinci hal təkamül baxımından ilkdir, ikinci hal sonradan əmələ gəlib və qrup effekti verir: 1) düşərgə halında nəsil verən heyvanların hər bir növü müvafiq şəraitdən səmərəli istifadə edir; 2) köməkləşib yem tapırlar; 3) yırtıcıdan köməkli qorunurlar; 4) yırtıcının gəldiyini görmək üçün sərf edilən vaxtı öz aralarında bölüşürülər. Onurğasız heyvanların (arı, termit, qarışqa və s.) düşərgəsində iş bölgüsü var, fərdlər bir-birindən asılıdır (bu primitivlidir), onurğalıların düşərgəsində isə fərdlər sərbəstdir, kütləvi qırğından salamat çıxan valideyn öz balalarını axıra qədər böyüdə bilir.

Müxtəlif zövq almağı bacaran gec qocalar. Həyatın mənasını ancaq yeyib-içməkdə görən adam bədbəxtidir. Ona görə ki, dərrakəli insan növünə aid olan hər kəsin həyatı heyvan həyatından fərqlənməlidir. Min sıfətə girib pul tapmaq, sonra da onu yeyib-içməyə sərf etmək (təbii ki, alkogolun müşayiəti ilə) mənəvi həyatdan məhrum edir, həm də tez qocaldır. Bu məqsədlə dostluq adı altında birləşənlər son 10 ildə neçə nəfər «dostunu» itirdiyini xatırlasa, həqiqəti dərk edər. «Mən yaşamaq üçün yeyib-içirəm» deyən

adam sən yaşayıb nə etmişən sualına cavab tapmışsa, qoy həyatının mənasını özü düşünsün. Amma ətrafında gördüyü təbii varlıqların quruluşunu və funksiyasını dərk edib zövq alan xoşbəxt yaşıyır. Ona görə ki, özü dincəlir, şadlanır, ruhlanır, həmin mənbələri bilməyənlərə öyrədir, faydalı olur. Məsələn, hər hansı kristalın fiziki quruluşuna, yarpağın və çiçəyin formasına, akvariumda balığın hərəkətinə baxıb zövq almaq – insan rəftarıdır (heyvan bunu bacar-mır). Adamın təbii gözəlliyi də böyük zövq mənbəyidir. Adı qarışqanın və ya bal arısının nizamlı hərəkətinə 5 də-qıqə tamaşa edən o qədər heyran olur ki, ona baxmağa sərf etdiyi vaxtdan razı qalır. Təsərrüfata qulluq edib məhsul yetişdirmək də zövq verir. Hər kəsin sənətindən zövq alması onun üçün məvacibindən qiymətlidir.

Beləliklə zövq almaq mənbəyi çox müxtəlifdir. Adı (normal) adamlardan tutmuş Peyğəmbərlərə qədər hamının öz səviyyəsinə görə zövq almaq imkanı olub və indi də var. Bu imkanları Allah yaradıb. Lakin bəzi bədbəxtlər birtərəfli inkişafı nəticəsində siqaretə, alkoqola aludə olur, ekoistləşir, eşitdiyi və əməli yalnız özününü olur, nəticədə fiziki və mənəvi həyatını məhv edir. Bunların arasında elə adamlar tanıyıram ki, Nizamini, Nəsimini, Fizulini, Sabiri, Cavid əfəndini, Qorkini, Tolstoyu, Puşkin, Hoteni, Şekspiri və başqa dahiləri öz yaşıdlarının hamısından əvvəl oxuyub zövq alıb. Amma sonradan yolunu azıb, indi əvvəlki möv-qeyindən bir kəlmə də danışmır, sözü-söhbəti, yeganə zövq mənbəyi alkoqolun müşayıeti ilə yeyib-iqməkdir. Beləsinin sonu açıq-aydın görünür, amma heç kimi eşitmək istəmədiyi üçün kömək etmək olmur.

Müqayisə idrakin rəhnidir. Əhali yaranan dövrdə Yer planetində böyük müxtəliflik olub. Allah əhalini ən axırda yaradıb ki, ona lazım olan hər şeyi tapa bilsin. Əhali öz ətrafında gördüklərini müqayisə etməyə başlayıb. Böyük-kiçik, ağır-yüngül, ağ-qara, hündür-alçaq, isti-soyuq, işıq-qaranlıq və s. biri digərinə əks olan bütün bu ikililikləri müqayisə edən adamların ağlı inkişaf etməyə başlayıb. Milyon illər arxada qaldıqca, xüsusən də, son 50 min ildə müasir sivil əhali əmələ gəlib, onların da içərisindən müdrik, ecazkar, kamil, müqəddəs insanlar yetişib. Beləliklə, əhali ətrafindakı real varlıqları müqayisə etməklə idrakinin inkişafına səbəb olur.

Müqəddəs olmayı az insan bacarar. Ağilli, sağlam, cazibədar və müdrik insanın sonrakı inkişaf yönümü müqəddəsliyədir. Müqəddəslik insanlığın zirvəsidir. Bu zirvəyə tək-tək insan qalxa bilir. Məsələn, rəhmətlik Ata-türk və Heydər Əliyev cənabları.

Mülk – onu salanın deyil, yaşayıb saxlayanındır. Bəzi mülk bir neçə yüzillik zaman kəsiyində qalıb, çoxlu nəsillərə xidmət edir. Bu aydın göstərir ki, mülkün sahibi, onu ilk dəfə salan deyil, hazırda yaşayandır. Təbiidir ki, mülkü salanın övladlarından sağ qalan varsa, o, həmin mülkə sahib olmaq hüququna malikdir. Mülkdə heç bir yaşayan olmasa, onun dağılıb itmə ehtimalı var. Ona görə boş qalmış hazır mülkə girib yaşamış və onu saxlamış olan şəxsi oradan tamam çıxarmaq da düzgün deyil.

Müharibələri yaradan əsas səbəb iqtisadi xarakterlidir. Müharibənin coğrafi, iqtisadi, siyasi, milli, dini və s.

formaları gösterilir. Lakin bunların hamısının kökündə iqtisadi məqsədlər yatır. Əhali arasında heç bir kənar məqsəd (siyaset) qarışmayan münasibət forması dindir. Din Allah yoludur və tam vicdan azadlığına əsaslanır. Amma dinin də tələblərinə əməl edilərkən bəzi tədbirlərə iqtisadi səbəb qarışdırılır. Zahirən görünən isə etnik, milli, coğrafi və başqa narazılıqlar olur. Belə olmasayı, eyni dini olan dövlətlər (Almaniya-Rusiya, İran-İraq) müharibə etməzdilər. Müasir dövlətlərin ən böyük ağılsızlığı müharibə etməkdir. Yaxşı deyirlər ki, «dünyanın bütün var-dövləti uşağın bir damla göz yaşına dəymir». Belə olan halda müharibələr edib şəhərləri-kəndləri viranəyə çevirən, insanların qanını su kimi axıdan, qocaların əyilmiş belini qıran, qızların-gəlinlərin gözlərini yolda qoyan, uşaqları yetim edən kəslər kamillikdən çox-çox uzaqda qalırlar, kamil insan özünün mənəvi yüksəlişini dünyavi həyatından üstün tutmalıdır. Əhaliyə yaramağın ömrünün mənası bilmək, faydalı əməyi daxili təlabata çevirmək, özgə malında-özgə torpağında gözü olma-maq, xalqın sevincinə-qəminə ortaqlıq olmaq, onun birliyinə çalışmaq, həmişə elm öyrənmək və onu yaymaq yaraşır kamil insana.

Mükafat icra edilmiş işlərin uğuruna görə verilir, özü də gələcək fəaliyyətdə məsuliyyət yaradır. Konkret şəxsiyətə və kollektivə (komanda, idarə, müəssisə, şəhər, ölkə) yaxşı işinə və yeni ideyasına görə mükafat verilir. Ən yaxşı mükafat könülün rahat olmasına baxımdır. Elmə mükafat verilməyən ölkə inkişaf edə bilməz. Yaxşı nəticənin zəhməti ilə mükafatı bərabərdir. Amma mükafat alan onu tələb etmir, özünün xəbəri olmadan verilir, mükafatın mənəvi qiyməti də

elə budur. Yaxşılıq etməyə mükafat düşmür, onun mükafatı öz içində gizlənib. İnsana ən böyük mükafat və cəza verən şəxsi vicdanıdır. Qocanın mükafatı da, cəzası da cavanlıqda etdiklərinin nəticəsidir. Cavanlara mükafat avans verilir.

Müsəlman olmayan işıqlı insanların müsəlmanlılığıga rəğbəti müsəlmanlar üçün ibrət dərsidir. İslam dini səviyyəsinə yüksələ bilən başqa din və Həz.Mühəmməd (Ə.S.) səviyyəsinə yüksələ bilən peygəmbər nə olmayıb, nə də olmayıacaq. Onlar hər ikisi insanlığın zirvəsində əvəzedilməz yer tutblar. Milyardların qərarını əks etdirən bu sözlər müsəlman olmayan işıqlı dəhilər tərəfindən də geniş təsdiq edilib:

Albert Eynsteyn – alman fiziki

Aleksandr Puşkin – rus şairi

Alfons Lamartin – fransız şairi

Anton Çexov – rus yazıçısı

Bencamin Smit – Amerika protestant baş keşişi

Bernard Şou – ingilis yazıçısı

Çarlz Kolton – ingilis ədəbiyyatşunası

Emile Dermenghem – fransız alimi

Fyodor Dostayevskiy – rus yazıçısı

Henri Kostant – fransız yazıçısı

İohan Höte – alman şairi

Lue Masserman – Amerika psixoloqu

İmmanuil Kant – alman filosofu

Qustav Le Bon – fransız sosioloqu və fizik

Lev Tolstoy – rus yazıçısı

Mahatma Qandi – Hindistan demokrati

Maykl Hart – Amerika yazıçısı

Napoleon Bonapard – fransız imperatoru və sərkərdəsi
Otto Bismark – Almaniya dövlət xadimi
Roje Qarodi – fransız mütəfəkkiri
Şebol – məşhur filosof
Tomas Karleyl – ingilis tarixçisi
Uilyam Çibson – Amerika yazarı
Uilyam Şekspir – ingilis şairi
Və s. və b.

Müsəlmanın çoxluğu müsəlmanlığın inkişafı demək deyil. Mən şübhə etmirəm ki, dünya əhalisinin nicat yolu İslam dininin tələblərinə əməl etməkdir, yəni təmiz-saf müsəlmanlıqdır. Bu yol sadə insan həyatının yoludur: sağlam qardaşlıq, halal qazanc və ondan Allahın buyurduğu qayda ilə istifadə etmək. Bunu İslam dinindən əvvəlki dinləri qəbul etmiş insanlar da bəyənirlər. Məsələn, alman şairi və mütəfəkkiri İohann Höte yazır: «Heç kəs Həzrəti Mühəmmədin prinsiplərindən irəli bir addım da ata bilmir. Avropaya nəsib olan bütün uğurlara baxmayaraq, bizim qanunlarımız İslam mədəniyyətinə çata bilməyib. Biz Avropa millətləri mədəni imkanlarımıza baxmayaraq, Həzrəti Mühəmmədin qurub son pilləsinə qalxdığı nərdivanın hələ ilk pilləsindəyik. Şübhəsiz ki, heç kəs onu bu işdə keçə bilməyəcək». Bunu yanan xaçpərəsdir! Lakin unutmayaq ki, müsəlman olmaq heç də hələ müsəlmanlıq etmək deyil. Yeni bir lətifə eşitmişəm: «ABŞ-da və Avropada müsəlman axtardım, tapa bilmədim, amma hər yerdə müsəlmanlıq gördüm. Gəldim Bakıya, hamı müsəlmandır, amma heç yerdə müsəlmanlıq tapmadım». Deməli, bizim adımız müsəlmandı, avropalıların əməlləri müsəlman əməlidir.

Etiraf edək ki, bu lətifədə böyük hikmət var.

Mütaliə etməyi gündəlik vərdişə çevirə bilən xalq proqresə, bunun əksi isə reqresə gedir. Ardıcıl mütaliə insanın ayaqlarını yerə bərkidir, başını göyə ucaldır, qəlbini ülviyətə bağlayır, duyğusunu və nitq bacarığını inkişaf etdirir, bəd əməllərdən uzaqlaşdırır. Mütaliə etməyə öyrəşən insan ondan ayrıla bilməz. İdman bədənə lazım olduğu kimi, mütaliə də ağıla lazımdır. Çox oxuyan heç kimi təkrar etmir, orijinal şəxsiyət olur.

Nadan siyaset şüursuz cinayətdir. Siyaset çox çətin, dərin və mürəkkəb elmdir. Siyaset elmini yaxşı bilənlər dövlət başçısı səviyyəsinə yüksəlir, böyük uğurlar qazanır, tarixiləşir (Ata-Türk, Heydər Əliyev). Siyaset elmini yaxşı bilməyən də konkret bir şəraitin məhsulu kimi dövlət rəhbəri ola bilər (beləsi az deyil). Lakin onun siyasetində şüursuz cinayət baş verməsi təəccüb doğurmur. Siyasetin nəzəriyyəsi onun özüünü təşkil edir, təcrübədə şüurlu uğurlar qazanmağa imkan yaradır, perspektivi çoxaldır, ilhamlı inkişafa səbəb olur.

Nadan adama böyük hüquq vermək təhlükəlidir. Yaxşılıqlar elmə, pisliklər isə nadanlığa söykənir. Nadan adam diri ikən ölüdür. Özünün pislikləri ilə fəxr edən ən böyük nadandır. Nadana aldanan insan da ondan az fərqlənir. Nadanlığın dərmanı elmdir. Oxumuş nadan məktəb görməyən nadandan daha pisdir. Əsil nadan həmişəlik cahil qalmaq istəyəndir. Cahil hər yerdə var, amma hər yerdə yersizdir. Yoxsul yaşayıb varlı ölen nadandır. Cahilin düşməni özüdür. Cahilə hüquq verən özü də cahildir, belə həllar nadanlığı inkişaf etdirir. Nadanlığın mənbəyi, forması və cəmiyyətdə mövqeyi xalqın səviyyəsindən asılıdır.

Nadir bitkiləri və heyvanları yalnız qoruqda saxlamaq azdır. Dünyada qorunan ərazilər (milli park, qoruq, yasaqlıq və s.) orta hesabla 5-6% təşkil edir. Azərbaycanda belə sahələr son illərdə genişləndirilib 9%-ə çatdırılıb: milli park – 8, Dövlət təbiət qoruğu – 13, Dövlət təbiət yasaqlığı

18 yerdədir. Bundan əlavə 7-8 yerdə Dövlət təbiət yasaqlığı yaradılması təklif olunub. Lakin uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, qorunan ərazilər nə qədər çox olursa olsun, bioloji müxtəlifliyi tam əhatə edə bilməz, onu qoruyub saxlamağa kifayət etməz. Ona görə istər dünyada olan, istərsə də onun hər hansı bir hissəsində bioloji müxtəlifliyi qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək üçün qorunan ərazidən kənarda da lazıminca taktiki tədbirlər həyata keçirilməlidir:

1. Qanunçuluğun gücləndirilməsi;
2. Qanunsuz meşə qırılması, ov edilməsi, balıq tutulması hallarının ləğv edilməli;
3. Təbii sahənin qanunsuz modifikasiyası və transformasiyasının yasaq olması;
4. Mühüm ekoloji əhəmiyyəti olan ərazilərin nəzarət altında saxlanması;
5. Nəslinin kəsilməsi qorxusu olan heyvanların və kökü kəsilməkdə olan bitkilərin nəsil verdiyi yerlərə Təbiət abidəsi statusu verilməsi;
6. Nadir növlərdən süni şəraitdə yetişdirib azad şəraitə buraxılması;
7. Əlavə yem ilə təmin edilməsi;
8. Bu tədbirlərə əhalinin geniş cəlb edilməsi.

Namaz qılmaq Allahın qəbulunda olmaqdır. Allahın qəbulunda olmaq – Allahla görüşə hazırlaşmaq deməkdir. Bu tədbir özü-özlüyündə böyük məsuliyyət tələb edir, həm də çox şərəflidir. Sutkada 5 dəfə namaz qılmaq adamı bütün yad fikirlərdən uzaqlaşdırır, müsbət emosiya ilə təmin edir, daxili enerjisini insanlığa xidmətə yönəldir. Hər gün birinci dəfə namaz qılarkən təmizlənmiş beyin, çirkəlmək

məcburiyyətində qalarkən ikinci namazın vaxtı çatır. Beləliklə, adam gün ərzində həmişə ruhən və cismən təmiz (pak) qalır. Təbiidir ki, belə adam sağlam olur və insanlaşmağa doğru inkişaf edir.

Namus insanın sağlığında, hətta ölümündən sonra dirilərə örnək ola bilən sadiklik zirvəsidir. Ləkəsiz, qüsursuz namus ən zəngin və təmiz xəzinədir. Namus görünümür, sadəcə dərk edilir. Namusu qorumağı təmin edən mexanizmlər iradi və qeyri-iradi fizioloji proseslərin qarışığıdır. Namuslu insanın öz fərəhi özünə bəsdir. Hətta heç namusu olmayanlar da onunla fəxr edirlər. Namus yarası sağalmır, hətta namussuz ölü, onun rüsvayçılığı qalır. Namusu olmayanın arzuları da özü kimidir. Allahın ən böyük əsəri namuslu insan yaratmasıdır.

Namusu olmayanın heç bir xəyanəti olmaz. Namus insanın sədaqətidir, onun bütün varlığı ilə formalasdırıldığı amalına sadiq qalmasıdır. Adamın namusa xəyanəti onun heyvanlığa tərəf dönüşüdür, namusu olmayan adının isə heç bir xəyanəti ola bilməz. Ona görə ki, namussuzluq bütün xəyanətlərdən ən pisidir.

Narkotik maddələri satan onu istifadə edəndən pisdir. Hər hansı bir bədbəxt adam narkotikdən istifadə edənə qədər onu əkib-becərən, istehsal edən, satdırın və satanlar var. Onlar nəfsini idarə edə bilməyən pis adamlardır. Narkotikdən istifadə edənlər özünü, qismən də nəslini şikəst edir, onu becərib istehsal edənlər və satışını təşkil edənlər isə başqalarını bədbəxt edirlər. Bunların cəzası daha ağır olmalıdır. Güman edirik ki, narkotizm bəlasının hər hansı

bir mərhələsinə düçər olmuş adamlar ömürlük nəzarət altında saxlanmalıdırlar. Hətta azadlıqdan məhrum edilib cəzasını çəkdikdən sonra da nəzarətdən kənardə qalan narkotiklərə etibar etmək olmaz. Onu satmış adam imkan düşən kimi yenə satacaq, çəkmiş adam yenə çəkəcək. Narkotikdən pul əldə edənlər quduzlaşmış antiinsanlar, onu çəkənlər isə bədbəxt ruhi xəstələrdir.

Nə təbiətdə, nə də cəmiyyətdə havayı heç nə yoxdur. Cəmiyyətdə havayı heç nə olmadığını hər kəs ağlı söz kəsən vaxtdan eşidir, görür və bilir. Heç bir iş görməyib yaşayın adam başqasının hesabına yaşayır. Beləsi, adətən şikətlərdir. Təbiətdən əldə edilən həyat vasitələri (resurs) uzun müddət havayı hesab edilib. Ona görə əhali özünü təbiətdən ayırib, onu ögey bilib. Nəticədə təbiətin müxtəlifliyi azalıb, bəzi resurslar tükənib, hava, su, torpaq həm də çirkənlənib, zəhərlənib. Bunların ziyanı da əhalinin özünə dəyib və dəyir. Əhalinin təbiətdən götürdüyü ilə təbiətə verdiyi arasında balans yaradılmayınca, balansın pozulmasının zərərini əhali özü çəkəcək. Təbii sərvətin (havanın, suyun, torpağın, meşənin, heyvanların və s.) qiyməti müəyyən edilib, ondan hazırlanan məhsulun qiymətinə daxil edilməlidir. Sərvətin qiyməti hesabına toplanan vəsait həmin sərvətin bərpasına sərf edilməlidir. Belə edilərsə, sərvətin tükənməsinin qarşısı alınar, indiki nəsil gələcək nəsillərin hesabına yox, öz zəhməti hesabına yaşayar. Hamı sadə həyata qayıdar, qudurğanlıq aradan qalxar, insanlıq güclənər.

Nəfskar adam öz nəslinə də xəyanət edir. Adam öz nəfsini saxlaya bilmirsə, deməli onun bu iradəsizliyi ana-

dangəlmədir, ona qarşı tələbkarlıq əbəsdir. Lakin normal adam hər hansı güclü təsir altına düşüb gözlənilmədən nəfsini cilovlaya bilməyibsə, bu hal öz nəslinə xəyanət etməkdir. Beləsinin zəifliyi nəslə keçib daha da güclənə bilər, diğər tərəfdən nəslin genetik saflığını pozur. Ona görə uzun tarix boyunca hər ailə öz namusunu qorumağı ən vacib həyat komponenti hesab etmişdir.

Nəqliyyatın inkişafı təbiətdə biletsiz sərnişinləri çoxaldır. Təbiətdə yaşayan yüzlərlə canlı növləri insanın yaratdığı nəqliyyata bilesiz minir, uzaq-uzaq yerlərə yayılır. Alaq otlarının toxumu, bəzi xəstəlik törədiciləri və zərərverici həşərat növləri qədim karvanlardan başlamış müasir təyyarələrə qədər müxtəlif nəqliyyata düşüb yayılır, hətta qitədən qitələrə keçirlər. Qatar, avtomobil, gəmi, təyyarə və s. nəqliyyatın köməyi ilə ev siçanı, siçovul, ev milçəyi, taxtabiti, tarakan, bit, birə, gənə və s. dünyada geniş yayılıb kosmopolit olmuşlar. Onlar düşdükləri yeni yerdə əksəriyyət halda öncə zərərli qonaq olur, yerini bərkididkən sonra isə yerli qohumlarını sixışdırırlar. Ona görə nəqliyyatın bütün formaları yola düşməzdən öncə yaxşı-yaxşı təmizlənməli, dərmanlanmalı, bilesiz sərnişinlərə yer verilməməlidir.

Nəzəriyyə ağılın övladı, təcrübə isə onun müəllimi-dir. Nəzəriyyə insanın xəyal həyatına aiddir. Beyinin məhsuludur. Öncə fikir, sonra söz, yazı, sxem və başqa formaya çevrilir. Təcrübədə sinanır və tədricən reallaşır, yəni tətbiq olunur. Nəzəriyyənin və onun tətbiq formalarının yaddaş kompleksinə (beyinə) qayıtması bilik əmələ gətirir. Müasir əhalinin müqəddərəti da biliyin səviyyəsindən asılıdır.

Nikbinlik qəlbin və ağılin ən möhkəm dayağıdır.

Nikbin ola bilməyən adam həmişə bədbin qalır. Beləsi hamidən qaçırlar və tək qalır. Bədbin olub qaranlığa lənət etməkdən sə bir şam yandırıb nikbin olmaq yaxşıdır. Məhşur insanlar hamısı həyatda nikbin olublar. Yarım kisə taxila nikbin adam deyir ki, «yarısı doludur», bədbin isə «yarısı boşdur» deyir. Dünyada nikbinlər yaşayır, bədbinlər isə tamashaçı olurlar. Bədbin deyir «gülün tikanı var», nikbin isə deyir «tikanın gülü var». Ayaqqabısını itirmiş nikbin «ayaqlarım ki, yerindədir» deyib sevinir. Optimis hər çətinlikdə bir fürsət, bədbin isə hər fürsətdə bir çətinlik görür. Nikbin insan yağışdan sonra gün çıxacağıni, bədbin isə donuşluq olacağını düşünür. Beləliklə nikbin adam həyatın şirinliyini, bədbin isə acısını düşünür. Birinci hal müsbət emosiya, ikinci isə mənfi emosiya yaradır.

Nisbətən yaxşı tanıdığımız zaman kəsiyi indiki zamandır. Təbii ki, söhbət Yer planetindəki zamandan gedir. Burada zaman 3 yerə ayrılır: keçmiş, indiki və gələcək zamanlar. Bunlardan ən qısaşı indiki, nisbətən uzun olanı keçmiş, ən uzun olanı isə gələcək zamandır. Keçmiş zaman haqqında az-çoq nəyisə bilirik. Keçmişin geoloji yaşı 5 milyard il, bioloji yaşı 3,5 milyard il qəbul olunub. Dünya əhalisinin insanlaşma tarixi 50 min ilə qədər götürülür. Bu dövrdə əhalinin necə dəyişməsinə dair az-çoq tarixi faktlar var. İnandırıcı faktlar əhalinin arxada qoyduğu vaxt ərzində dinamik inkişaf yolu keçməsini göstərir. Ağılın formal inkişafı mənəvi həyat effektinin inkişafından irəliyə qaçıb, texniki inkişaf həyatdan daha çox irəliyə qaçıb. İndiki zaman kəsiyini duyur, görür, müqayisə edir və öyrənirik,

biliyimiz daha çox realdır. Amma indiki zaman kəsiyinin müddəti bir saniyədən başlamış izlənin qurtarana qədərki vaxtı əhatə edir, bu vaxt öyrənmək istədiyimiz prosesdən asılıdır. Ən az tanıldığımız gələcək zamandır. Gələcəyə dair dəqiq faktımız yoxdur, yalnız xəyalda təsəvvür edirik. Gələcəyi bilən tək Allahdır.

Normal adamın başına gələn bəlaların çoxu inamsızlığının nəticəsidir. Adamın saymazlığı onun bilməzliyi deyil, inamsızlığıdır. Heç bir heyvan anadangəlmə olmayan və fərdi həyatda təcrübədən çıxarmadığı hərəkəti etmir. Növün həyat tələbatını ödəyən fərdlər yaşayır, ödəyə bilməyənlər tələf olub sıradan çıxır. Lakin adamın xəyalı, onun real həyatından çox irəliyə qaçıır, reallığa inamsızlıq yaradır, bu isə pis nəticə verir. Misallara müraciət edək. Qışda nazik geyinən bilir ki, soyuq olar, amma inanmır ki, xəstələnin Ölər. Çox yeyən bilir ki, əziyyət verər, amma inanmır ki, adət edib qarınqulu olar. Gündəlik dərsini öyrənməyən şagird inanmır ki, tənbəl olar, savadsız qalar. Avtomobil magistralını və ya dəmir yolunu qanunsuz keçən inanmır ki, qəzaya düşüb Ölər. Qanunu pozan məmur inanmır ki, yedikləri də burnundan tökürlər. Yalan danışan inanmır ki, yalanı açılar və bütün hörmətini itirər. Ailəsinə xəyanət edən bilir ki, ədəbsiz əməldir, amma inanmır ki, bütün nəşlinin adını batırı bilər. Nəqliyyatı idarə edən qaydanı po-zarkən inanmır ki, özünü və sərnişinləri məhv edə bilər. Siqaret çəkən onun zərərli olduğunu bilir, amma inanmır ki, öz başını küt biçaqla tədricən kəsir. Spirtli içkinin müşayiəti ilə yeyib ləzzətlənən inanmır ki, heyvanlıq həyatına qayıdır, ətrafdakılar üçün ölümü ilə qalımı arasında fərq

qoymur, ömrünə balta çalır. Oğurluq edən inanmır ki, onun əməli hər gün türmə ilə üz-üzə dayanır. Qocalmış və ağır xəstə olan doğmaca anasını təhqir edib evdən çıxaran oğul bunun pis əməl olduğunu bilir, amma inanmır ki, onu hamı lənətləyəcək, özü və ya nəslİ Allahın bəlasına düçər olacaq. Bunlar həyatda sınaqdan çıxmış həqiqətlərdir.

Orqanizmin əsas mahiyyəti bölünməzliyidir. Orqanizm sözünü hamı işlədir, amma çoxu elə bilir ki, orqanizm orqanlar toplusudur. Əslində belə deyil. Təbiət sistemlərdən ibarətdir. Orqanizm bölünməz sistemdir (vahid fərddir və bölünmür). Bölünə bilən sistem var. Məsələn, meşəni iki yerə bölsək, hər iki yarısı yaşayıb inkişaf edə bilər. Amma orqanizmi bölsək, tələf olar və ya bir hissəsi yaşaya bilər. Məsələn, adamın qolunu kəsib bədənindən ayırsaq, bədəni yaşayır, kəsilmiş qolu isə əzələ və sümüklərdən ibarət ölü hissə olar.

Ovçuluğa baxış tam dəyişməlidir. Ovçuluq dünya əhalisinin ilk resurslarından biridir. Heyvandarlıq ovçuluqdan yaranıb inkişaf edib. İlk nəqliyyat forması heyvandarlıq ilə bağlı olub (minik və qoşqu heyvanları). Qədim dövr-dən XIX əsrə qədər sadə ov alətlərindən istifadə olunub əhalinin, ev heyvanlarının və ov heyvanlarının sayı arasında davamlı balans mövcud olub. Texniki tərəqqi və onun ovçuluğa tətbiqi nəqliyyatı və heyvandarlığı ov heyvanlarının əleyhinə yönəldib, eyni vaxtda əhalinin sayı və tələbatı dəfələrlə artıb, onların arasındaki balans ciddi pozulub. Müasir dövrdə əhalinin, ev heyvanlarının, nəqliyyatın və ov alətlərinin sayı ov heyvanlarının sayına tərs mütənasibdir. Ona görə ki, bütün dünyada ovçuluq səhv yolla inkişaf edib. Qırmızı kitablara daxil edilmiş heyvan növlərinin yarısından çoxunun ov heyvanları və yırtıcılar olması ovçuluğun səhv yolla getməsini aydın göstərir. İndi ovçuluq maddi tələbat deyil, mənəvi tələbat mənbəyi olmalıdır, din-

cəlmək və zövq almaq üçün ov edilməlidir. Hər bir ovçu özü yetişdirib təbiətə buraxdığı heyvanlardan ovlamalıdır. İndi ov heyvanlarının təbii yolla nəsil verib, əhalinin ətə olan tələbatını ödəməyə gücü çatmaz. Müasir ovçu şüursuz istehlakçıdan şüurlu istehsalçıya çevrilməlidir.

Ölkənin zənginliyi müdriklərin sayı ilə düz mütənasibdir. Hər hansı ölkənin zənginliyi onun təbii sərvətləri və istehsal vasitələri ilə ölçülür. İstehsal vasitələrini hərəkətə gətirən əhalidir. Lakin əhalinin çoxunu öz şəxsi marağı, az hissəsini təşkil edən müdrik insanların isə ölkənin ümumi inkişafı düşündürür. Ona görə ölkədə müdrik insanlar çoxaldıqca onun maddi və mənəvi zənginliyi yüksəlir.

Ölüb yox olmuş bitkinin və heyvanın həyat tərzini öyrənmək müqayisə materialıdır. Müqayisə idrakin rəhnidir. Müasir bioloji müxtəlifliyi tanımaq ölüm yox olmuş bitkilərin və heyvanların həyat tərzini bilməyi tələb edir. Bilirsiniz ki, elmin bu sahəsi paleontologiya adlanır. Paleontoloqlar Yerin dərinliyinə tərəf müxtəlif laylarında tapılan bitkilərin, göbələklərin və cüçülərin izlərini, həkk olmuş şəkillərini, ağacların yarpaqlarını, heyvanların sümüklərini, buynuzlarını tapıb öyrənirlər. Bunlar planetimizin canlılar aləminin yaddaşlarıdır. Məsələn, 3,0-3,5 milyard il bundan əvvəlki laylardan göy-yaşıl yosunlar, 2 milyard il bundan əvvəl çoxhüceyrəlilər, 0,5 milyard il əvvəl primitiv onurğalı heyvanlar, 440 milyon il əvvəl balıqlar, sonra suda-quru da yaşıyanlar (400 mln. il), sürünenlər (350 mln. il), məməlilər (195 mln. il) və quşlar (180 mln. il əvvəl) olduğu müəyyən edilib. Mütəxəssis alim üçün bitkinin bir yarpağı və ya çiçəyi, heyvanların bir sümüyü cild-cild yeni kitablar deməkdir. Biznes adamı pul milyoneri olarkən, Ç.Darvin elmi faktlar milyoneri idi. Küvye adlı alim deyib ki, sən mənə hər hansı heyvanın bir sümüyünü ver, mən onun kütləsini,

yaşını, ölçüsünü və necə yaşadığını deyim. İndi Yeni Zelanda adalarında yaşayan Hatteriya adlı kərtənkələ 300 milyon il bundan əvvəl yaşamış qohumlarının xasiyyətini saxlamış canlı qalıqdır.

Ölüm sonsuz bir səfərə çıxmaqdır. Ölüm hamı üçündür, bu həyatın qanunudur, güzəstsiz qanundur. Ölənlərin canı (bədən enerjisi) çıxıb ətrafa yayılır, enerji dövriyyələrinə qoşulur, yenidən hansı canlıların və ya cansızların enerjisində qarışdığını tək Allah (kainatı yaradıb saxlayan əbədi güc) bilir. Ölənlərin canı çıxdıqdan sonra ruhu da (beyin və qəlb enerjisi) çıxıb Allahın imtahanına gedir. Bunların cənnətə və ya cəhənnəmə düşməsi də tək Allah sirridir. Ölənin yerində qalan cəsədi hansı canının yemi olmasını da Allah bilir. Bizim bildiyimiz bircə budur ki, ölənlərin hamısı sonsuz və geriyə yolu olmayan bir səfərə çıxır. Onların aqibəti bu dünyada etdikləri yaxşılıq və pislikdən asılıdır. İnansınız da belədir, inanmasanız da belədir.

Ölüm hər kəsin həyatının görünməyən üzüdür. Malyanma başlayan vaxtdan dünyasını dəyişənə qədər hər kəsin həyatı ilə ölümü sinxron gedir, həyat qaçıır, ölüm qovur. Həyat ölümdən qorxur, amma əslində ölüm həyatın düşməni deyil, dostudur. Ölüm həyata pislik deyil, yaxşılıq edir. Ölüm fiziki həyatın sonudur, mənəvi həyatın isə daha da rahat davamıdır. Ona görə insan ölümünə minnətdar olmalıdır. Özünün ölümü haqqında düşünə bilən kəslər heç bir pis iş sahibi olmazlar. Ölümünün yerini və vaxtını bilən yoxdur, buna görə hamı ölümünü həmişə və hər yerdə gözlə-məlidir. Bunsuz əsil insan olmaq mümkün deyil. Həyatı gözəl, mənalı və şirin edən ölüm qorxusudur. Unutmayaq

ki, qorxu ağılıın məhsuludur. Gələcəyimiz naminə çirpinib-çalışırıq, tələsirik, unuduruq ki, indii şirin görünən o gələcək ölümdür, qəlbimizin çirpintisindən gələn səslər ölümün ayaqlarının səsidir. Adamlar diri olarkən yatr və oyanır, amma əsil insanın ölümü onun son dəfə yuxulaması deyil, əbədi oyanmasıdır. Beləsinin ölümü ölməzliyin əvvəlidir. Xalqın xəyalında yaşamaq ikinci ömürdür, bunun yaxşı və ya pis olması birinci ömürün necə keçirilməsindən asılıdır (hazırda Nizami Gəncəvi də xəfallarda yaşayır, Nitler də). Bunları nəzərə alaraq deyə bilerik ki, fiziki ölüm qorxulu deyil, qorxulu olan rühün ölümüdür.

Ömürün uzunluğu əsas deyil, onun necə keçməsi əsasdır. Ömür Allah payıdır (ırsı programm), onun uzun və ya qısa keçməsi hər kəsin özündən asılıdır. Amma bu da əsas deyil. Şərəfsiz keçən uzun ömürdən şərəfli keçən qısa ömür yaxşıdır. Deməli çox yaşamaq əsas deyil, necə yaşamaq əsasdır. Fiziki həyat müvəqqəti, mənəvi həyat daimidir. Ona görə mənəvi həyatın zəifləməsi özünü öldürmək kimidir və ya diri olarkən ölü olmaqdır.

Ömrü boyunca azadlıq və tərəqqi uğrunda çalışanlar əsil insanlardır. Adəmdən nə bir qul törəyib, nə də bir ağa (Həzrəti Əli Ə.S.). Azadlığı hamı sevir, amma bunu yalnız özü üçün istəyən də var, hamı üçün istəyən də. Başqalarının azadlığını qəsb edənlər özləri də uzun müddət azad qala bilməzlər. Azadlığın ən böyüyü düşüncə və vicdan azadlığıdır, onunla alver edən millət ölümə məhkumdur. Azad tərəqqi hürriyyətin məhsuludur. İnsanın xəyalı qədər azad heç nəyi yoxdur. Hər kəs azad doğulur, sonradan zəncirlənir, zənciri qırmağa çalışanlar isə insanlığa xidmət edirlər.

Ömrü boyunca səmimi düzgünlüyüünü qoruyub saxlaya bilən adı bir insan əbədi həyatını təmin etmiş olur. Sual olunur: savadsız, kimsəsiz, vəzifəsiz, yoxsul bir kəndlini elin-obanın qəlbinə əbədi həkk edən səbəb nədir? Belə bir insan mənim doğulub böyüdüyüm kənddə yaşayıb. Adı Abdul-baba idi. Orta məktəbir V111 sinfində təhsil alırdım. Üzümü səpgi bürümüşdü. Anam dedi ki, get Abdul-baba sağaltsın. Getdim. Nurani bir qoca idi. Soruşdu ki, kimlərdənsən? Teyfurun oğluyam-dedim. «Ay bala, biz qohumuq, mən qohumları çətin sağaldıram» - deyib tüpürcəyi ilə alnımı ovuşturdu və qəflətən üzümə bərk sillə vurdu. Gecə yatdım, səhər oyandım gördüm ki, səpgilər yox olub. Sonra fikirləşdim ki, tüpürcək səpgini daha da artırı bilər. Səpgilər yenə də çıxdı. Sonra bir neçə ay ərzində yox oldu. 2011-ci ildə valideynlərimin, qardaşının və bacımın qəbrini ziyarətə getdim. Orada kiçik bir gümbəz gördüm, əhali hey girib-çıxırdı. Kimin qəbri olduğunu soruştum, cavab aldım ki, Abdul-babanın qəbridir. Mən də ziyarət etdim. Özümə sualımlı beləcə yarandı, cavabım isə çox qısa oldu. Abdul-babanı el-obanın qəlbində yaşıdan onun hamiya səmimi düzgünlüyü olub. Bu insanda heç bir hiylə və aldatmaq olmayıb, həyətinə gələn heç kimi boş qaytarmayıb, olanını verib, olmayanına «yoxdu» deyib. Bütün fiziki ömrü boyunca dəyişməz və hamiya eyni səviyyədə səmimi qala bilib. Ona görə əhalinin qəlbində yaşayır.

Öpüşmək bioloji və mənəviyyat mahiyyətli birlik yaradır. Öpüşmək qarşılıqlı hissiyyatın dəqiqliyinə və güclənməsinə yönəlmış bioloji proses və psixoloji haldır. Mayalanması xarici mühitdə gedən heyvanlar heç vaxt

öpüşmürlər (məsələn, balıq, qurbağa). Daxili mayalanma qaydası ilə nəsil verən heyvanlar (sürünənlər, quşlar, məməlilər) öpüşürlər. Bunlar üzünü, dodaqlarını, dilini bir-birinə toxundurur, it, pişik, mal-qara bir-birini, hətta yalayırlar. Öpüşmədə iştirak edən bədən hissələri çox zərif və həssas, qan-damar kapilyarları və sinir ucları ilə zəngin olurlar (dil, dodaq). Öpüşən orqanizmlər bir-birinin istiliyini, səciyyəvi qoxusunu, hətta dadını hiss edir və özəlləşdirirlər. Əhali arasındaki öpüşmələr salamlaşmağın daha da güclü formasıdır. Salam yaxınlaşma arzusunun sözlə çatdırılmasıdır və Allahın adlarından biridir. Deməli salam ümumi, öpüşmək isə fərdi xarakterli ünsiyyətdir. Salamlaşan şəxslərin əl-ələ görüşmələri onların arasında təhlükənin yoxluğunu nümayiş etdirir və səmimiyyəti təsdiq edir. Lakin gigiyenik baxımdan söz ilə salamlaşmaq hamisindən üstündür (infeksiya şəraitini azaldır). Buna görə də «Salam» sözü Allahın adlarından biri kimi qəbul edilib.

Övlad qayğısı borc qaytarmaq, valideyn qayğısı isə insanlığa xidmətdir. Ən primitiv canlılardan tutmuş insana qədər bala qayğısı çəkməyəni yoxdur (passiv-fəal, şüurlu-şüursuz qaygılar). Bəzi cüçülər və balıqlar yumurtalarını və ya balalarını ağızında, hətta qarnında gəzdirib böyüdürlər. Bellində və "cibində" gəzdirənlər də var. Adam var ki, təkcə övladının yox, nəvə, nəticə, kötükcə və bütün nəslinin qayğını çəkmək üçün 1001 sifətə girir. Valideyn qayğını çəkmək, qocalara hörmət etmək yalnız insana məxsusdur, başqa canlılarda yoxdur. Ona görə insanlığa xidmət hesab edilə bilər. Adamdan valideyn qayğını çıxanda yerində hey-

van qalar. Övlad qayğısına qalmağın şüursuz forması ins-tinkt, ağıllı forması borc qaytarmaqdır. Özü böyüdülmüş olan böyütməlidir.

Övladsız insan və yetirməsi olmayan alim eynidir. Mənim bu kəlamım formal müqayisədir (səbəb deyil, nəticədir). İnsanın övladsız olması onun özündən asılı deyil, bunu heç kim istəməz. Amma alimin yetirmələri olması, özünə məktəb yaratması şəxsi fəaliyyətinin nəticəsidir. Yüksək ixtisaslı kadr hazırlığında iştirak etməyən kəslər bir alim kimi zəif, tənbəl, səriştəsiz olan adamlardır. Övlad ilə yetirmənin oxşarlığı budur ki, hər ikisi böyük zəhmət tələb edir, övladın pisi-yaxşısı ola bildiyi kimi, yetirmənin də hamısı eyni olmur. Amma buna baxmayaraq, olsa yaxşıdır (yoxa lənət). Pis və yaxşı nisbidir. Təsərrüfat sahəsində də belədir. Əkməyib peşman olmaqdansa, əkib peşman olmaq yaxşıdır. Tikməyib peşman olmaqdansa, tikib peşman olmaq yaxşıdır. Heç birini etməmək – yox olmaqdır.

Öz nöqsanını görmək çətin, onu düzəltmək isə böyüklükdür. Özgənin nöqsanlarını görmək asan, düzəltmək isə çətindir. Hər kəsin özünün nöqsanını görməsi çətin, düzəlməsi isə asandır. Dediym bu fikir xarakterə daha çox aid edilə bilər. Ona görə ki, ağılı az olan çox adam özünü hamidən ağıllı hesab edir. Rusların yaxşı bir deyimi var: «esli durak znaet, çto on durak, on uje ne durak» – özünün sarsaq olduğunu bilən, artıq sarsaq deyil. Təvazökarlıqdan uzaq olan adam öz nöqsanlarını görə bilmədiyi üçün həmişə nöqsanlı qalır. Yalnız öz ağılı ilə oturub-durmaq sadəcə bədbəxtlikdir.

Öz-özüne bərkdən danışmaq ətrafi unutmaqdır.

Normal adam, xüsusən də məktəbə gedən uşaq nitqini inkişaf etdirmək məqsədilə bərkdən kitab oxuya bilər, hətta özü-özünə bərkdən danışa bilər. Lakin yetkin adamın ictimai yerdə öz-özünə bərkdən danışmağı sadəcə etikasızlıq deyil, ruhi kənarlanma əlamətidir. Bu göstərir ki, həmin adam ətrafinı unudur. Normal adam yerləşdiyi məkandan asılı olmayıaraq, heç vaxt ətrafinı unutmaz.

Özünə qulluq etmək mədəniyyətin ən çətin formasıdır.

Mən insanın özünə qayğıkeş olmasını mədəniyyətin vacib tərkib hissəsi olması hesab edirəm. Bu bacarıq adamın uşaqlıq dövründə valideynləri və müəllimləri tərəfindən verilir. Sonralar isə hər kəs özü qazanır. İnsanın sivil (kultur) olmaq səviyyəsi onun özünə və ətrafindakı canlı-cansız real varlıqlara qayğıkeş yanaşması ilə ölçülə bilər. Bunlardan ən çətini egoizmdən kənar qalmaq şərti ilə özünə qulluq edə bilməkdir. Özünə qayğıkeş olan özünü dərk etməyə başlayır, bu isə onu düzgün yola yönəldir, səhv hərəkətlərdən uzaqlaşdırır. Özünə qulluq etməyib xəstələnnən, eybəcərləşən, kobud adam ətrafında olan insanlara və başqa real varlıqlara qayğıkeş ola bilməz. Kultur insan tək olduğu yerdə də hesab etməlidir ki, hamı ona baxır və xəyalında hamiya hörmət etməlidir.

Özünü öldürməyin səbəbi təkcə ağıl çatışmazlığı deyil.

Özünü öldürməyin bir neçə forması var: çox qorxudan az qorxuya can atarkən ölmək, hirsən-qəzəbdən ölmək, vurulma sevgisi naminə ölmək, intihar etmək, şəhid olmaq. Yanğından, seldən, atəşdən özünü qorumaq üçün edilən risk nəticəsində ölmək qorxu ölümüdür. Hirsindən – qəzə-

bindən ölməyin səbəbi ağılmın çatışmazlığıdır. Vurulma sevgisinə nail olmayanda ölmək iradənin zəifliyidir. İntihar etmək ağılmın azlığı, iradənin isə güclü olmasının nəticəsidir. Şəhid olmaq ağılmın çoxluğunu və iradənin güclü olmasını göstərir, insanlığa xidmət edən böyüklükdür.

Özünü qorumaq təkcə fiziki deyil, həm də mənəvi xarakterlidir. Hər kəsin ömrü boyunca qarşısında duran ən çətin vəzifəsi ekoizmdən kənar qalmaq şərtilə özünü qorumasıdır. Özünü qorumağın iki tipi var: heyvanların özünü qoruması, əhalinin özünü qoruması. Heyvanlar yalnız özünü və böyütməkdə olduğu balasını qoruyurlar (passiv və fəal). Amma əhalinin özünü qoruması fiziki və mənəvi olur. Fiziki özünüqoruma ali heyvanlarda olana yaxındır, mənəvi özünüqoruma isə yalnız əhaliyə məxsusdur. Bu da hamıda eyni deyil və hər kəsin etdiyi yaxşılığın səviyyəsindən asılıdır. Yalnız ailəsinə yaxşılıq edənlərin mənəvi özünüqoruması minimal, bəşəriyyətə yaxşılıq edənlərin mənəvi özünüqoruması isə maksimal olur. Həzrəti Mühəmməd (Ə.S.) peygəmbərdir. İnsanlığı qoruyub saxlayanlar özünün də mənəvi həyatını qoruyub saxlamış olurlar. Çoxluğun özünüqoruma mənəviyyəti minimal ilə maksimal arasında yerləşir və fərqlidir.

Özünü az-çox dərk etməyən adam təbiəti sevə bilməz, bilsə də faydasız olar. Təbiəti sevib-sevməyənlərin sorğusu keçirilərsə «sevənlər» 100% təşkil edərlər. Təbiəti tanıyanlar və tanumayanların yoxlanması mümkün olarsa, tanumayanlar çoxluq təşkil edərlər. Hər hansı obyekti tanımayan onu sevə bilməz. Deməli quru məntiq göstərir ki, təbiəti sevməyənlər sevənlərdən çoxdur. Bu nisbəti müasir

reallığın əksi istiqamətə yönəlmək dünyanın problemidir: sadə həyat tərzinə qayıtmaq; şəffaf əxlaq; insanlığın hərtərəfli inkişafı; iti ağıl, güclü bilik, işlək qanun; şüurlu istehsal və şüurlu istehlak; təmiz və sağlam ətraf mühit; səmimi əməkdaşlıq və s. Bunların hamısı təbiətə şüurlu sevgidən asılıdır.

Özünüdərk noosferdən gözlənir. Heç kim öz qəlbini görə bilməz və qəlbin tələblərinin ziddinə gedə bilməz. Lakin həvəsi, istəyi, xasiyyəti, ağlı və kənardan gələn sədaları ölçüb-biçmək vasitəsilə özünü az-çox dərk edə bilər. Özünü idarə edə bilmək üçün kim olduğunu tanımaq vacibdir. Ömrün illərlə uzunluğundan əməllərlə uzunluğu yaxşıdır. Yaxşı əməl daimi qalır, sahibini ölməz edir. Əməli də buyuran ağıldır. Lakin ağılli insan kütləvi yetişmir. Ağilli insanların çoxluq təşkil edəcəyi cəmiyyət noosfer adlandırılub. Noosferdə özünüdərk güclənəcək. Ona görə müdriklər gənclərə üz tutub deyirlər ki, heç bir hiylə, heç bir terrorizm, heç bir qanlı müharibə həyat uğrunda yarışda heç kim qalib çıxara bilməz. Yalnız sivilizasiya (insanlıq) uğrunda yarışda ayrı-ayrı şəxsləri, millətləri və ya ölkələri elmi inkişaf qalib çıxara bilər. Biosferin noosferə keçməsi üçün uzun illərdən yığılib qalmış ekoloji böhran təhlükəsini aradan qaldırmaqla yanaşı yeni təhlükələrin yaranması səbəbinin də qarşısı alınmalıdır. Noosferin yaranması üçün təbiət-cəmiyyət-şəxslər arasında qlobal miqyaslı sivil (kultur) harmoniya olmalıdır.

Özünün eyibini görməyən kor, eşitməyən kar, danışmayan laldır. Hər kəsin eyibi cismani və ruhani ola bilər. Cismani eyibi dost da bilir, düşmən də bilir. Heç kimi

yolda saxlayıb demirlər ki, sənin burnun əyridir və ya üzün çopurdur. Ona görə ki, cismani çatışmazlıq başqası üçün zərərli deyil. Amma ruhani eyiblər sözə və əmələ çevrilib başqalarına zərər verir. Bunu heç kim dəstəkləmir, hamı pisləyir. Odur ki, hər kəs ilk növbədə özünün sözündə və rəftarında olan eyiblərdən xəbərdar olmalı və onları ləğv etməyə çalışmalıdır. Adamları öyrənməyə çalışan insan eyibləri açmaqla böyük yaxşılıqlar edir. «Mənim nöqsanlarımı açandan Allah razı olsun» (Həzrəti Ömər). Amma hər kəsin öz eyibini özü aça bilməsi ən böyük xoşbəxtliyidir. Eyibini bilməyən və bilmək də istəməyən ikiqat bədbəxtdir. İnsanın ən səmimi tənqidçisi özü ola bilər. Öz eyibini dərk etməmək ən böyük eyibdir. Başqalarında qüsür axtarmağa həvəskar adam özü daha çox qüsurlu olandır. Cismani baxımdan ən eybəcər adama «səni görməyimə şadam» demək ona ruhi qida verir, deyənin isə alicənablılığını göstərir.

Poeziya və musiqi insanlığın inkişafına böyük təkandır. Mən şair, bəstəkar və ya müğənni deyiləm, sadəcə oxucu, tamaşaçı və dinləyici kimi bəzi duyğularımı çatdırmaq istəyirəm. Poeziya və musiqi hər ikisi obrazlardır. Poeziya yazılıb-oxunduğu üçün görünür və yaddaşda yaxşı qalır (əzbərlənir). Lakin musiqi ayrıca təhsil forması olduğu üçün onu bəstəkar oxuyub təhlil edə bilir, adı adamlar isə yalnız eşidir. Bu işdə dinləyicilərə kömək edən müğənnilərdir. Onlar öz davranışını və səsi vasitəsilə musiqinin (səsin) dərk edilməsini asanlaşdırır. Poeziyanı oxuyan və musiqini dinləyən hər kəs eşitdiyini və gördüklerini özünə tətbiq edir (özəlləşdirir). Ona görə özü də bilmədən haqq-ədalət tərəfdarı olur, müsbət emosiya alır, şənlənir, bəzən də qəmlənir. Hər iki halda insanlığa doğru inkişaf edir. Elə olur ki, özünün xarakteri əleyhinə səhnədə görüb alqışladığı obrazı evində bacısında və ya xanımında görəndə ona ağır cəza verməyə heç nədən çəkinmir. Budur son illərdə mənim yetirməm şair-ekoloq alim Anar Məmmədovla əməkdaşlığımın əsas məqsədi. İnanıram ki, poeziyanın, musiqinin və mədəniyyətin bütün sahələrinin ekoloji problemlərin həllinə integrasiyası böyük fayda verə bilər.

Paxillığın səbəbi nə qədər çox olsa da əsas səbəbi ruhi çatışmazlıqdır. Paxilliq qeyri-iradi psixoloji haldır, yəni ruhi çatışmazlıqdır. Paxilların əsas obyekti uğurlu iş sahibləridir. Paxıl elə bilir ki, qonşusunun gözləri kor olarsa, o

daha yaxşı görər. Paxilliq adamı kiçildib nifrətə qədər alçaldan bir duyğudur. Şöhrətpərəstlik ilə paxilliq yaxın duygulardır. Paxilliq öz sahibini içərisindən qurd kimi yeyir. Dərdsiz adam yoxdur, paxılın isə öz dərdinin üzərinə başqasının uğurlarından çəkdiyi dərd də əlavə olur. Ona görə paxıl həmişə ikiqat dərd içərisində yaşayır. Paxıl ağıldıdan savayı hər şeyə nəfis ötürür. O elə bilir ki, hamidan ağıllıdır, bu isə onun nəfsini, nifrətini, xəyanətini və böhtanlarını daha da artırır. Paxilliq passiv narazılıq hissi olsa da tezliklə çevrilib fəal narazılıq hissiyyatı olan nifrətin işini görür. Adı adam bir dəfə ölürlər, paxıl isə hər dəfə başqalarının uğurlarını eşitdikcə ölüb-dirilir. Paxılın pislikləri onun ölümü ilə qurtarır, paxilliq qalır və irsi programla yayılır. Müasir dövrdə dəbldəbəli dəfn mərasimində də paxilliq edənlər var. Səxavətli nadan adam bilikli paxıldan hörmətlidir. Amma unutmayaq ki, paxıl adəmin ən böyük zərbəsi özünə dəyir. Bir sözlə desək paxıl adam bədbəxtidir, amma beləsi uşaqlıq vaxtından ciddi və ardıcıl tibbi və psixoloji nəzarət altına alınarsa, çatışmazlığı azaldıla bilər.

Peşiman olan adama nə ağılsız demək olmaz, nə tam ağılli. Peşiman olmaq tövbə etmək qərarına yaxın hissiyatdır. Peşimançılıq şər ilə xeyir arasında tərəddüd etməkdir, bu isə iradənin zəifliyindən irəli gəlir. Peşimançılığın səviyyəsi eyni deyil. İntiqam alıb peşiman olmaq şər işin sonu, yaxşılıb edib peşiman olmaq isə xeyir işin sonudur. Amma hər ikisi ruhun xeyrinədir, əxlaqı təmiz edir. Pisi budur ki, peşiman olub ölenlərin fəaliyyət formalarını dirilər təkrar edib bir-birini qırırlar. İnadkarlıq peşimançılığın əvvəlidir. Qəzəbli olmaq halları az-çox ağılı olan adamda da-

ha çox peşimançılıq yaradır. Peşiman olub ağlamaq içərinin kirini göz yaşı ilə yuyub təmizləyir. Amma səhv edib peşiman olmaqdansa, səhvə yol verməmək yaxşıdır. Həyatda hər bir qələbənin az-çox peşimançılığı olur, amma nadanlıq üzərində qələbənin heç bir peşimançılığı ola bilməz. Danışın peşiman olanlar az deyil, amma susub peşiman olanlar tək-təkdir.

Pələng, şir və canavar kimi vəhşilər təbiəti zəngin və sağlam saxlayırlar, yolunu azmış adamlar isə dağdır və xəstələndirirlər. Yırtıcı heyvanlar öz şikarlarının zəiflərini, qocalarını və xəstələrini tutub yeyirlər. Yeyib doyduqdan sonra qalanlarına dəymirlər. Ona görə şikarların sağlam və məhsuldar olanları qalır, onlardan da sağlam və məhsuldar nəsil törəyir. Amma həyat yolunu azmiş adamlar istər təbiətdən olan, istərsə də özlərinin min bir çətinliklə yetişdir-dikləri sərvətlərə heç bir qənaət etmir, yediyini yeyir, yemədiyini qırıb atırlar. Nəticədə təbiət zənginliyini itirir və xəstələnir, bu da əhalini sərvətsiz qoyur və yeni-yeni xəstəlik-lər əmələ gətirir. Məsələn, orta əsrlərdə Kürqıraqı meşələrdə şir, pələng, maral, cüyür, çöl donuzu, qırqovul və s. ov heyvanları böyük sürünlərə yaşamışlar. İndii isə nə meşə yoxdur, nə də o heyvaenlar. Belə çıxır ki, ağılsız vəhşilər bolluq yaratmış, ağıllı sayılan adamlar isə dağıtmışlar. Bu barədə düşünməyin nəyi pisdir?

Pis iş üçün vəd vermiş adamın ondan imtina etməsi, eləcə də yaxşı işə vəd vermiş adamın uğurlu icrası böyük-lükdür. Pisliyin nə demək olmasına dair hər kəs dərindən düşünməlidir. Pisliyə çox vaxt pisliklə cavab verilir. Pisliyin miqyası fərqli olduğu üçün Allah da pisliyin müqabilində

cəza verir. Pislik etməyi xəyala gətirmək də pisdir. Edilən yaxşılığı üzə vurmaq da pislikdir. Hamı pislik edə bilər (cavan da, qoca da). Onun yayılma yolları o qədər çox və gizlindir ki, kiçik ehtiyatsızlıq edən hər kəsi tez tapır və ona uyğyn əməl yaradır. Odur ki, hər kəs beynində pis fikir yanmasının qarşısını vaxtında almalıdır. Pis fikirlərə qapanan adamın ondan aralanması böyük iradə tələb edir. Özbaşına buraxılan pis fikirlər qələbə çala bilməsə də, üzüqarlıq yaradır.

Pislik edən adamın qazancı yalnız zərər ola bilər. Pislik etmək bəlasına düçər olmuş adamın özünə etdiyi maddi və mənəvi zərəri onun pislik tuşlaşlığı kəslərin zərərindən qat-qat çox olur. Pislik etmək hər şeydən öncə sübhə və qorxu yaradır. Beləsi hamidan yalnız pislik gözləyir, ona görə pisliyini daima artırıb ruhi xəstəlik səviyyəsinə çatdırır. Pisliyə qarşı mübarizə aparan adam bəzən özü da-ha böyük pislik edir. Ən yaxşısı heç kimə heç vaxt pislik etməməkdir. Başqasının etdiyi pisliyi unutmaq doğru yoldur. Yaxşılığa qarşı edilmiş pisliyi unutmaq yaxşılıq sahibinin özünə faydalıdır, ona qarşı edilmiş pisliyin yaratdığı mənfi duyğuları təkrar yaşamağın qarşısını alır. Pisliyə qarşı yaxşılıqla cavab vermək ecazkar insanlara məxsusdur.

Radiasiya alov deyil, yalovdurdur. Ətraf mühitin radioaktiv çirkənməsi çox təhlükəlidir. Radiasiya materiyadan ayrılan zərrəciklərdir. Təbii və antropogen olur. Kosmosdan gəlib çıxan bəzi şüalar, mədən şüaları, qayalar, radon qazları və s. təbii radiasiya mənbələridir. Antropogen radiasiya mənbələrinə atom stansiyaları, nüvə silahları, süni rentgen və s. daxildir. Nüvə partlayışı baş verərkən 100-dən çox radioaktiv izotoplar havaya qalxıb, 1000-km-lərlə uzağa yayılır. İnfraqırmızı şüalar və radiodalğalar daha çox qorxuludur. Bəzi sənaye sahələrində əmələ gələn radioaktiv tullantılar əhalinin sağlamlığına gizlin zərbələr vurur. Atom stansiyalarının iqtisadi faydası konkret ölkəyə çatır, onun zərəri isə müxtəlif ölkə xalqlarının sağlamlığına zərbə vurur. Bütün bunlarla yanaşı, radiasiyadan səmərəli istifadə etməyin mümkünüyünü inkar etmək olmaz. Zəhər maddələrinin kiçik dozasi xəstəliyin qarşısını almaqda faydalı olduğu kimi, radiasiyanın da kiçik dozasi fayda verir. Məsələn, kiçik dozalı lazer şüaları xərcəng xəstəliyinin yalovudur, onun qarşısını alır.

Reklamların aldatdıqları öyrətdiklərindən çoxdur? Reklam bələdçi idir, öyrətmək, kömək etmək üçündür, həm də mədəniyyət formasıdır. Ona görə hər bir reklam səmimi olub, xalqa xidmət etməlidir, təəssüf ki, belə deyil. Aldatmağa yönəlmış reklamlar səmimi olanlardan çoxdur. Bəzi reklam kimisə tanıtmağa yönəlib, bəzisi hiylə ilə doludur, bəzisi pul tapmaq üçündür, çoxu da alicisini itirmiş keyfiyyətsiz və ya köhnəlmış mallara təkrar «nəfəs» vermək

üçündür. Məsələn, indi uşaq da bilir ki, siqaret əhalinin başını pambıqla kəsən bir bəladır. Belə olan halda nə üçün cəlbedici qutularda çoxlu çeşidlərlə maqazinlərə doldurulur? 1500 adlı sintetik maddələrin 78%-inin ətraf mühitə, o cümlədən əhaliyə təsiri öyrənilmədən qaldığı halda nə üçün hər il 500 tondan çox istehsal edilib, hətta ərzağa və kosmetikaya qatılaraq təbliğ olunur? Mahiyyəti beləcə müəmmalı olan reklamlar çoxdur və əsas məqsədi zəhmətsiz pul əldə etməkdir.

Reallaşdırıla bilməyən xəyallara qapanmaq ruhi xəstəliyə aparır. Xəyal fikirlər toplusudur. Bunların bir hissəsi reallaşa bilir, çoxu isə göy gurultusu kimi keçib gedir. Xəyalsız yaşayan insan yoxdur. İnsanın biliyi eyni səviyyədə qala bilməz, o həmişə yeniliyə can atrı, istədiyinə nail olmaq üçün adamın öncə xəyalı, sonra biliyi və əməli köməyinə gəlir. Deməli hər bir uğur xəyaldan başlayır. Xəyal iradı duyğu deyil, düşüncə isə iradıdır, ona görə xəyal haqqında səbrlə düşünmək vacibdir. Xəyal qəlbin istəyidir, haraya gəldi uçub gedir, düşüncə isə onu lazım olan yerə yönəldir. Odur ki, xəyala qapanmaq qorxuludur. Ən böyük fantastik xəyallar ətraf mühiti dərk etmək istəyən uşaqlarda əmələ gəlir (məktəbə qədər). Xəyal fikirə qanad verir, ağıl müqayisə edir, zövq seçib bəyənir. İstedad və zəhmət icra edir. Alternativi olmayan düşüncə xəyal səviyyəsində qalır. Boş xəyallara qapanıb qalmaq hədərdir.

Resurs təbiətdən, yem boğazdan, qida ürəkdən keçir. İnsan həyatının iki mühiti var: xarici mühit, daxili mühit. Bunlar qırılmaz bağlıdır. Həyat üçün lazım olan resurslar təbiətdən götürülür, bəzisi birbaşa, bəzisi isə dəyişdirilib

istifadə olunur. Boğazımızdan keçən nə varsa, hamısının ümumi adı yemdir. Yediklərimiz həzm olduqdan sonra bağırısaqdan qana keçir. Qanı hüceyrələrə çatdırıb, onları qidalandıran ürəkdir. Deməli bağırısaqdan qana keçən nə varsa, hamısının ümumi adı qidadir. İnsanın mənəvi həyatının özülü onun maddi həyatıdır (bioloji həyat). Lakin bioloji həyat bütün canlılara, mənəvi həyat isə yalnız insan növü nə aiddir. Mənəvi həyat bioloji həyatdan asılı olmasına baxmayaraq, mənəviyyata üstünlük verilir, ona görə ki, mənəviyyatsız insan yoxdur. Maddi həyatın yüksək səviyyədə təmin olunması üçün mənəviyyata möhkəm bazis olmalıdır, əks halda insanlıq bioloji həyata qayıdır yox olar. İnsanın yoxluğu nadanlığın tam qələbəsi olar, təbiəti dağdır, qiyamət günü tez gələr.

Ruh yüksəkliyi çətinliklərə qalib gəlir. Ruh yüksəkliyi ətrafdan əlavə vəsait tələb etmir. Daxili imkanların səfərbər edilməsi hesabına yeni uğurlar qazanır. Ruh yüksəkliyinə səbəb müxtəlif ola bilər. Çox adamın ruh yüksəkliyinə səbəb maddi maraq prinsipi olur. Bəzi adam vəzifəsinin yüksəlməsindən, bəzisi mənsub olduğu kollektivin adından, bəziləri də elinin-obasının, xalqının, vətəninin çağırışından ruhlanıb uğur qazanır. Beləliklə, ruh yüksəkliyinin səbəbindən asılı olmayıaraq, bütün formaları çətinliyə qalib gəlib uğur qazanır. Vətən naminə ruhlanıb şəhid olmaq da ruh yüksəkliyinin nəticəsidir.

Sağlam rəqabət hər iki tərəfə faydalıdır. Sağlam rəqabət yarışdır. Təbiətdə rəqabət həmişə müsbət nəticə verir. Cəmiyyətdə olan rəqabətin nəticəsi isə proqressiv və reqressiv olur. Ona görə ki, təbiətdə rəqabət həmişə sağlam olur. Cəmiyyətdə isə rəqabətə siyaset və hiylə qarışib onu korlayır. Belə halda rəqabətdən biri qazanır, digəri itirir, cəmiyyətin inkişafı yerində sayır (durğunluq alınır).

Sağlam ruh bədənin qoruyucu qalxanı, lazımlı olanda qılıncıdır. Sağlam ruh qəlbin və beynin enerjisi olub, bədəni möhkəm, qalxan kimi qoruyur, savaş vaxtı isə düşməni qılınc kimi kəsir. Zəif və xəstə ruh əlində nə qalxan tuta bilməz, nə də qılınc çala bilməz. Bədəni yaradan da ruhdur, onu buyurub işlədən də ruhdur, qoruyub saxlayan da ruhdur. Ruh Allahın qəlblərdə, beynlərdə yerləşən hissəsidir.

Sadəlik fiziki həyatın xilas yolu, mənəvi həyatın gözəllik zirvəsidir. Hamı bilir ki, bəşəriyyətin ilkin həyat yolu sadə həyat tərzi olub. Bunu da hamı bilir ki, müasir bəşər övladı həyat yolunu azib: nəfsi və ona uyğun hiyləsi artıb; qurucudan çox dağıdıcı olub; mənəvi həyatını maddi həyatına qurban verib; qanlı müharibələr və soyqırımı edir; dini dəyərlərdən uzaqlaşır. Xəstəliklər çoxalıb, orta ömür qısalıb və s. Bu dəhşətli vəziyyətdən dünyani yalnız sadə həyat tərzinə dönüş xilas edə bilər. Böyük dahi İsaak Nyuton qumluqda oynayan uşaqqı sadəliyini saxlamağa çalışıb. Lev Tolstoy insanların gücünü sadəlikdə görüb. Məhəmməd Peyğəmbər (Ə.S.) keçini özü sağıb.

Sağlamlıq hər kəsin əvəzedilməz şəxsi sərvətidir. Ömürü və sağlamlığı Allah verir, amma onun necə keçirilməsi hər kəsin özündən asılıdır: qənaətlə sərf edib ömrü başa vuranlar var, amma israfçılıq edib tez ölenlər daha çoxdur. «Bir anlıq sixıntı-bir illik qocalıqdır» (Həzrəti Davud peyğəmbər Ə.S.). Xəstə şahdan sağlam dilənçi olmaq daha yaxşıdır. Təəssüf ki, sağlamlığın qədri xəstələndikdən sonra bilinir. Sağlam ruh və güclü iradə bədənin əsas xilaskarıdır. Artıq yemək sağlamlığın düşmənidir. Qarınqulu adam öz ərzağını zəhərə çevirir. Sokrat deyib ki, az yeyilən zəhər çox yeyilən dadlı yeməkdən yaxşıdır. Dərmanlar az yeyilən zəhərdir. Təbiəti zəhərləmək kütləvi qırğındır.

Sağlamlıq, istərsə də xəstəlik tibbi və ekoloji xarakterli olur. Müasir dövrde hər bir ölkənn əsas göstəricisindən biri onun səhiyyə sahəsindəki uğurudur. Heç bir xəstəsi olmayan ölkə yoxdur. Xəstəliklər iki qrupa ayrılır: tibbi xəstəliklər və ekoloji xəstəliklər. İrsi program ilə bağlı olan xəstəliklərdən başqa hamısı ekoloji xəstəliklərdir. Tibbi xəstələr tək-tək olur və fərdi diaqnoza əsasən müalicə edilirlər. Amma ekoloji xəstələr qruplarla olur. Ətraf mühitin çirkəlməsi və zəhərlənməsi çoxaldıqca ekoloji xəstələr də çıxalır. Tibbi müalicənin uğurunu bilmək üçün eyni yerdə olan konkret xəstələr müqayisə edilir. Ekoloji xəstəliyə qarşı mübarizənin uğurunu göstərmək üçün isə şəhərlərin, kəndlərin və s. ərazilərin ekoloji şəraiti ilə xəstələrin ümumi sayı müqayisə edilir.

Xəstəliyi sağaldan təbiət, müalicə edən həkimdir. Müalicə olunmuş xəstəlik təkrar qayıda bilir, sağlamış xəstəlik isə bir daha qayıtmır. Sivilizasiyanın beşiyi sayılan Şərq ölü-

kələrində (Çin, Tibet, Hindistan, Misir və s.) xəstəliyin müalicəsinə nisbətən sağlamlığın qorunmasına daha çox əhəmiyyət verilib. Təəssüf ki, müasir dövrdə «Saqlamlar poliklinikası» yox səviyyəsindədir. Saqlam insanların həyatında nə varsa, hamısı faydalıdır (Hippokrat).

Seçilmişlər seçənlərin güzgüsüdür. Demokratik inkişaf yolu ilə gedən ölkədə hər hansı vəzifəyə seçilmiş məmurlardan onların seçicilərinin giley-güzar etməyə haqqı yoxdur. Seçilmiş şəxs aldadıbsa, seçənlər ağılsızdırılar. Seçənlərin hər hansı neqativ niyyəti baş tutmursa, seçilmişin şəffaf olmasını göstərir. Seçənlərin həyat səviyyəsi aşağı düşərsə, onlar işləməyi bacarmır və ya istəmirlər. Seçilən az, seçənlər çoxdur. Çoxun (əhalinin) yerinə az (bir qrup insan) işləyə bilməz. Bütün hallarda çatışmazlığın səbəbi seçilmişlərdə deyil, seçənlərdədir.

Seksual pozuntu – azğınlıq, seksobiznes – antiinsanlıq hesab edilə bilər. Uzun tarixi dövrü əhatə edən 10-minlərlə atalar sözünü, fəlsəfi traktatların və xalq deyimlərinin araşdırılması göstərir ki, cəmiyyətdə seksual pozğunluq və cinsiyyətlər arasında ədalətsizlik az-çox həmişə olub. Lakin seksobiznes (qadın alveri) XX əsrдən başlayaraq inkişaf edib, hətta homoseksualizm çoxalıb. Bu eybəcərliklərin hər ikisi azğınlıqdır, adamların nəfsinin artması və onun qarşısını almağın pozulmasıdır. Seksobiznes həm də zəhmətsiz pul tapmağa yönəlib. Təbiidir ki, bunların arasında ruhi xəstələr də var. Şübhə etmədən demək olar ki, seksobiznesin təşkilatçıları cəhənnəm odunda yanacaqlar. Amma belələrinə qarşı cəza tədbirlərinin yoxluğu və ya zəifliyi təccüb doğurur. Ona görə ki, heyvanlarda seksual pozğun-

luq yoxdur (təbiətdə!). belə çıxır ki, adam heyvandan da aşağı səviyyəyə enə bilir.

Sədaqət sadıq insan yetişdirir, bu isə namuslu olmağın tərkib hissəsidir. Sədaqət ədalətin təməlidir. Ədaləti olmayanın Allahı da olmaz. Deyiləni təkrar etmək sədaqət deyil, səhv deyilənə etiraz etmək sədaqətdir. Sadıq insanlar azaldıqca ədalət tərəfdarları azalır, bu isə namusu zəiflədir, insanlığın yönümü vəhşiliyə tərəf çevrilir. Belə böyük qlobal psixoloji problemlərin həllinə kömək etmək istəyənlər öncə özlərinə qalib gəlməlidirlər.

Səbr etməyi bacarmaq insanı bütün çətinliklərdən qalib çıxarıır. Allah səbr edənlərin dostudur (Qurani-Kərim). Səbrli insan istədiyinə çatır. Kədərin ən yaxşı dərmanı səbrdir. Səbrsiz adamın ağıldan danışmağa haqqı yoxdur. Müdriklərin hamısı səbrli olublar. Səbr və ümid mütləq uğur qazandırır. Ehtiraslarını cilovlaya bilən insan təcrübəli sərkərdədən də güclüdür. İradə ilə səbr əkizdir. Doğru danışmaq və doğru iş görmək səbr tələb edir. Səbr kal meyvə kimidir, şirin olması üçün vaxt lazımdır. Səbrsizlik qədər yoxsulluq yoxdur. Səbr ümid yaradır, o da xoşbəxtlik gətirir. Səbrsiz adamın müsibəti qat-qat ağır olur. Səbr böyük bir xəzinəyə açardır. Qəzəbin alovu öncə öz sahibini yandırır. Səbrlə əff etmək ən böyük intiqamdır. Bunları oxumaq azdır, hər biri haqqında yaxşı-yaxşı düşünmək lazımdır.

Səhv etmək də bir vərdişdir, kiçiklərindən böyükləri əmələ gəlir. Xəta etməyən adam yoxdur. Xətadan kiçik səhv, ondan böyük səhv, sonda cinayət yarana bilir. Ona

görə ən kiçik xətanı vaxtında görüb ləğv etmək yaxşı uğur-dur. Səhv etməyin ən pis cəhəti onun vərdişə keçməsidir. Bunun qarşısını almaq üçün hər şeydən öncə həyatda hər kəsin müəyyən qədər biliyi olmalıdır. Biliksiz adam səhvi görə bilməz, uğursuz qalar. Bilmədən edilən səhv yanlış-maqdır, bilarəkdən edilən səhv isə cinayətdir. Başqasının səhvindən keçmək olar, öz səhvinə qarşı hər kəs çox aman-sız olmalıdır. Həyatda səhvlərə münasibət yaşıdan asılıdır: gəncin səhvi çox olur, yetginlik onlara qarşı mübarizə apa-rır, qocalıq isə peşiman qalır. Səhvi etiraf etməyənlər yeni-yeni səhvlərlə yüklenir, kiçik nöqsandan böyük səhvlər əmələ gəlir. Heç nə etməyənin heç bir səhvi olmur. Deməli öz səhvlərini düzəltməklə öyrənmək uğur sayila bilər. Hə-yatda büdrəmək hələ yixilmaq deyil. Xəta etmək qorxulu deyil, onu unutmaq qorxuludur. Səhvi təkrar etmək çox pisdir. Səhvi etiraf etmək uğur qazanmaqdır, etiraf etmə-yənlər isə yeni-yeni səhvlər edirlər.

Sələflər və xələflər olmasa, cəmiyyətin inkişafı daya-nar. Sələflər öyrədir, xələflər öyrənir. İnsan həyatının bütün sahələrində sələflər və xələflər var. Məhəmməd (ə. s.) pey-ğəmbərin hədislərindən birində buyurulur: «bildiyini öy-rətməyənə dəryada üzən balıqlar və göydə uçan quşlar da lənət edirlər». Bu hikmətli kəlamdan məlum olur ki, balıqlar, quşlar, insanlar və s. canlılar öyrənib-öyrətməklə yaşa-yırlar. Belə olan halda cəmiyyətin bütün üzvləri (adi iş adamları, sənətkarlar, mütəxəssislər, təşkilatçılar, məmurlar, din xadimləri, alımlər) öyrənib-öyrətməlidirlər. Bu fə-a-liyyət, bir qayda olaraq vəzifə borcundan əlavə təmənnasız icra edilməlidir.

Sərvətin bolluğu onun qədir-qiyətini dərk etməyə mane olur. Adamlar bir qayda olaraq, əlçatmaza dartinir, az olanı axtarır, bol olana əhəmiyyət vermirler. Az-az insan tapılar ki, çayın kənarında bir vedrə suyu quru qaya üzərinə tökməkdən əlini saxlayıb bitki dibinə töksün. Az-az insan tapılar ki, ulduza baxıb aldığı zövq barmağındakı brilliant qaslı üzükdən aldığı zövqdən yüksək olsun. Az-az insan tapılar ki, cavan olarkən, faydasız davranışına sərf etdiyi enerjiyə heyfi gəlsin. Beləliklə, bol sərvətə qənaət etmək, yüksək ağlın məhsuludur. Adamlara verilmiş ömür cibdə pul kimidir. Qənaətlə xərclənəndə gec, şabaş edib səpiləndə tez qurtarır. Ağlı müdrik insan dərk edir ki, sərvəti, o cümlədən, sağlamlığı bol olarkən qədir-qiyətini bilib qorumaq lazımdır. Azalandan sonra bərpa etmək çətindir və ya heç mümkün deyil.

Simasızlıq çoxlu biliklə birləşəndə antiinsan yetişir. Hiyləgərliyi maksimal inkişaf etmiş adam simasızdır (çox-sifətlidir). Beləsi elmsiz qalanda cəmiyyətə çox ziyan vura bilmir. Lakin çox biliyi olan simasız adam antiinsana çevrilib fəlakət törədir. Soyqırımı aparanlar, terroristlər, faşistlər, narkobizneslər antiinsan adamlar, onların buyruqlarını icra edənlər isə simasızlardır. Simasız adamları istənilən tərəfə döndərmək asandır. Simasızlıq anadangəlmə olur, antiinsan isə fərdi həyatda yetişir.

Siqaret çəkməyin adət yaratması onun başqa zərərlərindən pisdir. Tütünüñ və onun büküldüyü kağızin tərkibində bir sıra zəhərli maddələr var. Ona görə siqaret çəkən adam hər şeydən önce özünü zəhərləyir. Dəmi və siqaret çəkmək çıxış yolu deyil. Adam siqaretdən tədricən zəhər-

ləndiyi üçün orqanizm ona az-çox uyğunlaşır və zəhərlənməsini kəskin hiss etmir. Artıq çoxdan isbat edilib ki, siqaret çəkən adamlarda xərçəng xəstəliyi qat-qat çox olur. Siqaretin ailə büdcəsinə vurduğu iqtisadi zərəri illərə və 10 illərə vurduqda onun çox böyük məbləğ olduğu görünür. Siqaretin ən böyük zərəri əhalidə bu zərərli adətin tez və geniş yayılmasıdır (pis əməl tez yayılır). Gənclər bir-birinə baxıb həvəslənir və siqaret çəkmək kütləvi hal alır. Hələ yaxşıdır ki, siqaret çəkmək irsi deyil. Bircə xeyri varsa, o da əsəb sistemini keyidib müvəqqəti sakitləşdirməsidir. Siqaretin biznesi düşünmək üçün kiçik mövzu deyil. Mənim burada yazdıqlarımı çox adam bilir. Onların içərisində geniş tanınmış «vətənpərvərlər» var, özləri də siqaret biznesinə rəhbərlik edirlər. Gəlin beləsinin millətini sevməsini saxta hesab edək. Asand yolla qazanc üçün gəncləri və az düşünənləri zəhər qəbul etməyə həvəsləndirənə başqa ad vermək çətindir. Siqaretin passiv reklamı («bəzəkli qutuları», «kral», «qəhrəman», «pəhləvan» və s. cəlbedici adları) ona qarşı deyilən sözlərdən çox güclüdür. Siqaretin geniş yayılmasına şərait yaradanları çoxsifətli adlandırmaga haqqımız var.

Sivilizasiya əhalinin ilk davranışına əlavə yük kimidir. Əhalinin davranışında baş verən bir sıra geriliyin və pozğunluq hallarının sırrlarını onun davranışını idarə edən ağıl ilə paralel instinktin, hormonal sistemin və təlimin mənfi rolunun qalmasında axtarmaq doğru olar. İnkişaf etmiş ağıla söykənən fəaliyyət konkret situasiyanı nəzərə aldığı halda, instinkt situasiyadan asılı olmayaraq eyni hərəkətin təkrar edilməsidir. Deməli instinkt hər yerdə və

həmişə uzaq keçmişə qaytara bilər. Əhalini kamilliyyə aparan əsas yollardan biri təlimdir, bunu inkar etmək olmaz. Lakin əhalini kütləvi qırmaq qaydaları da təlimlə öyrədir. Təlim elmə söykənir, elm isə səhv (antiinsani) istifadə olunarkən fəlakətlər törədir. Məsələn, erməni soyqırımlarının kökündə faşizm təlimi durur. Hormonal sistem ağilden asılı olmadan özünün yerli-yersiz fəaliyyətini göstərir.

Heç bir sistem mütləq mənada ideal səhvsiz işləyə bilməz. Əhalini kamilləşməyə aparan idrak prosesi hər hansı təsir altında azacıq ləngiyərkən onu geriliyə (ağilsızlığa) çəkən mexanizmlər dərhal öz işinə başlayır. Əhalinin sivilizasiyası onun bioloji irsi programına ziddir. Sivilizasiyanın yaratdığı nə varsa, hamısı əhalinin bioloji təbiəti üzərində əlavə yük kimiidir. Ona görə insanın ağlı azacıq ləngiyən kimi, o özünə yaraşmayan səhv hərəkət edir. Belə hallara, adətən, «kef» deyilir. Əslində kef etmək mövcud əxlaq, qayda və adətlərə zidd olan fəaliyyət formalarıdır. Ona görə sərxoş adama «kefli» deyilir. Nəticə budur ki, sivilizasiyanın pozitiv inkişaf yolu elm öyrənib-elm öyrətmək və daimi nəzarətdir.

Sirr saxlaya bilməyənin iradəsi yoxdur, ondan dost olmaz. Hamının az-çox sirri var. Onu saxlaya bilmək güclü iradə sahibi olmaqdır. Amma sirr sahibi nəzərə almalıdır ki, Allahdan gizlin heç bir sirr yoxdur. Hər kəsin sərrini Allah onun qəlbində yaradıb ki, başqları bilməsin, eyni vaxtda sirr sahibini imtahan edir, iradəsini yoxlaysı. Hər kəsin sərrini göstərən onun əməlləridir. Ədalətə xeyir verən sirr öz sahibinin qəlbində dəfn edilməli, ziyan yetirən sirr isə vaxtında açılmalıdır. Kainatda sirrsiz heç nə yoxdur, onları aç-

maq insan ağlinın borcudur. Allahın sirrlərini kim nə qədər çox açarsa, bir o qədər Allaha yaxın olur. Bəndənin sirrlərini bilmək istəyən ağılsızdır, bildiyi sirri vermək istəyən isə hiyləgərdir. Çoxlu sərr bilmək ömrü boyunca ağır yük altında qalmaqdır. Amma sirri saxlayan qəlb getdikcə idrakı kamilləşdirir. Deyilənlərin nəticəsi budur ki, ağıllı insanın sərrı ola bilər və onu saxlamaq böyüklükdür.

Sivilizasiyanın həmişə yüksəlməsinə zəmanət vermək çətindir. Heç bir proses və hadisə daimi yüksələn xətt üzrə inkişaf etmir. Dinamik inkişaf (enib-qalxmaqla hərəkət) üstünlük təşkil edir. Bəşəriyyətin sivilləşməsi də dinamik inkişaf edir. Bu proses cəmiyyətdə ağıllı insanların sayından asılı olaraq, dəyişkəndir. Ağıllı insanları kütləvi çıxaltmaq, onları müdrik etmək mümkün deyil. Bəzi güclü ölkələr (məsələn, ABŞ) intellekt sahiblərini müxtəlif üsulla cəlb edərək, onların sayını çıxalda bilərlər. Lakin ağılı çox olan hər kəsə müdrik insan demək olmaz (Hitlerin də ağılı çox idi). Müdriklər çox olmadığı üçün və onlara yüksək qayğı olmayan yerdə insanlığın intensiv inkişafına zəmanət vermək olmaz.

Sosiooji şəraitin kəskin fərqlənməsi əhalini şəhərlərə toplayır. Şəhər həyatının aldadıcı üstünlüklerini xatırlayaq: tozun-palçığın az olması, yeməklərin və içkilərin hazır satılması, əyləncənin çıxluğu, davranışın sərbəstliyi, gecənin gündüz kimi işıqlı olması, xırda biznes, iş yerinin çox və müxtəlif olması, nəqliyyat rahatlığı, ünsiyyət asanlığı, yeni modalar, reklam xarakterli bəzəklər və s. Lakin şəhər həyatının gizlənmiş zərərlərini heç də hamı vaxtında dərk edə bilmir, sonra da gec olur: əhalinin fiziki zəifliyi,

xəstəliyinin çoxluğu, səmimiyyətin azlığı, yalançılıq, əsəb gərginliyi, qocalığın tez başlanması, açıq-saçıqlıq, insanlığın zəifləməsi və s. Bunlara baxmayaraq əhali şəhərlərə sel kimi axır. Nəticədə şəhərə gələnlər də əziyyət çekir, şəhərdə yaşayanların da ritmi pozulur: şəhər nə kəndə oxşamır, nə də kənd şəhər; milli birlik zəifləyir, yeni-yeni ekoloji, iqtisadi, səhiyyə, təhsil və s. çətinliklər əmələ gəlir, əxlaq nomaları pozulur, mədəni inkişaf ləngiyir, hətta geriyə qayıdış əmələ gəlir. Bunların qarşısını almaq üçün kəndlərin mədəni-sosial vəziyyəti ciddi inkişaf etməlidir, bu isə ölkənin iqtisadi inkişafını tələb edir. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf tempinin son 10 ildə yüksəlməsi hamiya nümunə ola bilər. Burada kəndə qayıdış gözlənilir.

Soyqırımı qaçqınlarına maddi və mənəvi zərbə misilsizdir. Soyqırımı qaçqınlığının nə demək olduğunu ətraflı dərk etmək üçün ermənilərin işgəncəsindən qaçıb gəlmiş, öz yurdunda qaçqın olmuş və çadır şəhərciyində yaşayan azərbaycanlılarla tanış olmaq kifayət edər. Onların içərisində körpə var, ana deyib ağlayır, sənətkar var, şair var, müğənni var – vətən deyib ağlayır. Adı kənd adamı var – həyətim, bağım deyib ağlayır. Qoca var – balam deyib ağlayır, namuslu, vicdanlı cavan var – anam, atam, babam deyib ağlayır. Yasda da ağlayır, toyda da ağlayırlar. Rusiya, ABŞ və Avropa kimi böyük və inkişaf etmiş ölkələrin demokratiyası və insanpərəstliyi budursa, pessimizm yaradır.

Soyqırımı və terrorizmin icracısı ruhi xəstədir. Soyqırımı erməni kimi millət tərəfindən azərbaycanlı kimi başqa millətin nəslini kəsmək cəhdləridir. Belə halda soyqırımı aparanlar üçün məhv etdiyinin körpə uşaqq, əyilmiş qoca,

boylu qadın, ağır xəstə olmasının əhəmiyyəti yoxdur, qarşısına çıxana işgəncə verib, sonda öldürür. Terroristlər də böyük əhali kütləsi toplamış ictimai yerə, gəmiyə, qatara, metroya, təyyarəyə, tarlaya, ərzaq anbarına, bazara və bu kimi izdihamlı yerlərə bomba atıb daşıtdıqda orada kimlər olmasına əhəmiyyət vermirlər, təki çox adam qırılsın. Belə tədbirləri təşkil edənlər və icraçılar ruhi xəstələrdir və ya xüsusi təlim nəticəsində ruhi şikəst edilənlərdir.

Spiritli içgilərin hüdudsuz istifadəsi ilə həbsxana və xəstəxanaların sayı düz mütənasibdir. Spiritli içgi siqaret-dən qat-qat pisdir, onun adətə keçməsi və xarakteri dəyişdirməsi tez və güclü olur, günahla başlanır, əyyaşlıq, əxlaqsız, dəli və ağır fiziki xəstəliklər yaratmaqla qurtarır, hətta irsiyəti korlayıb gələcək nəsilləri bədbəxt edir. Spiritli içgi adamların potensial (gizli) çatışmazlıqlarını üzə çıxarıb da-ha da inkişaf etdirir. Bir sözlə desək spiritli içgi əhalinin min illərdə qazandığı mədəniyyətini məhv edib, onu vəhşiliyə qaytarır. Spiritli içgi ailədə körpələrin göz yaşı, yetginlərin qanıdır-canıdır. Bir alkaşın ömrü boyunca içkiyə verdiyi və saitlə 10 ev tikmək olar, bir ildə içgiyə verilən pul ilə dün-yanun bir neçə ölkəsinə səyahət etmək olar.

Söz ilə əməlin uyğunluğu tək-tək olur. Adamın sözü onun fikrinin səsə, yaxud yazıya çevrilmiş formasıdır, əməl isə fikrin və sözün praktik tətbiqidir. Sözün də, əməlin də pozitiv və neqativ tərəfləri var. Pozitiv (yaxşı, xoş) sözdən (vəd vermək) pozitiv əməl yaxşıdır. Sözün yaxşısı da, pisi də külək kimi ötəridir. Ona görə ağılli, müdrik insanlar sözə çox əhəmiyyət vermirlər. Hətta lütfkarlıq kimi nəzakətlə deyilən sözlər yalan olub aldada bilər. Qulaqları ilə

qidalanan şöhrətpərəst adamlar boş-boş sözlərlə özünü doydurub aldanırlar. Belələri rəhbər vəzifədə olarkən, özünə nisbətən əhaliyə daha çox zərər verirlər (yalançılıq çıxalıb yayılır). Yaxşı əməl sahibini pis sözlərinə görə tənbeh etmək olar, amma onu ciddi cəzalandırmaq böyüklük deyil. Pis əməlin sahibi cəzasını almalıdır. Yaxşı söz və yaxşı əməl sahibi hər cür alqışa layiqdir.

Spirtli içkiləri çox istifadə edənlərdən gördükələrim iibrət dərsidir. Adı peşə adamlarından başlamış sənət adamlarına, şairlərə, yazılıclarla və istedadlı alimlərə qədər spirtli içkiyə aludə olanların cavanilığı ilə orta yaşa dolmasının müqayisə edib bir sıra ümumiliklərini deyə bilərəm (adətən qocalanı olmur):

1. Ailənin büdcəsinə zərbə vurur, səmimiyyət və qarşılıqlı hörməti azaldır, bəzən ailəni dağıdır;
2. Özünün sağlamlığına zərbə vurur, vaxtından tez qocalır, hörmətdən düşür, ictimai əhəmiyyətini itirir;
3. Xarakterində biganəcilik, israfçılıq, bir az da egoizm əmələ gəlir, övladlarına yalan və ya real olmayan vədlər verib, onların tərbiyəsini pozur;
4. Mənəvi həyatı kasiblaşır, gündəlik yüngül əyləncələr ilə kifayətlənir, maddi həyatı da zəifləyir, yemək üçün yaşayır. Özünə layiq olmayan adamlarla oturub-durur, şəxsiyyətini (var idisə) alçaldır;
5. Yeyib-içib dost dediyi adamlar azalır, sonda tək qalıb vurnuxur, ailəsinəancaq yatmaq üçün gəlir;
6. Dünyasını dəyişəndən sonra tez unudulur, olsa-olsa alkoqolun qurbanı kimi xatırlanır.

Stalinin prinsipial aldadılması təsadüfi deyil. XX əs-

rin ortalarında kommunizm ideyasının tügyan etdiyi bir vaxtda akademik T.D.Lisenko və onun tərəfdarları genetika sahəsində kobud səhv yola düşdülər. Onlar hesab edirdilər ki, təkamül prosesinə boş söz yiğimi vasitəsilə istiqamət vermək olar, hətta eyni növü müxtəlif mənbədən yarada bilərlər (polifiliya). Belə halda kommunizm cəmiyyəti üçün səciyyəvi əhali yetişdirmək arzusu ortaya çıxdı. Kommunizm əhalisi adı əhalidən nə ilə fərqlənəcək ? Bu sualın əsas cavabı bunlar idi:

- ☞ Kommunizm adamı bu partiyanın üzvü olan hər kəsi, partiyanın üzvü olmayan doğma qardaşından çox istəyəcək ;
- ☞ Kommunizm adamı həyatının mənasını bu partiyaya xidmətdə görəcək, bu yolda ölümə hər an hazır olacaq;
- ☞ Kommunizm adamının ictimai mülkiyyətə qayğısı özünün şəxsi əmlakına qayğılarından çox olacaq.

Bu cavablar ilə razılaşmayan yüzlərlə alim və mütəxəssislər həbs olundular. Amma kommunizm adamlarının yetişdirilməsi mexanizmi haqqında verilən vədlərin elmi əsası yox idi. Heç bir yalanın uğurlu sonu ola bilməz. İndi həmin cavabların cəfəngiyat olmasını genetikanı bilməyənlər də dərk edirlər. Hamı bilir ki, insanın mənəviyyəti onun bioloji həyatının (bazis) üzərində yerləşən üst qurumdur. Hələ indi də «mənim» sözünü «bizim» sözündən üstün tutanlar çoxluq təşkil edir.

Su özünü gücü çatan qədər təmizlər. Suyun bioloji təmizlənməsi təbii prosesdir. Suda olan yosunlar və başqa bitki xassəli canlılar cansız təbiətin hesabına üzvi maddələr

sintez edirlər. Suda yaşayan heyvanlar bitkilərin hesabına bir-birini yeməklə yaşayır, ölənləri isə bakteriyalar və bir sıra göbələklər yeyir, parçalayıb mineral maddələrə çevirirlər. Həmin maddələr təkrarən yosunların yemi olur. Bu qayda ilə su daima özü özünü təmizləyir. Lakin bu zəruri təbii proses hüdudsuz deyil. Əhalinin çoxcəhətli fəaliyyəti nəticəsində suya çoxlu sintetik (su üçün yeni olan) maddələr, zəhərlər, ağır metallar tökülür. Uzun müddət belə edildikdə suyun özünü təmizləməyə gücü çatmır. Ona görə çirkab suları təmizləmək üçün qurğular tikilib istifadə olunur. Çirkab suların süni yolla təmizlənməsi böyük vəsait tələb edir, amma bundan imtina etmək daha böyük zərər verə bilər. Bu sahədə ölkələrarası müqavilə bağlanır, ölkələr bir-biri nəzarət edir, lazımlı olanda köməkləşirlər. Məsələn, Xəzər dənizinə axıdılan çirkab suların təmizlənməsində xəzər-ətrafi ölkələr hamısı iştirak edir, o cümlədən, Azərbaycan qabaqcıl mövqe tutur.

Super ağıl dünyası qiyaməti ləngidə bilər. Qiyamət gününün gələcəyi gözlənilir. Dünyada baş alıb gedən dünənki və bugünkü ədalətsizliklər qiyamət gününün gələcəyinə inandırır. Lakin bəşəriyyətin inkişafını da inkar etmək olmaz. Noosfer adlanan dünya gələrsə, ağıllı insanlar çoxluq təşkil edərlərsə, onlar əl-ələ verib qiyamət gününü ləngidə bilərlər. XXI əsrдə başlamış qloballaşma hərəkatı pozitiv istiqamətdə gedə bilərsə, optimizm çoxalar.

Super ağıldan gözlənən əsas nəticələr ümidilidir. Super ağıl dünyasında insan şüuru geoloji, bəlkə də kosmik xarakterli, planetar təsirə malik olacaq. İnsan düşündükcə onun mövcud biliklərdən istifadə etməsi güclənir, şüurun

yüksək inkişafı isə yeni biliklər yaranmasına yol açır. Bu o deməkdir ki, bəşəriyyətdə yüksək şüurlu insanlar çoxluq təşkil edəcək. Super ağıl dünyası davamlı inkişafa nail ola bilər. Əsas ümumbəşəri problemlər də az deyil:

- ☞ Yaşadığı məkandan asılı olmayaraq hər kəsin təmiz və sağlam ekoloji şəraitdə yaşamaq cəhdləri və tələbləri;
- ☞ Elmin və texnologiyanın yüksək inkişafı, ətraf mühitə və sosial şəraitə təsirin kompleks qiymətləndirilməsi ;
- ☞ Dünyanın hər yerində millətçiliyə, irqciliyə, dini mənsubiyyətinə baxmayaraq, heç bir istismar olmayan cəmiyyətə (sosial bərabərliyə) nail olunması ;
- ☞ Beynəlxalq səmimi əməkdaşlığın alternativ yollarla inkişafı ;
- ☞ Mövcud enerji formalarından səmərəli istifadənin yüksəldilməsi, ucuz və ekoloji zərərsiz yeni enerji mənbələrinin yaradılması;
- ☞ Beynəmiləlcilik anlayışının sözdən reallığa keçirilməsi.

Super ağıl sferasına yaşıl yollar açılması bəşəriyyətin ən böyük təhlükəsi olan qiyamət gününü ləngidə bilər.

Suyu torpaq zənginləşdirdiyi kimi bədəni də qan zənginləşdirir. Bulaqlar və çaylar qayalardan, qumdan, torpaqdan sızılıb keçdikcə, qiymətli minerallarla zənginləşir. Suyun möcüzəvi keyfiyyətində kosmosun əhəmiyyətini də unutmaq olmaz. Canlı sistemi də qan zənginləşdirir. Ürəkdən (mərkəz) başlamış qan damarları və tük kimi nazik kapillyarlarla orqanizmin ən kiçik hissələrinə qədər dolaşib axan qan onları lazımlı olan maddələrlə təmin edir, lazımsızları çıxarıb atır. Ona görə deyirlər ki, qan damarları canlı

sistemin bulaqları və çaylarıdır. Bulaqlar-çaylar ilə qan arasında gözlə görünməyən əlaqə var. Bədənə lazım olan mineralları bulaqlar çaylara toplayır, çaylar sahələrə yayılıb bitkiləri su ilə, minerallar ilə təmin edir. Bitkilər mineraların və kosmosun iltifatı hesabına gur inkişaf edir, çox əhəmiyyətli vitaminlər yaradır. Bitkiləri heyvanlar yeyib minerallar və vitaminlər ilə təmin olunurlar. Əhali bitkilərdən və heyvanlardan ərzaq kimi istifadə etməklə çox vacib olan müxtəlif maddələri öz bədəninə keçirir. Bədəndə parçalanıb həzm olunan maddələr qan vasitəsilə hüceyrələrə qədər çatdırılır. Beləliklə, bulaqlar və qan damarları Kosmos, Yer planeti, bitkilər, heyvanlar və əhali arasında körpü rolu oynayır.

Sühlsevər yaşamaq bir neçə ömrə bərabərdir. Sühlsevərlik yüksək vəzifəli insanda olanda, o, müharibənin qarşısını alır, sülhü qoruyur. Müharibədə qırılmaq ehtimalı olan, lakin sühl nəticəsində salamat qalan adamların ömrünə həmin sühlsevər müdrik başçı ortaqdır. Ona görə deyirəm ki, sühlsevər insan bir neçə ömür yaşayır.

Sürünün gücü onu təşkil edən fərdlərin ayrı-ayrılıqda olan gücünün cəmindən çoxdur. Təbiətdə heyvanların, cəmiyyətdə əhalinin birləşməsinin bioloji mahiyyəti yaşama effektinin yüksəlməsindən ibarətdir (maddə, enerji və gen mübadiləsi). Ona görə hüceyrələr birləşib orqanı, bunlar sistemi, bunlar orqanizmi, bunlar sürüünü, bunlar populyasiyanı, bunlar növü, bunlar biosezonu, ekosistemi, sonda biosferi yaradıblar. 10 baş ceyran sürüsündə hər bir ceyranın təklikdə fəaliyyət effektinin cəmi onların birlikdə fəaliyyətindən azdır. Birlikdə $5+5=10$ deyil, çoxdur, ona görə ki,

tək otlayan ceyran bir ağız yem götürüb udmağa 10 dəqiqə vaxt sərf etdiyi halda, sürünen tərkibində olarkən bir neçə saniyədə götürüb udur. Sürüdə canavarın və başqa təhlükənin yaxınlaşmasını izləməyə sərf edilən vaxt sürü üzvləri arasında bölündüyü üçün hərəsinə düşən vaxt azalır və yemlənməyə sərf olunur. Həyat təcrübəsini artırmaqdə da sürünen əhəmiyyəti böyükdür, bir fərdin uğuru hamısının uğuruna çevirilir. Cəmiyyətdə həyat effektinin yüksəlməsi ağlın hesabına xəyalda qurulub reallaşdırmaqla qat-qat yüksəlib (plan, proyekt, proqnoz və s.).

S

Şəhər problemlərinin gələcək pessimizm variantı psixoloji dəhşət yaradır. BMT-nin araşdırmlarına görə 2025-ci ildə planetin əhalisi 8, 2 milyardı keçəcək. Əhalinin əksər hissəsi şəhərlərdə olacaq. Artıq minlərlə şəhərin əhalisi milyonu keçib. Ekspertlərin əksəriyyəti hesab edir ki, şəhər partlayışı baş verməlidir. Əsas səbəblər:

1. İnkişaf etmiş ölkələrin bütün ərazisi şəhərdir, kəndləri qalmayıb.
 2. Ticarət mərkəzi xarakterli kiçik şəhərlər sürətlə inkişaf edib, nəhəng şəhərlərə çəvriləcək.
 3. Kasıbılıq fenomeni kəndlərdən şəhərlərə keçəcək.
 4. XXI əsrin ortalarında dünyanın kasib yaşayan əhalisinin 57%-i şəhərlərin payına düşəcək.
 5. Dünyanın hər yerində ətraf mühit problemləri ciddi artacaq. Nəticədə havanın, torpağın və suyun çirkənməsi, zəhərli tullantılar, zibil imperializmi, xəstəliklərin hər yeri bürüməsi, nəqliyyat tixacları, təchizat çətinlikləri, səs-küy və s. problemlər ciddi vəziyyət alacaq.
- Deyilənlər aydın göstərir ki, soy-kökümüzün sadə kənd həyatına qayıtmaq vaxtı çatıb.

Şəhərin görkəmi yalan reklamdan tez cəlb edir. Qədim adamların evi mağaralar olub. Əhali çoxaldıqca mağalar azlıq edib, özləri mağaralar qazıblar, bunlar da çatmayıb, açıq düzənlikdə daxmalar tikiblər. Yenə çatmayıb daxmaları sıxlaşdırıb, kəndlər sahiblər. Yenə çatmayıb, ikimərtəbəli, sonra da çoxmərtəbəli və sıx göydələnlər ucaldıb qəsəbələr, nəhayət böyük şəhərlər salmağa başlayıblar. Amma

çatmır ki, çatmır. Şəhərin əhaliyə faydasını hamı görür, zərbəsini dərk edənlər isə tək-təkdir. Sonra dərk edən çoxalır, amma gec olub faydasız qalır. Şəhər həyatı siqaretə öyrəşmək kimidir: burada toz-palçıq azdır, yemək-içmək hazır satılır, əyləncə çox, davranış sərbəst, gecə işıqlı, xırda ticarət, iş yeri çox, nəqliyyat və ünsiyyət asan olub, cavanları siqaret kimi cəlb edir. Orqanizm cavan ikən infekzion xəstəliklərə, əsəb pozuntuluğuna, rəqabətə, xırda, amma çoxlu zərbələrə dözür, sonrakı ömrünü soxulcan kimi sürünə-sürünə keçirir. Kənd həyatı şəhərin əksinədir.

Şer nitqin ali formasıdır, onu dinləyən hər kəs özəlləşdirmək arzusu ilə şadlanır, dincəlir, dolub-boşalır, inkişaf edir. Şeir elmə əsaslanır. Elmi əsası olan şeir heç vaxt ölmür və hamiya xidmət edir. Elmdən uzaq olan şeir boş söz yiğinidir. Yaxşı şeir qəlbin səsidir, iti ağıl, incə zövq, ölməz sənətdir. Şeir nitqin inkişafının elm ilə qovuşmasıdır. Yaxşı şeir insanın kədərini boşaldır, səbrini çoxaldır, əzab çəkənin əvəzinə ağlayıb onu yüngülləşdirir. Təbiətin və cəmiyyətin səsini lokalik əks etdirən şeir insanlığa çağırış, Allah yoluna qayıdışdır.

Şəxsiyyətin ləyaqətini öncə xalq verir, sonra dövlət rəhbəri. Xidmətsiz yüksək vəzifə tutmaq ləyaqət deyil, həqarətdir. Ən böyük ləyaqət düşünməyi bacarmaqdır. Ləyaqətli insanın ən uca zirvəsi namuslu ad qazanmaqdır. Bu yüksək adları hər kəs öz zəhməti ilə qazanır, onu qiymətləndirən öncə xalq olur, sonra dövlət rəsmiləşdirir. Xalqın dəstəyi olmadan verilən ad müvəqqəti yamaqdır.

Şərəf insanın qazanmış olduğu şan-şöhrəti saxlamaq

bacarığıdır. Şərəf insanın məqsədi-amalıdır. Məsələn, mən cavan yaşlarımdan indiyə qədər elmdə yaradıb əhaliyə yaymağı həyatımın mənası bilirəm. Bunu xalq dərk edib, məni xoşlayıb, ulu öndərimiz Heydər Əliyev də xalqı dəstəkləyib məni «Şöhrət» ordeni ilə təltif edib. Bundan sonrakı həyatımı şöhrətli keçirmək üçün şərəfli yaşaya bilsəm qazandığum şöhrət qalar, bilməsəm isə özümlə birlikdə şöhrətim də itib gedər. Deməli insanın şərəfi onun şöhrətini qoruyub saxlayan məqsədinə deyilir. Şərəfə laiq olmaq şöhrətə sahib olmaqdan da yüksək addır. Şərəfsiz yaşamaq hər gün ölməkdir. Şöhrəti qazanmağa, şərəfi saxlamağa borcluyuq. Şərəf və ləyaqət insanın ruhudur, bunlar olmasa, insan bədəni heç nəyə lazım deyil.

Şəxsiyyət hər adamdan yetişməz. Genetik programı imkan verməyən adamdan şəxsiyyət yetişməz. Bunun üçün anadangəlmə qəlb, istedad, iradə, vicdan, namus, insaf, iman, xoşbəxtlik, səxavət, ləyaqət, cəsarət, sağlamlıq olmalıdır. Bunlara istək, səy, lütfkarlıq, ədalət, müdriklik və müqəddəslik əlavə edildikdə, şəxsiyyət yetişir. Şəxsiyyət müvəqqəti və daimi olur. Hitler müvəqqəti şəxsiyyət hesab edildi, sonradan faşistliyi açıldı və tarixdə antiinsan kimi qaldı. Daimi şəxsiyyətlər dünyasını dəyişəndən sonraki tarixdə daha möhkəm müqəddəs yer tuta bilənlərdir.

Şöhrət hər kəsin insanlıq yolunda qazandığı addır. Şöhrət ilə şöhrətpərəstlik tərs mütənasibdir. Şöhrət ölməz əməllərin simvoludur, şöhrətpərəstlik isə ləkələnmiş formasıdır. Şöhrəti xalq verir və dövlət rəsmi dəstəkləyir. Amma şöhrətpərəstlik hər kəsin özündən ifrat razılığının nəticəsidir, özü də sahibini fəlakətlə üzləşdirir. Şöhrətin səviy-

yəsi çox müxtəlifdir. Həyatın hər bir mərhələsinin özüne uyğun şöhrəti olur: şagird, tələbə, mütəxəssis, rəhbər və s. şöhrəti fərqlidir. Adətən həyat keçmiş insanların şöhrətin-dən bəhs olunur. İnsanın bəxti gətirəndə iki böyük xoşbəxtlik yaradır: inam və şöhrət. Zorla şöhrətli olmaq mümkün deyil. Hər kəs laiq olduğu şöhrətə çatır. Çox insanın şöhrəti dünyasını dəyişəndən sonra açılır. Belə olan halda şöhrət üçün tələsmək lazımdır.

Şübhə insanın ən güclü düşmənidir, ondan xilas olmaq üçün yarandığı vaxtı unutmaq, məkanı isə tərk etmək ən yaxşı çıxış yoludur. Şübhə yalançı hissiyyatdır. Şübhə hiylənin məhsuludur, adamı doğru yolundan azdırmaq məqsədilə ortaya atılan fitnədir. Şübhəli adam yata bilmir, yatanda da qorxulu yuxular görür. Şübhə insanın böyüklüyünü kiçildir, xoşbəxti bədbəxt edir. Şübhə hiss üzvlərinin çatışmazlığı deyil, birbaşa idrakin (şüurun) qüsurdur. Şübhə admanın ümidlərini məhv edir. Hər kəs özünün inamı qədər gənc, şübhəsi qədər qocadır. Adam qocaldıqca şübhəyə qarşı mübarizəsi zəifləyir.

Tam azadlıq heyvan tələbidir. Təbii qanunlar tam azadlıq verir, heyvan istədiyini edə bilər, lakin təbii qanunu pozanlar dərhal məhv olur. Təbiətdə azad yaşayan heyvanlar ömrü boyunca bircə dəfə səhv edə bilər. Əhali arasında əlaqə ikiqatdır: bioloji və mənəvi əlaqələrdən ibarətdir (heyvanda mənəviyyat yoxdur). Əhali bütün qanunları pozsa bilər, səhv də edə bilər, özü də salamat qalar. Buna imkan verən qanunların humanizmidir («hər şey insan üçündür» adlı prinsip). Lakin mənəviyyat daşıyıcısı olan varlıq (insan) tam azad ola bilməz. İnsanın bir sıra fəaliyyətinin gizlin olması onun tam azadlığına imkan vermir, əks halda əhali heyvanlaşar.

Tamahkar adam heç yerdə və heç vaxt xoşbəxt ola bilməz. Tamahkarlıq artıq tələbdir. Onu yaradan iki əsas səbəb var: fiziki (bioloji) həyatın təmin edilməsi və mənəvi yüksəlis. Təbiətdə olan tələblər fiziki həyatı təmin etməyə yönəlib və burada heç bir acgözlük yoxdur. Qarnı tox pələng öz şikarına (marala, cüyürə) toxunmur. Lakin cəmiyyətdə həyatın hər iki hissəsində (fiziki və mənəvi) tamahkarlıq baş alıb gedir. Cəmiyyətdə maddi tamahkarlıq konkret tələbini ödədikdən sonra hüdudsuz ehtiyat yiğmadan tutmuş dünyani zəpt etməyə qədər genişlənir və dərinləşir. Mənəvi həyatın kökünü xəyal və elmi biliklər təşkil edir. Xəyal fərdi, biliklər isə ümumidir. Biliyə görə doyumsuzluq kainatın sonsuzluğu və onun haqqında biliyin cəmi 5-10 % təşkil etməsi ilə bağlıdır və lazımdır. Biliyin istifadə qaydalarında (texnologiya) və tətbiq formalarında yer verilən

çatışmazlıqlar və pozğunluqlar tamahkarlığa xidmət edir, çox pulu olan onun sahibi deyil, köləsidir. Tamahkar onu təmin edən adamların hamısının köləsidir. Var-dövlət çoxaldıqca tamah da çoxalır. Yiğib yeməyən və bilib deməyən bu dünyadan həsrətli gedir. Tamah ilə insaf tərs mütənasibdir. Yiğintı bu dünyada qaldığı üçün ölümü də çətinləşdirir, can verəkən də gözü yiğdiğında qalır.

Texniki ixtiraların uğuru onlardan istifadə edənlərin səviyyəsindən asılıdır. Texniki tərəqqi elmin inkişafından irəliyə qaçanda çoxlu çətinliklər yaranır. Əhali eyni vaxtda qurucu və dağıdıcı olduğu üçün davamlı inkişafa nail ola bilmir. Texnika və texnologiya nə qədər inkişaf etdirilsə də onun səmərəli olması (iş effekti) istifadə edənlərin bilik səviyyəsindən asılı olur. Biliyi olmayan adam üçün ən müasir texnika paslı metaldır. Ona görə hər bir ölkədə texniki və texnoloji təhsil əsas rol oynayır. Əhalinin texniki və texnoloji bilik səviyyəsi texniki tərəqqidən geri qalandan yeni texnikanın zərəri xeyirindən çox olur. Bu problemin də həlli biliyin və təcrübənin yeniləşməsini tələb edir.

Testlər öyrədici olmalıdır. Son illərdə imtahanların çoxu testlər vasitəsilə keçirilir. Lakin testlərin tərtib edilməsi qüsurludur, abituriyentlərə elm yox, tapmaca öyrədirirlər. Hər testdə 5 sualdan birinin cavabının doğru, qalan cavabların səhv olması şagirdi və ya tələbəni elm əvəzinə absurd antielm axtarmağa məcbur edir. Bakı Dövlət universitetində bizim təcrübəmiz (Mustafayev, Sadıqova, 2006) göstərir ki, verilən sualların hamısının cavabı düz olmalı, abituriyentdən testin suallını tam əhatə edən cavabı tapmaq tələb olunur. Belə halda testin suallarının hamısının cavabı yeni

bilik öyrədir, imtahan verən gənc eyni vaxtda həm də öyrənir. Bütün elmi sorğular eyni vaxtda öyrətməlidir.

Tarix keçmiş və indini müqayisə etməklə gələcəyə düzgün yol axtarır. Tarix dövrlərin bir-birini əvəz etməsi deyil, Yer üzərində yaşamış əhalinin fəaliyyət formalarıdır: ölülərin, dirilərin və hələ doğulmayan kəslərin birliyidir. Keçmiş indinin, indi isə gələcəyin təməlidir. Bu əlaqələri öyrənmək müşgül məsələdir. Ona görə ki, tarixi yazan və başqa formada əks etdirən də insanlar, sonra onu oxuyub analiz edənlər də insanlardır. İnsanlar bir cür düşünüb, başqa cür yazar, oxuyanlar da özlərinə sərfəli variantda təqdim edirlər. Tarixdə keçmiş mühakimə etməyə çox yer verilib. Adətən, tarix ibrət dərsi hesab edilir. Amma ibrət alınsayıdı bu qədər təkrara yol verilməzdi. Özü də pisliklər, vəhşiliklər daha çox təkrarlanır. Deməli tarixin gedişini dəyişmək düşünülən qədər asand deyil. Adəm övladlarının qardaşlığı-dostluğu keçmişdə mümkün olmayıbsa, gələcəkdə olacağı xəyaldan irəli gedə bilmir. Bunlar aydın göstərir ki, bəşəriyyətin gələcəyi super ağıllı insanların çoxluq təşkil etməsindən asılı olacaq, bu isə elmdən bərk yapışmağı tələb edir.

Təbiət abidələri xalqın seçimidir. Çağdaş Azərbaycan xalqının təbiətə baxışı qayğıkeş olub (Mustafayev, 1970). Mən bu fikrimi «Ekologiyadan əvvəlki ekologiya» adlandırmışam. Avesta qanunlar toplusunda, Dədə Qorqud dastanında, müsəlmanlıq həyat tərzində, hətta müasir texniki vulqarlaşma dövründə Azərbaycan əhalisi təbiətə qayğı üstündə köklənib. Ruhani mədəniyyətin həllədici olduğu dövrlərdə təbiətin əsrarəngiz gözəllikləri və nadir

nümunələri Allah payı kimi qorunub saxlanıb. Onların çoxu müqəddəs məkan (pir, ocaq) kimi toxunulmaz olub. Hətta indiki vaxtda böyük-kicik başa düşməyən, heç bir əsası olmadan şər atıb – pislik edən adamlar «Pirə daşatalar» adlanır. Doğrudur müasir dövrdə təbiətin qorunması bütün ölkələrdə Dövlət qanunlarına əsaslanır. Lakin hər ölkənin təbiət abidələri minlərlədir. Onların hər birinə rəsmi gözətçi ayırmak mümkün deyil. Ona görə bu iş birbaşa xalqın vəzifəsidir (mədəniyyət formasıdır). Azərbaycanda son illərdə nadir bitkilərin, qaya və şəlalə kimi təbii abidələrin siyahıya alınıb qorunması qənaətbəxş hesab edilə bilər. Lakin nəslinin kəsilməsi qorxusu yaranmış nadir heyvanların nəsil verdiyi yerlərin təbiət abidəsi statusu ilə qorunması yox səviyyəsindədir. Bu vəziyyət indiki sivil (kultur) Azərbaycan xalqına yaraşdır.

Təbiət Allahın mülkünə daxildir, biz isə müvəqqəti qonaq oluruq. Təbiəti Allah yaradıb, onun Kainat adlı mülküün kiçik bir hissəsidir. Allah ən kiçik zərrəcikdən tutmuş kainatın böyüklərdən böyük, ucalardan uca hər yerdə olduğu üçün məkansızdır (laməkan). Allahan yaratdığını dağıtmaga haqqımız yoxdur, hər kəs görür ki, bunu yaratmağa gücümüz də çatmır. Təbiəti dağıtmak istəyən əhali özünü və nəslini məhv edir. Təbiət insansız daha yaxşı yaşayıl və yenə də onsuz yaşaya bilər.

Təbiət Allahın, ekoloji böhran bizimdir. Ətraf mühitin böhranı ağlın və ruhun böhranıdır. Onun mənasını anlamayan əhali təbiəti, yəni öz evini dağıtmış, çırkləndirmiş və zəhərləmişdir. İndi biz ətraf mühiti təmizləməli, bərpa etməli, buraxılmış səhvlərin təkrarından xilas olmalıyıq.

Ona görə ki, ətraf mühit bizim bədənimizə dayaqdır. Amma biz bununla qane olmayıb, qəlbimizə dayaq axtarırıq. Əhali yaşadığı yeri dərin təcrübə prosesi gedən məkana çevirir. Yer kürəsi məkanlar toplusudur. Biz məkan azarkeşiyik, həmişə yeni-yeni məkan zəbt edirik. Halbuki, kiçik bir məkanda böyük, müxtəliflik və zənginlik var, onların haqqında qədimdən indiyə qədər olan xatırələri bağlayan tellər var. Bu gözəlliyyin daxilində böyük məna var, elə məna ki, az-çox ağlı olan kəsləri özünə çəkir, onları təbiətin bu sırlarını tapmağa göndərir, hətta geriyə qaytarıb həyat tamaşasının ilk dəfə ifa olunduğu dənizə, yəni canlı varlıqların cansız reallıqlar ilə üzləşdiyi məkana göndərir. Bunlar bizə göstərir ki, Yer kürəsi əhaliyə məxsus deyil, əhali ona məxsusdur. Kainatda hər şey qan damarları kimi əlaqəlidir. Bəşəriyyət həyat toru hörməyib, o özü bu torun nazik bir təlidir, tora nə etsə, özünə etmiş olur. Bəşəriyyət heç vaxt təbiəti öyrənib qurtara bilməz, amma ona xələl gətirən öz əməllərinin qarşısını ala bilər.

Təbiət öz sırlarını hər adama açmaz. Mən 60 illik təcrübəmdə tam inanmışam ki, təbiət öz sırlarını açmaqda tələsən deyil. Buna nail olmaq istəyən insan gecəni gündüzə, ayları illərə qatmayı bacarmalıdır. Sağlam, səbirli və zəhmətsevər olmalıdır. Təbiətə qəlbi ilə bağlanmayan, onu şüurlu sevməyən, ondan ən yüksək zövq almayan, özünü və gələcəyini təbiətə borclu bilməyən insan nə qədər istedadlı olsa da təbiətin sırlarını aça bilməz.

Təbiətdə harmoniya, cəmiyyətdə disharmoniyadır. İstər təbiət, istərsə də cəmiyyət böyük müxtəliflikdən ibarətdir və hər ikisində hər şey əlaqəlidir. Lakin təbiət varlıq-

lari arasında möhkəm harmoniya (balans) olduğu halda, cəmiyyətdə disharmoniya (qarışqlıq) hökm edir. Bu azmiş ki mi cəmiyyətdə olan disharmoniya təbiət ilə cəmiyyət arasında əlaqəyə də keçib. Cəmiyyət təbiətsiz yaşaya bilmədiyi üçün öz səhv'lərini düzəldib, özü ilə təbiət arasında harmoniya yaratmağa məcburdur. Bunsuz gələcək boş və qaranlıq qalar

Təbiətdə heyvanlar öz sayını cəmiyyətdə adamlardan uğurlu tənzimləyirlər. Təbiətdə heyvanların sayının tənzimlənməsi hər yerdə eyni və çox ciddidir, lakin konkret şəraitdən asılı olaraq dinamik xarakterlidir (azalıb-çoxalmaqla balansda saxlanır). Unutmayaq ki, təbiətdə mühabibəyə analoq hadisə yoxdur. Konkret ərazidə hər hansı növ öz sayını tənzimləmək üçün ardıcıl proseslər keçirir:

- 1) Sayın çoxalmış vəziyyəti olarkən:
- 2) Qarşidurma yaranır;
- 3) Nəsilvermə tempi zəifləyir:
 - a) nəsil verən fəndlər azalır;
 - b) ölenlər çoxalır;
 - c) ərazinin tərk edilməsi güclənir;
 - d) qalanlar arasında seçmə gedir;
 - e) bir-birinə hücumlar başlayır;
- 4) Fəndlərin sayı azalır;
- 5) Qarşidurma zəifləyir;
- 6) Say çoxalır və proses təkrar olunur.

Göstərilən proseslər əhalinin təsiri olmayan şəraitə aiddir. Əhalinin təbiətə kor-koranə təsiri həmin prosesləri də pozur.

Təbiətdə yem əlaqəsinin formaları ilk baxışda görü-

nəndən çoxdur:

1) *Rəqabət*. Müxtəlif növlər arasında zəif, eyni növün fərdləri arasında güclüdür. Birinci halda hər iki növ inkişaf edir, ikinci halda biri yeyir, ikinci ac qalır, sonda tələf olur.

2) *Bir tərəfə zərərli əlaqə*. Əlaqəli yaşayan iki növdən biri ziyan çəkir (ağacın altında bitən ot), ikincinin (ağacın) faydası dəqiq öyrənilməyib.

3) *Bir tərəfə faydalı əlaqə*. Bu formaya parazitizm daxildir, parazit faydalanan, sahib orqanizm zərər çəkir. Parazitdən faydalanan sahib (nə növ, nə də fərd) yoxdur.

4) *Yırtıcılıq*. Bu rəqabətə oxşayır. Lakin növlər arasında güclü, növ daxilində isə zəifdir. Bunların biri digərini yeyir. Fərdlərin yeyəni faydalanan, yeyə bilməyən ac qalır, növ səviyyəsində isə həm yırtıcı, həm də şikar faydalıdır (proqressiv inkişaf edirlər).

5) *Qarşılıqlı köməkləşmə*. Əlaqəli həyat tərzi həm fərdlərin, həm də növlərin hər ikisinə fəaliyyət baxımından fayda verir. Məsələn, sığırçın tərəfindən camışın ektoparazitlərinin (gənələrin) qoparılib yeyilməsi həm sığırçına, həm də camışa faydalıdır.

6) *Yalnız köməkli yaşamaq*. Əlaqəli yaşayan elə canlılar var ki, onların heç biri təklikdə yaşaya bilmir (məsələn, yosun ilə göbələyin birləşməsinin əmələ gətirdiyi şibyələr).

**Təbiətə münasibət məzmunca hər yerdə eyni, forma-
ca isə fərqli ola bilər. Ətraf mühitin qorunmasının strategi-
yası dünyanın hər yerinə aiddir:**

- 1) Həyati saxlayan sistem və proseslərin qorunması;
- 2) Genetik fondun və bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanması;

3) Sərvətlərin tükənməsinin qarşısı alınması;
4) Ətraf mühitin qorunmasına dair beynəlxalq əməkdaşlıq. Bunlarla yanaşı təbii sərvətlərin böyük qruplarının qorunması üzrə strategiya müəyyən edilib: 1 – Faydalı qazıntılar. 2 – Torpaq. 3 – Yerüstü və yeraltı sular. 4 – Bitki örtüyü. 5 – Heyvanlar aləmi. 6 – Atmosfer havası. İstər ətraf mühitin qorunmasının ümumi strategiyası, istərsə də təbii sərvətlərin böyük qruplarının saxlanması strategiyası dünyanın bütün ölkələri üçün eynidir. Lakin hansı strategiyanın necə və hansı formada icra olunması müxtəlif ölkədə fərqli ola bilər. Təbiətə və təbii sərvətlərə münasibətin hər bir strategiyası çoxlu taktik tədbirlərdən ibarətdir. Taktik tədbirlər müxtəlif ölkələrdə daha çox spesifik ola bilər.

Təbiəti «sevən» adam çox, qoruyan azdır. «Mən təbiəti sevmirəm» deyən adam yoxdur, əslində isə çoxdur. «Təbiəti sevənlər» adlı televiziya programında təbiətin dağıdılmasından, qarət edilməsindən o qədər çox danışdıq ki, axırda «şən və hazırlıclar klubu» bizim programın adını haqlı olaraq dəyişdirib «təbiəti sökənlər» qoydular. Təbiətdən istifadə edilib, edilir və ediləcək. Bunsuz cəmiyyət yaşaya bilməz. Lakin təbiəti qarət etmək ondan istifadə deyil. Bəla burasıdır ki, təbiəti tanıyan, ondan zövq alan, ona ziyan vuranlarla mübarizə aparmağı özünün daxili tələbi bilən insanlar da sevirəm deyir, təbiəti öz şəxsi mərağı üçün dağlıdan adamlar da «sevirəm» deyir. Birincilər az, ikincilər çoxdur. Ona görə ki, tarixin uzun minillikləri boyunca əhali təbiətdən ayrılib, onu özgə malı və ya sahibsiz hesab edib və mümkün qədər çox dağıdır. Belə pis adət nəsildən nəsillərə ötürürlüb. Təbiəti dağıtmaq vasitələri

(texnika) intensiv çoxaldıqca təbiət daha çox dağıdılıb. Təbiətə olan şüursuz sevgi yox olub gedib, şüurlu sevgi isə hələ kifayət qədər deyil. Ona görə ekologiya bir fənn kimi ümumtəhsil orta məktəbə daxil edilməli və ibtidai siniflərdən sonra axıra qədər tədris olunmalıdır.

Təbiəti dəyişdirməyin uğursuzluğu uğurundan çıxdır. Qədim dövrlərdə əhali təbiətdən istədiyini ala bilmirdi, hadisələrin çoxuna onun gücü çatmırıldı. Ona görə təbiəti dəyişdirib, özünün ondan asılı olmasını ləğv etmək istəyib. Nəticəsi bu yerə gəlib çıxb ki, əhali təbiətdən daha çox asılı vəziyyətə düşüb. Keçmişdə olduğu kimi, indi də vulkana, firtinaya, quraqlığa, zəlzələyə əhalinin gücü çatmır, üstəlik nüvə silahı qədər qorxulu olan ekoloji böhranlar qarşısında qalıb. Bəli, məlum olub ki, təbiəti dəyişdirmək çətin problemdir. XX əsrin ortalarında inkişafda olan ölkələr istədilər ki, dünyada olan qiymətli yabanı bitkilər və vahşi heyvanlar onların da təbiətində olsun. Başladılar introduksiya etməyə (bitkini gətirib əkmək, heyvanı gətirib təbiətə buraxmaq). Bitkilər vasitəsilə yeni-yeni xəstəliklər yayıldı, heyvanların çoxu tələf oldu. Böyük zəhmət və vəsait hədər getdi, suvarma şəbəkəsinin genişlənməsi müünbit torpaqları bataqlığa və şoranlığa çevirdi. Meşələrin qırılması səhralaşma yaratdı, güclü sellər dağıdıcı təsirə çevrildi. Su hövzələrinin çirkəndirilməsi qiymətli balıqları məhv etdi. Məlqaranın çoxaldılması otlaqları tələf etdi, torpaq eroziyasını, quraqlığı və "parnik effekt"ni çoxaltdı. Məlum oldu ki, təbiəti dəyişdirməyin uğurları içərisində böyük uğursuzluqlar gizlənib qalır. Uğurları artırmaq üçün qlobal miqyaslı ekoloji tədbirlər tələb olunur.

Təbiəti oxumaq kitab oxumaqdan qat-qat çətindir.

Kitabın yazıldığı dili bilən hətta az savadlı adam onu oxuya bilər. Bədii ədəbiyyatı və gündəlik mətbuat yazılarını hamı oxuyub başa düşür. İxtisas kitablarını da həmin ixtisas üzrə təhsili olanlar rahat oxuyub başa düşürlər. Konkret ixtisas üzrə təhsili olmayan adam ixtisas kitabını heç əlinə də götürmür. Lakin təbiət başqa vəziyyətdədir. Təbiəti tanıyanlar da, tanımayanlar da onunla əlaqədə olurlar. Hamı ona baxır, ondan istifadə edir, amma təbiətin əlifbasını bilməyənlər onu oxumaqda çətinlik çəkir, dərdindən xəbərsiz qalır, heç nə vermir, verdiyi də lazımsız olur. Bir sözlə desəm, təbiəti oxuya bilməyən adam ona fayda verə bilməz, əksinə şüursuz dağıntı ilə məşğul olub qayıdar. Ona görə təbiəti qorumaq adı altında icra edilən işlərin çoxu faydasız olur, bəzi isə hətta zərər verir. Ümumtəhsil orta məktəblərdə ekologiya bir fənn kimi tədris edilməyincə, əhali təbiəti oxuya bilməyəcək və ona şüursuz zərər verəcək.

Təbiəti soymaq öz evini qarət etməkdir.

Təbiət bəşəriyyətin ümumi evidir. Ölkələr təbiətin ayrılmaz hissələri olduğu kimi xalqlar da bəşəriyyətin ayrılmaz hissələridir. Bir ölkənin xalqı başqa ölkənin təbiətini soyub daşıyırsa, özünün ümumi evini qarət etmiş olur. Təbiət – elm və mədəniyyətin anasıdır. Vətənin elmi var, elmin vətəni yoxdur. Qarət edilən təbiətdən doğru elm və mədəniyyət yarana bilməz. Odur ki, təbiəti qarət edənin külüngü və ya baltası qayıdır özünə, yaxud gələcək nəsillərinə dəyəcək. Gələcəyini düşünməyən reqresə (tənəzzülə) gedir.

Təbiətin gözəlliyi onu dərk edənlər üçündür.

Gözəllik Allah payıdır. İlk göstəricisi insan üçün sağlamlıq və

simmetriya, təbiət üçün isə müxtəliflik, sağlamlıq və təmizlikdir. Adamın zahiri gözəlliyi anadangəlmə olsa da, onu hər kəs qoruyub saxlaya da bilər, sui-istifadə edib, korlaya da bilər. İnsanın əsas gözəlliyi daxili zənginliyidir: biliyi, vicdanı, namusu, mərdliyi, cəsarəti, insafi, səxavəti, həssaslığı, zərifliyi, lütfkarlığı, müdrikliyi, kamilliyi, müqəddəsliyi və s. Bunların çoxu fərdi həyatda qazanılır və ya güclənir. Lakin unutmaq olmaz ki, heç bir bəzək-düzək gözəllik əmələ gətirə bilməz, gözəl göstərə bilər. Gözəl görünmək müvəqqəti, gözəl olmaq, xüsusən də daxili gözəllik insanın həyatı boyunca daima zənginləşən mənəvi sərvətidir. Təbiətin gözəlliyyini dərk etmək insanın daxili gözəlliyyinə nisbətən asandır. Lakin təbiətin də gözəlliyyindən zövq ala bilmək üçün onu tanımaq tələb olunur. Bitkinin, heyvanının adını bilmək, onu tanımaq demək deyil. Məsələn, çıçəyin görkəmi və rəngi cəlbedicidir. Amma ondan dərin zövq almaq üçün quruluşunu və funksiyasını bilmək lazımdır. Deməli, təbiətin gözəlliyi hamiya eyni zövq verə bilməz, hər kəs öz bilik səviyyəsinə görə zövq alır. Elə adam da var ki, təbiətin gözəlliyyini onun yalnız sakit və təmiz olmasında görür, dincəlir, yeyib-içir, adətən zibilləyib gedir.

Təbiətin müxtəlifliyi çoxaldıqca, canlı birliklərin ömrü uzanır və yaşaması asanlaşır. Təbiətdə heç bir bioloji növ tək yaşaya bilməz. Ona görə növlər birləşib biosenoz əmələ gətirir. Biosenoz yerləşdiyi ərazinin cansız hissəsi ilə birləşib ekoloji sistem əmələ gətirir. Ekoloji sistemlər birləşib biosfer adlı qlobal təbii birliyi əmələ gətirir. Bu bitkilərin ömrü kiçiyindən böyüyüñə doğru uzanır, eyni qayda ilə birliklərin yaşaması da asanlaşır. Səbəbi bioloji müxtəlifli-

yin çoxalmasıdır. Birlikdə iki növ bitki olarsa, onlar quru-yub tələf olan kimi, bitkiyeyən heyvanlar ac qalib yox olmalıdır. Bitkilər 100 növ olarsa, iki növü tələf olanda 98 növü qalır və bitkiyeyən heyvanlar rahat yaşayır. Beləliklə bioloji müxtəliflik birliklərin həyatıdır, onların daimiliyini təmin edir. Kiçik birliklər özünün həyatını və ömrünü təmin etmək baxımından böyük birliklərdən geri qalırlar.

Təbiətdə və cəmiyyətdə birliklərin yaranmasına səbab həyat effektini yüksəltməkdir. Təbiətdə və cəmiyyətdə yaranan birliklərin forması və adı fərqli olsa da mahiyəti eynidir. Təbiətdə erkəkdən və dişisindən ibarət cüt, ailə, sürü, koloniya, populyasiya, növ, biosenoz, ekosistem, biosfer; cəmiyyətdə ailə, el, oba, kənd, şəhər, ölkə, qıtə, bəşəriyyət. Bu birliklərdə kiçiyindən böyüklərinə doğru getdikcə hər bir fərdin həyatı asanlaşır, yəni həyat effekti yüksəlir. Məsələn, ceyran tək olanda otlamağa başı qarışır, canavar onu asanlıqla tutub yeyir, otlamayıb canavarı güdərsə, ac qalır. İki ceyran birlikdə otlayanda canavarın onlara yaxınlaşması çətinləşir (ikisindən biri görür). Bir sürü ceyran canavarı uzaqdan görüb, qaçırlar. Cəmiyyətdə də birlikdə yaşayan hər nəfərin qazandığı enerji çox, təhlükəsizliyi və rahatlığı yüksək olur, sərf etdiyi vəsait azalır. Çox təəssüflər olsun ki, Bəşər övladlarının dostluğu-qardaşlığı xəyal, yadlığı və çəkişmələri isə realdır.

Təbiətdə vəhşi heyvanların nə yeməsini bilmək 2+2=4 demək deyil. Əhalidə vəhşi heyvanlara obyektiv münasibət yaratmaq üçün onların nə yeməsini öyrənmək əsas şərtdir. Amma bunu bilmək asand deyil. Şəhərdə uçan qağayının dimdiyində balıq aparması onun balıq yeməsi de-

mək deyil. Sərçənin mədəsindən kolbasa çıxarılması onun yeminin kolbasa olması demək deyil. Belə yanlış faktlar çox ola bilər. Vəhşi heyvanın nə yeməsi ilin vaxtından və konkret sahədən aslı olaraq çox fərqlənə bilər. Mən qərara gəlmışəm ki, vəhşi heyvanın konkret növünə aid fərdlərin 75 %-dən çoxu konkret məkan və zaman daxilində nədən ibarətdirsə, onun əsas yemi kimi qəbul edilməlidir. Ərazini coğrafi sahələrə görə, zamanı isə ilin fəsillərinə görə bölmək kifayətdir. Hər hansı bir heyvanın yediyinin 75 %-dən çoxu həşərat olarsa, onu həşəratyeyən, balıq olarsa balıqyeyən, siçan olarsa siçanyeyən, ilan olarsa ilanyeyən və s. adlandırmaq doğrudur.

Təbiətdə rəqabətin bütün formaları həmişə inkişafa aparır, cəmiyyətdə isə ... Təbiətdə canlılar arasında rəqabət yüksək fəallıqdan, ayıq-sayıq olmaqdan, güzəşt və xəbərdarlıq etməkdən, nəhayət sınaq xarakterli döyüslərdən ibarətdir. Bunlara bioloji rəqabət deyilir. Bioloji rəqabətin 3 səbəbi var: yem, ərazi və nəsil vermək. Yem uğrunda rəqabət növlər arasında, ərazi və nəsil vermək uğrunda rəqabət isə növ daxilində, yəni eyni növün fərdləri arasında güclüdür. Belə rəqabətdə uduzan və qaliblər olur, amma öz həmcinsi ni öldürən yoxdur.

Cəmiyyətdə rəqabətin səbəbi çoxdur: siyasi, iqtisadi, elmi, ruhani, mədəni, hərbi və s. Sağlam rəqabət inkişafa aparır: məhsul bolluğu, keyfiyyət yüksəkliyi, insan azadlığı, rahat sosial şərait, milli müstəqillik və s. Lakin heç bir ölkədə rəqabət sağlam qala bilmir. Çoxlu neqativ hallar yaranır. Bunlardan biri, bəlkə də əsası əhali arasında bir adamın digərini (adətən digərlərini) istismar etməsidir. Buna təbiət-

də heç bir analoq yoxdur, yalnız əhalinin əməlidir, özü də çox pis əməli.

Təbiətdə və cəmiyyətdə orqanizmin bədən üzvüləri onun həyat tərzinin obyektiv şahidləridir. Bütün canlıların quruluşu, fəaliyyəti və coğrafi yayılması onların necə yaşamasını göstərir. Ona görə ki, quruluş ilə funksiya (fəaliyyət) vəhdət təşkil edir. Mövcud üzvün zəifləyib sıradan çıxmazı və ya yeni üzvün əmələ gəlməsi inkişafdır. Məsələn, «balıqda» ayaq əmələ gəlməsi, balinada ayaqların zəifləyib yox olması. Hər kəs özünün bəzi əməllərini bədəninin üzvüləri ilə müqayisə edərsə deyiləni görə bilər. Məsələn, təkrar-təkrar yixilib əl-ayaqları qırmaq uşağın dəcəlliyyinin nəticəsidir. Cavan olarkən çox piylənib hərəkətsiz qalmaq normadan artıq yeməyin (acgözlük) şahididir. Yeməkdən məst olub üstüaçıq yatmağı sətəlcəm olmaq aydın göstərir. Vaxtından əvvəl qocalmaq cavanlığın anormal keçməsin-dən xəbər verir. Dişlərin və saçın tez tökülməsi pintiliyin (antigigiyena) əlamətidir. Bunların yaranmasına əsasən hər kəs özü, qismən də onun soy-kökü səbəb olur.

Təbiətdə heç nəyə artıq enerji sərf edilmir, cəmiyyətdə isə... Enerji istehsalının iki tipii var: bioloji və əhalinin enerji istehsalı. Əhalinin enerji istehsalının formaları çoxdur: istilik energetikası, su enerjisi, atom enerjisi və s. Birlərin hamısının ilk mənbəyi işıq enerjisidir. Təbiətdə azad yaşayan canlılar hamısı enerjiyə ciddi qənaət edirlər. Onların enerji qazanması çox çətindir, ona görə enerjiyə qənaət etməyə morfoloji, fizioloji və ekoloji uyğunlaşmalar qazanıblar. Amma əhalinin, qismən də ev heyvanlarının enerjiyə qənaət mexanizmləri pozulub. Əhalinin ağlına söykə-

nən əməlləri onun öz bioloji həyatına lazım olan enerjidən min dəfələrlə çox enerji istehsal edə bilir. Ona görə enerji-dən israfçılıqla istifadə edir. Ev heyvanlarının bütün qayğılarını əhali öz üzərinə götürdüyü üçün onlar da enerjidən bol-bol istifadə edirlər.

Əhalini sadə həyat tərzindən azdırıb israfçılığa, qudurğanlığa, pozğunluğa, əxlaqsızlığa və s. pis əməllərə yönəldən də məhz hüdudsuz enerji istehsal etmək bacarığıdır. Qazancını düzgün sərf etməyi bacarmayan kəslər, hətta xalq rahat yaşayıb inkişaf edə bilməz.

Təbii hövzələrdə olan su özü-özünü təmizləyir, məişətdə və sənayedə çirkənləmiş suyun isə buna gücü çatmır. Suyu çirkəndirən əsas maddə üzvi birləşmələrdir. Təbii hövzələrdə üzvi maddələr çoxalanda onları bakteriyalar və başqa bir sıra mikroorqanizmlər parçalayıb minerallaşdırır, yəni su təmizlənir. Lakin hövzələrə sənaye və məişət çirkəbləri axıdılanda suyun özünü təmizləməyə gücü çatmır. Ona görə şəhərlərdə sənaye çirkəblərini təmizləmək üçün sutəmizləyici qurğular tikilir. Çirkəb sular xüsusi borularla təmizləyici qurğulara axıdılır, orada mexaniki, kimyəvi və bioloji üsullarla təmizləndikdən sonra dənizə, gölə və ya çaya buraxılır. Dünyanın bütün ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda çirkəb suların təmizlənməsinə çox vəsait sərf olunur.

Təbii qanunlar hamiya örnəkdir. Təbiətin öz qanunları var, cəmiyyətin də öz qanunları. Təbiətin qanunlarına əhalidən başqa bütün canlılar tabe olub yaşayırlar. Onların «şikayəti» yalnız əhalidəndi. Əhali təbiətin qanunlarını bəyənməyib, cəmiyyət qanunları yaradıb. Təəssüf ki, cə-

miyyət qanunları özünü doğrultmadığı üçün tez-tez dəyişdirilir və əhalinin özü tərəfindən pozulur (icrasız qalır). Amma təbiət qanunları əhalinin müdaxiləsi olmasa, həmisişəlik qalır və icra olunur. Buna görə bəşəriyyətin hər bir üzvü təbiətin qanunlarına hörmət etməli və ondan öyrənməlidir (başqa yolu yoxdur).

Tədbirli olmaq gələcək işin variantlarını düşünməyi tələb edir. Çətinliyə düşmək istəməyən insan tədbirli olmalıdır. Məsələn, ocağı söndürüb közü saxlamaq tədbirsiz işdir. Yeri və gücü məlum olmayan düşmən qalib gəlir. İtilə dost ol, amma ağacını əlindən yerə qoyma (Azərbaycan atalar sözü). Tədbirin nəzəri əsası düşünməkdir. Həyatın ən böyük tədbiri Allah yolу haqqında düşünüb davranışmaqdır. İnsanın ən yaxşı rəhbəri sağlam düşüncəyə əsaslanmış tədbirləridir. Adam ömrü boyunca çətin vəziyyətdə yaşaya bilər, amma düşünmədən bir an da yaşaya bilməz. Az düşünənin tədbiri zəif, əməli yaritmaz, dərin düşüncənin isə tədbiri də, əməli də sağlam olur. Duyduqlarımızın alternativi sağlam düşüncə və tədbir yaradır. Ruhi sağlamlıq fiziki sağlamlığı qoruyur. Dərin düşüncə və tədbirlər öz sahibini qızğın ehtiraslardan və artıq tamahdan qorumaqla əsl insan kimi yaşıdır.

Təhlükədən xilas olmanın ən sərfəli yolu oradan uzaqlaşmaqdır. Təhlükəli halları olmayan canlı yoxdur. Təbiətdə azad yaşayan heyvanlar təhlükə ilə üzləşərkən o yeri tərk etməyə üstünlük verirlər; cücü də belə edir. Şir və pələng də belə edir. Ona görə ki, təhlükə ilə üzləşərkən ondan xilas olmaq üçün ən az enerji tələb edən fəaliyyət forması o yeri tərk etməkdir. Bunun icrası üçün cücüyə instinkt, şirə

isə həm də primitiv ağıl kömək edir.

Əhali şüuruna arxayın olaraq bu qədər sərfəli prinsipi pozub. Hər bir təhlükə ilə üzləşən adam dərhal ona qalib gəlmək variantını seçir: qışqırır, hirslənir, təhqir edir, savaşır, bacarsa öldürür; hüquq sahibi hətta müharibəyə başlayır. Düşünüb nəzərə alan yoxdur ki, xilas olmaq üçün əl atdığı variantlardan hansı nə qədər enerji tələb edir. Kiçik təhlükəni bəhanə edib, böyük qisas almağa başlayanlar da olur; özgə torpağı zəpt etmək istəyənlər və özgənin sərvətlərini qarət etmək fürsəti axtaranlar da olur. Hamı deyir ki, təbiət müəllimlərin müəllimidir, bəs nə üçün hamı təbiətin sadə və zərərsiz həyat formasından istifadə etmir? Yəqin ki, düşünmək istəmirik, ya da bacarmırıq.

Təhqirə dözə bilməyən insan heç kimi təhqir etməz. Təhqiri heç kim, hətta ruhi xəstələr də xoşlamır. Amma xoşlamamaq dözə bilməmək deyil. Təhqirə dözmək səbri olmaqdır. Təhqirə qarşı təhqir etmək onun səviyyəsinə enməkdir. Təhqir edəni cavabsız qoymaq onu daha çox narahat edir. Səbrli insan təhqir edildiyi məkanı tərk edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, təhqir etmək nadan adamin xəyal qoçaqlığının məhsuludur, onu icra etməyə qabil deyil. Odur ki, təhqir edəni unudub ondan uzaqlaşmaq ən səmərəli cavabdır.

Təkəbbür-lovğalıq sahibinin uğurlarını məhv edib onu ölümə aparır. Özündən böyüklərin və ümumi xalqın uğurlarından qonurlanmaq mənəvi təmizlikdir. Amma özünün fəaliyyəti ilə fəxr etmək lovğalıqdır (təkəbbürdür). Lovğalıq savadsızlıqdan yaranır və məglubiyyətə aparır. Lovğalıq etinasızlıq yaradır, bu isə normal ömrü yaşamağa

qoymur (içindən partlayır). Lovğa adam hamının xoşuna gəlmək istəyir, bu isə onun yoxluğu deməkdir. Bədbəxt adamlar əzəməti, lovğalıqla, mətinliyi zalimliqla, ağılı hiylə ilə əvəz edirlər. Nə günəşlə, nə də ölümlə göz-göze dayanmaq olmaz. Başqasının dəstəyindən lovğalanmaq özünün işindən lovğalanmaqdən daha çox pisdir. Boş yerə hay-küy salan adam ya lovğadır, ya da nadan. İnsanın zənginliyi sadəlikdir.

Təkmilləşməyən texnologianın zərəri faydasından çox olur. Cəmiyyətin inkişafının konkret göstəriciləri var. Məsələn, aqrar cəmiyyətdə əsas məqsəd ərzaq istehsalı, ona təsir edən əsas faktor münbit torpaqdır. Sənaye cəmiyyətində tələb əmtəə, faktor kapitaldır. İnfomasiya cəmiyyətində tələb infomasiya, faktor bilikdir (elm). Bu cəmiyyətlərin hər birində texnologiya ciddi dəyişir və təkmilləşir. Sağlam rəqabət texnologiyarı yeniləşdirməyə məcbur edir. Məhsulun maya dəyərinə ekoloji xərclərin daxil edilməsi texnologianı dəyişmədən mümkün deyil. Müasir dövrdə kimyəvi texnologiya kəskin dəyişdirilir. Ekoloji mühəndislik texnika ilə ətraf mühit arasında zərərsiz münasibət yaradır. Yeni texnikanın yalnız iqtisadi gəliri nəzərə alındıqda təbiətin vəziyyəti diqqətsiz qalır. Texnikanın faydalı iş əmsali aldadıcıdır. Onun itirdiyi enerji ilə ölçülür, halbuki enerji itkisi minimal olan texnika ətraf mühiti məhv edə bilər. Təbiət-texnika-cəmiyyət kompleksinə birlikdə qiymət verəndə texnikanın faydası və zərəri üzə çıxır. Belə olmasa, intensiv inkişaf edən texnosfer metallom yığımı kimi sahibsiz qalar.

Tələbə müəllimin elmi rəqibi olmalıdır. Yaxşı tələbə konkret mövzulara dair müasir infomasiya ilə tanış olmalı,

müəllimi diqqətlə dini ləməli, ona elmi rəqib olmalı, sonda isə müəllimindən daha çox uğurlar qazanmalıdır. İnkışaf da elə budur. Müəllimin əsas vəzifəsi çalışqan tələbənin ümidi-lərini çoxaltmaq, onu üstələyən tələbəsini sevməkdir. Tələbə də öz növbəsində vicdanlı, səmimi və çalışqan olmalıdır. Müəllim və tələbə arasındaki münasibət bilik uğrunda sağ-lam rəqabətdən, insanlıq yolunda isə ülvi səmimiyyətdən ibarət olmalıdır.

Tənbəlliyn əsas zərəri hər kəsin özü üçün olduğuna görə hamı tərəfindən bağışlanıb çoxalır. Tənbəllik ırsidir, amma fərdi həyatda çoxalıb-azala bilir. Adamı tənbəllik qə-dər tez qocaldan heç nə yoxdur. Tənbəlliyn ən ağır zərbəsi öz sahibinə acliq və oğurluq yaratmasıdır. Tənbəl adam da-xili enerjisini heç bir işə səfərbər edə bilmir (iradəsi çatmır). Bacarmayan tənbəl deyil, bacarıb etməyən tənbəldir. Tənbəllik əxlaqsızlığın bütün formalarının anasıdır. Vicudun yaritmazlığı ağılın tənbəlliyyidir. Tənbəl ağıl sahibini qul edir. Konkret bir məkanda əhali arasında tənbəlliyi azalt-maq üçün müdrik insanların və dövlətin planlı fəaliyyəti çox kömək edə bilər.

Tənhalığı yaradan şüurun güclü inkişafı, ya da zəif-liyidir. Tənhalığın iki forması var: xəyal tənhalığı və real tənhaliq. Birinci çox, ikinci azdır. Eyni insanın beynində fi-kirlər çoxaldıqca əlavə beyinə ehtiyac azalır. Bu barədə Azərbaycan şairi Bəxtiyar Vahabzadə və Alman şairi İo-hann Şillerin düşüncələri oxşardır. Onlar tənha ikən izdi-hamda olurlar, yəni real həyatda tək olarkən, xəyalda çoxlu dostları, hətta əhali ilə birlikdə olurlar. Belə tənhaliq ağılın yüksək inkişafından yaranır. Ağılı az inkişaf edən adamlar

çoxluq əhatəsində olanda da tək özünü düşünür, deməli real həyatı təklikdə və ya birlikdə olmasına baxmayaraq xəyal həyatı tənhadır. Xəyal yəhati birləşməyən əhalinin toplusu adı bioloji süründür. Real həyatda körpü əvəzinə çəpər çəkənlər xəyaldan reallığa keçməyə mane olurlar. Deməli, real tənhalıq xəyal birliyinə xidmət edirsə, lazımdır, lakin real həyatda həm də xəyalda tənha olanlar bədbəxtidlər. Xəyal tənhalığı real tənhalığa nisbətən qat-qat pisdir.

Tənzimlənməyən və nəzarətsiz bazar əhalinin mənəviyyatına zərbədir. Tənzimlənməyən bazar əhalinin iqtisadiyyatına zərərlidir. Bəzən yoxsul adamlar uşağının, xəstəsinin, qocasının təsiri altında adı halda almadığı bahalı ərzaqları almağa məcbur olur. Əhalinin xarakterində olan iqtisadi yarışın zərəri də yoxsullara çox təsir edir. İki-üç nəfər qonağını qəbul edən yoxsul özünün bir aylıq qazancını sərf edir. Nəzarətsiz bazarin əhaliyə ən böyük mənəvi zərəri yalançlığı inkişaf etdirməsidir. Saticı öz malının pisini sırimaşa, alıcı isə yaxşısını seçib götürməyə çalışırlar. Hər ikisi aldatmağa can atır, bu isə yalançlığı inkişaf etdirir. Ona görə deyirlər ki, bazar haramsız olmaz.

Tərif nə qədər az və obyektiv olarsa, bir o qədər yüksək effekt verər. Mən adamların bir-birinin xasiyyətində duyduğu yaxşı komponentləri ötəri qeyd etməsinin əleyhinə deyiləm. Adamın güzgüdə görə bildiyi fiziki (vicud) əlamətlərini tərifləmək artıqdır, istərsə özü baxar. Mənəvi gözəlliyyin təriflənməsi faktlara əsaslanmalıdır (obyektiv). Yaxın dostun, hətta müəllimin opanenti olmaq ən yaxşı tərifdir, amma çatışmazlığı tez-tez vurğulamaq qıcıqlandırır. Birisinin uğurunu dərk etməyənlərə şərh etmək və ya bil-

məyənlərə açıqlamaq tərif deyil, maarifçilikdir. Yaxşı, müdrik insandan xoş söz eşitmək əsil tərifdir. Hiyləgər adamlar tərif edərkən əsl fikirini gizlədib, yalan danışırlar. Özünü tərifləmək cahillikdir, amma elmi kəşfini və ixtirasını şərh etmək tərif deyil, opanentə cavabdır. Tərif və ya tənqid professional olmalıdır. Yalan və boş sözlərlə tərifləyən adam özünə zərbə vurur. Beləsi unudur ki, təriflədiyi şəxs özünü yaxşı tanır, onun haqqında deyilən yalanlara nifrət edir. İstər tərif, istərsə də tənqid az və obyektiv, yaltaqlıqdan və qərəzçilikdən uzaq olmalıdır. İnsanın dözdüyü işin əhəmiyyətini onun özündən yaxşı açıqlamaq sağlam tərifdir. Tərifləmək tənqid etməkdən çətindir. Tənqid konkret, tərif isə çoxmənalı anlayışdır.

Tərbiyə vermək tərbiyə almaqdan çətindir. Tərbiyə qəlbi yumşaldır, ağılı itiləyir, biliyi inkişaf etdirir və onu yaxşı əməllərə yönəldir. Düzgün tərbiyə ədəb verməklə başlanır. Ədəb ağıldır. Ləyaqət irsi deyil, həyatda qazanılır. Tərbiyə şit zarafatı, kobudluğu, zorakılığı, acidilliyi, xəcaləti, rüsvayçılığı, təlxəkliyi, yaltaqlığı, lovğalığı, qəddarlığı və s. pis sifətləri inkişaf etməyə qoymur. Tərbiyə verən fəal, tərbiyə alan isə passiv olur. Tərbiyə verən inandırmağa, tərbiyə alan isə inanmağa çalışırlar. Ona görə tərbiyə verməyin qayəsini şəxsi nümunə təşkil edir. Yatanları yuxudan oyadan şəxsi nümunədir. Tərbiyəcinin birinci vəzifəsi ədəbli, namuslu insan yetiştirmək, sonrakı vəzifəsi isə bilikli bacarıqlı mütəxəssis hazırlamaqdır. Buna görə önce yumşaq qəlb, sonra güclü ağıl lazımdır. Bütövlükdə tərbiyə ana qucağında (əslində ana bətnində) başlanır. Hər kəsdə ömrü boyunca ədəb çoxaldıqca dəyəri artır, amma var-dövlət

çoxaldıqca ucuzlaşır. Tərbiyə ağılı gücləndirir, düşüncə isə ona rəhbərlik edir. Tərbiyə bütöv bir xalqı əsarətdə saxlayıb bədbəxt də edə bilər, onu ali bir cəmiyyətə çevirib xoşbəxt də yaşada bilər.

Təsirli olmanın ən yaxşı yolu şəxsi nümunədir. Ailə başçısı ailəsinə, məmur öz kollektivinə, dövlət başçısı ölkə əhalisinə güclü təsir etmək üçün ən yaxşı yolu şəxsi nümunədir. Gəlin, xatırlayaq Məhəmməd (ə. s.) peyğəmbəri, Həzrət Əlini, Dədə Qorqudu, Stalini, Ata-Türkü, Nəriman Nərimanovu, Heydər Əliyevi. Bunlar böyük tarixi şəxsiyyətlərdir və əhalinin qəlbinə həkk olmalarının əsas səbəbi şəxsi nümunə göstərmələri olub. Təbiidir ki, şəxsi nümunə göstərənlər cəmiyyətin iyerarxiyasının müxtəlif pilləsində çox olub və hərəsi öz səviyyəsi miqyasında yadda qalıb.

Təvazökar işgüzar insan daima ucalır və şərəfli yaşayır. İnsanın təvazökar olması onun ləyaqətini qoruyur. Təvazökarlıq lovğalıq ilə alçalmaq arasında səmərəli mövqe tutan insani sifətdir. Heç bir xidməti olmayan nadan adam təvazökar ola bilməz. Təmkinli insan özünü tanıdığı səviyyədən yüksəkdir. Təmkinli olmaq öz bacarığını gizlətmək deyil, onu inkişaf və tətbiq etməkdir. Yaxşı alimin biliyi ilə təvazökarlığı düz mütənasibdir. İstedadını inkar edən istedadlıdır. Təvazökar insana ən yaxşı nümunə «təkcə onu bilməm ki, mən heç nə bilmirəm» deyən qədim yunan filosofu Sokratdır. Təvazökarın qarşısında bütün yollar açıqdır.

Tibbi maarifçiliyə ehtiyac ödənilmir. Əksər elmlərin nəzəri və praktiki əsasları üzrə maarifçilik var, dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən icra olunur. Paradok-

sal budur ki, əhali ilə birbaşa bağlı olan, yalnız əhaliyə xidmət məqsədilə yaradılmış təbabət haqqında maarifçilik yoxdur və ya tamam zəifdir. Molla yas məclisində əyləşib heç kimin başa düşmədiyi dua verdiyi kimi, həkim də kabinetində əyləşib xəstələri qəbul edir: yoxlayır, dərman almaq üçün latin dilində resept yazır, xoşqlıq olan həkim təklif etdiyi dərmanların qəbul qaydasını başa salır, vəssalam. Xəstə öz dərdini, onun səbəbini, özünün səhvərini bilmir. Beləcə, əhali tibbi baxımdan tam savadsız qalır. Nəticədə, «Türkəçarə» deyilən ara «həkimləri» yalançı mollalar kimi çıxılır, əhalinin sağlamlığına kömək əvəzinə zərər vurulur. İnkışaf etmiş ölkələrin tibbi maarifçiliyi zəif ölkələrə nisbətən yaxşıdır, tələbat isə əksinədir.

Torpağın əhaliyə “xəbərdarlığı” iibrət dərsidir. O «deyir»:

- ☞ Üstümdə işıqdasan, altımda qaranlığa bürünəcəksən.
- ☞ Üstümdə əhali arasındasan, altımda tənha qalacaqsan.
- ☞ Üstümdə rahat gəzirsən, altımda yatarsan!
- ☞ Üstümdə günahlar edirsən, altımda əzab çəkərsən.
- ☞ Üstümdə gülürsən, altımda ağlayarsan.
- ☞ Üstümdə şadlanırsan, altımda qəm cəkərsən.
- ☞ Üstümdə məni satib əmlak yiğırsan, altımda çürüyəcəksən.
- ☞ Üstümdə yeyirsən, altımda səni yeyəcəklər.
- ☞ Üstümdə baş kəsirsən, altımda başın kəsiləcək.
- ☞ Üstümdə kef edirsən, altımda burnundan gələcək.

Torpaq halal süfrədir. Torpaqda nəyəsə lazım olan çatmursa, təqsirkar torpaq deyil, torpaqdan istifadə edəndir. Təbii yolla əmələ gələn torpaq heç bir canlısı seçib gətirib

öldürmür, canlı özü səhv gəlib, ona uyğun olmayan torpağa girəndə ölürlər. Ona görə torpağın yetişdirdiyi nə varsa, hamısı halaldır. Torpağın nəyi varsa hamısını açıb süfrəsinə düzür, kim nəyi götürüb yeyə bilsə, halaldır. Lakin torpağın yetişdirdiyi məhsulu birinin başqasından oğurlaması haramdır. Torpağı becərərkən çəkilən zəhmətin əvəzini torpaq birə-beş qaytarır. Onun qaytardığının zəhmət çəkənə verilməməsi torpağın günahı deyil, istismarçının günahıdır. Beləliklə, torpaq heç kimdən heç nə oğurlamır, onun süfrəsi halaldır.

Tolerantlıq sosioloji həyatın ilk imtahanı və faydalı əxlaqi dəyəridir. Tolerantlıq qəlbin genişliyi, ruhun saflığı, düşüncənin şəffaflığı, barışmaq bacarığıdır, mədəniyyətin ilk imtahanıdır. Tolerant insan başqalarının fikrini anlamağa çalışır, onlarla sağlam dialoqa girib problemi həll edir. Sosioloji həyatın ən faydalı mənəvi dəyəri tolerantlıqdır. Ağılın yüksək inkişafı sahibini tolerant edir. Tolerantlıq insanlığı qoruyan əxlaqdır. Əhali arasında xoş görüş və sevgi yaradır, bu isə tolerantlığın inkişafı vasitəsilə birliyi təmin edir.

Torpaqla harmoniya – dostla qardaşlıq kimidir. Dost ilə qardaşlıq və ya qardaş ilə dostluq etmək böyük ağıl, səy və lazımlı olanda güzəşt tələb edir. Bunlar olmasa, hətta doğma qardaşlar küsülü qalarlar. Əhali ilə torpaq arasında harmoniya da belədir. Torpağa qoyulan vəsait batmaz. «Öldür məni, dirildim səni» – deyib torpaq (burada dirildim sözü varlandırmış mənasında deyilib). Torpağı öldürmək onu şoranlığa və ya bataqlığa çeviririb yox etmək deyil, əksinə, torpaqda olan üzvi birləşmələrin çüründülüb minerallaşması

nəticəsində bitkilərə yem edilməsidir. Bir sözlə desək, torpağa fasıləsiz şüurlu qulluq edilməsi onunla harmoniya yaratmaqdır. Bunsuz torpaqdan bol məhsul götürüb şadlanmaq olmaz. Torpaq adlı «xəmir» su ilə yox, sahibinin alın təri vasitəsilə yoğurulmalıdır.

Toy məclisi qohumlardan və yaxın dostlardan ibarət olar. Toy etmək bir-birini yaxından tanıyan bir neçə nəfər xeyir-dua verəsi ağsaqqal-ağbirçəkdən və bir qrup seçmələrdən seçilmiş gənclərlə birlikdə şadlanmaq deməkdir. Sivil ölkələrin toy məclisləri indicə oxuduğunuz qaydada keçir. Azərbaycan toyları da həmişə belə olub. Lakin XX əsrin ortalarından sonrakı toyalar kəskin dəyişib. Varlı adamın övladlarının toyuna onların tabeçiliyində olanların hamısı axışır. Ansamblın, orkestrin və aktyorların (aktrisaların) müxtəlifliyi saysız-hesabsız; iştirakçılar 1000-dən çox (bir neçə zalda); bir gecədə süfrəyə bir həftəlik ərzaq, bir aylıq spirtli içki verilir; çalğı mahnu və səs-küydən qulaq tutulur. Heç kim-heç kimə qulaq asmır; pulla tutulma tamada, qeyri-səmimi boş-boş tostlar deyib qışqırır. Beləliklə, əhalinin alın təri ilə qazandığı vəsait ailəsinin boğazından kəsilib açıq-saçıq müğənnilərə, maskaradçılara və sarayların sahiblərinə axıb gedir. Kiçik miqyaslı toylarda yiğilan puldan toy sahibinə və köməyə ehtiyacı olan yeni ailəyə heç nə qalmır, bəzisi hətta borca düşür. İnanırıq ki, qədim mədəniyyətli müdrik Azərbaycan xalqı eybəcər toylara son qoya biləcək. Hər şey əhalidən asılıdır.

Uğurlar içərisində uğursuzluqlar gizlənir. Bəşəriyyətin inkişaf adlandırdığı heç bir uğur uğursuz deyil. Hətta yaradıcı istedadı, təmiz qəlbi, dərin və iti ağılı olan insan bəzən özünə yaraşmayan xislətlərdən yaxasını qurtara bilmir. Ona görə uğurlar içərisində uğursuzluqlar gizlənir. Şübhə yoxdur ki, ilk əhali kütləsi heyvana yaxın varlıq olub, cəmiyyətin mədəniləşmə yolunda yaratdığı yeniliklərin çoxu onun ilk həyatına əlavə yük kimi görünür. Ona görə adamlar mövcud adət və qaydaları pozanda rahat olurlar. Adamları insanlaşdırın yeniliklər və onları geriyə (ibtidailiyə) qaytaran irsi mexanizmlər paralel fəaliyyətdə olurlar. Mədəniyyətin hər bir yenilikləri daxili imkanların və yeni biliklərin səfərbər olunması hesabına yaranır. Onun proqressiv komponentlərinin yaranması çətin və ləng, pozulması isə asan və tez başa gəlir. Ailə qurmuş iki gəncdən birinin mədəni səviyyəsi aşağı olarsa, onu yüksəltmək mümkün deyil, amma yüksək olanı aşağı səviyyəyə endirmək asandır. Mədəniyyətin proqressiv komponenti adamın ömrünün bir hissəsində formalaşıb, sonrakı hissəsində pozula bilər, yaxud bir nəsildə yaranıb, sonrakı nəsildə itirilə bilər. Ona görə mədəniyyətin həmişə yüksələn xətt üzrə inkişaf edəcəyinə zəmanət vermək çətindir. Cəmiyyətin mədəniləşməsi orada kamil insanların az və çox olmasına, ölkənin keçmiş olduğu tarixindən, müasir durumundan, dünya ilə əlaqə səviyyəsindən asılıdır. Məsələn, Azərbaycan əlahəzərət İlham Əliyevin devizi ilə müasir iqtisadi potensialını intellekt kapitalına çevirmək yolunu tutub inkişaf edir. Bu

yol böyük uğur gətirə bilər.

Uğur qazanmaq üçün sağlam düşüncə, istək, niyət, məqsəd, amal və səbr qovuşmalıdır. Həyatda istənilən qaćır, istəyən qovur. Qovanın qovduğuna çatması uğurun əvvəlidir. Yetgin adamın kiçik bir uğurla sevinməsi onun uşaq ağıllı olmasını göstərir. Amal ən böyük istəkdir. Dünyanın həmişəyaşar insanları öz amalına çatmaq üçün hüdudsuz zəhmət və məşəqqətli əziyyət çəkmişlər. Uğur fərdi, ailəvi, sosioloji, milli və dünyavi olur. Bütün uğurların əsasını fiziki və ruhi sağlamlıq təşkil edir. Uğur qazanıb yolunu azmayanın fəaliyyəti böyük uğurlara aparır, yolunu azan isə qazandığını da itirir. Uğuru saxlamaq onu qazanmaqdan çətindir. Ümidsizliyə qapananın uğuru ola bilməz, olsa da onu saxlaya bilməz.

Uğursuzluğun səbəbini mərd özündə, namərd isə başqasında axtarır. Mərdlik özünü dərk edən ,şikayətsiz, əziyyət çəkməyə iradəsi çatan, təhqirə dözməyən, qorxuya nifrət edən, cəsarətli, öz eyibini başqalarının eyibindən tez görən mübarizəsiz bir həyatı qəbul etməyən insanı sıfətlərin cəmidir. Mərd bir dəfə, qorxaq hər gün ölürlər. Mərdlik Allah payıdır, onu başqasına öyrətmək, nə də tərgitmək mümkün deyil. Mərd insan həyatı daha dərindən duyur, amal uğrunda ölümlə üz-üzə dayanır. Belə məndləri çox olan millətə ölüm yoxdur.

Uşağın səmimiyyəti yalnız ona məxsus göstəricidir. «Yer üzündə uşaq qığlıtisından məzmunlu himn yoxdur» deyən fransız yazılıcısı Viktor Hüqo tam haqlıdır. Uşağın saf səmimiyyəti öncə 100 % olur, o böyüdükcə səmimiyyəti

azalır. Deməli insanın səmimiyyəti Allah payıdır, onun zəifləməsi və pozulması fərdi həyatda qazanılır, birində az, başqasında çox. Uşağa verilən tərbiyə onun səmimiyyətinin pozulmasını zəiflətməyə yönəlib. Amma bu tədbirlər indiki tələblərə deyil, uşağın böyüüb yaşayacağı gələcək dövrə uyğun olmalıdır. Valideynlərə lazım olanlar uşaqlara lazım deyil, uşaqlara lazım olanlar da valideynlərə lazım deyil. Uşağa dinləməyi və susmağı öyrətmək danışmağı öyrətməkdən vacibdir. Uşağın göz yaşlarının axmasına imkan verməyən valideynlər onu özlərinin qəbri üstünə saxlayırlar. Valideynin uşağa məhəbbəti iradi deyil, ona görə sonsuzdur. Lakin uşağa sitaət etmək onu egoist edər. Eyni vaxtda uşağın dəcəllik hissələrini boğmaq da olmaz, belə uşaq böyüüb müti olar.

Uşağın və ailəsiz gəncin tələblərini tam təmin etmək mənəvi doyumluq yaradır. Zəhmətsiz yolla külli miqdarda pul əldə edən bəzi adamlar körpə övladına 3, 7, 40, 100 oyuncaq alır, 3, 5, 7, 40 dəst paltar alır. Uşaq böyüdükçə oyuncaqları velosipedlər, akkumulyatorla işləyən mini avtomobilər əvəz edir, geyimin də müxtəlifliyi və sayı həddini aşır. Özünün ayrı otağı, televizorları, maqnitofonları, müxtəlif markalı mobil telefonları olur. Gəncliyə qədəm qoyan həmin uşağa çox baha xarici markalı müxtəlif avtomobilər alınır. Onun saysız-hesabsız pozğun hərəkətlərinə irad tutan olmur. Olsa da tez ört-basdır edilir. Belə gənc hər şeydən doyur, ailə qura bilmir, çünkü heç kimdən heç bir yeni zövq mənbəyi görmür. Budur mənəvi doyumluq və ya diri ikən ölü olmaq. Ona görə də müdriklər deyirlər ki, maddi varlanmaq mənəviyyəti öldürməyə yox, insanlığı

inkışaf etdirməyə yönəlməlidir. Mən inanıram ki, mənəviyyatın ölümü-vəhşiliyin dirilməsidir.

Uşaq valideynlərindən kömək istəyir, valideynlər isə Allahdan. Uşağın istəməyə haqqı var, o, bacarmadığı üçün tələb edir. Yetkin adam bacardığını da, bacarmadığını da Allahdan gözləyir. Həyatda insana lazım olanların hamısını Allah yaradıb hazır qoyub, onlardan səmərəli istifadə etmək üçün insana ağıl verib və yollar göstərib. Bunların qədrini bilməyən adamlar çoxlu və kobud səhv'lər edir, çətinliyə düşür. Sonra da Allahdan kömək istəyirlər. Bəla burasındadır ki, səhv edib Allahdan kömək istəyənlər cəmiyyətin bütün təbəqələrində var: fəhlə, adi peşə və sənət adamları, müəssisə rəhbərləri, müəllimlər, alımlər, dinə xidmət edənlər, hətta, din xadimləri və s. Allahın yaratdığı ətraf mühiti darmadağın edənlər seldən, quraqlıqdan, yanğından, qara yeldən, tufandan qorxub, Allaha yalvarırlar, kömək istəyirlər. Ruhani təhsili olmayan, ərəb dilini bilməyən, Quran ayələrini əhaliyə açıqlamağı bacarmayan, dünən adı fəhlə, sürücü, aşpaz, çayçı, müəllim olmuş adamlar yalançı mollalığa keçib avam əhalini istismar edirlər. Əhali isə məni də, səni də, onu da bilə-bilə günaha batmağa məcbur edir. Bunların hamısını Allah bilir, ona yalvarmağın xeyri yoxdur. Allahın hüzuruna gedən (başqa yol yoxdur) hər kəsin etdikləri üzünə oxunub, tədbiri görüləcək. Buna inanmayanlar sadəcə bioloji varlıqlardır.

Ümid müsbət və mənfi olur, yaşamaq ümidi sahibini ömrü boyunca tərk etmir. Yaxşı əməllər də umidlə başlanır, pisləri də. Fərqi budur ki, pisliyə ümid edənləri fəlakət gözləyir, yaxşılığa ümid edənlər isə xoşbəxt olurlar. Ümidsiz hesab edilən işin də ümid yeri var. Şöhrətini itirmiş adam da ümidsiz olmamalıdır. Ağılı və zəhmətə bəslənən ümid uğurla qurtarır. Boş xəyalə bəslənən ümid heç nə verməz. Tam ümidsizlik ölümə aparır, ümid isə ölüm ayağında da heç kimi tərk etmir. Yıxılmağın qalxmağı da var, qaldıran məhz ümiddir. Ümid qorxusuz, qorxu ümidsiz olmur. Ümid inam yaratır, inam isə enerjini səfərbər edir. Ümid oyaq ikən görünən röyadır, çarəsizliyin dərmanıdır. Həyat daralanda ümid genişlənir və şirinləşir. Bir sözlə heç kimin həyatı ümidsiz ola bilməz. Son ümid Allahın köməyidir.

Vaxtını-bacardığını faydalı işə sərf edən insan sağlamlığını qorumuş olur. Savadından, millətindən, dini mənəsubiyyətindən, sənətindən və peşəsindən asılı olma-yaraq, vaxtnı faydalı əməllərə sərf edən hər kəs həyatın çoxsaylı və müxtəlif hiylə və fitnələrindən özünü ayırır. Bunu cavan yaşlarından başlayanlar ağıllı və xoşbəxt insanlardır. Faydalı əməklə ardıcıl məşğul olanlar mütləq uğur qazanır, özünün əməlindən fərəhələnir, paxıl olmayan insanların (beləsi olub və var) alqışına bürünür, müsbət emosiyası yaranır. Təbiidir ki, bunlar hamısı birlikdə insanın qocalmasını ləngidir və sağlamlığını qoruyur. Peşəkar təsərrüfat işçiləri, böyük alımlar, məşhur dövlət xadimləri arasında uzunömürlülər çoxluq təşkil edir. Ona görə ki, belə insanlar gündəlik həyatda olan mənasız xırdaçılıqdan uzaq olur, əsəb sistemi salamat qalır, eyni vaxtda uğurlarından qürur hissi duyurlar. Mən 60 illik təcrübəmdən və ədəbiyyat vasitəsilə öyrəndiyim kamil insanlardan tez qocalıb vaxtsız ölenlər yoxdur. Amma çox yeyib piylənən, anormal həyat keçirən, dünya malına aldanan, hiyləgər, paxıl, insafsız, qəddar, kefcil adamlar qocalmadan ölmüşlər. Ona görə deyirlər ki, çox yeyən tez ölürlər, az yeyən çox yaşar.

Vaxt və yaxşılıq hər kəsin özünə məxsus yeganə sərvətidir. Əhalini yaşıdan maddi və mənəvi sərvət çoxdur, lakin onlardan hər kəsin şəxsən özünə məxsus olan vaxtdır. Vaxt Allah payıdır, geriyə qayıtmır, itirən bir daha tapmaz. Keçmiş geriyə qaytarmaq mümkün olmadığı kimi, bir an gələcəyə də tam ümid etmək olmaz. Vaxtin itirilməsi ən bö-

yük itgidir. Gələcəyi yalnız bu gün satın almaq olar, amma ad birisinin, dad başqasının da ola bilər (ölüm üçün bir anda kifayətdir). Mən bu sözləri yazarkən inanıram ki, qələm əlimdə qala bilər. Ona görə vaxtı itirmək olmaz. Vaxt hər şeydən qiymətlidir. Vaxt və təsadüf hər ikisi əsil hökmardır. Bir anın qiymətini bilməyən həyatın tam qiymətini dərk edə bilməz. Vaxti öldürmək özünü öldürməkdir.

Valideynin qayğısına qalmaq insanlığa xidmətdir. Övladın qayğısına qalmaq borc qaytarmaqdır (ediblər, əvəzi edilir). Heyvanlar böyütməkdə olduğu balasının qayğısına qalırlar. Lakin valideynin qayğısına qalmaq yalnız insana məxsusdur. Heç bir heyvanın balası ata-anasının qayğısına qalmır. Ona görə ata-ananın və baba-nənənin qayğısına qalmanın insanlıq olması dini-ruhani və elmi-dünyəvi mədəniyyətdə qabarıq vurğulanır.

Valideynlərin övladlar qarşısında borcları indinin və gələcəyin tələbləri səviyyəsində olmalıdır. Ana olmaq analıq, ata olmaq atalıq deyil. Valideynlər insanlıq tərbiyəsinin beşiyi, ailə səadətinin keşikçisi, əxlaqın liderləri, mənəviyyatın qurucuları, övladlarının maddi tələbatını təhsil və səhiyyə ehtiyaclarını indinin və gələcəyin tələbləri səviyyəsində ödəyən insanlar olmağa borcludurlar. Ana və ata ikisi birlikdə övladı yüksəldə bilərlər, ayrılıqda isə ata sümük, ana ət kimidir, lazımlı olan işi nə sümük, nə də ət icra edə bilməz. Ana ucalıq, ata dərinlikdir. Şərti olaraq ayırsaq, ana möcüzələr xəzinəsidir, təpədən dırnağa qədər övlada sevgi ilə doludur. Qoçaq ana uşaqlarına atalıq da edir, amma ata ananı əvəz edə bilməz. Övladının bütün çatışmazlıqlarını bağışlaya bilən yeganə varlıq anadır. Ananın beşiyi

yırğalaması dünyani hərəkətə gətirmək simvoludur. Ana laylasını əvəz edə bilən müsiqi yoxdur.

Vandalizmdən sui-istifadə olunması onun özündən pisdir. Vandalizm öz fikrini çatdırmağın ucuz formasıdır. Eramızın 455-ci ilində Alman hərbçiləri Roma mədəniyyətinin gözəlliklərini, onların tarixi abidələrini dağıtmışlar. Belə hadisəyə vandalizm, onu edənə vandal deyilib. Vandalizm hissələri müxtəlifdir: sevgi qısqanlığı, paxılılıq, qisas, siyasi narazılıq və s. Lakin bəzən bunları böyüdüb terrorizmə, faşizmə, hətta soyqırımına qədər inkişaf etdirirlər. İlkin vandalizm acı sözlərlə, cizma-qara yazılar və şəkillər çəkib mədəniyyət abidələrinə və tarixi tikililərə yapışdırmaqla başlayır. Demokratik ölkələrdə vandalın real siqnalına pozitiv reaksiya verilir. Saxta siqnal sahibləri isə cəzalandırılır. Məsələn, Azərbaycanda ermənilərin mədəni abidələrinə azacıq vandalizm fəaliyyəti olduğunu hiss edən rəhbərlik onu dərhal aradan qaldırdı, indi həmin abidələr dövlət tərəfindən qorunub saxlanılır. Amma ermənilər Azərbaycandan zəbt etdikləri ərazidə vandalizm adlandırdıqları siyasi fəaliyyətlərini terrorizmə, faşizmə və soyqırımına qədər inkişaf etdirirlər. Onların havadarları dərk etmək istəmirlər ki, hal-hazırda Azərbaycanda minlərlə erməni azad yaşadıqları halda, Ermənistanda bir nəfər də azad yaşayan azərbaycanlı yoxdur, ya məhv edilib, ya türmədə işgəncə altında inləyir, ya da vaxtında qaçqın düşüb.

Varlıq realdırsa, amma tapılmırsa, deməli yerində axtarılmır. Qədim pəncəüzgəcli balıqlardan olan Latimeriya təxminən 200 il bataqlıq sularında axtarılıb, amma XX əsrдə okeanda tapılıb. Pələng cinsindən olan Onza adlı vəh-

şı heyvan 100 ildən çox keçilməz meşə cəngəlliklərində axtarılmasına baxmayaraq orada tapılmayıb, XX əsrin axırlarında Misir ətrafında tapılıb. Cüllütlər sahil quşlarıdır. Böyükdimdik adlı cüllütün yuvası XIX əsrəndən indiyə qədər Azərbaycanda müxtəlif alımlər tərəfindən göllərin sahilində axtarılıb tapılmayıb, biz onu 2008-ci ildə Qobustanda Səngəçal ətrafında səhrada tapdıq. Belə faktlar göstərir ki, hər bir real varlığı tapmaq üçün onu öz yerində axtarmaq lazımdır.

Varlılar xəsis, qorxaqlar silah sahibi, iradəsizlər hökümdar olduğu ölkə tez dağilar. Hər hansı ölkənin varlıları xəsis olsalar orada əhalinin alın təri qızılıa çevrililib uzun müddət paslı qıfil altında qalır, sonda yadlara qismət olur. Ölkənin silahına qorxaqlar başçılıq etsələr silahlar metallo-ma çevrilər, ölkə əldən gedər. Ölkənin rəhbəri iradəsiz olarsa, inkişaf durğunluğa, durğunluq geriləməyə, o işə dağılmağa aparar. Burjua-demokratik quruluşuna qədər belə hallar tez-tez olub (quldarlıq, şahlıq, mütləqiyət). Çox çətinliklərlə püxtələşməyə başlamış insanlığı qoruyub inkişaf etdirmək güclü ağıl sahiblərinin çoxalmasını tələb edir.

Varlı-dövlətli olmaq çox qazanmağa deyil,qənaət etməyə əsaslanır. Var-dövlətin çoxluğu xoşbəxtlik olmadığı kimi, azlığı da bədbəxtlik deyil. Hər kəsin çoxlu pulu onu mənəvi yüksəlişə aparırsa, xoşbəxtliyidir, pulun quluna çevirirsə bədbəxtliyidir. Pul az ağıllı adam üçün məqsəd, yaxşı insan üçün isə həyat vasitəsidir. Çox pula sevinmək, az pula qəmlənmək heç biri yüksək ağılin məhsulu deyil. Pulu qazanmaq çətin deyil, xərcləmək çətindir. Pulun pis

nəticələrini saymaqla qurtarmaz: tətbiq edilməyə başladığı qədim vaxtdan indiyə qədər əhalinin rahatlığını pozur, bütün cinayətlərin arxasında pul dayanır; pul çoxaldıqca dərd də çoxalır; pul əsarət zənciridir; pulun dostu çoxdur, pul sahibinin isə düşməni; silah bədəni öldürür, pul isə ruhu; pulu özünə tabe etməyəni pul qula çevirir; pul əhali arasında istismarı asanlaşdırır: oğru varlini, varlı isə yoxsulu soyur. Pulun yaxşılığı qənaət yaratması və yaxşı işlərə sərf edilməsidir.

Varlinin yeməkləri xəstəlik və qıtlıq gətirər, yoxsulun yeməkləri isə sağlamlıq və qənaət. Varlinin yeməkləri yağlı, quru, qızardılmış və bol olur. Belə yeməklər gec və çətin həzm olunur, ona görə xəstəlik gətirir, tez qocaldır və normal ömür keçirməkdən məhrum edir. Varlılar, bir qayda olaraq, ərzağa qənaət etmirlər, yediklərini yeyir, yemədiklərini heyvana verib, qıtlıq yaradırlar. Lakin yoxsul böyük çətinliklərlə əldə etdiyi ərzağı qazanda sulu bişirir ki, ailəyə çatsın, yenə də süfrədən yarımac durub gedirlər. Belə yeməklər və yemək qaydası onu ariq, sağlam, gümrah və cavan saxlayır. Qıtlıq yaratmağa da yoxsulun heç bir imkanı yoxdur.

Valideynin övladından iqtisadi faydalanaq üçün istifadəsi dilənçilikdən pisdir. Valideynlər övladlarını sərbəst həyata çatdırana qədər orta səviyyədə təmin etməyə borcludurlar. Tez evlənmiş ata-ana 35-40 yaşında nənə-baba ola bilərlər. Onların sağlam olduqları halda övladlı övladlarından iqtisadi dəstək gözləmələrinə dilənçilikdən başqa ad vermək olmaz. Belə valideynlər halal həyatdan uzaqlaşır, övladlarını cinayətə yönəldir, özləri isə parazit-

ləşib tüfeyli həyat keçirirlər.

Vəd verilmiş və ya bağışlanmış predmet artıq sahibinin deyil. Satılan, bağışlanan və ya vəd verilən heç nə geriyə qaytarılmır. Vəd verib saxlamaq ən azı borclu qalmadır. Böyük və ya təkrar vədlər sahibə etibarı azaldır. Çox söz verməkdən bir reallıq üstündür. Pis işə verilmiş vədi pozmaq ağildan istifadəni göstərir. Vəd vermədən iş görmək böyüklükdür.

Vəhşi heyvanın qiyməti onun kompleks göstəricisi-nə əsaslanır. Heyvana qiymət verərkən onun ovçuluqda əhəmiyyəti, məhsulu və fəaliyyəti nəzərə alınır. Ov heyvanları öldürülüb istifadə olunur. Vəhşi heyvanlardan təbiətdə diri halında olarkən istifadə edilməsi onların fəaliyyətindən faydalanaqdır. Məsələn, təbiətdə alaq bitkiləri yeyən, mədəni bitkilərin ziyanvericilərini (siçanları, həşəratı, ilbizləri və s.) yeyən vəhşi heyvanlar əhalinin təbii köməkçiləridir. Amma vəhşi heyvanların fəaliyyətinin əhaliyə zərərli fəaliyyəti də var. Məsələn, onların faydalı cüçüləri, balıqları, cücüyeyən xırda onurğalıları yeməsi, canavar-çaqqal kimi yırtıcıların ev heyvanlarına hücum etməsi, boz qarğı, qamışlıq belibağlısı qamışlıq pişiyi kimi yırtıcıların quruda yaşayan faydalı onurğalıları yeməsi, qarabatdaq kimi quşların vətəgə balıqlarını yeməsi zərərlidir. Lakin belə halları bilmək üçün konkret ərazidə və ilin müxtəlif fəsillərində həmin heyvanların yediklərinin 75%-dən çoxu əsas götürülməlidir. Təsadüfən olan fəaliyyət forması nəzərə alınır.

Vəhşi heyvanlara insan qayğısı onları əhali ilə yaxın edir. Vəhşi heyvanlar əhalidən qorxub uzaqlaşırlar. Amma

tək-tək insandan qayğı (yem, su, sakitlik, heç olmasa, ney-trallıq) görən heyvan adamlara etibar etməyə başlayır. Onun adama yaxınlaşmasını görən başqa heyvanlar da tədricən həmin davranış formasını təkrar edirlər. Bu qayda ilə vəhşi heyvanlar əhaliyə etibar edib, onunla qonşu yaşayırlar. Əhalinin zirzəmisində siçan, siçovul kimi heyvanların gizlin yaşaması onların ümumi xasiyyətidir, qayğı nəticəsi deyil.

Vəhşi heyvanların nə yeməsinə dair məlumatların çoxu subyektivdir. Vəhşi heyvan haqqında məlumat $2+2=4$ demək deyil, həmişə az-çox təxminidir. Dimdiyində balıq aparan qağayıni balıqeyən, caynağında ilan aparan yırtıcı quşu ilanyeyən, quş çalıb aparan quşu quşyeyən, üzümlüyə tökülüşən quşu üzümeyən, taxılı qonan quşu dənyeyən hesab ediblər. Həşərat yeyən heyvanı da ideal faydalı hesab etmək olmaz, ona görə ki, faydalı həşərat da çoxdur. Biz (mən və yetirmələrim) qərara gəlmışik ki, konkret regionda və ilin konkret fəslində vəhşi heyvanın yediyinin 75%-dən çoxunu təşkil edən obyektlər onun əsas yemi kimi qəbul edilməlidir.

Vərdişi hər kəs özü yaradır, amma sonradan vərdiş onu idarə edir. Vərdiş həyatda yaranan davranış formasıdır, pisi və yaxşısı var. Pis vərdiş düşüncəni öldürür. Kiçik vərdiş inkişaf edib böyük ehtiyac yarada bilər. Vərdişlər toplanıb adama atalıq edir. Yaxşı vərdişin övladı olmaq böyük uğurdur. Hər kəs vərdişlərini zəncirləyə bildiyi səviyyədə azaldır. Heç bir vərdişin köləsinə çevrilməyə imkan vermək olmaz.

Vətənpərvərlik ilə beynəlmiləlçilik arasında balans saxlanması vacibdir. Vətənpərvərlik və beynəlmiləlçilik hər ikisi cəmiyyətin ali atributlarına daxildir. Hər bir ölkənin əhalisində bu hissiyyatların köhnəlmış komponentləri ilə yeniliklər qarşıqdır. Vətənpərvərlik mənəvi-əxlaqi, qismən də maddi-dünyəvi göstərici olub, xalqın keçmişini in-disini və gələcəyini əhatə edir. Hər bir adam özünün istifadə etdiyi ərazini gələcək nəsillərinə verməyə çalışır. Adamların qohumluq hissiyyatı soydaşlığı yaradır və dostluq vasitəsilə birləşib yurddaşlıq, sonra da vətənpərvərlik hissiyyatı inkişaf edir. İslam dininə və monofiliya elmi nəzəriyyəyə görə milli və dini mənsubiyyətdən asılı olmayıaraq, dünya əhalisi hamısı bir-birinə qohumdur. Bu prinsip dünya əhalisini (bəşəriyyəti) qarşılıqlı hörmətə çağırmaqla beynəlmiləlçilik yaradır. Vətənpərvərlik ölkənin təbii sərvətləri ilə xalqı arasındaki vəhdətdir. Lakin vətənpərvərlik millətçiliyə meylli hissiyyatdır. Məsələn, Hitler Alaniyanın alovlu vətənpərvəri kimi fəaliyyətə başladı, amma faşist kimi qurtardı. Ona görə vətənpərvərlik ilə humanizm və beynəlmiləlçilik qarşılıqlı inkişaf etməlidir. Başqa xalqlara hörmət etmədən inkişaf edən vətənpərvərlik millətçiliyə aparar. Beynəlmiləlçilik də həddini aşanda vətənsizliyə (kosmopolitizm) keçir. Bu da pisdir. Ona görə ki, Vətən anlayışı insanı nəsil-nəsil keçmiş, indiki və gələcək nəsilləri ilə bağlayır, keçmişinin dünyəvi və mənəvi əxlaqi dəyərlərindən özü də bilmədən istifadə edir, gələcəyə təməl qoyur. Vətən torpağının zərrəcikləri orqanizmin təkamül mexanizminə daxildir. Özünükülləri sevib, başqalarına hörmət etmək Azərbaycan xalqının həmişə əsas amalı olub, indi də belədir.

Vətən keçmiş, hazırkı və gələcək nəsillərin varlığını təmin edən məkandır. Biz övladlarımızı hədsiz sevirik. Ona görə ki, övlad bizim gözlə görünməyən zərrəciklərimizi daşıyır. Vətənin də görünməyən zərrəcikləri bizi formalaşdırıb, ömrümüz boyanca bizimlədir, öz hissəmizdir, qəlbimizdə, ruhumuzda, bədənimizdə gəzdiririk. Vətən bizə verilmiş Allah payıdır, ona baxmağa gözlərimiz, onu dinləməyə qulaqlarımız var, qoxulayıb ətinə valeh olur, möcüzələrini duymaşa hissiyyatımız, dərk etməyə beynimiz var. Vətən hər kəsin formalaşdığı məkanda keçən həyatıdır, onun dünəni, hazırlı və gələcəyidir. Vətənin müqəddəratı hər kəsin öz müqəddəratıdır. Əxlaq gözəlliyi ilə vətən sevgisi əkizdir. Ona görə də vətən uğrunda ölmək əbədi yaşamaqdır.

Vətənpərvərlik ilə millətçilik arasında məsafə çox deyil. Vətənpərvərlik vətəni sevmək, onun uğrunda hər an ölümə də hazır olmaqdır. Millətçilik öz millətindən savayı heç bir millətə hörmət etməməkdir. Birinci yaxşı xasiyyət, ikinci isə pis xasiyyətdir. Lakin bunların arasında səmimi keçid yolu qıсадır. Hər bir mədəni insan özünü və öz millətini sevməli, başqalarına da hörmət etməyə borcudur.

Vəzifə və rütbə bilici və bacaran üçündür. Müasir cəmiyyət 1000 illər ərzində formalaşmış əmək bolluğu olan birlikdir. Bu nəhəng birlik saysız-hesabsız zəncir və şəbəkələrdən ibarətdir. Əmək zəncirlərinin hər halqası (vəzifə) bir nəfər şəxsdən ibarətdir. Həmin şəxs ondan yuxarı vəzifəli şəxs tərəfindən təyin edilir və ya əhali tərəfindən seçilir. Konkret vəzifəyə təyin edilənlərin yararlı və yararsız olmasına yuxarıdan asılı olduğu halda, seçilənlərin səviyyəsi aş-

ğidan (əhalidən) asılıdır. İstər rəhbər, istərsə də əhali özünə uyğun olanları seçir. Ona görə deyirlər ki, seçilmişlər seçənlərin güzgüsüdür. Vəzifə yaşanılan vaxtın istəyidir. Onun icrası vəzifəni tutan şəxsin məsuliyyət hissində (vicdan) və bacarıq səviyyəsinildən asılıdır. Seçicilər seçdiklərinin vicdanını duya bilməzlər, yalnız bacarığını görə bilərlər. Bu işə səhvlər üzərində öyrənmək, büdrəyə-büdrəyə yol getməkdir. Hər kəs özünü tanır, bildiyi və bacardığı işdən yapışanlar irəli çıxdığı halda, bilməyən və bacarmayanlar geriyə çəkilsələr (yenə də vicdan) lazımlı olan işlər edilər, hamının rifahı təmin olunur, Deyilənlərin qaranti qanunçuluqdur. Qanun işləməyən məkanda vəzifədən, onun seçilməsindən, məsuliyyətindən və uğurundan danışmaq mənasızdır. Belə yerdə hər şey hədiyyə verilir və ya satılır (Misiri xatırlayın).

Vicdan hər kəsin özünə nəzarət mexanizmləri arasındakı hormoniyadır. İnsanın özünə nəzarət mexanizmlərinə onun qəlbi, beyni, hiss üzvləri və hormonal sistemi daxildir. Bunların fəaliyyəti arasındaki hormoniya vicdan adlanır. Vicdan insanın xəyal həyatına aid olsa da onun fəaliyyətinə aqalıq edir. Zəif və güclü olur, hər ikisinin susduğu hallar yox deyil. Amma güclü vicdan nadir hallarda susur və tez oyanır. Vicdanın əsiri olmaq böyüklükdür. Vicdan heç kimi heç vaxt aldatmaz, ən mükəmməl həqiqətdir. Təmiz vicdanın səsi ən böyük şöhrətdən xoşdur. İnsan ləyaqatını itirdikdə yerində vicdan əzabının əks-sədasını duyur. İnsanı təmiz vicdan sahibi olmaq qədər heç nə sakitləşdirə bilməz. Ağıl və vicdan həmişə tam azad olurlar. Vicdan məhkəməsinin qərarını dünyada heç nə poza bilməz. Vicdan minlərlə şahiddən güclüdür. Nəfsinə müəllim, vic-

danına isə şagird olan xoşbəxt insandır. Təmiz vicdan heç nədən qorxmur, hətta təcrübəli sərkərdəni yolundan qaytarır. Vicdan dünyanın bütün xəzinələrindən qiymətlidir. Vicdan əzabı və sağalmaz xəstəlik ən böyük bədbəxtlikdir. Vicdandan heç nə gizlətmək olmaz, o, heç bir seçgiyə tabe deyil. Vicdanından qorxana başqa qorxu yoxdur.

Vitaminlərə münasibət mədəniyyət səviyyəsindən xəbər verir. Orqanizmin fəallığında, onun sağlamlığının qorunub saxlanmasında və tez qocalmasının qarşısını almaqda vitaminlərin əhəmiyyəti misilsizdir. Heyvanlar çiy yedikləri üçün vitaminlə yaxşı təmin olunur, adamlar isə ərzağı bişirdikdə vitaminlərin çoxu istifadədən çıxır. Gündənəşli ölkələrdə əhaliyə il boyunca vitamin qəbul etməyə imkan verən təbiətdir. Soyuq – günəş istisi az olan varlı ölkələr bol vitaminlı ərzaqları özləri yetişdirir və ya pul ilə alırlar. Cənubda əhalinin nadanlığı üzündən təbiətdə il boyunca bol olan vitaminlı ərzaqdan kifayət qədər istifadə olunmur.

Yaltaqlığı qəbul etmək onu genişləndirir. Hər kəsə yaltaqlanmaq onu tərifləməklə başlayır. Tərif hamının xoşuna gəlir. Türkmən atalar sözü var: «Tərifi qoyun xoşlamaz, onun da qarası». İnsanın yaxşı fəaliyyətini ölümədən əvvəlcə (üzünə) qeyd etmək ona xoşdur və daha da çox səy etməsinə səbəb olur. Lakin həmin xoş sözlərin saxta və ya doğru olmasını təriflənən kəs başqalarından yaxşı bilir (hər kəs öz etdiyini bilir). Ona görə boyalı sözlərlə yaltaqlanan adamların çoxalmasına səbəb saxta tərifi qəbul edənlərdir. Yaltağı qəbul edən lovğa adamdır. Yaltağı hamı amanlayır, amma özünə olan yaltaqlığı qəbul edir. İnsanın yaxşı günləndə yaltaqlananları çox olur, pis günləndə isə atanları. İnsanın laiq olduğunu azaltmaq paxilliq, çoxaltmaq isə yaltaqlıqlıqlar. Yaltağın qarnı toxdur, hörməti yoxdur. Onu rədd etmək – cəmiyyətə yaxşılıq etməkdir.

Yad qadınla tam rəsmi davranışmaq özünü hərtərəfli doğruldur. Kişi oda, qadın pambığa bənzəyir. Od ilə pambığ birlikdə olmaz. Qadın və kişi arasındaki cinsiyyət münasibətləri qeyri iradidir, ona görə yad qadın ilə tam rəsmi münasibətdə olmaq məsləhət görülür. Cinsiyyət münasibətinin sözə ehtiyacı yoxdur. Kişinin ağılı, qadının sevgisi güclüdür. Qadının qəlbi, instinkti, duyğuları, dözümü və hiyləsi yaxşı inkişaf edib. Ağılı isə kişi ağlına nisbətən zəifdir. Ona görə qadınlar arasında birlik yaratmaq çətindir.

Yaddaş hər kəsin beynində toplanmış fikirlərin anbarıdır. Yaddaş ilə elm düz mütənasibdir. Yaddaş xatirə-

lərdən ibarətdir, pisi də var, yaxşısı da. Yaddaşın zəifliyi unutmağa səbəb olur, bu isə həyatı yüngülləşdirir. Nəyisə unutmaq iradi deyil, amma yaxşılıq və pislik heç biri yadan çıxmır. Yaxşılıq pisliyi, pislik də yaxşılığı unutdura bilir. Pisliyə qarşı yaxşılıq əhali arasında birliyi gücləndirir.

Yaxşılıq hər kəsin özünə, ailəsinə, qonşusuna, vətəninə, hətta bəşəriyyətə təmənnasız xidmətdir. Kim nə etsə hər kəsdən öncə özünə etmiş olur. Xəbərsiz edilən yaxşılıq daha çox qiymətlidir. Pisliyi hamı başa düşür, yaxşılığı isə yalnız yaxşılar dərk edirlər. Pisliyə yaxşılıqla qalib gəlmək böyüklükdür. Kişinin əsas yadigarı ondan qalan yaxşılıqlardır. Hamiya yaxşılıq edən ən yaxşı insandır. Yaxşılığın qarşısında düşmən də acizdir.. Gələcək üçün ən yaxşı sərmayə edilən yaxşılıqlardır. Yaxşı ad çıxarmaq üçün yüz il çatmir, pis ad üçün bir gün də bəsdir. Yaxşılığın ən böyük faydası onun adətə çevrilməsi, sülh yaratması, insanlığı qoruyub saxlamasıdır.

Yaxşılığı qəbul etmək məqbuludursa, onu etmək əladır. Adam və ya əhali bir insandan yaxşılıq görəndə ona minnətdar olur, təşəkkür edir və yadında saxlayıb mehribanlıq yaratmağa çalışır. Yaxşılıq edilmiş adamın və ya əhalinin bu cür xoş hissiyyatları və davranışları onların mədəniyyətini göstərir. Lakin yaxşılıq etmək insanlıqdır, böyüklükdür, böyük qəlbin məhsuludur. Yaxşılıq edən müdrik insan onu etdiyi adamdan da çox şad olur, bu isə insana bəsdir. Yaxşılığa qarşı pislik etmək bədəsillikdir. Beləsindən uzaq qalmaq yaxşıdır, mübarizə aparmağa dəyməz, öz xasiyyəti özünə bəs edər.

Yalan sözlər elm oğurluğundan (plagiat) pisdir. Beyndə fikir əmələ gəlməsi qeyri-iradi prosesdir. Onların sözə və sxemə çevrilməsi iradidir. Amma ağızdan çıxan söz geriyə qayıtmır, qələmlə yazılımı balta ilə ləgv etmək olmur. Yalan məlumat hər yerdə və həmişə pisdir, amma elmdə daha çox pisdir, tez və geniş yayılır, gec ləgv edilir. Məsələn, 100 ilə yaxın bundan əvvəl orta məktəb dərsliyində sincaba dələ deyilib. Bu səhvi əhalinin beynindən hələ indiyə qədər tam çıxara bilməmişik. Elm oğurluğu başqasının hüququnu pozmaqdır. Bunu cinayət kimi qəbul edənlər də var. Amma mən düşünürəm ki, elm oğurlayanın zərəri yalan yazmaqdan azdır. Bir neçə il önce mənim ali məktəb dərsliyimi başqası heç nə dəyişmədən öz adına nəşr etdirib. Hamı dedi ki, məhkəməyə ver. Düşündüm ki, mən bu dərsliyi konkret problemə dair mövcud bilikləri tələbələrə çatdırmaq üçün yazmışam. Başqası bu işi heç nə dəyişmədən öz adından təkrar yayaqla mənə kömək edib. Ona görə sakitləşdim qaldım.

Yalan danışmayan adam nadir tapılar, amma yalan da var, yalan da! Ömrü boyunca həmişə doğru danışan adam tək-tək olar. Yalan danışqların çoxu qorxudan əmələ gəlir. Yalan söz onu deyənə, həm də eşidənə adətən zərərli, bəzən faydalı təsir edir, çox vaxt isə neytral qalır. Büyükləin yalanı kiçiklər arasında tez yayılır. Dövlət məmurlarının yalan danışması əhalini yalançı edir. Yalan şirin olduğu üçün çox, həqiqət isə acı olduğu üçün az qəbul olunur. Yalana adət edən ondan yaxa qurtara bilmir. Yalan ilə qurulan ailənin səadəti də yalandır. Yalan daimi üzüqaralıqdır. Təəssüf ki, yalana hamı qulaq asır, ona görə yalan danışan

da çoxalır. Səhfi görən çox, yalanı bilən azdır. Cinin-şeytanın başqa bir adı da yalandır. Yalan danışan ən çox özünü aldadır. Doğruçu adamin yalanına şişirtmə (mübaliğə) deyilir. Həqiqətin düşməni, yalanın isə dostu çoxdur. Yalanın ən böyük zərəri şərə-böhtana keçməsidir.

Yaltaqlıq təkamül yolu keçmiş davranış formasıdır. Əhalinin əcdadında yırtıcılıq olub, yırtıcı isə qorxduğuna hücuma hazır olur, qorxmadığına güzəst edir. Bu da qorxudan quyruq bulayanları çoxaldır. Ən çətin problem yaltaqlıq ilə hörməti fərqləndirə bilməkdir. Yaltaqlıq səmimiyyət ilə tərs, yalançlıq və hiyləgərlik ilə düz mütənasibdir. Bu baxımdan ermənilərin analoqu yoxdur. Dünya üzərinə səpilib başqa millətlərin əhatəsində yaşamış ermənilərin yaltaqlığı üz qırxmaq və ayaqqabı silmək kimi yüngül xidmətlər ilə başlanır, sonra dərziliyə, ev təmirinə, avtomobil ustalığına və başqa sənətə keçib varlanır, daha sonra ovçuluğa keçib silahlanır, nəticəsi isə terrorçuluq və soyqırımı ilə qurtarır. Bakıda yaşamış ermənilər bu yolu keçiblər. Yaltaqlıq asan, səmimiyyət çətindir. Hamı yaltaqlığı pisləyir, amma hər kəs özünün yaltaqlarına hörmət edir. Üzə tərifləyib dalca söyənlər ən nanəcib adamlardır. Hər kəsin ləyəqətini çoxaltmaq yaltaqlıqdır, azaltmaq isə paxilliq.

Yardım edilməyən adam olmayıb, yoxdur və heç vaxt olmayıacaq. Heyvanlar yalnız böyütməkdə olduğu balaclarına yardım edirlər. Onların bu yardımı Allah yoludur (instinkt). Adamlar arasındaki yardım maddi və mənəvi, şüursuz və şüurludur. Heç nədən yardım almayan canlı yoxdur. Canlı birləklərin yaranmasının əsas səbəbi də elə budur. Öz qardaşına onun xəbəri olmadan yardım edənə

Allah yardım edər (Həzrəti Mühəmməd S.Ə.S.) Dünya malı heç kimdə əbədi qalmır, nə də yardım verməklə qurtarmır. Əhali bir-birinə yardım etməsə, insanlıq məhv olar. Yardım edən onu tez unutmalıdır, yardım edilən isə unutmasa yaxşıdır. Yardım edən də və edilən də olduğu kimi qalır, amma arada səmimiyyət çoxalır. Yardım sevgi anlayışına xeyli yaxındır.

Yas məclisinə görə yarış keçirmək nadanlıqdır. Yas məclisi musiqisiz toy etmək deyil. Yas məclisinə bir qrup kamil, təcrübəli, sinli insanlar yığılib, yas sahibini səbirli olmağa çağırır, ona arxa olacağını bildirib təskinlik verirlər. Təbiidir ki, məclisdə su, çay, meyvə verilir. Uzaqdan gəlmış ac adamlar üçün yuxa (cörək), pendir və halva qoyulur. Bunu yoxsul da edə bilir. Çox təəssüf ki, müasir müsəlmanların varlı adamları yas məclisinə mobil telefonla 1000-1500 nəfərə qədər adam çağırır, onların çoxu bir-birini tanımır, molların ərəb dilində oxuduğu kəlamları heç kim başa düşmür, öz aralarında dərdləşirlər. Məclisin süfrəsinə spirtli içkidən savayı hər şey (can dərmanı da) verilir. Musiqi və spirtli içki də əlavə olunsa, zəngin toya çevrilər. Bunun əsas səbəbi yas sahiblərinin öz imkanlarını nümayiş etdirmək üçün yarış keçirmələridir. Ölən 6 m kəfənə bürünüb gedir (yaxşı ki, belədir), qalanlar var-dövlətli olduğunu göstərmək üçün yarış keçirirlər. Unudurlar ki, bu cür yarış yerində qalanların da tezliklə ölməsinə səbəb olar.

Yaşamağın əsas mahiyyəti birinci və ikinci həyatı qovuşdura bilməkdir. İnsanı bütün canlılardan fərqləndirən ikinci həyatının olmasıdır (xəyallarda yaşaması). Öləndən sonra yaşamaq dünyavi həyatın necə keçirilməsindən

asılıdır. Hər kəs başqası üçün yaşayarkən özü üçün yaşamış olur. Yaşamağa enerji lazımdır. Yediyimiz ərzaq hüceyrədə yanır, ondan ayrılan enerji hesabına yaşayırıq. Bunu yaxşı bilmiş azərbaycan şairi Bəxtiyar Vahabzadə deyir: «Yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək, şam əgər yanmırsa yaşamır demək». Yaxşı insan yaşamalı, həm də yaşatmalıdır. Adamlar çörəyi yeyib yaşayırlar, insan isə onu verib yaşayır. Axşam yatanda sabaha ümid etməsək, səhər oyananda isə yeni sevinc duymasaq, yaşamağın mənası olmaz. Nə qədər yaşamaq əsas deyil, necə yaşamaq şərtidir. Puça çıxmış ümidi yenisi ilə əvəz etmək də yaşamaqdır. Yaşamaq dəyişib tərəqqi etməkdir. Cox yaşamaq bizdən çox asılı deyil, amma adımızı çox yaşatmaq özümüzdən asılıdır. Bunun paslanmayan açarı varsa, o da düzgünlük və yaxşılıqdır.

Yem üçün yaxınlaşmaq heyvan xasiyyətidir. Heyvan nə qədər vəhşi olsa da, hətta yırtıcı heyvanlar yem gördüyü yerə yaxınlaşib onu götürməyə çalışırlar. Onların əhliləşməsinin də əsas səbəbi yemə gəlməsidir. Güman olunur ki, canavarı əhliləşdirən olmayıb, o özü adamlar yaşayan ilk düşərgələrə (mağara, daxma) yaxınlaşib, onların ətrafa atlığı sür-sümüklə yemlənib. Başqa yırtıcıların oraya gəlməsinin qarşısını alıb. Bu da düşərgə sahibinə, həm də canavara faydalı olub. Nəticədə həmin canavarın sonrakı nəsilləri tədricən adamlara uyğunlaşib, ev itinə çevrilib. Bunları nəzərə alaraq, yemək məqsədilə «dost» olan adamlar insanlığı yox, heyvan xasiyyətinə yaxın hesab olunur. Yeməyə görə yaxın olan adamların birliyi dostluq deyil, müvəqqəti istifadədir. Dost olan insanları birləşdirən onların mənəvi səviyyəsi, əqidəsi, insanlığa münasibət xarakteridir. Hey-

vanlarda dostluq ola bilməz (mənəviyyatı yoxdur), sadəcə qarşılıqlı yararlı olurlar. Amma atalar deyib ki, «dost dosta tən gərək (əqidə), tən olmasa, gen gərək (güzəştli) ». Heyvanın birinin digərinə yol verməsi güzəşt deyil, qorxudur.

Yemək mədəniyyəti hər kəsin özünə, yaxınlarına, gələcəyinə, hətta insanlığa xidmətdir. Yemək bioloji həyatın kiçik bir hissəsidir. Onun qaydası çoxdur və zamana-məkana görə dəyişir. Həmin qaydaların cəminə yemək mədəniyyəti deyilir. Ümumi cəhət budur ki, yeməyin rejimi (vaxtı və yeri) olmalıdır. Mümkün qədər müxtəlif yeməkdən istifadə etməyə öürənmək tələb olunur, belə olanda orqanizm lazımlı olan enerji ilə təmin edilir və sağlam qalır. Ən mühüm şərt artıq yeməkdən çəkinməyi bacarmaqdır. Artıq yeyən özünün sağlamlığına, ailənin büdcəsinə, yoxsullara, uşaqların tərbiyəsinə və gələcək nəsillərə zərərli, yalnız həkimlərə, mollalara və həbsxanalara faydalıdır. Müasir qloballaşma dövründə yemək mədəniyyətinin pozulması vəhşiliyə qaytarır, inkişafı isə insanlığın qorunmasına xidmət edir.

Yeni ekoloji dünyagörüşü kamilliyyə daxildir. Özünə və ətraf mühitinin canlı-cansız komponentlərinə qayğılı münasibətdə olmayı bacarmaq yeni ekoloji dünyagörüşüdür. Əhali köhnə ekoloji dünyagörüşünə əsasən, ətraf mühiti (təbiəti) özgənin hesab etmişdir. Nəticədə təbiət bərbad vəziyyətə düşüb. Yeni ekoloji dünyagörüşü təbiəti özünün və eyni vaxtda hamının sərvəti hesab edir. Dünyaya belə baxış birlik, qardaşlıq yaradır, ekoloji böhranlardan çıxmağa yollar açır. XXI əsrin səmimi qloballaşma siyasəti yeni ekoloji dünyagörüşü ilə üst-üstə düşür. Dünyanın bütün

kamil insanları yeni ekoloji dünyagörüşünü dəstəkləyir və onun yayılmasında iştirak etməyə çalışırlar.

Yer planetindən kənardə insana analoq intellekt olmasını inkar və ya təsdiq etmək üçün bilik kifayət etmir. Kainatda çoxlu planetlərin olmasını və onların zəif öyrənilməsini nəzərə alaraq demək olar ki, yerdən kənar başqa planetdə insana analoq başqa bir varlıq ola bilər. Onun forması fərqli olsa da insan mövqeyi tutə bilər. Kosmik tədqiqatların gələcək inkişaf nəticəsində planetlərarası əlaqə yaradılacağına və şüurlu varlıqların bir-birini tapacağına inanmaq asandır, nəinki inkar etmək.

Yoxsulun varlıdan fərqi yoxsulluğun üstünlüyüdür. Yoxsul və varlı şərti bölgündür. Varını heç kəslə bölüşmək istəməyən yoxsuldur. Nə yoxsulun, nə də varlinin gələcəyini heç kim bilmir. İnsanlığa yoxsul varlıdan sadıqdır. Varlı çox yeyib xəstələnir, kasıb az yeyib sağlam qalır. Varlinin malı çoxdur, yoxsulun isə arzusu. Varlıqının dostu çox olur, yoxsulun isə düşməni. Varlı üçün bir dilim çörək nədir, ac üçün isə çox şeydir. Yoxsulluq içərisində paxilliqdan kənar qalan şəxslər şərəfli yaşayan insanlardır. Yoxsul bəzi ləzzətlərdən, xəsis isə bütün ləzzətlərdən məhrumdur. Yoxsulun ən böyük mükafatı namuslu olmasıdır. Əhalinin əxlaqsızlığı yoxsula həqarətlə, zənginlərə isə hörmətlə yanaşmasıdır.

Yüksəliş insan üçündür: sənətdə hüdudlu, insanlıqda hüdudsuz. İnsanın dünyaya gəlişi yüksəlmək üçündür. Sənətdə yüksəlmək hüdudlu, insanlıqda yüksəlmək isə hüdudsuzdur. Aşağıdan başlayan yüksəliş ən çox qalxa bilir.

Alçaq adam yüksələ bilməz. Yüksəlməyin qayəsi təmiz ruhdadır və 5 əsas şərti var: düzgünlük, yaxşılıq, zəhmət, elm, sevmək. Hər kəs öz amalı qədər yüksələ bilər. Zəiflərin belinə çıxıb yüksələn mütləq yixılır. Başqasının köməyi ilə yüksəlməyə də etibar etmək olmaz. Yüksəldiyini hiss edən xoşbəxtdir. Ucalara könül vermək daha da ucaldır. Hər günün yüksəlişi sonrakı gün üçün başlangıcdır. Belə edən birinci ömrünü şərəfli yaşayır, eyni vaxtda ikinci ömrünü qazanmış olur.

Zərbələrin yüngülü pambıqla baş kəsir. Hər bir insana adamlar tərəfindən birbaşa və ya dolayısı ilə (pozulmuş ətraf mühit vasitəsi ilə) müxtəlif cür zərbələr (mənfi təsirlər) olur. Güclü zərbələr (tüfəng, xəncər və s.) öldürür, ya da cavabını alır. Yüngül zərbələr (mənfi rəqabət, töhmət, işdən çıxarmaq, dost ilə arasını vurmaq, böhtan və s.) dərhal öldürmür, tədricən zəiflədirib sıradan çıxarır. Ona görə pambıqla «baş kəsmək» adlanır. Demokratik cəmiyyətdə ağır zərbəyə nisbətən yüngül zərbələr daha çox olur. Bəzən yüngül zərbə alan özü də onun mənbəyini müəyyən edə bilmir. Təbiidir ki, çox vaxt zərbə vuran vurulandan maddi baxımdan imkanlı olur. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, müdrik insanların sayı çoxalır və onların tədbirləri nəticəsində pambıqla «baş kəsmək» azalır, Allahın buyurduğu qaydada yaşayınlar arasında isə pambıqla baş kəsmək heç olmur.

Zaman insanın göstəricisi deyil, insan zamanın göstəricisidir. Zaman vaxtdır, məkan deyil. Ona görə insan zamanın göstəricisi ola bilər. Zaman hər kəsə idrakını, kamiliyini və insanlığa xidmətini artırmaq üçün verilən imkandır. Adamın hər dəfə nəfəs aldığı an da bir fürsətdir, onu itirən geri qaytara bilməz. Vaxt öldürmək böyük itgidir, intihar etmək deməkdir. Zaman qalır, həyat dəyişir, hər anın bir həyatı var. Zaman insanı daima təkmilləşdirir, onun bütün yaralarını sağaldır. Bu gününü itirən sabahını tapa bilməz. Ağılı insan vaxt qazanmağa çalışır. Boş zaman yoxdur, boş keçən vaxt var, zaman itmir, itən bizik. Dünən tərrixdir, bü gün hədiyyədir, sabah bilinmir nə olacaq.

Zəif inkişaf etmiş ölkədə güclü komediya zərər verir. Komediyani başa düşməyən adamlar səhnədə gördüyü hadisələri olduğu kimi qəbul edir. Məsələn, M.Ə.Sabiri əkinçinin düşməni, yoxsulu yaşamağa layiqsiz bilən şəxs kimi dərk edir. Pis qaynana rolunu səhnədə əvəzsiz ifa edən Nəsibə Zeynalovanı qəddar kimi dərk edir. Az ağıllı adamlar komediyada nümayiş etdirilən mənfi obrazları reallıq kimi dərk edirlər. Buna görə də səhnədə təqnid olunanlara yardımçı çıxmaq hissiyatı oyadıb, tərbiyəni pozurlar. Bu fikir bəzi satiraya da aiddir.

Zəhmətsiz yaşamaq mənəvi ölümdür. Həyatda zəhmətsiz rahatlıq yoxdur. Zəhmətsiz həyat boş xeyaldır. Həyatın dəyərini bizə öyrədən zəhmətdir. Zəhmətdən sonrakı istirahətin sevincini heç nə verməz. Uğur qazanmaqdə istedadın rolu bir faiz, zəhmət və ağılin rolu isə 99 %-dir. İstirahət etmək zəhmət çəkənə sevinc gətirir, zəhmətsizə isə əzab verir. Heç bir iş görməyənin insanlıq ləyaqəti ola bilməz.

Zənginlik iki cürdür :maddi zənginlik – görünən, mənəvi zənginlik - görünməyən. Zənginlik dedikdə çox adam maddi var-dövləti başa düşür. Ona görə ki, mənəvi zənginlik görünmür, dərk edilir. Gözü olan bütün canlılar baxıb gördüyü halda, dərk etmək yalnız şüurlu insanlara məxsusdur. Var-dövlət əhalinin bioloji həyatına xidmət edə biləcək qədər lazımdır, lakin onun acgözlük hesabına çıxılması mənəviyyatı öldürür. Zənginlik əmlakı artırmaqla deyil, acgözlüyü azaltmaqla ola bilər. Heç kim yeyə biləcəyindən artıq yeyə bilməz. Sərvət uğrunda məhv olan adamlar onun xilas etdiklərindən qat-qat çoxdur. Heç nədə

gözü olmayan insan ən zəngindir. Sərvət müdrik insanların qulu, ağılsızın isə ağasıdır. Açıgözlükə toplanmış sərvət öz sahibini kölə vəziyyətindən çıxara bilməz. Könül toxluğu əsas zənginlikdir. Sərvətdən səmərəli istifadə etmək bacarığı zənginliyin əsas yoludur. Millətin zənginliyi yüksək ağıl sahibi olan insanlardır.

Zövq almağın mənbəyi kimi nəticəsi də müxtəlifdir. Zövq, ləzzət, həzz almaq və məst olmaq yaxın duyğulardır, amma mənbələri və nəticələri fərqlidir. Ləzzət və həzz almaqda, hətta məst olmaqda şüurun iştirakı azdır, bunları tənzimləyən qeyri-iradi proseslərdir, ona görə heyvanlara da aiddir. Lakin zövq almağın əsas mənbəyi şüur-bilikdir. Zövq almaq insanın dərk edə bildiyi strukturdan, quruluşdan və onların fəaliyyətindən məmənun qalmasıdır. Zövq almağın səviyyəsi onu yaradan və idarə edən mexanizmlərin dərk edilməsi səviyyəsi ilə düz mütənasibdir. Lakin məst olmaq, həzz və ləzzət almaq dincəlmək formalarıdır. Məst olmağın müddəti və dərinliyi çoxdur, hətta orqanizm bir müddət ətraf mühiti duymur.

Zövq almaq əmək, zəhmət, iradə, bilik və güclü fəaliyyət nəticəsində əmələ gəlir. Yaxşılıq hamiya xoşdur. Amma ondan alınan zövq çox fərqli ola bilər. Məst olmağın ləzzətin və həzz almağın zərəri də olur, amma zövq almağın heç bir zərəri yoxdur. Zövqə uyub qalan yox, ona hakim olan xoşbəxtidir. Elmin verdiyi zövq dərin və sonsuzdur. Rüsvayıcı həzzin ləzzəti gedir, xəcaləti qalır. Bir dəqiqlik zövq almaq illərin əzabını unutdura bilər. Başqalarının edə bilməyəcəyini etmək ən böyük zövq verir .

Zülm edən də adamlar, ona düçər olan da adamlar.

Bəşər tarixi əhaliyə zülm edən zalim, qəddar, qaniçici, öz-başına hökmdarları çox görüb. Zülmkarlıq ölkəni dağdırır, bərbad edir, əhalini kiçik bir təsəlliyə də möhtac qoyur. Dünya qanun-qayda ilə nizama düşür, özbaşınalıq edən hökmdar isə onu qarışdırır. Doğrudur, kim hansı yolla zülm edib, hansı üsulla qan tökürsə, onun özü və ya gələcək nəsilləri də həmin qayda ilə məhv edilir. Ədalətsiz qanun-qaydaların tətbiqi xalqa edilən ən böyük zülmdür. Zülmkari əff etmək məzlumlara zülm etməkdir. «Zülmün topu var, gülləsi var, türməsi varsa, xalqın da bükülməz qolu, dönməz üzü vardır» (Türk şairi Tofiq Fikrət). Lakin unutmayaq ki, qırılan da, qırılan da Bəşər övladlarıdır.

101 SUAL – 101 CAVAB

Mənim 1999-cu ildə «İnsanın ekologiyası» adlı kitabım nəşr edildikdən sonra çoxlu suallar aldım (rəsmi və qeyri-rəsmi, yazılı və şifahi). Onların bir hissəsinin cavabı radio və televiziya vəstəsilə səslənmiş, dövrü mətbuatda, hətta dərs vəsaitlərində dərc edilmişdir. Bu kitaba 101 seçmə sual və onların cavabı daxil edilib.

Sual: Allaha inanırsınız mı?

Cavab: Əlbəttə ki, inanıram, həm də möhkəm inanıram.

Sual: Allah nədir?

Cavab: Allah kainatın yaradıcısı və daimi hərəkətdə saxlayanıdır, ən böyük gücdür, hər şeyə qadirdir.

Sual: Təkamülə də inanırsınız mı?

Cavab: Bəli, Allah yolu ilə təkamül yolu arasında fərq görmürəm, hər ikisi yaradıcıdır. Elə təkamül yolumu müəyyən edən də Allahdır.

Sual: Təbiət nədir?

Cavab: Yer planeti və onunla kainatın əlaqəli hissələri təbiətdir.

Sual: Mühit nədir?

Cavab: Canlılar aləminə məkan olub, onu yaşada bilən varlıqların cəmi mühitdir (su, torpaq, hava, hətta bir canının bədəni başqası üçün mühitdir).

Sual: Kainat nədən əmələ gəlib?

Cavab: Kainatı yaradan Allahdır. Amma necə yaratdığını

bilmirik, məlum deyil. Əvvəli və sonu məlum olmayan real varlıqların cəmi kainatdır.

Sual: Elm kainatın sırlarını tam açmağa qadirdirmi?

Cavab: Xeyr, insan idrakı kainatın sırlarını təxminən 5-10% dərk etməyə qadirdir (hələki).

Sual: Bəşəriyyətin müasir bilikləri düzgündürmü?

Cavab: Xeyr, biliklərimizin çoxu nisbidir, şərtidir, qüsurludur. Ona görə uğurlarımız içərisində uğursuzluqlar gizlənir.

Sual: Siz təbiəti sevir, adamlardan isə şikayət edirsiniz. Hər şey əhali üçün deyilmi?

Cavab: Bəli, Allah hər şeyi əhali üçün yaratmışdır. Amma insan təbiətsiz yaşaya bilməz, təbiəti sevmək – əhalini sevmək deməkdir.

Sual: Ən çox sevdiyiniz canlı hansıdır?

Cavab: Yaşıl bitkilər. Onlar Allaha ən yaxın canlılardır: işıqdan, suda həll olmuş mineral maddələrdən və havada olan karbon qazından istifadə etməklə üzvi maddələr yaradırlar (otosintez). Bütün heyvanlar və dünya əhalisi bitkilərin hesabına yaşayır. Bəşəriyyət bu günə qədər bir hüceyrə də yarada bilməyib. Ona görə mən əvvəlcə Allah'a, sonra bitkilərə itaət edirəm.

Sual: Övladlarınızdan sizin yolunuzu davam etdirən varmı?

Cavab: Məni təbiətə bağlayan daxili istəkdir, qəlbimin və beynimin birgə tələbidir, bu isə müəyyən mənada

şəxsidir. İndiki nəsillər bu cür yaşamağı bacarmır, bəlkə də istəmirlər.

Sual: Dünya əhalisində altruizm və beynəlmiləlçilik kimi mənəvi keyfiyyətlər maddi tələblərdən üstün ola bilərmi?

Cavab: Çox çətin. Əhalinin mənəvi fəaliyyətinin içərisində maddi tələb (biznes) gizlənir.

Sual: Nə üçün böyük ağıl sahibləri bəzən ağılsız iş görürler?

Cavab: İnsanın fəaliyyətini idarə edən mexanizmlərdən (hormonal sistem, instinct, adi refleks, təlim, intellekt) təkamülçə ən cavanı və kövrək olanı intellektidir. Hər hansı səbəbdən intellektin nəzarəti zəifləyən kimi ondan aşağı, amma qədim və möhkəm mexanizmlər baş qaldırır. Belə halda geriyə müvəqqəti dönüş olur.

Sual: Ananın özünün dünyaya gətirdiyi uşağı tələf etməsi nə üçün cinayətdir?

Cavab: Allahın yaratdığı insanı məhv etmək olmaz. Üstəlik həmin uşaqın gələcəkdə ümumbəşər dahisi, yoxsa yaramaz, səfəh olacağını heç kim bilmədiyi üçün.

Sual: Adamların bacarığı çox fərqlənirmi?

Cavab: Bəli, hüdudsuz fərqlidir. Özünü saxlaya bilməyən şikətlər, yalnız özünü saxlayanlar, ailəsinə, qonşusuna, elinə-obasına, vətəninə, hətta bütün bəşəriyyətə fayda verə bilən kəslər var.

- Sual:** Kimin kim olması nədən asılıdır?
- Cavab:** Hər kəsin irsiyyətindən, ətraf mühitindən (görüb-götürməsi) və təlim tərbiyəsindən. Bunlardan hələlik yalnız təlim-tərbiyəni az-çox tənzimləmək mümkünündür.
- Sual:** Elm nə deməkdir?
- Cavab:** Elm kainatın sırlarının açılışıdır.
- Sual:** Elmin tətbiqi nədir?
- Cavab:** Təbiətdə və cəmiyyətdə gedən hadisə və proses-lərin idarə edilməsi. İdarəcilik elmlə olmalıdır.
- Sual:** Son vaxtlar təkamülüün inkar edilməsinə münasibətiniz necədir?
- Cavab:** Təkamülüü inkar etmək – əslində dinə qarşı çıxmışdır. Son vaxtlar inkar edilən təkamül deyil, təkamülüün səbəblərinə dair biliklərin çatışmazlığıdır.
- Sual:** Darwinin təbii seçim ideyası siz təmin edirmi?
- Cavab:** Təbii seçim ideyasının tətbiqi yoxdur, bu hadisənin gedişini idarə etmək hələlik mümkün deyil. Məsələn, heç bir rüseymin atasına, anasına və ya başqa qohumuna oxşamasını qabaqcadan sifariş vermək mümkün deyil. Lakin, təbii seçimi əvəz edən başqa mexanizm də məlum deyil. Belə sırların açılması gələcəyin işidir.
- Sual:** Bəşər tarixində ən çox olmuş hadisə nədir?
- Cavab:** Doğub-böyütmək, sonra da müharibə edib qırmaq.

Sual: İnsan üçün ən çətin olan nədir?

Cavab: Özünü tanımaq.

Sual: İnsanın gününü qara edən nədir?

Cavab: Adətindən məhrum olması.

Sual: Müdrik insan kimdir?

Cavab: Bacarığını əhalinin inkişafına yönəldə bilənlər.

Sual: İdealın kimdir?

Cavab: Məhəmməd peyğəmbər (ə.s).

Sual: Ağılı, lakin ən pis adam necə olur?

Cavab: İstedadını və gücünü insan qırğınına sərf edənlər.

Sual: İradəsi ən güclü insan necə olur?

Cavab: Nəfsini idarə edə bilən.

Sual: İnsan üçün ən böyük dərd nədir?

Cavab: Ağilsız övlad.

Sual: Ruh varmı, varsa nədir?

Cavab: Bəli var, qəlbin və beynin enerjisidir.

Sual: Ağilli insan çoxdur, yoxsa az ağilli adam?

Cavab: Az ağilli adam.

Sual: Sağlam çoxdur, yoxsa xəstə?

Cavab: Xəstə.

Sual: İnsanın ən az tanıdığı nədir?

Cavab: Özü.

Sual: Əhali kütləsini ən az maarifləndirən kimlərdir?

- Cavab:** Həkimlər və təhsilsiz mollalar.
- Sual:** Müstəmləkə olmaq çətindir, yoxsa azad yaşamaq?
- Cavab:** Azad yaşamaq.
- Sual:** Danışmaq faydalıdır, yoxsa dinləmək?
- Cavab:** Özü üçün dinləmək, dinləyən üçün isə danışmaq.
- Sual:** Aldatmaq yaxşıdır, yoxsa aldanmaq?
- Cavab:** Heç biri. Müqayisədə – aldanmaq yaxşıdır.
- Sual:** İnanmaq yaxşıdır, yoxsa inanmamaq?
- Cavab:** İnanıb, yoxlamaq.
- Sual:** Dilənçi milyonçu ola bilərmi?
- Cavab:** Milyonçuların çoxu diləncilərdir.
- Sual:** Qanun nə üçün yaradılır?
- Cavab:** Təbiət qanunları inkişaf üçün, cəmiyyət qanunları isə dəyişdirmək, pozulmaq və aldatmaq üçün.
- Sual:** Bəşəriyyətin əsas ekoloji tələbi nədir?
- Cavab:** Daxildə və cahanda səmimi ekoloji əməkdaşlıq.
- Sual:** Təziyə məclisləri necə keçir?
- Cavab:** Şərab və başqa spirtli içkilər yoxdursa da, onları müşayiət edən ərzaqların hamısı var, çoxunda dini-ruhani xidmətlər də pulludur (xəlvəti).
- Sual:** Təziyə məclisinə kimlər dəvət olunurlar?
- Cavab:** Yas sahibinin qorxduqları, asılı olduqları və maddi gəlir gözlədikləri adamlar.

- Sual:** Qəbiristanlıqlar necədir?
- Cavab:** Qəbir yeri ev yerindən bahayadır. Həyatında heç bir insanlıq izi olmayan adamlara qranit abidələr ucaltmaqla tarix saxtalaşır, gələcək nəsillər çasdırılır.
- Sual:** Azərbaycanda toy məclislərinə münasibətiniz necədir?
- Cavab:** Pisdir. Son illərdə toy məclislərinin çoxu diləncilik ilə israfçılığın qovuşmasıdır.
- Sual:** İsrafçılıq yaxşıdır, yoxsa simiclik?
- Cavab:** Hər ikisi pisdir, nisbətdə israfçılıq daha pisdir (heyvan xasiyyətidir).
- Sual:** Əhali kütləsi necədir?
- Cavab:** Xarici görkəmində mədəniyyət, keyfiyyətində isə cahillik üstündür. Cavan nəsil zəhmətdən uzaq qaçırlar, fərdiyəçilik və biganəçilik çoxalır.
- Sual:** Biznesə münasibətiniz necədir?
- Cavab:** Bazar iqtisadiyyatı və biznes əkizdir.
- Sual:** Biznes necə olmalıdır?
- Cavab:** Bilmirəm. Hər halda təmiz biznes ticarət mafiyasından, əhaliyə zərərli maddələrin (narkotik, alkoqol, roskoş, saxta dərman, saxta ərzaq və s.) satışından, passiv və fəal zərərli reklamından, onların alverindən uzaq olmalıdır.
- Sual:** Bakıda yaşlılıq çoxalır mı?
- Cavab:** Xeyr, qırılıb azaldılıb, yeni əkilənlərin gələcəyini

bilmirəm.

Sual: Çox bilən tez aldanır, yoxsa az bilən?

Cavab: İnanan tez aldanır.

Sual: Heyvanların hiyləsi varmı?

Cavab: Heyvanların hiyləsi insana nisbətən yüz dəfələrlə güclüdür. Lakin, heyvan (məsələn, canavar) başqa heyvanı (məsələn, ceyranı) aldatmağa çalışır, adamlar isə bir-birini (öz soydaşını) aldadırlar.

Sual: Nə üçün bəzi adam pislikdən əl çəkmir?

Cavab: Bir dəfə pislik etmiş adam qorxusundan yenə pislik edir, daha çox qorxur və daha çox pisliklər edir.

Sual: Ölkədə iqtisadi inkişafın gələcək zəifliyini göstərən nədir?

Cavab: Xammal satışı.

Sual: Əhalinin zəifliyini göstərən nədir?

Cavab: Xəstələrin və istehlakçıların çox olması.

Sual: Bu dünyada insana məxsus nədir?

Cavab: Vaxt və yaxşılıq etmək.

Sual: Vicdan əzabı çəkmək nə deməkdir?

Cavab: Ağıl sahibi olmaq.

Sual: Deyinmək ilə həyasızlığın fərqi nədir?

Cavab: Deyinmək yerli və yersiz olur, həyasızlıq isə hər yerdə yersizdir.

- Sual:** Zəif ölkədə milli-milyonçu çoxdur, yoxsa gəlmə milyonçu?
- Cavab:** Gəlmə milyonçu.
- Sual:** Çoxlu bilik və simasızlıq eyni adamda birləşəndə nə verir?
- Cavab:** Antiinsan.
- Sual:** Vətənin azadlığı kimə nə verir?
- Cavab:** İnsana sevgi-fərəh, acgözə fürsət, ağlsıza heç nə.
- Sual:** Ruha maddi-dünyəvi (pullu) xidməti nə hesab edirsınız?
- Cavab:** Acgözlük, cəhənnəmə vəsiqə.
- Sual:** Ecazkar insan necə olur?
- Cavab:** Üç keyfiyyət daşıyıcısı: istedad (iti fikir), ağıl (düzgün mülahizə) və zövq (həssas duyğu).
- Sual:** İnsanlığın göstəricisi nədir?
- Cavab:** Sağlamlıq, müdriklik, müqəddəslik.
- Sual:** İnsanın davranışını yaxşı nizamlayan nədir?
- Cavab:** İncə qəlbi ilə dərin aqlın uğurlu ahəngi.
- Sual:** Tanımadığın bir kəsə münasibətin necə olur?
- Cavab:** Onu özümdən ağıllı hesab edirəm.
- Sual:** Ədəbli insanın göstəricisi nədir?
- Cavab:** Ağlinun dərinliyi, qəlbinin zəkası, əxlaqının bələdçi, əməlinin ləyaqəti, iradəsinin məhsulu.
- Sual:** Müsibətə səbir etmək nə verir?

- Cavab:** Düşmən üçün müsibət.
- Sual:** Hər kəs necə olduğunu elan etməlidirmi?
- Cavab:** Xeyr, özünü tanımaq kifayətdir.
- Sual:** Kasıblığın hansı forması pisdir, maddi, yoxsa mənəvi?
- Cavab:** Şübhəsiz ki, mənəvi kasıblıq pisdir.
- Sual:** Qara müəllimin kasib dostu varmı?
- Cavab:** Bəli, mən özüm maddi kasıbam, dostlarım da özüm kimidir.
- Sual:** İnsanın həyatı heyvan həyatından nə ilə fərqlənir?
- Cavab:** Heyvanın həyatı yalnız bioloji, insanların həyatı isə ikiqatdır, bioloji və mənəvidir.
- Sual:** Bioloji həyat nə deməkdir?
- Cavab:** Orqanizmin maddə, enerji və informasiya mübadiləsində iştirakı .
- Sual:** Mənəvi həyatın göstəricisi nədir?
- Cavab:** Vicdan, şöhrət,şərəf, xeyriyyəçilik, insanlıq, müqəddəslik.
- Sual:** Vicdanın susması nə deməkdir?
- Cavab:** Müdrik insan ağlının qorxudan fəaliyyətsiz qalması (ləngəcə düşməsi).
- Sual:** Enerjinin təbii formalarından ən çox olanı hansıdır?
- Cavab:** İşıq enerjisi.

- Sual:** Su ehtiyatlarını çirkəndirən əsas mənbə nədir?
- Cavab:** Sənaye və məişət çirkəbləri.
- Sual:** Dənizdə balıqları ən çox məhv edən nədir?
- Cavab:** Neft və onun məhsulları.
- Sual:** Havada parnik effekti yaradan nədir?
- Cavab:** Karbon qazının çoxalması.
- Sual:** Turş yağış nədən əmələ gəlir?
- Cavab:** Sənayedən buraxılan kükürd, azot, sulfat turşuları və onların duzlarından.
- Sual:** Təbiətə ağıllı münasibət yaratmaq üçün əsas nə lazımdır?
- Cavab:** Təbiət-cəmiyyət-şəxsiyyət arasında qlobal miqyaslı sivil (kültür) harmoniya.
- Sual:** İnsanların xoşbəxt olması üçün nə lazımdır?
- Cavab:** Təbiətdən tələbatı düzgün müəyyən etmək, şüurlu istehsal və şüurlu istehlak (sadə həyat tərzi).
- Sual:** Ətraf mühitin qorunmasının əsas strategiyası nədir?
- Cavab:** Həyatı saxlayan sistem və proseslərin qorunması.
- Sual:** Mühitin əsas göstəricisi nədir?
- Cavab:** Həyat ilə vəhdətdə (ayrılmaz) olması.
- Sual:** Təbiəti elmi əsassız dəyişməyin nəticəsi nə olur?
- Cavab:** Yerində boşluq (səhra) qalır.
- Sual:** Təbii sərvət nədir?

- Cavab:** Canlıların yaşaması üçün vacib olan və təbii yolla yaranan vəsaitlər.
- Sual:** Bərpası mümkün olmayan təbii sərvət nədir?
- Cavab:** Məhv olmuş canlılar və faydalı qazıntılar.
- Sual:** Mühitin çirkənməsinin əsas təhlükəsi nədir?
- Cavab:** Xəstəliklərin çoxalması.
- Sual:** Təbii fəlakətin hansı ən çox qorxuludur?
- Cavab:** Zəlzələ.
- Sual:** Torpağı əkinçilik üçün yararsız edən nədir?
- Cavab:** Eroziya, şoranlaşma, bataqlıqlaşma, səhralaşma.
- Sual:** Əvəzedilməz qida nədir?
- Cavab:** Ana südü.
- Sual:** Sənayenin əsas zərəri nədir?
- Cavab:** Ətraf mühiti çirkəndirməsi və zəhərləməsi .
- Sual:** İnsan üzərində ən güclü nəzarət nədir?
- Cavab:** Vicdan (daxili səs).
- Sual:** Adamların hansı tədbiri təbiət üçün ən pisdir?
- Cavab:** Özünü təbiətdən ayırmaq istəyi.
- Sual:** Şəhərdə səs-küyü azaltmaq üçün nə lazımdır?
- Cavab:** Hamının birlikdə mübarizəsi (sənsiz, mənsiz və onsuz səs-küy yoxdur).
- Sual:** Meşələrin qırılmasını azaldan əsas tədbir nədir?
- Cavab:** Əhalinin təbii qaz və elektrik enerjisi ilə təmin edilməsi.

- Sual:** Müasir insan nədən imtina etməyi bacarmalıdır?
- Cavab:** Yalnız istehlakçı olmaq bəlasından.
- Sual:** Adamların öz əzizləri ilə rəftarında ən pis nədir?
- Cavab:** Sağlığında tez-tez dalaşması, öləndən sonra isə ağlaşması.
- Sual:** Azərbaycanın ən çox çırklənmiş yeri haradır?
- Cavab:** Neft istehsalı rayonları.
- Sual:** Nadir bitki və heyvanların bərpasına mane olan əsas səbəb nədir?
- Cavab:** Hər şeyə biganəciliyin (laqeydliyin) çoxalması.
- Sual:** Min bir əzabla böyüdüyüm övladım məni küçəyə atıb getmişdir. Onu bağışlamaq olarmı?
- Cavab:** Valideyni atıb getmək heyvan xasiyyətidir. Lakin, övladını bağışlaya bilməyən sağlam valideyn də tək-tək tapılar.
- Sual:** Qara müəllim, nə üçün xəstələnmisən, sənə yaraşmir.
- Cavab:** Heç bir insana yaraşmir, lakin:
Yaşasan səksən il, doxsan il, yüz il,
Bir gün bu dünyadan köçəcəksən, bil!
- Sual:** Qara müəllim, ölüm dən qorxmayan insan varmı?
- Cavab:** Cismanı ölüm qorxulu deyil, ruhi ölüm qorxulu dur.

HƏYATIN 151 İLKİN TƏLƏBİ

- ☞ Körpəlikdən (6-7 yaşından) sonra yatacağını yiğmağı unutma.
- ☞ Haradan nə götürsən, istifadə etdiğdən sonra qaytar yerinə qoy, sən qoyduğunu isə özün götür.
- ☞ Sən açığını ört, sən örtdüyüünü aç.
- ☞ Səhər duranda və axşam yatanda dişlərini yumağı unutma, gigiyenanın tələbidir.
- ☞ Əllərini nə qədər tez-tez yusan, xeyrinədir, sağlam qalarsan.
- ☞ Bədənini təmiz saxla, rahat olarsan.
- ☞ Qaynar çay soyuq sudan da zərərlidir.
- ☞ Gözlərinə əl vurma, bəbəyini ovuşdurma, gözünü xəstələndirərsən.
- ☞ Ağzından yuxarı sıfətində kiçik bir sızağı da qurdalama, ürəklə əlaqəlidir.
- ☞ Burnundakı tükləri yolma, qanaxma ola bilər.
- ☞ Dişlərin vasitəsilə heç nə açma, dişlərini tez itirərsən.
- ☞ Ailənə və yoldaşlarına biganə olarsansa, tək qalarsan.
- ☞ Qulaqlarını heç nə ilə qurdalama, kar olarsan.
- ☞ Soyuq daş üstündə oturma, xroniki xəstəlik taparsan.
- ☞ Yediklərini çox çeynə, hətta sıyığı da çeynə, yeyərkən tələsmə, həzm prosesinə köməkdir.
- ☞ Ciy çörək (xəmir) yemə, sətəlcəm olarsan.
- ☞ Yanmış çörək, kartof, ət və s, yemə, zərərlidir (zəhərləyir).
- ☞ Dəridən bir gilə də olsa qan çıxan yerə yod sürtməyi unutma, infeksiya düşər
- ☞ Qarın nahiyyəni zərbədən qoru, ürəyin dayanar.
- ☞ Ən kiçik zədən və ağrın olarsa həkimə müraciət etməyi

unutma.

- ☞ Bədən temperaturunu həftədə bir dəfə, ümumi analizi ildə bir dəfə yoxlatsan xeyrinədir.
- ☞ Dərdini gizlətmək zərərinədir, sonra gec olar.
- ☞ Özün bacardığın işi başqasına buyurma, tənbəl olarsan.
- ☞ Sözləri seçmək xeyrinədir, az olsun, mənalı olsun.
- ☞ Danışanda qışkırmə və tələsmə, dinləyənləri nəzərə al.
- ☞ Dinləməyi bacar, heç kimin sözünü kəsmə, kobud olarsan.
- ☞ Mütaliə et, nə qədər çox oxusan xeyrinədir.
- ☞ Heç bir kitabı lazımsız bilib cırma, günahdır.
- ☞ Dənizdə, göldə və çayda çimərkən öz boyundan dərinliyə girmə, boğulub olərsən.
- ☞ Süfrə arxasında saçını darama, xörəyə tük düşməsi qorxuludur.
- ☞ Dırnaqlarını gur işiqda və yuyunandan sonra kəs.
- ☞ Körpəni öyrədərkən 1000 dəfə dediyini 1001-ci dəfə təkrar etməkdən usanma, kar olarsan.
- ☞ Körpəni qorxutma, ona fiziki cəza vermə, müti olar.
- ☞ Uşağı öyrədərkən çox irəliyə qaçma, hər yaşın öz tələbi var.
- ☞ Qulaqlarını qurdalama, kar olarsan.
- ☞ Asqıranda və öskürəndə əlini ağzına tutmağı unutma, xəstəlik yayırlar.
- ☞ Hamiya salam ver. Sadə olmaq böyüklükdür.
- ☞ Qocalara hörmət et, uşağı sev, dostunla mehriban ol, təklik pisdir.
- ☞ Dişlərini çox qurdalama, dişin ağrıyanda müalicə etdir, çəkdirməyə tələsmə.
- ☞ Əlini tez-tez ağzına aparma, bunu körpə uşağı da

qadağan et.

- ☞ Yatmadan əvvəl və sonra otağının havasını dəyişməyi unutma, sağlamlığını qorу.
- ☞ Uşağa heç vaxt yalan danışma, sözləri aydın de.
- ☞ İşıqlı yerdə lazımsız əlavə işiq yandırma, israfçı olarsan.
- ☞ Yandırığını söndürməyi, söndürdüyüünü yandırmağı unutma.
- ☞ Tez-tez yuyunmaq faydalı, 2-3 saat hamamda qalmaq zərərlidir.
- ☞ Az yemək faydalı, çox yemək zərərlidir.
- ☞ Nəfsini azaltmağa çalış, qənaət etmək insanlığı göstərir.
- ☞ Göyərti və meyvə-tərəvəz yeməkdən çəkinmə, sağlam qalarsan.
- ☞ Qapını, pəncərəni örtəndə çırpmaya, yavaş ört, kobud olarsan.
- ☞ Hamı ilə nəzakətli olsan, hamı səni sevər.
- ☞ Kömək etməkdən, yararlı olmaqdan usanma, sevilərsən.
- ☞ Əşyaları və paltarı qorumağa çalışmaq mədəniyyətdir.
- ☞ Vaxtını boş keçirməkdən çəkin, hər dəqiqə ömürdən gedir.
- ☞ Körpəni ana südündən məhrum etmək, onu şikəst etmək deməkdir.
- ☞ Xəstələnən kimi həkimə müraciət etmək vacibdir.
- ☞ Oruc tutmağı adət et, sağlam və səbirli olarsan.
- ☞ Telefon danışmaq üçündür, vaxt öldürmək üçün deyil.
- ☞ Heç kimin sualını cavabsız qoyma, bilmirəm demək də cavabdır.
- ☞ Hə və ya yox demək əvəzinə başını yelləmə.
- ☞ Bu günün işini sabaha saxlama, sabahın öz işi var.

- ☞ Oğurluq itə yaraşır, ailədən oğurlamaq isə özünü sıkəst etməkdir.
- ☞ Yatana hörmət et, oyatma, onu əsəbli edər, səni isə insafsız.
- ☞ Ayağını sıxan ayaqqabı geymə, döyənək, sonra da xərçəng xəstəliyi yaradar.
- ☞ Hörmətə hörmət et, qorxuya yox, yalnız Allahdan qorx.
- ☞ Yalan üçün and içmə, pis xasiyyətdir, yalançı olarsan; yalanlılıq mənəvi sıkəstlikdir.
- ☞ Tamam sərbəst olmağa çalışma, kobudlaşarsan.
- ☞ Zibili zibilliyyə at, təmiz yeri zibilləmə, sivil ol.
- ☞ Pilləkənləri bir-bir çıx, hoppanmaq keçiyə yaraşır.
- ☞ Lift oynamaq yeri deyil, qəzaya düşərsən.
- ☞ Özünü soyuqdan qorusan, sağlam qalarsan.
- ☞ Uşağa baş qosma, uşaqlaşarsan.
- ☞ Pulu tapmağa yox, qazanmağa çalış.
- ☞ Soruşmaqdan çəkinmə, xeyir taparsan.
- ☞ Ailəsini yaxşı tanımayan kəsin övladı yetimdir.
- ☞ Acanda yemək heç yerdə ayıb deyil.
- ☞ Xörəyi ağzıaçıq qabda saxlama, tez xarab olar.
- ☞ İctimai yerdə tüpürmək mədəniyyətə ziddir.
- ☞ Qənaət etməyi uşaqlıqdan öyrənsən xeyrinədir.
- ☞ İsrafçı olanın gələcəyi yoxdur (heyvan xasiyyətidir).
- ☞ Çalış ayaqların üşüməsin, amma başını çox bürümə.
- ☞ Pis uşaqdan sonsuzluq, pis valideydən isə yetimlik yaxşıdır.
- ☞ Pintiliyə qarşı mübarizə hər kəsin öz əlindədir.
- ☞ Başını tez-tez yu, sağlam qalarsan.
- ☞ Kosmetikaya çox bənd olma, xətalıdır, gələcəyi yoxdur.
- ☞ Telefon xəbər alıb, xəbər vermək üçündür.

- ☞ Uşağı sevmək – onu qudurmaq demək deyil.
- ☞ Özünü hamidan azbilən kimi qəbul etsən, çox bilərsən.
- ☞ Yediyin-içdiyin qab-qasığı özün yusan, mədəni olarsan.
- ☞ Ailə quranda qəlbindən az, ağlından çox istifadə et.
- ☞ Özündən yuxarıya həsəd aparanda, özündən aşağıya da bax.
- ☞ Heç kimə paxilliq etmə, paxilliq özünün düşmənidir.
- ☞ Pis adamla mübarizəyə vaxt itirmə, onun öz tayı tapılar.
- ☞ Ağılı insanlardan görüb-götür, nadanlardan uzaq ol.
- ☞ Ailəyə qarşı hiylə işlətmək gələcəyini məhv etməkdir.
- ☞ Qonşu ilə mehriban olmayanın günü qara keçər.
- ☞ Söz gəzdirib ara vuranın yeri cəhənnəmdir.
- ☞ Yas məclisinin zənginliyindən yarış olmaz.
- ☞ Haram qazancdan sədəqə olmaz.
- ☞ Atasına hörmət etməyənə övladı hörmət etməz.
- ☞ Anasını evdən qovanı, nə bəndə, nə də Allah bağışlamaz.
- ☞ Halal gəlib qalır, haram dağılıb gedir.
- ☞ Torpağı cansız hesab etmə, onu yandırma, qaynar su tökmə.
- ☞ Dəqiq bilmədiyini heç kimə buyurma və öyrətmə.
- ☞ Çalış özünə həkim olasan, sağlamlıq geri qayıtmır.
- ☞ Evdə bəzək bitkilərini və bəzək heyvanlarını qayğısız qoyma.
- ☞ Təbii işığı süni işıqla əvəz etməkdən çəkin.
- ☞ Pis adət etmə, onu ləğv etmək çətindir.
- ☞ Evin divarlarının yağılı boyası zərərlidir, havasızlıq yaradır.
- ☞ Eşitmək dinləmək deyil, hər səs də nitq deyil.

- ☞ Dostluğunu səbəbsiz kəsən düşməndən də qorxuludur.
- ☞ Biganəçilik və israfçılıq heyvana xasdır.
- ☞ Suya qənaət et, onu təmiz saxla, hər şey su ilə yayılır.
- ☞ Qocalmaq yaxşıdır, xəstəlik olmasa. Sağlamlığın qorunmasına erkən yaşıdan başla
- ☞ Toxum hər yerdə bitməz, bitsə də məhsul verməz.
- ☞ Təbiətin həyatı yeyib-yeyilmək üzərində qurulub, qəddarlıq cəmiyyətdədir.
- ☞ Qəbrin qiyməti yoxdur, xəyaldır, ölüni xatırlamaq mədəniyyətdir.
- ☞ Şadlanmaq və qəmlənmək içəridən gəlməlidir (aktyorluq əbəsdir).
- ☞ Həyata gələn hər kəsin üzü qəbirədir, sağlam qocalmağa çalış.
- ☞ Meşədən ağacın da düzünü kəsirlər, pis heç kimin xoşuna gəlmir.
- ☞ Görüb-götürmək uşaqlıqdan başlayır, buna gecikmə.
- ☞ Halal süd əmən çox olmaz, biri də sən ol.
- ☞ Qarğı kimi uzanmaq sağlamlıq deyil.
- ☞ Zalimin halalı harama çevirilər, qayğıkeş ol.
- ☞ Mədəniyyət ailədən başlayır, sonra kənara yayılır.
- ☞ Uşağı izləyən təkamülçü olar, onu düzgün tərbiyə edər.
- ☞ Təbiətin zibili yoxdur, zibili adamlar yaradır.
- ☞ Xəstə dərmandan gileylənər, əlavə heç nə istəməz.
- ☞ Elm işləndikcə çoxalır, var-dövlət isə işləndikcə azalır.
- ☞ Həyat fitnəyə bürünüb keçir, doğruluq çətin ötüşür.
- ☞ Bu dünya hər kəsi sınamaq üçündür, səbirli olan qazanır.
- ☞ Hiyləgərlik heyvana xasdır, heç kimi aldatma.
- ☞ Sağlamlıq gözəlliyyin özülüdüür, çalış xəstələnmə.

- ☞ Əməl mənəviyyatın güzgüsüdür, çalış əməlin yaxşı olsun.
- ☞ Savab daxili gücü səfərbər edir, savab sahibi olmağa çalış.
- ☞ Elmsiz cəmiyyət kor bədən kimidir, elm öyrənməkdən çəkinmə.
- ☞ Göydə Allaha, yerdə dövlət rəhbərinə hörmət hər kəsin borcudur.
- ☞ Düz işin düz edilməsi düz olur.
- ☞ Ağacın altına tökülən toxumu ilə çayxana bir yera siğmaz.
- ☞ Müasir dövürdə Koroğluya ümid edən kor qalar.
- ☞ Ailə daxilində alver onu dağıdır.
- ☞ Ədəbsizin ağrıla ehtiyacı yoxdur, rəftarında diqqətli ol.
- ☞ Adamı özünə qul etmək Allaha şərik çıxmaqdır.
- ☞ Qanunpərəst inkişafa, qohumpərəst isə geriyə aparır.
- ☞ Hər kəsin əməli özünə layiqdir, əməlində ehtiyatlı ol.
- ☞ Ekoloji əyləncə qədim mədəniyyətdir və indi daha çox lazımdır.
- ☞ İstismar cəmiyyətdədir, təbiətdə yoxdur, heç kimin boğazına ortaq olma.
- ☞ Utan utanmazdan, qorx qorxmazdan.
- ☞ Vaxtını itirən bəxtini itirər.
- ☞ Yüz bilici olsan da, yenə bir bilməzdən soruş.
- ☞ Hər sözə qarşı zidd çıxma, hörmətsiz olarsan
- ☞ Allah gözə görünməz, ağıl ilə dərk edilər.

OXULARIN AZAD MÜLAHİZƏSİNƏ BURAXILAN SUALLAR

Sualların cavabı həyata tətbiq üçün yox, əhalinin müxtəlifliyini daha yaxşı dərk etməyə yönəlib. Cavablar faktlara əsaslanmış olmalıdır.

- ? Aclıq çəkən xalqın sayının azalması onların həyat səviyyəsini qaldırıa bilərmi?
- ? Aclarla yardım ayırmaq onları professional dilənci etməzmi?
- ? Adam bir sahəni dərindən bilsə yaxşıdır, yoxsa hər məsələdən xəbərdar olmayı yaxşıdır?
- ? Ailənin kişiisi və xanımı 2 uşaq böyütməklə normal yaşamaq üçün ayda neçə manat qazanmalıdır?
- ? Bəşəriyyət müasir düşüncə tərzini dəyişməzdən yaşaya bilərmi?
- ? Biliyi olmayan mütəxəssis üçün ali təhsil haqqında və daha yüksək diplom lazımdır mı?
- ? Canavarın maralı tutub yeməsinə qəddarlıq demək olarmı?
- ? Dünya əhalisinin sadə həyat tərzinə qayıtma vaxtı çatmayıbmı?
- ? Evdə ailənin hazırlaması mümkün olan ərzaqları satışdan hazır alıb istifadə etmək yaxşıdır mı?
- ? Ev işlərinə kişinin kömək etməsinin nəyi pisdir?
- ? Əhalinin həyat tərzini nizamlayan cəmiyyət lazımdır mı?
- ? Əhalinin maddi həyatı yüksək olmalıdır, yoxsa mənəvi həyatı?
- ? Hamiya daimi iş yeri lazımdır mı?
- ? Hamının təbiəti sevməsi doğrusa, bəs onu dağдан

kimdir?

- ? Heyvanlarda aparılan təcrübənin nəticəsini insana aid etmək düzgündürmü?
- ? Heyvanların həyatı zarafat götürmür, həmişə ciddi, qəti və səhvsizdir, əhalinin həyatı isə əksinədir. Bunlardan hansı yaxşıdır və nə üçün?
- ? Heç bir təhsili olmayan və kiçik kındindən kənarda tanınmayan adı adama ən bahalı qranitdən 10000-15000 dollarlıq möhtəşəm abidə ucaltmaq nə məqsəd daşıyır?
- ? Heç kimi istismar etmədən halal yaşamaq olmazmı?
- ? Hər kəs özünə əks cinsiyətli bir nəfər ilə ömrü boyunca kifayətlənə bimməzmi?
- ? İndiki nəsilin maddi çətinliyi hesabına gələcək nəsillərin qayğısına qalmaq lazımdır mı?
- ? İnsanlığın müasir zəifləməsi heyvanlığa dönüş deyilmi?
- ? İnsanın öz biliyini gizlətməsi zəiflik deyilmi?
- ? Kifayət qədər ictimai nəqliyyat olan yerdə ailə üçün xüsusi nəqliyyat lazımdır mı?
- ? Qocaların qırılmasına başqa ölkələrin reaksiyası çox lazımdır mı?
- ? Mənim bu kitabı az adam oxuyacaqsa, oxuduqlarına riayət edənlər isə daha da az olacaqsa, bəs nə üçün yazıram?
- ? Minimal ehtiyac (əl-üz dəsmalı) ödənilmədən maksimal ehtiyacın ("Mersedes" avtomobil) ödənilməsi lazımdır mı?
- ? Moda yarışına qoşulmadan sadə geyimlə yaşamaq mümkün deyilmi?
- ? Müasir aclara köməkdən imtina edilməsi gələcək acgözlüyü artırmazmı?

- ? Müasir silahla, alətlə və vertalyotdan istifadə edib heyvanları kütləvi qırmağa ovçuluq demək olarmı?
- ? Müasir qloballaşma dövründə el adətlərinə ehtiyac qalacaqmı?
- ? Özünü öldürənə (intihar) mane olmaq lazımdır mı?
- ? Ölkədə hamının ali təhsilli olması vacibdirmi?
- ? Ruhi xəstələrin qayğı altına alınib saxlanması lazımdır mı?
- ? Səhv edəni və tənbəli bağışlamaq onların sayını çoxaltmazmı?
- ? Sivilizasiyanın neqativ nəticələrini ləğv etmək olmazmı?
- ? Şəriyyətin heç bir qaydasına riayət etməyən adamın namaz qılması nə üçündür?
- ? Tərslik edib xəstələnən adama kömək etmək lazımdır mı?
- ? Varlılar yoxsullara nə üçün yardım etməlidirlər?
- ? Yeməyə çörək, geyməyə ən ucuz paltar belə ala bilməyən adamın 2-3 ildə 100000 dollarlıq avtomobil alması və hər gün bir restoranda yeyib-içib əylənməsi onun halal qazancı hesabına ola bilərmi?

İSTİFADƏ OLUNMUŞ BƏZİ TERMINLƏRİN AÇIQLANMASI

Allah – kainatı yaradan və saxlayan güc.

Altruizm – insanın başqalarına təmənnasız xidməti.

Ağıl – beynin ali quruluşu və funksiyası.

Arxalı olmaq – maddi və mənəvi dəstək.

Arzu – fikrin hələ reallaşmayan forması. Sahibinin sirridir, başqası tərəfindən müəyyən edilməsi mümkün deyil.

Bədbəxtlik – qəlbin və ağılin ugursuz fəaliyyəti.

Bəxt – qəlbin fəaliyyəti. Tam iradi deyil.

Bilik-real varlıqların və ideyaların yadda saxlanması.

Can – bədəndə olan enerji.

Daxili tələbat – orqanizmə lazım olan resursların beyində əksini tapması, lakin icra edilmədən qalmış gizli forması (başqası tərəfindən müəyyən olunması mümkün deyil).

Dərk etmək (idrak) – hissi sinirlər, beyn payları və hormonal sistem vasitəsilə beyn qabığına ötürülmüş siqnalların təhlili (iradi refleks deyil).

Dövran – maddələrin qısa müddətdə mübadilə edilməsi (məs. Qan dövranı). Fizioloji prosesdir.

Dövriyyə – maddələrin uzun müddətdə dövr etməsi (məs. su dövriyyəsi).

Düşünmək – fikrin beyində analizi, fikirləin götür-qoy edilməsi. Normal insan düşünməyə bilməz.

Düşündürmək - başqasında yatmış fikiri oyatmaq, yeni fikir yaranmasına səbəb olmaq.

Ə davət – daimi düşməncilik.

Əxlaq – insani dəyərlərin təməli.

Əməl – fikrin siqnal və hərəkətlə icrası, fəaliyyətin göstəricisi.

Fəxr etmək – özündən kiçiyin uğurlarından sevinmək.

Ata oğlunun, xalq müdriklərinin uğurları ilə fəxr edir.

Fikir – qəlbin və beynin enerjisi. İradi və qeyri-iradi hissələri var. Sinirlərlə nəql olunur.

Fikirləimək – yaddaşı oyatmaq.

Həqiqət – Allahın varlığı və yaratdıqları.

Həzz almaq – orqanizmin kompleks sakitləşdirici fəaliyyəti.

Həzm – qəbul edilən yeməklərin hüceyrələrə çatdırılıb enerjisinin mənimsənilməsi.

Həyat – cismani və ruhi olur. Cismani həyat maddələr mübadiləsi, enerji çevrilməsi və nəsil verməkdən ibarətdir. Cismani həyat müvəqqəti, ruhi həyat daimidir (başqalarının xəyalında).

Hiyləgərlik – yüksək inkişaf etmiş ağILDAN şəxsi ambisiyalar üçün istifadə edilməsi. Heyvanlarda həyat uğrunda mübarizəyə xidmət edir.

Hürriyət – hamılıqla azadlıq, qanun çərçivəsində rəftar hüdudu.

Xəyal – fikrin nəzəriyyə forması, hərəkət orqanları vasitəsilə sinanmayan qeyri-real (hələlik) fikir.

Xoşbəxtlik – anadangəlmə insanlıq komponentləri (gözəllik, sağlamlıq, səs, xoş xasiyyət). Qəlbin uğurlu funksiyası. Bu dünyada Allah yolu ilə ömr keçirənlərin aqibəti xoşbəxt olur.

Xoşlamaq – yaddaşın tez (güclü) oyanması.

Xoşlamamaq – yaddaşın zəif oyanması.

İdrak – beyin qabığının analizetmə funksiyası. İradi deyil.

İdeya - yeni fikrin yazıya və ya məntiqli nitqə çevrilmiş forması.

İntihar – özünü öldürmək.

İradə – beyin qabığına tabe olan fəaliyyət formalarını tənzimləyən enerji.

İstedad – orqanizmin sinir və hormonal sistemlərinin tam inkişaf etmiş forması. Anadangəlmədir.

İstək – fikrin potensial əməl forması.

İstirab – ruhi əziyyət, həqiqətin yolu, vicdan əzabı.

İzzətli – gözəlliyin yüksək ağıl ilə birləşməsi.

Kainat – əvvəli və sonu məlum olmayan real varlıqların cəmi.

Kamillik – fiziki və ruhi inkişaf tamlığı.

Kəlam – idrakin fəaliyyətinin məntiqli nitq və ya yazılı formada ifadəsinin lokal nəticələri.

Könül – mürəkkəb yaddaş kompleksi. İradi deyil

Könül istəyi – oyanmış yaddaşın tələbi. Sahibinin sırıdır, başqası tərəfindən müəyyən edilməsi mümkün deyil.

Qeyrət – beyin qabığına tabe olan (iradi) fəaliyyət formalarını tənzimləmək üçün səfərbər edilən daxili enerji.

Qəlb – sinir və hormonal sistemlərin beyin qabığına tam tabe olmayan (müstəqil) fəaliyyəti (funksiyası). Qəlbə sindirmaq nadanlıqdır, o, bərpa olunmur.

Qəzəb – hiss, hikkə, müvəqqəti dəlilik.

Qisasçılıq - pisliyə pisliklə cavab vermək istəyi.

Qismət – reallaşa bilən daxili istək. Həyatda qazanılır. Hər kəsin qisməti ilk növbədə onun tələbinin reallığından

asılıdır.

Qiymətləndirmə-real varlıqların və ideyaların keyfiyyət və kəmiyyətinin müəyyən edilməsi.

Ləyaqət – hər kəsin bacarığına görə yerləşməsindən əmələ gələn yerli-yerində faydalı xidməti.

Ləzzət almaq – beynin hissi sinirlərinin ləzzət alınan konkret mənbəyə cəmlənməsi.

Lütfkarlıq – gülərzülük, şirinsözlük, xeyirxahlıq əlamətləri olub, kobudluğun əksi.

Mərdlik – sözü ilə əməli eyni olan, fiziki və ruhi sağlam, iradəli, xeyirxah insan fəaliyyəti.

Məst olmaq – müsbət emosiyanın təsiri altında özünün hissiyyatını müvəqqəti itirmək. Məsələn, ləzzətli yeməklərdən çox yeyən adam məst olur.

Müdrik – yüksək inkişaf etmiş ağlını xalqın mənafeyinə yönəldən insan.

Mühit – canlı sistemin həyatına yararlı şəraiti olan məkan (Yer planeti).

Müqəddəslik – insanın mənəvi ölməzliyi.

Namus – insanın duyguları, qəlb, beyni və bütün varlığı ilə formalaşmış sevgisinə sadıqliyi. Namusa xəyanət heyvanlığa dönüşdür.

Orqanizm – bölünməz canlı sistem. Məsələn, bədəndən ayrılmış baş və ya ətraflar canlı deyil.

Ruh – beyində və qəlbdə olan enerji.

Sədaqət - ədalətin təməli, düzgünlük, vəfali olmaq.

Söz – fikrin səsə yaxud, yazıya çevrilmiş forması.

Şəxsiyyət – xalqın hörmətini qazanmış böyük nüfuzlu (avtoritet) insan (müsbət və mənfi ola bilər).

Şübhə - hiylənin törəməsi, idrakin qüsürü, xösbəxt-

liyin və ümidin düşməni.

Tamahkarlıq – doyumsuzluq, acgözlük. Pis forması dünyani zəpt etmək, yaxşı forması-bilikdən doymazlıq.

Təkəbbür – lovğalıq, özündən razılıq, zalim, hiyləgər.

Təvazökarlıq – təmkinli olmaq, özünün dəyərini düzgün dərk etmək, səmimi insanlıq.

Tolerantlıq – orqanizmin yeniliyə uyğunlaşma bacarığı.

Ürək istəyi – ürək dərk etmir, istəyi də ola bilməz, lakin qəlbi, beyni və hiss üzvlərini qan vasitəsilə qidalandırır, enerji ilə təmin edir. Deməli, dərketmə kompleksinin fəaliyyəti ürəkdən birbaşa asılıdır, ona görə ürəyə ünvanlanır.

Vicdan – hər kəsin insanlığına nəzarət mexanizmləri (sinir sistemi, hormonal sistemi və hiss üzvləri) arasında olan harmoniya. Bu harmoniya pozulanda vicdan susur, bəzi adamda heç olmur (beləsi ilə heyvan arasında fərq yoxdur).

Viranə - xarabaya çevrilmiş mülk.

Vüqar – özündən böyüklerin uğurlarından şadlanmaq. Uşaq atası ilə, insan xalqı ildə vüqarlanır.

Zövq almaq – insanın dərk edə bildiyi quruluşdan və onun fəaliyyətindən məmənun olması. Zövqün səviyyəsi onun mənbəyinin dərk edilməsi səviyyəsindən asılıdır.

Zülmkar - əhalini kiçik bir təsəlliyyə də möhtac qıyan hökmədar.

ORIJINAL AFORIZMLƏR, KƏLAMLAR VƏ ESSELƏRİN ALFAVİT SIYAHISI

Abır, həya, izzət, ismət və nəzakət insanın mənəvi daya-	
ğıdır	16
Acımdan qudurən düzələr, toxundan qudurən düzəlməz.....	16
Adam adamı axtarar, insan insanı	17
Adam ciy içər, ciy yeməz.....	17
Adamdan adam, insandan insanlıq qalar	17
Adamı özünə qul kimi tabe edən kəs Allah'a şərik çıxır	18
Adamın davranışını eyni qala bilməz	18
Adamın davranışını idarə edən mexanizmlərin rolü	
yaşdan asılı olaraq dəyişir	19
Adamın qiymətini şərti də olsa, insan bilər	19
Adamları yaradan Allah onlardan insanlar yetişməsi	
üçün də yollar açıb	20
Adamın cismini idarə edən onun canı və ruhudur.....	20
Adamın yüksəlməsinin həddi var, alçalmasının isə heç bir	
hüdudu yoxdur.....	21
Adamın yoxsullara həqarət, maddi zənginlərə isə hörmət	
etməsi onun əxlaqsızlığına işarədir.....	21
Adamlar arasında əmələ gələn ünsiyyət ya mehriban	
dostluğ'a, ya da qatı düşmənciliyə səbəb olur.....	22
Adamların vərdişi pis və yaxşı olur, amma hamısını biz yazarıq	
sonra da özümüzə aqlalıq edir.	23
Adamın sevgisini idarə edən onun qəlbi, ağlı, duyguları və hor-	
monal sistemidir.....	23
Adamın qəlbi söñük olarsa, ona hiss üzvləri və ağlı kömək edə	
bilməz.....	24
Adamlara qarşı mərhəmətli olmayıñ da hüdudu var.....	24
Adam özü-özünü aldatmaqla yaşayır.....	24
Adamın əsas mübarizəsinin mənəviyyat uğrunda olması onu	
insan olmağa hazırlayır.....	25

Adamın inkişaf yoluna dair bildiyimiz bilmədiklərimizdən azdır.....	25
Adam bəzən darıxır, amma səbəbini özü də bilmir, halbu ki, səbəbsiz heç nə ola bilməz	26
Adamlar üzərində anonim (gizli) nəzarət qoymaq əhali içərisində namərdliyi çoxaldır	26
Adamın üzü heç bir şəraitdə utanmırsa, o üz deyil, ayaqqabı altıdır.....	26
Adamın natəmiz-pinti olması onun tənbəlliyi ilə başlanır.....	27
Adət qanundan güclüdür	27
Adı adamın haqqında ilk rəy yaradan onun görkəmi və rəftarıdır	28
Adı adamın sözə-nitqə çevirə bilmədiyi fikirləri şair bacarır.....	28
Ağ sərçə olmaz, olsa da çox qalmaz.....	29
Ağac öz yarpaqlarını da yeyir	29
Ağılla sevişmək daimi birliyin qarantidır	30
Ağıllı və yaxşılar yaradır, ağlısız və pislər dağıdır	30
Ağlısız görünənlər onların hamisini əhatə edə bilməz	32
Ailə daxilində alver onu dağıdır	32
Ailə ilə birlikdə yeyib-içib, birlikdə istirahət etməyən valideyn (başçı) yox kimidir.....	32
Ailənin günahı ata-ananın, xalqın günahı rəhbərindir	33
Ailə münasibətinin forması zamandan asılı olaraq ciddi diyişir.....	33
Alın təri torpağa yağışdan da yaxşı təsir edir.....	34
Ali məclisin bütün tədbirləri nümunə götürülür	35
Alim çox dövlətli olmaz, olsa da alimliyinə xələl gətirər.....	35
Alim elmdə yaradıb, xalq üçün yaymalıdır	36
Alim hiyləgər olmaz	36
Alim ucalır, peşə sahibi qocalır	37
Allah qorxusu – sağlamlıq, başqa qorxular – xəstəlik	38
Allaha eşq ən dərin və ən geniş olur	39

Alovun istisi olduğu kimi, gəncin də günahı olur	39
Altruizm adam sürüsündən insan yetişdirir	40
Ana haqqı – Allah haqqıdır	40
Ana dilimizi pis bilməyimizin əsas səbəbi lügət dilimizin zəifliyidir.....	41
Anadan süd əmənə xoşbəxt demək olar.....	41
And içmək inanan üçündür	41
Arpa əkənlərin bugda biçmək niyyəti baş tutmaz.....	42
Adi adam haqqında ilk rəy yaradan onun görkəmi və rəftarıdır	43
Arzu daxili istekdir, amma onu öyrənmək fikri öyrətməkdən asandır	43
Arzu ilə imkan az halda birləşir	43
Aşağı tələbat yüksək tələbatdan güclü olur.....	44
Atalar sözü öncə elin-obanın, sonra ölkənin, nəhayət bəşəriyyətin fəlsəfi dünyagörüşü və uğurlu inkişaf yoludur....	44
Atı atası ilə tanıyarlar, qatırı isə anası ilə	45
Atom silahından da təhlükəli ekoloji partlayış ola bilər	46
Az ağıllı adamların və çox ağıllı pislərin fəaliyyəti zərərlidir....	46
Az düşünənlər çox danışır, çox düşünənlər isə az.....	47
Az yeməyin 7 (yeddi) mühüm əhəmiyyəti var.....	47
Azadlıq qanun çərçivəsindən çıxanda vəhşiliyə çevrilir.....	48
Azbilən adamın qulaqları çoxbilənə tuşlanar	48
Azərbaycan heç vaxt indiki kimi varlı olmayıb varlı olmayıb...48	48
Azərbaycanın ekologiyasına kafi qiymət vermək olar	49
Bağbanı bar tanıdar, rəhbəri xalq	51
Bakı Dövlət Universitetinin (BDU) uğurlarına və problemlərinə dair bildiklərim hamını valeh edir.....	51
Başqasının ağılinı mənimsemək olmaz, amma onun bacarığından istifadə etmək olar	53
Başqasına xoşbəxtlik axtaran insan özünün xoşbəxtliyini daha tez tapar.....	54
Başqasını sevindirən insan eyni vaxtda özü də sevinir.....	54

Bədbəxtliyi ləğv etmək olmasa da, ləngitmək olar	55
Bədniyyət ağıllı adam ağılsızdan pis olar.....	55
Bədbinliyə səbəb olan hadisələr içərisində nikbin ola bilən böyük insandır.....	56
Bəşəriyyət bütün problemləri sülh yolu ilə aradan qal- dırmağa nail olmayıncı insanlığı inkişaf etdirə bilməz.....	56
Bəşəriyyətin tarixinin 3 (üç) böyük dövrü çox fərqlidir: aqrar, sənaye və informasiya cəmiyyətləri.....	56
Bəşəriyyətin «ölüm və ya qalım» problemi onun sadə həyat tərzinə qayıda bilməsindən asılıdır.....	57
Bəyin yanından it kimi, itin yanından bəy kimi keçmək uğurlu olur.....	57
Bəzi tövsiyənin əks-sədəsi onun özündən çox yayılır.....	58
Bəzi adamlar həyatın görünən rərəflərinə “olum”, görünmə yənlərinə isə “ölüm” deyirlər	58
Bilik toplamaq uğur gətirər.....	60
Biliklini dostluğa cəlb edə bilən biliksiz ağıllıdır.....	61
Bioloji həyat mənəvi həyatın özüldür	61
Bioloji müxtəliflik bəşəriyyətin davamlı inkişafının əsas dayaqlarından biridir.....	62
«Bir də səhv etməyəcəyəm» demək özü də səhvdir.....	62
Bir sənəti mükəmməl bilmək çox sənəti yarımcıq bilməkdən yaxşıdır.....	63
Birlik ailədən başlayıb inkişaf edər	63
Birlik millət yaradar, fərdiçilik onu dağdırar.....	64
Birüzlü istəməsə, çoxüzlü azalar	65
Böhtanı paxillar yaradırlar.....	66
Böyük şan-şöhrət sahibi olmaq bütün vəzifələrin ən yaxşı- sıdır, ən çətinini isə böyük insan olmaqdır.	66
Böyükələrin pis rəfdarı uşaqların yadından heç vaxt çixmir və çox zərər verir.....	66
Böyük ağıl sahibi kiçik işlərə vaxt tapmaz.....	67
Böyük vəzifədə olmaq hər şeyi bilmək demək deyil.....	67

Böyük-kiçiklik təbiətdən gəlib	68
Cahil (nadan) adam dünyanın hər yerində var	69
Can bədəndən, ruh beyindən əvveldir	69
Canı üçün çırpinan ən ali insan da yalnız kömək istər	69
Canlı tələ tez cəlb edər	70
Canlılar bir-birinin eyni ola bilməz	70
Canlılar arasında neytral münasibət olmasını qəbul edə bilmirəm	71
Canlılar yemin və günəşin bol olduğu vaxtda nəsil verərlər	71
Canlıların bir-birini yeməsi hamısının gələcəyi xeyrinədir	71
Cəmiyyəti tanımaq üçün onun elmini və əxlaqını bilmək bəs edər	72
Cəmiyyət bayağı fikirlərlə doludur	73
Cəmiyyət kütləvi kamilləşə bilməz	73
Cəmiyyətdə orta təbəqə vacibdir	74
Cəmiyyətin bazar iqtisadiyyatı təbiətin həyatına yaxındır	74
Cəmiyyətin qadağaları çoxluğun əmrlərindən ibarət olmalıdır	75
Cəmiyyətin yaşayıl qalması yeni düşüncə tərzi tələb edir	76
Cəmiyyətin 3 (üç) sahəsində güzəşt etmək cinayətdir: təhsil, səhiyyə, hərbi	76
Cəmiyyətdə olan ekoloji-sosial çatışmazlıqları yaranan, sonra da onlardan əziyyət çekən əhali özüdür	77
Cəmiyyətin inkişafında müəllimin alternativi yoxdur	78
Comərdlik yardım etməyin ən yaxşı formasıdır	78
Cəsarətsiz ağılın uğuru az olar	78
Cəsarətli baxış dondurucu psixoloji silahdır	79
Cəza vermək yeganə tərbiyə üsulu deyil	79
Çirkab mühitə uyğunlaşmaq aldadıcıdır	80
Çətinlik olmayan yerdə insanlıq inkişaf edə bilməz	80
Çox danışmaq və çox susmaq heç biri məqbul deyil, necə	

duruşmaq əsas şərtidir.....	80
Çox hırslı�ib ölmək istəyən gecikməsə yaxşıdır.....	81
Çörəyin əsas israfçısı dilənçilərdir	81
Dadlı yeməyin ləzzəti çox, faydası az.....	83
Dağdan cazibə qüvvəsi ilə aşağıya düşən varlıqları dağa qaldırıran da var.....	83
Dahilərin heç biri pul saya bilməyib.....	83
Dəlinin bağladığını ağıllı aça bilməz	83
Dənizi, çayı, gölü olan ölkənin balıqsız qalması acizlikdir	84
Dərin mənalı söz insanların xəyal həyatına aiddir, onun daşıdığı yük yalnız əməl vasitəsilə açılır.....	84
Dərdlərin səviyyəsi və onlara münasibət hüdudsuzdur.....	85
Dəvəquş kimi atası analıq edənlər çoxalır	85
Dilçiliyin inkişafı ümumxalq işidir.....	86
Din də bizim, elm də bizim işıqlı yolumuzdur	86
Din uğrunda qızğın mübahisə edən, qanlı savaşa girən və ölən kifayət qədər, din uğrunda yaşayan isə tək-təkdir.....	87
Dinləmək, oxumaq, baxmaq, dadmaq, qoxulamaq və sinamaq (təcrübə) biliyin yollarıdır.....	87
Dirilər ilə ölülərin arasındakı münaqışlərin araşdırılması Allaha məxsusdur.....	88
Dostluqdan yadlığa, şərəfdən ləzzətə dönüş – azğın yoldur ..	89
Dostluğun forması və səviyyəsi idrakin inkişafından asılıdır ..	89
Dövlət məmuru xalq üçündür, xalq onun üçün deyil.....	90
Dünya əhalisinin genetik doğmaliğini təsdiq edən faktlar kifayət qədərdir.....	90
Dünya səhnədir, əhalisi aktyor.....	92
Dünya əhalisini din də, elm də doğma bilir, amma faktik ola - raq yadlıq hökm sürür.....	92
Dünya mali heç kimdə daimi qalmır, ondan verilən yardım isə nəsildən nəsillərə keçən birlik psixologiyası yaradır.....	93
Dünya əhalisini sayıb kəmiyyətini bilmək olar, keyfiyyətini	

isə bilmək mümkün deyil.....	93
Dünyavi həyatı mənəvi həyata qurban vermək ən böyük cəsa- rətdir.	95
Dünyada yadlıq doğru, doğmaliq yalandır	95
Düşüncəni dəyişmədən həyatı dəyişmək olmaz, həyat isə dəyişmədən qala bilməz	95
Düşməncilik cəmiyyətə məxsusdur “təbii düşmən” ifadəsi səhvdir.....	95
Düşməncilik adamlar arasında olur, təbiətdə yoxdur	96
Düzgün məsləhət verən var, ona əməl edən isə azdır	97
Ecazkar olmağa da səy lazımdır.....	99
Ehtiyac yaxınlıq yarada bilər.....	99
Ekologiyadan əvvəl «ekologiya» olub	100
Ekoloji adətlər adamı insan edir	100
Ekoloji birliyin konkret ömrü yoxdur.....	101
Ekoloji böhran dünya dərdidir	101
Ekoloji dağıntı ailə məişəti ilə başlayır	102
Ekoloji etika insanlığa xidmətdir.....	102
Ekoloji əsası olmayan introduksiya hədərdir	102
Ekoloji əyləncə qədim mədəniyyətdir	103
Ekoloji fəaliyyət həyatın yarısından çıxudur	103
Ekoloji hüquq elmindən yan keçmək olmaz.....	104
Ekoloji mədəniyyət zamanın tələbidir	105
Ekologiyadan əvvəlki «ekologiya» indi də lazımdır.....	105
El adətləri əhalinin əlaqəli həyatından formalasır	106
El adətləri köhnələ bilər, əsassız ola bilməz.....	107
El adətləri birbaşa təsir edən (antropik) faktordur.....	108
Elektriklə rəftarda səhv etmək bir dəfə olar	108
Elm oğurlayan özünü, elmdə yalan deyən isə başqalarını aldadır.....	109
Elm əhalinin fərdi keyfiyyət səviyyəsini müəyyən etməyin yeganə meyyarıdır	109
Elm yaxşı əldə xariqələr yaradır, pis əldə isə fəlakətlər	

törədir.....	110
Elmi səhvlərdən alımlar tez uzaqlaşır, əhali isə gec	110
Elmdə yalan yazmaq doğru məlumatı oğurlamaqdan pisdir... ..	111
Elmdə ugurları alımlar müəyyən edirlər, amma qorxu, paxılıq və tamahkarlıq olmasa.....	112
Elmdən hədiyyə olmaz.....	113
Eşitmək dinləmək demək deyil.....	113
Etiraz etmək susmaqdan yaxşıdır	114
Evdə saxlanan bəzək bitkisi, təkcə yaraşıq deyil.....	114
Ədalət axtarmaq ədalətsizin qaydasıdır.....	115
Ədalətin müzakirəsində susmaq zəiflik, nadanlar qarşısında susmaq isə böyüklükdür.....	115
Əhali miqrasiyası çox da aydın görünməyən təhlükədir	115
Əhali arasında qarşılıqlı münasibət çox müxtəlif olsa da, ümmüni qaydasız deyil	116
Əhali kütləsi insan birliyi demək deyil	116
Əhali maddələrin bioloji dövriyyəsinə və enerji çevriləməsinə yeni istiqamət verir	117
Əhali yaxşı bilməlidir ki, ona lazım olan həyat vasitələrinin mənbəyi təbiətdir.....	118
Əhali haqqında mənim son düşündüyüm uzun müddətli təcrübəmdən irəli gəlib.....	119
Əhali arasında münasibət «mən», «sən» və «biz» sözlərinə əsaslanır.....	120
Əhalini idarə etməyə maraq çox, onun ətraf mühitinə isə azdır.....	120
Əhalinin əsas bələləri təbiətə qarşı səhv münasibətin nəticəsidir.....	121
Əhalinin ictimai varlığa çevriləməsinin əsas səbəbi həyat effekti olub.....	121
Əhalinin təbiətdən tələbat səviyyəsi şablon ola bilməz.....	121
Əhalinin yediyi ərzağın keyfiyyətinin aşağı düşməsinə, hətta	

zəhərli olmasına səbəb özüdür.....	122
Əhalinin həyatını davam etdirən güc onu ölümə aparan yolların gütündən çıxdur.....	122
Əhalinin yemək qaydası nə qədər müxtəlif olsa da ümumilikdən məhrum deyil	123
Əhalinin tərbiyəsi yalnız tərbiyəcildən deyil, onun irsi programından, sosial şəraitindən və tədrisin səviyyəsindən asılıdır.....	123
Əhalinin müasir ekoloji problemləri ikiqatdır.....	124
Əhalinin sağlamlığı ətraf mühitə uyğunlaşma normasıdır.....	125
Əhalinin sivilşəməsinin nəticəsi pozitiv və neqativdir	125
Əhalinin təsiri dağ heyvanları ilə aran heyvanlarını birləşdirir	126
Əhalinin yüksək əxlaqi inkişafı hər şeydən vacibdir	126
Əhliləşən heyvanın və diləncinin davranışında oxşarlıq çıxdur.....	127
Əhliləşmiş heyvan sürüsü, vəhşi heyvan sürüsü demək deyil	127
Əxlaq heç kimin özü üçün deyil.....	128
Əkib qurutmaqdansa, əkməmək yaxşıdır	129
Əlaqəli həyatda neytrallıq ola bilməz	129
Əmək qəhrəmanı müharibə qəhrəmanından geri qalmır.....	130
Əməkdə və müharibədə qalib çıxan qəhrəman, özünə qalib gələn isə əzəmətli insandır.....	130
Əməl mənəviyyatın güzgüsüdür	131
Əməl təkcə əhaliyə aid göstərici deyil	131
Əmrə tabe olmaq Allah buyruğudur	132
Ən yaxşı tələbə dərslikdə olan səhv məlumatları tapandır.....	132
Ən böyük və ən çətin informasiya mənbəyi insan özüdür.....	132
Əsil yazıçı öz vicdanını ayıq saxlamağa, daxili aləminin təmizləməyə, fikirləşib-düşünməyə, xalqının şöhrət və şərəfini qələmə almağa, əhalini qaranlıqdan işığa çıxarmağa çalışmalıdır.....	133

Əsil ovçu insafsız olmaz	133
Ətraf mühit özünüdərk məktəbidir	134
Ətraf mühitə ən güclü təsir edən əhalidir	135
Ətraf mühitin regional qorunması aşağıdan başlanmalıdır	135
Əzizini itirən adam ağlayıb-ağlayıb kiriyir, yurd-yuvasını itirən isə ömrü boyunca ağlayır.....	136
Faydalı təlim vermək qan verməkdən yaxşıdır.....	137
Fərdiyyətçilikdən irsənpərvərliyə yol uzundur	137
Faydalana maq üçün işləyənlər fayda vermək üçün çalışanlardan çoxdur.....	138
Gəlir gətirməyən sahəyə kapital qoyuluşu olmayacaq.....	139
Gorba-gor olanın zərbəsi onun əzizlərinə dəyir.....	140
Göl hər hansı bir hövzənin suyu demək deyil.....	140
Görüb-götürmək bacarığının fərqi və səbəbi çoxdur.....	140
Görünməyən görünəndən, bilinməyən bilinəndən qat-qat çoxdur.....	141
Gözəl nə varsa, yad əldə olarkən valeh edir.....	142
Gözəl sözü yersiz çox işlədirilir və mənasını itirir	142
Gözəllik Allah payıdır, amma hər kəsin özündən də asılıdır ..	143
Gözəlliyyin və xoşbəxtliyin ən böyük müəllimi təbiətdir	144
Gözəlliyyi dərk etməyən onu qoruyub saxlaya bilməz.....	144
Gözələ baxan onun sahibini də gözəl kimi təsəvvür etməlidir.	144
Gözükölgəli qalmaq kor olmaqdan pisdir.....	145
Gülərüz olmaq həmişə gülmək demək deyil.....	146
Günəşli ölkənin əhalisi tənbəl olur	146
Güzgüni sindirmaq təskinlikdən savayı heç nə verməz	146
Hamının dünyəvi həyatının əvvəli ilə sonu eyni xarakterlidir.	148
Haqqı-həqiqəti alqışlayıb, nahaqqı qamçılamaq Allahın tələbidir.....	148
Heç kim dünyasını dəyişəndə maddi zənginliyini özü ilə apara bilmir.....	149
Heyvan balasını yalar saxlar, adam qucaqlar.....	149
Heyvan özünə, adam ailəsinə, insan insanlığa xidmət edir.....	150

Heyvan hər kəs üçün müqayisə materialı ola bilər	150
Heyvan özü üçün, insan isə insanlıq üçün.....	151
Heyvanın yırtıcılığı doyanacandı, adamınkı isə qırıb qurtarana qədər	151
Heyvanlar öz yaşama yerinin dəyişməsini izləyir.....	152
Heyvanlar arasında müharibəyə analoq yoxdur	152
Heyvanların əhali ilə qonşuluğu qəflətən yaranmir.....	153
Həqiqət az, amma güclü, haqsızlıq isə çox, amma zəif olur.....	153
Həqiqət gələndə qulaqlar kar olur, gözlər də kor.....	154
Həqiqəti müdafiə etmək üçün bilik və təcrübə lazımdır	154
Hər dəfə vurulan hədəf ya çox yaxındır, ya da çox böyük.....	154
Hər bir işin uğuru onun icrasına yönələn istəkdən asılıdır.....	155
Hər bir fəaliyyətin uğur səviyyəsi qəbul edilmiş qərarın əsaslı olmasından asılıdır.....	155
Hər kəsin yaradıcılıq səviyyəsini onun işi, zəhməti və əməli bildirir.....	155
Hər kəsin bildiyi onun dinləyicisinin anladığı qədərdir.....	156
Hər kəs öz ağlının övladıdır.....	157
Hər kəs özünün ictimai fəaliyyətinin yeniliklərini ailədə danışa bilər, amma nikbin yenilikləri.....	157
Hər kəsin bacarığını əks etdirən onun sərbəst həyatıdır.....	157
Hər kəsin konkret bir ideali olması onu həmişə yarışa çağıırır.....	158
Hər kəsin bəxti onun alın yazısıdır, amma özündən də asılıdır.....	158
Hər kəsin ardıcıl səyi və uğuru onun möhkəm iradəsinin məhsuludur.....	159
Hər kəsin ömrünün əvvəlki mərhələsi sonrakı mərhələ üçün limit rolü oynayır.....	159
Hər kəsin həyatı öz əlindədir.....	160
«Hər şey çox, eyni vaxtda heç nə yox».....	160
Hər şeyi bilmək olmaz, soruşub öyrənmək olar	161
Hərəkətsiz heç nə yoxdur, hərəkətə isə güc lazımdır	161

Həyali olmaq cinayətlə tərs mütənasibdir.....	162
Həyatda ayrılığa qiymət vermək onun səbəblərini bilməyi tələb edir	162
Həyasızlıq hər yerdə yersizdir.....	162
Həyat yolunun düzgün olub-olmamasını göstərən fəaliyyət formaları az deyil.....	163
Həyat şkalasının qlobal dəyişməsinə münasibət yüksək tole- rantlıq (uyğunlaşma) tələb edir.....	165
Həyat ləvazimatlarının qiyməti onların nədən hazırlanması ilə deyil, nəyə yaraması və miqdarı ilə bilinər.....	165
Həyatda insanlığa xidmət sağlamlığı qoruyur, qocalmanı ləngidir.....	166
Həyatda hər adamın öz yeri, hər yerin də öz adamı var.....	166
Həyatda bütün yarışlar yaxşılıq etmək uğrunda olmalıdır.....	167
Həyatda tələbat ilə qayğı və şəxsi nümunə düz mütənasibdir.....	167
Hikmət çoxaldıqca mənəvi zövq mənbəyi də çoxalır.....	168
Hiss üzvlərindən və ağlından düzgün istifadə etməyi bacaranlar yaxşı yaşayırlar.....	168
Hirsindən xəstələnən adam özünün düşmənidir.....	169
Hörmət diri üçündür, anım günü isə ölü üçün	169
Hüdudsuz azadlıq vəhşiliyə qaytarar.....	169
Hüquqsuzluq biganəçiləri çoxaldar	170
Hz. Məhəmməd (Ə.S.) keçmişdə, indi və gələcəkdə insanlığın zirvəsində misilsiz yer tutmuş tarixi şəxsdir	170
Xalqın övladı ondan ayrılsınsa, xalqın deyil	172
Xalqın və onun hər nəfərinin mübarizə qabiliyyəti vacibdir	172
Xalqın yetişdirdiyi sortları və cinsləri tələf etmək keçmişinə hörmətsizlikdir	173
Xasiyyəti tam dəyişmək olmasa da, ona düzəliş vermək olar ..	174
Xatırlamaq asan, unutmaq isə çətindir	174
Xəstəliklər ətraf mühitdən gəlir.....	175
Xəstəliklərin müalicəsi çox halda əyləncə keçməsidir	175

Xəyal tələbdən əmələ gəlir, reallıqdan çıxdır və ondan öndə gedir.....	176
Xəyanət edənin və edilənin ömrü boyunca yadından çıxmır.....	176
Xoşbəxt keçirilən vaxt ömrün az hissəsini təşkil edir.....	177
Xoşbəxtlik içərisindən bədbəxtlik axtarmaq nadanlıqdır	178
Xoşbəxtlik verilir, şöhrət isə qazanılır, şərəf isə saxlanılır.....	178
İnformasiyanın sıxlışdırılması müasir tələbdir	179
İgidlik və qəhrəmanlıq müharibəyə nisbətən dinc əmək fəaliyyətinə daha çox yaraşır.....	179
İqtisadi çatışmazlıqlardan ayrı-ayrı adamlar, bəzən ölkələr, ekoloji çatışmazlıqlardın isə dünya əziyyət çəkir.....	180
İctimai mülkiyyət forması çox ali cəmiyyətdə ola bilər.....	180
İnsan ağlına güvənər, ölkə insanına	181
İnsan öz daxilindəki yazıldardan savayı bütün kitabları oxuya bilir.....	181
İnsan ən geniş yayılmış bio-sosiooloji canlıdır	182
İnsanı ən gözəl varlıq edən onun mənəviyyatıdır.....	182
İnsan olmaq – nəfsi cilovlamağı bacarımcıdır	182
İnsana bir dəfə, usağı tez-tez, adama dəfələrlə deyilir	183
İnsanlara köməklik etmək onlar diri olarkən mümkündür.....	184
İnsanın fikri və mənəvi dünyası, onun birinci və ikinci hə- yatı daima çalışmaq tələb edir.....	184
İnsanın yedyiindən mənimsədiyi enerji onu əldə edib yeməyə sərf etdiyi enerjidən çox olmalıdır.....	184
İnsanın əsas var-dövləti özünün şəxsiyyətidir.....	185
İnsanın öncə heyvan təbiətli olmasına şübhə etmək biliyin az olmasından irəli gəlir.....	185
İnsanın mənəvi göstəriciləri gec gəlib, sonda tez gedir.....	186
İnsanın nə vaxt öləcəyini bilməməsi yaxşıdır, amma ölümün mütləq olmasını düşünmək vacibdir.....	186
İnsanın məntiqli nitqi də ona müstəsnalıq verir.....	187
İnsanın ömür yolunun sönməz işığı səbr etməkdir.....	187
İnsanın ağılı inkişaf etdikcə arzuları çıxaları.....	188

İnsanın etdiyi yaxşılıqdan duyduğu mənəvi rahatlıq onun ən böyük mükafatıdır.....	188
İnsanın arzuları və könül istəyi okeanın sırlarından çıxdur	189
İnsanın inamı onun dərin qəlbi, ülgüt kimi kəsən ağlı və həssas duyğusudur	189
İnsanın tələbi öncə özünə, sonra ətrafına olmalыдыր.....	190
İnsanların arasını vurmaq soyqırımı qədər böyük pislikdir	190
İnsanlığın ilkin göstəricisi yaxşılıq etməkdir.....	191
İnsanhıq-xəyal, heyvanlıq-real.....	191
İslam dini insan yetişdirir, ona pozğun münasibət isə əhali kütləsi.....	191
İfratçılığın bütün formaları zərərlidir.....	192
İslam dini sağlamlığın qarantidır	193
İsrafçılıq heyvana, qənaət insana məxsusdur.....	193
İstedad, səy, iradə və dəstəyin birləşməsi uğursuz qalmaz	194
İstedadı nökərçiliyə çevirmək gələcəyi məhv edər.....	194
İstehsalın antihumanizasiyası fəlakət gətirər	195
İstəməyənə zorla heç nə vermək olmaz	195
İstismar adam əməlidir, nə heyvanda yoxdur, nə də kamil insanda	195
Kamil, müdrik və müqəddəs insanlar dünyani xilas etmək üçündür	197
Kamillik verilmir, yaşıla və səylə formalasır	197
Kamilliyyin ən güclü prokuroru hər kəsin öz daxili səsidi	198
Keçmiş indinin, indi isə gələcəyin özülüdür.....	198
Kiçik bədbəxtlik içərisində böyük xoşbəxtlik gizlənə bilər.....	198
Kitabın qədrini çox yazan, çox oxuyan və onları çox dinləyən bilər.....	199
Korlanmış həyat şəraitinin bərpası qaçılmazdır	199
Kosmik biliklər Yer haqqında iibrət dərsidir	200
Köhnə problemə yeni münasibət pozitiv nəticə verir	201
Qadın ana olmaya bilər, ana isə qadın olmaya bilməz	202
Qadının qəlbi, kişinin isə ağılı güclüdür.....	202

Qanunpərəstlik cəmiyyətin daimi inkişafının qarantidır	202
Qarşılıqlı əlaqə formasına görə təbiət və cəmiyyət müəllim və tələbə kimidir	203
Qeyrəti və ləyaqəti olmayan adam savadlanma bilməz	203
Qəlb sevgisi sənin olsun, ağıl sevgisi mənim	204
Qəlbin hökmü ağildan güclüdür	204
Qəlbin tələbi onun sahibinin hökmüdür	205
Qəlbin tələbinə çox müdaxilə etmək olmaz	205
Qəmdən-qüssədən uzaqlaşmaq sağlamlığı qorumağın əsas yollarından biridir	205
Qəzəbli, hirsli, içgili (piyan) və hikgəli hallarda nə edilsə uğursuz olar	206
Qişqırmaq mədəniyyət deyil, amma bəzən faydalı olur	206
Qismət hər kəsin istədiyinə nail ola bilməsidir	207
Qloballaşmanın əsas yolu səmimi əməkdaşlıqdır	207
Qocalar cavanlığını, cavanlar isə qocalığını nəzərə almaqla öz rəftarlarına düzgün istiqamət verə bilərlər	208
Qonaqlı mənzildən qəm-qüssə uzaq olar	208
Qoyun kütlüyü ilə vəhşi qəzəbinin birləşməsi təhlükəlidir	208
Qorxaqlığın səbəbi hər kəsin keçirmiş olduğu anormal həyatın nəticəsidir	209
Qorxaqlıq ilə qəddarlıq əkizdir	209
Qurban bayramının sosial-ekoloji əhəmiyyəti kompleks xarakterlidir	210
Qüsür hər yerdə və həmişə qüsurdur	210
Maddi qida yaşadar, mənəvi qida həm də yüksəldər	212
Maldarlığın ekoloji zərəri gizlin qalıb	212
Malına qiymayan adamın adı yaxşılığı çəkilməz	213
Meyvənin şəkəri özündən yaranır	213
Meşəni öyrənmək yarpağı öyrənməkdən asandır	214
Məktəb ölkədə maarifçiliyin və tədrisin təməli, xalqın isə gələcək səadətidir	214

Məntiqli, inandırıcı, sevindirici, əhalini birləşdirici və faydalı sözlər hamı üçündür.....	214
Məsləhətə ehtiyacı olmayan körpə uşaqlar, nadanlar və ruhi xəstələrdir.....	215
Məglubiyyət də qələbə kimi 3 miqyaslı olur: fərdi, kollektiv və ölkə miqyaslı.....	215
Məmurun xalqa xidməti proqres, xalqın məmura xidməti isə reqresdir.....	216
Mənəvi yüksəlişə etiraz edən yoxdursa da, ona əməl edənlər də azdır.....	216
Mənəvi zəhərlənmə maddi zəhərlənmədən güclüdür.....	217
Mənəviyyat diktaturaya tərs mütənasibdir	217
Mənliyin yaxşısı və pisi olur	218
Məsləhətə əməl edib-etməmək yaşdan da asılıdır.....	218
Milyonçu öz malını dənizə tökər, amma ucuz satmaz.....	219
Millətsiz əhali toplusu ola bilər, amma hər toplu millət ola bilməz.....	219
Millətin torpağı məhv etməsi özünü məhv etməsi deməkdir... <td>220</td>	220
Millətlərin çox olması bəşəriyyətin çıçəkləməsidir.....	221
Mollalar heç vaxt günahsız olmayıblar, bəzi müasir mollalar isə günah gölündə üzürlər.....	222
Müasir dövrə elmsiz əkinçilik fayda verməz.....	222
Müasir dövrə təbiəti qoruyub bərpa etmək Allahın borcunu qaytarmaqdır	223
Müasir dövrə gündəlik informasiya dünyasının bir günlük tarixçəsidir.....	224
Müasir əhali təbiətdə maddələr dövriyyəsinə də güclü müdaxilə edir	224
Müasir insanlar təbiət qanunlarına tabe ola bilməzlər.....	225
Müasir nəqliyyat vətənpərvərliyi zəiflədir	225
Müdrik insan ağıllı görünməyə yox, ağıllı olmağa çalışır	226
Müğənni ulduzlarının konkursu kütləvi maarifçiliyə daha çox tətbiq edilməlidir	226

Mühit və həyat ayrılmazdır	226
Müxtəlif növ heyvanın eyni düşərgədə nəsil verməsi hamisinin xeyrinədir	227
Müxtəlif zövq almağı bacaran gec qocalar.....	227
Müqayisə idrakın rəhnidir	229
Müqəddəs olmayı az insan bacarar	229
Mülk – onu salanın deyil, yaşayıb saxlayanındır.....	229
Müharibələri yaradan əsas səbəb iqtisadi xarakterlidir.....	229
Mükafat icra edilmiş işlərin uğuruna görə verilir, özü də gələcək fəaliyyətdə məsuliyyət yaradır.....	230
Müsəlman olmayan işiqli insanların müsəlmançılığa rəğbəti müsəlmanlar üçün ibrət dərsidir.....	231
Müsəlmanın çoxluğu müsəlmançılığın inkişafı demək deyil....	232
Mütaliə etməyi gündəlik vərdişə çevirə bilən xalq proqresə, bunun əksi isə reqresə gedir.....	233
Nadan siyaset şüursuz cinayətdir	234
Nadan adama böyük hüquq vermək təhlükəlidir.....	234
Nadir bitkiləri və heyvanları yalnız qoruqda saxlamaq azdır	234
Namaz qılmaq Allahın qəbulunda olmaqdır.....	235
Namus insanın sağlığında, hətta ölümündən sonra dirilərə örnək ola bilən sadiklik zirvəsidir.....	236
Namusu olmayanın heç bir xəyanəti olmaz	236
Narkotik maddələri satan onu çəkəndən pisdir.....	236
Nə təbiətdə, nə də cəmiyyətdə havayı heç nə yoxdur.....	237
Nəfşkar adam öz nəslinə xəyanət edir.....	237
Nəqliyyatın inkişafı təbiətdə bilesiz sərnişinləri çoxaldır.....	238
Nəzəriyyə ağıln övladı, təcrübə isə onun müəllimidir.....	238

Nikbinlik qəlbin və ağılin ən möhkəm dayağıdır.....	239
Nisbətən yaxşı tanımız zaman kəsiyi indiki zamandır.....	239
Normal adamın başına gələn bəlaların çoxu inamsızlığın nəticəsidir.....	240
Orqanizmin əsas mahiyyəti bölünməzliyidir	242
Ovçuluğa baxış tam dəyişməlidir	242
Ölkənin zənginliyi müdriklərin sayı ilə düz mütənasibdir	244
Ölüb yox olmuş bitkinin və heyvanın həyat tərzini öyrənmək müqayisə materialıdır	244
Ölüm sonsuz bir səfərə çıxmaqdır	245
Ölüm hər kəsin həyatının görünməyən üzüdür	245
Ömürün uzunluğu əsas deyil, onun necə keçməsi əsasdır.....	246
Ömrü boyunca azadlıq və tərəqqi uğrunda çalışanlar əsil insanlardır.....	246
Ömrü boyunca səmimi düzgünlüyü qoruyub saxlaya bilən adı bir insan əbədi həyatını təmin etmiş olur.....	247
Öpüşmək bioloji və mənəviyyat mahiyyətli bılık yaradır.....	247
Övlad qayğısı borc qaytarmaq, valideyn qayğısı isə insanlığa xidmətdir	248
Övladsız insan və yetirməsi olmayan alim eynidir	249
Öz nöqsanını görmək çətin, onu düzəltmək isə böyüklükdür.....	249
Öz-özünə bərkdən danışmaq ətrafi unutmaqdır	249
Özünə qulluq etmək mədəniyyətin ən çətin formasıdır	250
Özünü öldürməyin səbəbi təkcə ağıl çatışmazlığı deyil.....	250
Özünü qorumaq təkcə fiziki deyil, həm də mənəvi xarakterlidir.....	251
Özünü az-çox dərk etməyən adam təbiəti sevə bilməz, bilsə də faydasız olar.....	251
Özünüdərk noosferdən gözlənir	252
Özünün eyibini görməyən kor, eşitməyən kar, danışmayan laldır.....	252

Poeziya və musiqi insanların inkişafına böyük təkandır	254
Paxillığın səbəbi nə qədər çox olsa da əsas səbəbi ruhi çatışmazlıqdır.....	254
Peşiman olan adama nə ağılsız demək olmaz, nə tam ağıllı.....	255
Pələng, şir və canavar kimi vəhşilər təbiəti zəngin və sağlam saxlayırlar, yolunu azmış adamlar isə dağıdır və xəstələndirirlər.....	256
Pis iş üçün vəd vermiş adamın ondan imtina etməsi, eləcə də yaxşı işə vəd vermiş adamın uğurlu icrası böyüklükdür.....	256
Pislik edən adamın qazancı yalnız zərər ola bilər.....	257
Radiasiya alov deyil, yalovdur	258
Reklamların aldadaları öyrədənlərindən çıxdur	258
Reallaşdırıla bilməyən xəyallara qapanmaq ruhi xəstəliyə aparır.....	259
Resurs təbiətdən, yem boğazdan, qida ürəkdən keçir	259
Ruh yüksəkliyi çətinliklərə qalib gəlir	260
Sağlam rəqabət hər iki tərəfə faydalıdır	261
Sağlam ruh bədənin qoruyucu qalxanı, lazımlı olanda qılincidir	261
Sadəlik fiziki həyatın xilas yolu, mənəvi həyatın gözəllik zirvəsidir.....	261
Sağlamlıq hər kəsin əvəzedilməz şəxsi sərvətidir.....	262
Sağlamlıq, istərsə də xəstəlik tibbi və ekoloji xarakterli olur....	262
Seçilmişlər seçənlərin güzgüsüdür	263
Seksual pozuntu – azgınlıq, seksobiznes – antiinsanlıq hesab edilə bilər	263
Sədaqət sadıq insan yetişdirir, bu isə namuslu olmağın tərkib hissəsidir.....	264
Səbr etməyi bacarmaq insanı bütün çətinliklərdən qalib çıxarırla.....	264
Səhv etmək də bir vərdişdir, kiçiklərindən böyükləri əmələ	

gəlir.....	264
Sələflər və xələflər olmasa, cəmiyyətin inkişafı dayanar	265
Sərvətin bolluğu onun qədir-qiyətini dərk etməyə mane olur	266
Simasızlıq çoxlu biliklə birləşəndə antiinsan yetişir.....	266
Siqaret çəkməyin adət yaratması onun başqa zərərlərindən pisdir.....	266
Sivilizasiya əhalinin ilk davranışına əlavə yük kimidir.....	267
Sirr saxlaya bilməyənin iradəsi yoxdur, ondan dost olmaz....	268
Sivilizasiyanın həmişə yüksəlməsinə zəmanət vermək çətindir	269
Sosiooloji şəraitin kəskin fərqlənməsi əhalini şəhərlərə toplayır	269
Soyqırımı qaçqınlarına maddi və mənəvi zərbə misilsizdir	270
Soyqırımı və terrorizmin aparcısı ruhi xəstədir.....	270
Spirtlə içgilərin hüdudsuz istifadəsi ilə həbsxana və xəstəxanaların sayı düz mütənasibdir.....	271
Söz ilə əməlin uyğunluğu tək-tək olur	271
Spirtlə içkiləri çox istifadə edənlərdən gördükərim.....	272
Stalinin prinsipial aldadılması təəccübülu deyil.....	272
Su özünü gücü çatan qədər təmizlər	273
Super ağıl dünyası qiyaməti ləngidə bilər	274
Super ağıldan (Noosfer) gözlənən əsas nəticələr	274
Suyu torpaq zənginləşdirdiyi kimi bədəni də qan zənginləşdirir	275
Sühlsevər yaşamaq bir neçə ömrə bərabərdir	276
Sürünün gücü onu təşkil edən fəndlərin ayrı-ayrılıqda olan gücünün cəmindən çıxdır	276
Şəhər problemlərinin gələcək pessimizm variantı psixoloji dəhşət yaradır.....	278
Şəhərin görkəmi yalan reklamdan tez cəlb edir.....	278
Şer nitqin ali formasıdır, onu dinləyən hər kəs özəlləş- dirmək arzusu ilə şadlanır, dincəlir, dolub-boşalır, inkişaf	

edir.....	279
Şəxsiyyətin ləyaqətini öncə xalq verir, sonra dövlət rəhbəri.....	279
Şərəf insanın qazanmış olduğu şan-şöhrəti saxlamaq bacarığıdır.....	280
Şəxsiyyət hər adamdan yetişməz.....	280
Şöhrət hər kəsin insanlıq yolunda qazandığı addır.....	280
Şübhə insanın ən güclü düşmənidir, ondan xilas olmaq üçün yarandığı vaxtı unutmaq, məkanı isə tərk etmək ən yaxşı çıxış yoludur.....	281
Tam azadlıq heyvan tələbidir	282
Tamahkar adam heç yerdə və heç vaxt xoşbəxt ola bilməz.....	282
Texniki ixtiraların uğuru onlardan istifadə edənlərin səviy- yəsindən asıldır.....	283
Testlər öyrədici olmalıdır	283
Tarix keçmiş və indini müqayisə etməklə gələcəyə düzgün yol axtarır.....	284
Təbiət abidələri xalqın seçimidir	284
Təbiət Allahın mülkünə daxildir, biz isə müvəqqəti qonaq oluruq	285
Təbiət Allahın, ekoloji böhran bizimdir	285
Təbiət öz sirlərini hər adama açmaz	286
Təbiətdə harmoniya, cəmiyyətdə disharmoniyadır	286
Təbiətdə heyvanlar öz sayını cəmiyyətdə adamlardan uğurlu tənzimləyirlər	287
Təbiətdə yem əlaqəsinin formaları görünəndən çoxdur:.....	288
Təbiətə münasibət məzmunca hər yerdə eyni, formaca isə fərqli ola bilər	288
Təbiəti «sevən» adam çox, qoruyan azdır.....	289
Təbiəti dəyişdirməyin uğursuzluğu uğurundan çoxdur	290
Təbiəti oxumaq kitab oxumaqdan qat-qat çətindir	291
Təbiəti soymaq öz evini qarət etməkdir	291

Təbiətin gözəlliyi onu dərk edənlər üçündür.....	291
Təbiətin müxtəlifliyi çoxaldıqca, canlı birliklərin ömrü uzanır və yaşaması asanlaşır	292
Təbiətdə və cəmiyyətdə birliklərin yaranmasına səbəb həyat effektini yüksəltməkdir.....	293
Təbiətdə vəhi heyvanların nə yeməsini bilmək $2+2=4$ demək deyil.....	293
Təbiətdə rəqabətin bütün formaları həmişə inkişafa aparır, cəmiyyətdə isə.....	294
Təbiətdə və cəmiyyətdə orqanizmin bədən üzvüləri onun həyat tərzinin obyektiv şahidləridir.....	295
Təbiətdə heç nəyə artıq enerji sərf edilmir, cəmiyyətdə isə.....	295
Təbii hövzələrdə olan su özü-özünü təmizləyir, məişətdə və sənayedə çirkənmiş suyun isə buna gücü çatmir.....	296
Təbii qanunlar hamiya örnəkdir.....	296
Tədbirli olmaq gələcək işin variantlarını düşünməyi tələb edir.....	297
Təhlükədən xilas olmağın ən sərfəli yolu oradan uzaqlaş- maqdır.....	297
Təhqiqərə dözə bilməyən insan heç kimi təhqiq etməz.....	298
Təkəbbür-lovğalıq sahibinin uğurlarını məhv edib onu ölümə aparır.....	298
Təkmilləşməyən texnologiyanın zərəri faydasından çox olur.....	299
Tələbə müəllimin elni rəqibi olmalıdır.....	299
Tənbəlliyyin əsas zərəri hər kəsin özü üçün olduğuna görə hami tərəfindən bağışlanıb çoxalır.....	300
Tənhalığı yaradan şürurun güclü inkişafı, ya da zəifliyidir.....	300
Tənzimləşməyən və nəzarətsiz bazar əhalinin mənəviyya- tına zərbədir.....	301
Tərif nə qədər az və obyektiv olarsa, bir o qədər yüksək effekt verə.....	301

Tərbiyə vermek tərbiyə almaqdan çatındır.....	302
Təsirli olmağın ən yaxşı yolu şəxsi nümunədir	303
Təvazökar işgüzar insan daima ucalır və şərəfli yaşayır.....	303
Tibbi maarifçiliyə ehtiyac ödənilmir.....	303
Torpağın əhaliyə xəbərdarlığı iibrət dərsidir	304
Torpaq halal süfrədir	304
Tolerantlıq sosioloji həyatın ilk imtahani və faydalı əxlaqi dəyəridir.....	305
Torpaqla harmoniya – dostla qardaşlıq kimidir	305
Toy məclisi qohumlardan və yaxın dostlardan ibarət olar.....	306
Uğurlar içərisində uğursuzluqlar gizlənir	307
Uğur qazanmaq üçün sağlam düşüncə, istək, niyət, məqsəd, amal və səbr qovuşmalıdır.....	308
Uğursuzluğun səbəbini mərd özündə, namərd isə başqasında axtarır.....	308
Uşağın səmimiyyəti yalnız ona məxsus göstəricidir.....	308
Uşağın və ailəsiz gəncin tələblərini təmin etmək mənəvi doyumluq yaradır.....	309
Uşaq valideynlərindən kömək istəyir, valideynlər isə Allahdan.....	310
Ümid müsbət və mənfi olur, yaşamaq ümidi sahibini ömrü boyunca tərk etmir.....	311
Vaxtını-bacardığını faydalı işə sərf edən insan sağlamlığını qorumuş olur	312
Vaxt və yaxşılıq hər kəsin özünə məxsus yeganə sərvətidir.....	312
Validenin qayğısına qalmaq insanlığa xidmətdir.....	313
Validenlərin övladlar sırasında borcları indinin və gələcəyin tələbləri səviyyəsində olmalıdır.....	313
Vandalizmdən sui-istifadə olunması onun özündən pisdir.....	314
Varlıq realdırsa, amma tapılmırsa, deməli yerində axtarılmır.....	314
Varlılar xəsis, qorxaqlar silah sahibi, iradəsizlər hökümdar	

olduğu ölkə tez dağılар.....	315
Varlı-dövlətli olmaq çox qazanmağa deyil,qənaət etməyə əsaslanır.....	315
Varlinun yeməkləri xəstəlik və qıtlıq gətirər, yoxsulun yeməkləri isə sağlamlıq və qənaət.....	316
Valideynin övladından iqtisadi faydalananmaq üçün istifa dəsi diləncilikdən pisdir.....	316
Vəd verilmiş və ya bağışlanmış predmet artıq sahibinin deyil.	317
Vəhşi heyvanın qiyməti onun kompleks göstəricisinə əsaslanır.....	317
Vəhşi heyvanlara insan qayğısı onları əhali ilə yaxın edir	317
Vəhşi heyvanların nə yeməsinə dair məlumatların çoxu subyektivdir.....	318
Vərdişi hər kəs özü yaradır, amma sonradan vərdiş onu idarə edir.....	318
Vətənpərvərlik ilə beynəlmiləlcilik arasında balans saxlanması vacibdir	319
Vətən keçmiş, hazırkı və gələcək nəsillərin varlığını təmin edən məkandır.....	320
Vətənpərvərlik ilə millətçilik arasında məsafə çox deyil	320
Vəzifə və rütbə bilici və bacaran üçündür.....	320
Vicdan hər kəsin özünə nəzarət mexanizmləri arasındaki hormoniyadır.....	321
Vitaminlərə münasibət mədəniyyət səviyyəsindən xəbər verir	322
Yaltaqlığı qəbul etmək onu genişləndirir	323
Yad qadınla tam rəsmi davranışmaq özünü hərtərəfli doğruldur.....	323
Yaddaş hər kəsin beynində toplanmış fikirlərin anbarıdır.....	323
Yaxşılıq hər kəsin özünə, ailəsinə, qonşusuna, vətəninə, həttə bəşəriyyətə təmənnasız xidmətdir.....	224
Yaxşılığı qəbul etmək məqbuldursa, onu etmək əladır.....	224
Yalan sözlər elm oğurluğundan (plagiat) pisdir.....	325

Yalan danışmayan adam nadir tapılar, amma yalan da var, yalan da.....	325
Yaltaqlıq təkamül yolu keçmiş davranış formasıdır.....	326
Yardım edilməyən adam olmayıb, yoxdur və heç və axt olmayacaq.....	326
Yas məclisinə görə yarış keçirmək nadanlıqdır.....	327
Yaşamağın əsas mahiyyəti birinci və ikinci həyatı qovuşdura bilməkdir.....	327
Yem üçün yaxınlaşmaq heyvan xasiyyətidir	328
Yemək mədəniyyəti hər kəsin özünə, yaxınlarına, gələcəyinə, hətta insanlığa xidmətdir.....	329
Yeni ekoloji dünyagörüşü kamilliyə daxildir	329
Yer planetindən kənardə insana analoq intellekt olmasını inkar və ya təsdiq etmək üçün bilik kifayət etmir.....	330
Yoxsulun varlıdan fərqi yoxsulluğun üstünlüyüdür.....	330
Yüksəliş insan üçündür: sənətdə hüdudlu, insanlıqda hüdudsuz.	330
Zərbələrin yüngülü pambıqla baş kəsir	332
Zaman insanın göstəricisi deyil, insan zamanın göstəricisidir. 332	
Zəif inkişaf etmiş ölkədə güclü komediya zərər verir.....	333
Zəhmətsiz yaşamaq mənəvi ölümdür.....	333
Zənginlik iki cürdür :maddi zənginlik – görünən, mənəvi zənginlik - görünməyən.	333
Zövq almağın mənbəyi kimi nəticəsi də müxtəlifdir.....	334
Zülm edən də adamlar, ona düşər olan da adamlar.....	334

XÜLASƏ

Hər kəs keçmişinin nəticəsi, indisinin reallığı, gələcəyinin başlanğıcıdır. Hər bir canlı kimi, insan da yaranır, yaşayır, ölüür, sonra yeni tərkibdə, yeni formada və yeni məzmunda bərpa olunur. Təkamül prosesində fərdi ömrü yaşaya bilmək qoçaqlıqdırsa, mənəvi ömrü uzatmaq daha böyük qoçaqlıqdır. Bioloji ömür qıсадır, təsiri müsbət və mənfi olur, ona görə mənəvi ömrün müddətinə də təsir edir. Hər kəsin mənəvi ömrü onun irsi programından və fiziki ömründəki fəaliyyətindən asılıdır.

Cəmiyyət əhali kütləsindən, kamil insanlardan və super ağıllı şəxsiyyətlərdən ibarətdir. Adi adamlardan tutmuş peyğəmbərlər qədər hamı bir-birindən öyrənir. Çox bilənlər və təcrübəlilər az bilənləri və təcrübəsizləri öyrədirlər. Əsaslı fayda verən dini, elmi və mədəni nəticələrə aforizm, esse və kəlamlar deyilir. Bunlar tövsiyə xarakterlidir. Doğrudur, yüz tövsiyədən bir fərman güclüdür, lakin fərmanlar tövsiyələri nəzərə almadan formalşa bilməz. Ən güclü tövsiyə Allah kəlamlarıdır (məsələn Quran). Peyğəmbərlərin kəlamlarına hədislər misaldır. Mühüm elmi nəticələr də öz müəlliflərinin aforizm, esse və kəlamlarıdır.

Kitabda 500-ə yaxın orjinal aforizm, esse və kəlamlar şərh edilib. Onlar əhalinin həyatına və ətraf mühitinə aiddir: qəlb, ağıl, istedad, irsiyyət, din, elm, qanun, mədəniyyət, tədris, maarifçilik, vətən, təbiət və s. mövzuları əhatə edir. Məqsəd – oxucuların özünü dərk etməsinə yardımçı olmaqdır. Özünü dərk edən insan pis ola bilməz. Beləsi Allahı sevir, onun buyurduşlarını əmələ چevirməklə heç bir çətinlik qarşısında aciz qalmır.

Təklif edilən 500-ə qədər orjinal aforizm, esse və kəlamın hər biri dini, elmi və insanlıq baxımından əsaslandırılıb. Əhalidən millət, millətin içərisindən kamil müdrik insanlar yetişməsinin yolları açıqlanıb. Cəmiyyətin inkişafına müdrik kamil şəxsiyyətlərin pozitiv təsirləri göstərilib. Aydın olur ki, əhalinin sosioloji münasibətlərinin tənzimlənməsi kifayət deyil, əhali ilə ətraf mühit arasındaki əlaqələrin tənzimlənməsi də vacibdir. Faktlar bildirir ki, əhalinin xoşbəxt yaşaması üçün super ağıllı müdrik və kamil insanların sayı çoxluq təşkil etməlidir. Belə insan özünə və ətraf mühitindəki canlı-cansız varlıqlara qayğılaş olmayı bacarır. Bunlardan ən çox çətini ekoizmdən kənar qalmaq şərtlə özünə qayğılaş olmaqdır.

Kitabda adamların insanlığa yaraşmayan fəaliyyətləri pislənir: millətçilik, yerliçilik, soyqırımı, faşizm, müharibə, narkobiznes, seksobiznes, ruha ödənişli xidmət, israfçılıq, qəddarlıq, paxıllıq, acgözlük, istismar, oğurluq, yalançılıq, yaltaqlıq, şər-böhtan atmaq və s. Bütün pis göstəricilər heyvani, şeytani xislətdən doğur, bunları atmağı bacarmaq böyük inkişafdır. Eyni vaxtda yaxşı göstəricilər alqışlanır: təsərrüfatçılıq, şüurlu istehsal və şüurlu istehlak, qəraətçilik, faydalı texniki tərəqqi, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə, ətraf mühitin təmiz və sağlam saxlanması, elm, mədəniyyət və incəsənətin inkişafı, soy-kökünə bağlılıq, milli birlilik, yüksək əxlaq, şüurlu övlad qayğısı, minnətsiz valideyn qayğısı, əhalinin sağlamlığının təmin edilməsi, vətənpərvərlik, beynəl-miləlçilik, qanuna və rəhbərə hörmət, ruha mənəvi xidmət, yaradana inam. İslam dininin rəsulu Həzrət Məhəmmədin (Ə.S.) rəhbərliyi və insanlığı bəşəriyyət üçün ideal qəbul edilməli, ondan hamı gücü çatan qədər bəhrələnməlidir :

yumşaq qəlbi, qüsursuz tədbirləri, incə zövqü, tam kamilliyi, heyrətamız qeyrəti, nümunəvi rəhbərliyi, möhkəm imanı, nümunəvi ibadəti, şəffaf əxlaqı, hüdudsuz güzəşt, yüksək səxavəti, nümunəvi ədaləti, bənzərsiz insanlığı, möcüzəvi sadəliyi, sonsuz cəsarəti, tükənməz səbri, qırılmaz iradəsi, ardıcıl səyləri, yalnız düzünü deməsi, ideal təmizkarlığı, hamılıqla, hər yerdə və həmişə alqışlanan əməlləri və s. Bu göstəricilər kompleks halda Hz.Məhəmməddən (Ə.S.) başqa heç kəsdə olmayıb və gələcəkdə də ola bilməz. Onların bəzisini müəyyən səviyyədə təkrar etmək olar.

«Həyatın 151 ilkin tələbləri» adlı tövsiyyələr mədəniyyətin başlanğıc komponentləri hesab oluna bilər. Kitabın sonunda 101 sualın 101 cavabı müəllifin subyektiv fikirləridir, 70-dan çox termin və anlayışların açılması isə hörmətli oxucuların yaddasını itiləməyə xidmət edir.

РЕЗЮМЕ

Перевел на русский язык: Алигейдар Агакишиев

Каждый человек является производным прошлого, реалией настоящего и истоком будущего. Как и всякое живое существо, человек рождается, живет и умирает, что вновь восстать в новом обличье, в новой форме и с новым содержанием. Если способность прожить жизнь в период становления это – настоящий героизм, то продление духовной жизни – геройство вдвойне. Индивидуальная жизнь коротка и имеет положительное или отрицательное воздействие, в силу чего она влияет и на протяженность жизни духовной. Духовная же жизнь каждого зависит от его генетической программы и деятельности на протяжении жизни физической.

Общество состоит из массы, совершенных и чрезвычайно умных людей. Все – от простого и до пророков, учатся друг у друга. Обладающие знаниями и многоопытные учат тех, у кого нет знаний и опыта. Приносящие основательную пользу религиозные, научные и культурные знания называют афоризмом, эссе и изречениями. Они имеют назидательный характер. Правда, один указ преобладает над тысячей изречений эссе и афоризмов, однако указы не могут формироваться без их учета. Самые великие изречения – назидания Создателя (например, Коран). Хадисы могут быть примером изречений пророков. А важные научные открытия являются изречениями их авторов.

В книге изложены, около, 500 оригинальных изречений, эссе и афоризмов, относящихся к жизни населения.

ния и окружающей среде и охватывающих такие темы, как душа, ум, талант, наследственность, религия, наука, закон, культура, просветительство, родина, природа и пр. Название книги шире, чем ее содержание. Цель – способствовать самопознанию читателей. Познавший себя человек не может быть плохим. Такой человек любит Всевышнего, следует в своих действиях Его указаниям и не пасует ни перед какими трудностями.

Каждый из представленных в книге изречений эссе и афоризмов обоснован в религиозном, научном и человеческом планах. Раскрыты пути возникновения нации из массы населения и совершенных людей из нации. Мудрые, совершенные личности оказали позитивное влияние на развитие общества. Выясняется, что социологических отношений населения недостаточно, важно также и регулирование связей между населением и окружающей средой. Автор на фактах убеждает, что для счастливой жизни населения мудрые и совершенные люди должны составлять большинство. Такой человек умеет заботиться и о себе и о живых и неживых существах окружающей среды. Самое трудное при этом – заботиться о себе не поддаваясь эгоизму.

Посредством различных афоризмов, эссе и изречений критикуется не подобающие разумному человеку действия – национализм, местничество, геноцид, фашизм, война, наркобизнес, сексбизнес, оплачиваемые духовные услуги, транжирство, бездушность, алчность, воровство, лживость, подхалимство, оговор и т. п. Все отрицательные качества порождаются сатанинской природой человека и преодоление их и является самым

большим развитием. Одновременно, поощряются в книге положительные качества – хозяйственность, осознанное производство и потребление, экономность, полезный технический прогресс, рациональное использование природных ресурсов, бережное отношение к окружающей среде и содержание ее в чистоте и порядке, развитие науки, культуры и искусства, привязанность к истокам, безвозмездная родительская забота, обеспечение здоровья населения, уважение законов и руководителей, национальное единство, интернационализм, патриотизм, забота о душе, вера в Создателя. Автор убеждает, что руководящие и человеческие качества исламского пророка Магомета должны восприниматься в качестве идеала для человечества и каждый по мере сил обязан следовать его несравненным качествам – сердобольности, тонкому вкусу, высочайшему совершенству, изумительному усердию, крепчайшей вере, образцового руководству и поклонению, несравненной человечности, чистейшей нравственности, бесподобной справедливости, чудесной простоте, бесконечной храбрости и терпеливости, крепчайшей воле, последовательным усилиям, идеальной чистоплотности, одобряемым всеми и всюду действиям и пр. Все эти качества в совокупности были присущи только пророку Магомету и никому более. Можно лишь повторить их на определенном уровне.

Названные «151 исходным требованием жизни» назидания, в настоящей книге, могут считаться основополагающими компонентами культуры. Представленные в книге 101 ответ на 101 вопрос являются субъек-

тивными рассуждениями автора. А раскрытие здесь же более 70 терминов и понятий служат закреплению памяти читателей.

SUMMARU

Translated into enqlısh bu: Yelena Mustafayeva

Everyone is the product of the past, the reality of the present and the source of the future. As any living creature a human is born, lives and dies to revive again in a new appearance, a new form and with a new content. If the ability to live life in the period of its formation is a real heroism then to continue a spiritual life is a double heroism. The individual life is short and has a positive or negative effect in the virtue of which it influences on the duration of a spiritual life. The spiritual life of everyone depends on his genetic program and activity during the physical life.

The society consists of a mass of perfect and extremely clever people. Everybody – from the common people to prophets – learn from one another. The skilled and experienced teach those who lack knowledge and experience. The religious, scientific and cultural knowledge bringing essential use is said to be sayings. They have edifying character. Telling the truth, one edict prevails over one thousand sayings, however, edicts can't be formed without taking them into account. The greatest sayings are the Creator's edifications (for example, the Koran). Khadices may serve the example of prophets' sayings. And important scientific discoveries are the sayings of their authours.

Further, there are stated about 500 original sayings concerning the life of population and the environment and embracing such subjects as a soul, mind, talent, hereditary, religion, science, law, culture, enlightening, motherland, nature etc. The name of the book is wider than its content.

The purpose is to promote the self cognition of readers. The person cognized himself can't be bad. Such a man loves the Lord, follows his indications at all his actions, and isn't unable to cope any difficulties.

Each of the sayings presented in the book is grounded in the religious, scientific and human plans. There are revealed the ways of a nation rise from the mass of population and perfect people from a nation. Wise perfect personalities made a positive influence on the development of the society. It is cleared up that the sociologic relations of the population are not enough because the regulation of relations between the population and the environment is important too. The author tries to persuade on the facts that wise and perfect people must make the majority for the population's happy life. Such people are able to take care both of themselves and living and abiotic creatures from the environment. The most difficult at that is to take care of oneself without falling under egoism.

By means of various sayings there are criticized the improper to people actions – nationalism, regionalism, genocide, fascism, narcobusiness, sexbusiness, paid spiritual services, squandering, heartlessness, greediness, stealing, falsity, bootlicking, slander etc. all negatives qualities are generated by wild, devil nature of a man and their overcoming is the greatest development. Simultaneously the positive qualities are encouraged – economy, deliberate production and consumption, thrift, useful technological progress, rational usage of natural resources, careful attitude to the environment and its maintaining in order and cleanliness, the development of science, culture and art, af-

fection towards the origins, gratuitous parents' care, ensuring the population's health, respect for the laws and leaders, national integrity, inter nationalism, patriotism, care of soul, belief in the creator.

The authour convinces that the leader's and human qualities of Islamic prophet Mahomet must be percept as the ideal for the mankind and everybody must follow his incomparable qualities – heartedness, subtle taste, the highest perfection, wonderful zeal, the strongest belief, model leadership and worship; incomparable humanity, the purest morals, unrepeatable justness, marvelous simplicity, endless courage and patience, the strongest will, consequent efforts, ideal cleanliness, approved of everybody and everywhere deeds etc. All these qualities altogether are inherent to prophet Mahomet and to nobody else. It is only possible to repeat them on a definite level.

The edifications named "151 original requirements of life" following after the introduction and the reviews at the beginning of the present book are considered by the author as the fundamental components of culture. The 101 answers to 101 questions represented at the end of the book are the authour's subjective reasoning. And the revealed here more than 70 terms and concepts serve the readers' memory strengthening.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

Аббасов В.М. Мұдрик кәламлар. Бакы, Гамма Сервис, 2003, 268 с.

Abdulkadir Neylami. İlahi Armağan. İstanbul, 1988, 480 s.

Azərbaycanın Qırmızı kitabı. Bakı, İşıq, 1989, 543 s.

Bunyatov Z.M., Məmmədəliyev V.M. Qurani-Kərim. Bakı, Çıraq, 2004, 680 s.

Əliyev F., Əliyev F. Ekoenergetika terminləri lüğəti. Bakı, 2001, 392s.

Əliyeva R.Ə., Mustafayev Q.T., Hacıyeva S.R. Ekologiyanın əsasları. Bakı, BDU, 2006, 536 s.

Məmmədov Q.Ş. Azərbaycanın ekoetik problemləri. Bakı, Elm, 2004, 380 s.

Məmmədov Ə.B., Mustafayev A.X. Təbii-elmi idrak və insan dünyası. Bakı, "Təknur", 2011, 463 s.

Mustafayev Q.T. Təbiətin qorunması. Bakı, ADU, 1970, 194 s.

Mustafayev Q.T. Ekoloji hüquq. Bakı, Futuroloq, 1999, 71 s.

Mustafayev Q.T. İnsanın ekologiyası. Bakı, BDU, 1999, 197 s.

Mustafayev Q.T., Sultan-zadə F.V. İnsanın uğurları və problemləri. Bakı, Qanun, 2004, 300 s.

Mustafayev Q.T., Məmmədov A.T. Həyat və poeziya. Bakı, MVM, 2006, 544 s.

Mustafayev Q.T., Məmmədov A.T. İzahlı ekoloji lüğət. Bakı, MVM, 2007, 347 s.

Mustafayev Q.T. "Əməl güzgüdür" Bakı, 2009, 290 s.

Mustafayev Q.T., Məmmədov A.T. "Təbiətin sırları" Bakı, Elm, 2010, 290 s.

Mustafayev Q.T., Məmmədov A.T. Ataların sözü-xalqın gözü. Bakı, Təknur, 2008, 303 s.

Təhməzov V.N., Husifov E.F., Əsədov K.S. Azərbaycanın bioloji təbiət abidələri. Bakı, «Adiloğlu», 2004, 567 s.

Kitabi-Dədə-Qorqud ensiklopediyası (tərtib edəni M.Qasimi) cild

1. Bakı, Nəşrlər evi, 2000.

- Məmmədəliyev V.M. Quran və elm. Bakı, «Qismət», 2006, 128 s.*
- Qasimzadə F.F. Gözəllik və moda // Təşviqatçı, №4, 1964*
- Qasimzadə F.F. İdman, gözəllik və estetika. Bakı, 1970, 142 s.*
- Qasimzadə F.F. İki fenomen və islam. Bakı, İrşad, 2003, 220 s.*
- Qarayev A.I. Ömrü uzatmaq olarmı? Bakı, Azərnəşr, 1952, 64 s.*
- Qəmbərov X.Q. Sağlam yaşamağın sırları. Bakı, Ergün, 1997, 71 s.*
- Qrasian B. Kamillik elmi (tərcümə) Bakı, Qanun, 2001, 110 s.*
- Qüdrətov O., Qüdrətov N. Məhəmməd Peyğəmbərin hayatı və kəlamları. Bakı, 1990, 174 s.*
- Əlibəyli Gülrüh. Dağilan dünyamız Bakı, «Bakı», 2002, 251 s.*
- Məmmədov Ə.B., İbrahim İ.A. İnsan haqqında fəlsəfi düşünçülər. Bakı, «Renessans», 2000, 178 s.*
- Safruh (Elman Ağaoğlu). Oğuz yolu. Bakı, Azərb.*
- Ensiklopediyası, 1997, 528 s.*
- Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı «Renessans», 2001, 374 s.*
- Naci Fərhad Mirza. Kəlamlar. Bakı, «Yazıcı», 2002, 224 s.*
- Təhməzov B.N. və b. Azərbaycanın bioloji təbiət abidələri. Bakı, «Adiloğlu», 2004, 568 s.*
- Yaqub Üstün. Peyğəmbərimiz Həzrəti Məhəmməd. Bakı, «Göytürk», 2000, 101 s.*
- Али-Заде А.А. Библия и Коран. Баку, 2002, 188 стр.*
- Гильбо И.С. Знаете ли Вы себя. Ленинград, «Медицина», 1969, 182 стр.*
- Лемб М. Биология старения. Москва, Мир, 1980, 206 стр.*
- Исмайлов Н.М. Экология и культура. Баку, Элм, 2006, 755 стр.*

SON SÖZ

Qədim zamanlardan indiyə qədər böyük qələm sahibləri dünyanın qaranlığına işıq saçan sözlər deyib, tövsiyələr veriblər. Onların nisbətində mənim bu kitabım kiçik bir əsərdir. Başqaları kimi mən də dünya deyəndə Kainatı deyil, bəşəriyyəti və onun ətraf mühiti olan Yer planetini nəzərdə tuturam. Kainatın nədən, nə vaxt və necə əmələ gəlməsini indi də heç kim bilmir. Kainat əvvəli və sonu məlum olmayan real varlıqların cəmidir. Onu Allah yaradıb. Ən kiçik zərrəciklərdən tutmuş bütöv cəminə qədər daimi və sistemli hərəkətdədir. Onu hərəkət etdirən və balansda saxlayan gücdür-Allah.

Bəşəriyyət Yer planetinin övladıdır. Başqa planetdə insan və ya onu əvəz edən intellekt daşıyıcısı varsa da hələ ki, tapılmayıb. Yerin bizə məlum olan cansız hissələri (su, quru, hava) daima dəyişir, canlılar aləmi də ona uyğunlaşmaq üçün dəyişir. Bəşəriyyətin özünün dəyişməsi ləng, ətraf mühitini dəyişdirməsi isə həddindən artıq intensiv gedir. Bunu dərk edib mat qalanlardan biri kimi mən də deyirəm ki, haradan gəlib, haraya gedir bu dünya?

Dünyanın haradan gəlməsini az-çox anlamağa böyük tarix kömək edir, haraya yetməsi isə dəlaşiq görünür: ağıllı və ağılsız tədbirlər; qurucu və dağışıcı əməllər doğru və səhv yollar; yaxşı və pis adamlar; müdriklər və hiyləgərlər; buyuranlar və icraçılar;

mənəvi həyat ilə dünyavi (bioloji) həyatın nisbəti; varlı və yoxsulların nisbəti və s. Sonda fiziki ölüm ilə mənəvi ölümün arasında fərqli miqyası? Şübhəsiz ki, cəmiyyətin belə mürəkkəb quruluşunda hər kəsin özünü dərk etməsi vacibdir. Bəs buna nail olmaq mümkündürmü? Cəmiyyətdə ağıllı və müdrik insanların sayını çoxaltmaq, hiyləgər, dağdırıcı adamları azaltmaq olarmı? Maddi nəfsini cilovlaya bilməyən acgözlərə qarşı necə mübarizə aparmaq olar? Belə suallar minlərlədir və çoxunu məndən öncə düşünənlər, hətta çıxış yolları tövsiyə edənlər çox olub. Silaha nisbətən qələmə, müdrik tövsiyələrə üstünlük vermiş ümumbəşəri avtoritet sahibləri həmişə olub, indi də var. Bunların az bir hissəsini xatırlayaq:

Platon – qədim yunan filosofu

Aristotel – qədim yunan filosofu

Sokrat - qədim yunan filosofu

Ezop - qədim yunan təmsilçisi

Demokrit - qədim yunan filosofu

Hippokrat - qədim yunan həkimi

Həzrəti Süleyman – peyğəmbər

Həzrəti İsa – peyğəmbər

Həzrəti Mühəmməd – peyğəmbər

Həzrəti Əli – birinci imam

Nizami Gəncəvi – azərbaycan şairi və mütəfəkkiri

Nəsimi - azərbaycan şairi və mütəfəkkiri

Nəsrəddin Tusi – azərbaycan alimi və dövlət xadimi
Vaşinqton – ABŞ-in ilk prezidenti
Məhəmməd Fizuli - azərbaycan şairi və mütəfəkkiri
Napoleon – Fransa imperatoru və sərkərdəsi
Atatürk – Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu
Heydər Əliyev – ümummilli lider
Hüseyn Cavid - azərbaycan şairi və mütəfəkkiri
Höte - alman şairi və mütəfəkkiri
Hüqo – fransa şairi
Şekspir – ingilis şairi və dramaturqu
Tolstoy – rus yazıçısı və mütəfəkkiri
Ömər Xəyyam – fars şairi və filosovu
Eynsteyn – alman fiziki
Səməd Vurğun - azərbaycan şairi və dramaturqu
Nyuton – ingilis fiziki və astronomu
Hegel – alman filosofu
İbn Sina – şərq filosofu və həkimi
Bayron – ingilis şairi
Çörçill – ingiltərə dövlət, siyasi və hərbi xadimi
Otto Bismark – alman dövlət xadimi və kansleri
Allen – ABŞ yazıçısı
Valter Skott – İngilis şairi
Balzak – Fransa yazıçısı
Cəlaləddin Rumi - türk şairi və mütəfəkkiri

Puşkin – rus şairi

Şəhriyar – İran şairi və mütəfəkkiri

Tağıyev Z.Ə. - Azərbaycan xeyriyyəçisi

Cəlil-baba – Azərbaycan yazıçısı, satira ustası

Sabir M.Ə. – Azərbaycan şairi, satira ustası

Ələsgər – Azərbaycan aşığı və mütəfəkkiri

Hacıbəyov – Azərbaycan bəstəkarı və mütəfəkkiri və b.

Mənim bu kitabımin məqsədinə uyğun yüzlərlə kitab nəşr olunub. Minlərlə atalar sözü əslərdən keçib, dünyani dolaşib bizə qədər gəldiyi zamanda eyni məqsədə xidmət edib: əhalii arasında birlik, dostluq, qardaşlıq yaratmaq, sülh şəraitində halal zəhmətlə rahat yaşamağa xidmət etmək, yəni insan olub insanlığı qorumaq. Bunlara qarşı sözdə heç kim zidd getməyib və indii də getmir. Amma xəyalda qurulub, əməldə isə eksəriyyəti pozulub. İlkinci cahan müharibəsindən sonra bir böyük sir də açılıb: bəşəriyyətin «inkışaf» adlandırdığı tədbirlərin uğursuzluğu uğurlarından çox olub, 1000 illər ərzində əhalinin mənəvi dünəyini az qurub çox dağıdıblar. Çirkənmiş və xəstələnmiş ətraf mühit əhalini çətin vəziyyətə salıb. Körpələrdən tutmuş ahil qocalara qədər sutqanın çox hissəsini hamı qaçıır. Lakin hər kəs haraya qaçıır, nə üçün qaçıır, bu qaçışın ona və xalqına faydası nədir, zərəri nədir? Bu sualın cavabı haqqında düşünən azdır. Amma qaçışın yaratdığı gərginlik, xəstəlik, əsəb pozğunluğu, səmimi birliyi dağıtması, hamını tez qocaltması göz qabağındadır.

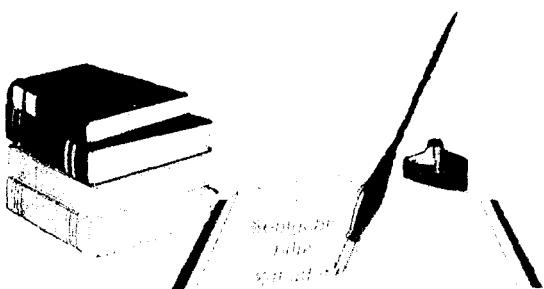
Dediym realsa, onda mən bu kitabı kim üçün yazmışam? Sualıma özümün cavabım belədir: kitabda verilmiş orijinal aforizmlər, esselər və kəlamlar aydın göstərir ki, dünya boşluq deyil. Gələcəyə optimizm pessimizmdən güclüdür. Bəşəriyyətin həyatı ümidsiz deyil. Güman edirəm ki, mənim bu kitabımı oxuyan tapılacaq və çox məsələ üzrə məni dəstəkləyəcək, mən də biləcəm ki, zəhmətim hədər getmədi.

Ümumbəşəri avtoritet sahibi olmuş şəxsiyyətlərin tövsiyələri həyata tətbiq olunubmu? Bəli olunub, amma az hissəsi. Atalar deyiblər ki, aza razı olmayan, çoxa nail ola bilməz. Bu kitabı oxuyanların 5-6 %-nin minimal faydalananması məni qane edir. Məsələn, 1 nəfər düzgün həyat yoluna qayıdar; 2 nəfər acgözlükdən uzaqlaşar; 3 nəfər kor-koranə qaçış yarışından sadə həyat tərzinə qayıdar; 4 nəfər tənbəllikdən uzaqlaşış işgüzar olar; 5 nəfər faydalı yemək mədəniyyətinə keçər; 6 nəfər yalan danışmağı azaldar; 7 nəfər bilik toplamağa başlayar; 8 nəfər paxilliliyi azaldar; 9 nəfər dostluğu qoruyub saxlamağa çalışar; 10 nəfər özündə bilik toplamaq vərdişi yaradar; 15-20 nəfər təselli tapıb sakitləşər və s. Bunlar mənim bəsimdir. Unutmayaq ki, həyatda adamı valeh edən nə varsa, yad əldə olarkən çox cəlb edir, nail olduqdan sonra tədricən adiləşir. Bunu nəzərə alanlar özünün çasdırıcı nəfsini azalda bilərlər.

Oxücülərə kitabın mən deyənlərdən əlavə köməyi olarsa, çox məmənun qalaram, zəhmətimi halal edərəm. Etiraf edirəm ki,

bu kitab hələ çox təkminləşdirilə bilər. Kitabda olan ən kiçik səhvləri belə mənə bildirənləri öpərəm!

Müəllif

Mətbəə müdürü:

Əvəz İdrisoğlu

Dizayner:

Vəfa Nağıyeva

Texniki redaktor:

Şahin Abbasov

Korrektor:

Dilbər Qələndərli

Çapa imzalanıb 14.10.2011-ci il

Sayı 300. Həcmi 25,25 çap vərəqi.

Formatı 60x84 1/16. Əla növ kağız.

AzTU-nun mətbəəsi. H.Cavid pr.25.

Tel: (+012) 539-14-52

E.mail: aztumetbee@yahoo.com